
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ստեփանյան Խ.Ռ.–Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.)	14
Դանիելյան Է.Լ.–Արմանու-Արմենիա ծագումնաբանական նույնության մասին.....	26
Ղարաբյոզյան Ա.Հ.–Միջագետքի հնագույն էթնիկական անվանումների ստուգաբանության շուրջ.....	40
Մախմուրյան Գ.Գ.–Հայ դիվանագիտությունը Լոնդոնի առաջին կոնֆերանսում և սահմանային հարցերը (1920 թ. փետրվարի 12– ապրիլի 10).....	48
Նահապետյան Ռ.Ա.–Ապպիանոսի «Հռոմեական պատմություն» երկը՝ հայոց պատմության և մշակույթի կարևոր սկզբնաղբյուր.....	70
Բատին Լ.Վ., Կազարով Ս.Ս. (ՌԴ, ք. Դոնի Ռոստով)–Հան- ցագործությունները Դոնի Նախիջևանում XIXդ.-XXդ. սկզբին.....	81
Տեր-Ղևոնդյան Վ. Ա.– Հայոց կաթողիկոսության դիվանագիտական ձեռնարկումները XII դ. 80-ական թթ. կեսերին.....	94
Հովհաննիսյան Լ.Հ.–Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման հարցի լուսաբանումը հետխորհրդային Հայաստանի պատմագրության մեջ.....	101
Աբրահամյան Հ.Բ.–Արցախյան հարցի պատմության շուրջ (1918 թ.).....	111

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մատինյան Լ.Վ., Աբրահամյան Հ.Մ.–Ազգամիջյան հարա- բերությունները արդի ժամանակաշրջանում (1991-2008 թթ.).....	119
Նուրբեկյան Լ. Զ.–Քաղաքական և տնտեսական արդիականացման առանձնահատկությունները Սինգապուրում.....	129

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

Ասատրյան Գ.Ե.–Ակադեմիական ավանդույթների անտիկ սկզբնա- վորողը. Պլատոնի փիլիսոփայական ակադեմիան.....	138
Վարտանովա Ժ.Ա.–Օտարման ֆենոմենը՝ որպես իրականության ընկալման միջոց	148
Խառատյան Լ.Ա.–ԶԼՄ-ների անկախության և ազատության արդի հիմնախնդիրները.....	160

Գինոսյան Ս.Ա. – <i>Անձի ամուսնության և ընտանիք կազմելու իրավունքի առանձնահատկությունները</i>	169
Տոնոյան Տ.Ս. – <i>ՀՀ քրեական օրենքի սուբյեկտները և օտարերկրացիների իրավական կարգավիճակը</i>	178
Բարսեղյան Ս.Մ. – <i>Իրավական պետություն և իրավագիտակցություն</i>	191

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Սուվարյան Յու. Մ. – <i>Կառավարման մեթոդաբանության և արդյունավետության հարցերի շուրջ</i>	196
Բոստանջյան Վ.Բ. – <i>Բյուջետային ծախսերի սոցիալ-տնտեսական նշանակությունը և դրանց արդյունավետության բարձրացման խնդիրները</i>	210
Գյոզալյան Վ.Գ. – <i>Կոռուպցիան՝ որպես սոցիալական ինստիտուտ. խնդիրներ ՀՀ տնտեսությունում</i>	219
Միքայելյան Մ.Վ., Միքայելյան Գ.Մ. – <i>ՀՀ տնտեսական մրցակցության պաշտպանության հիմնախնդիրներ</i>	229
Դավթյան Վ.Ս. – <i>Հայաստան մատակարարվող ռուսական բնական գազի սակագների գոյացումը եվրասիական ինտեգրման պայմաններում</i>	235
Թորոսյան Կ.Ա. – <i>Բնական հարստությունների սոցիալ-տնտեսական էությունը և կառուցվածքը (դիտարկման մեթոդ)</i>	246

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Դոլուխանյան Ա.Գ. – <i>Մ. Շաթիրյանի «Արծաթե դար» պատմավեպի արդիականությունը</i>	256
Կարազյոզյան Գ.Լ. – <i>Սուրբ Գրիգոր Պիտիվիեցու վարքը (վարքագրական հուշարձանի նոր ընթերցում)</i>	263
Առաքելյան Կ.Լ. – <i>Միսաք Մեծարենցը լեզվի մասին</i>	278
Ասլիբեկյան Ա.Գ. – <i>«Սարոյանականը» և Վ. Սարոյանի թատերագրության ընդհանուր գծերը</i>	286
Հարությունյան Լ.Ա. – <i>Տնտեսական դիսկուրսը՝ որպես սահմանակարգային դիսկուրսի տեսակ</i>	293
Սարգսյան Ա.Շ. – <i>Չավեշտը հայոց հարսանեկան ծիսակարգին առնչվող անեկդոտներում</i>	299
Խաչատրյան Ս.Լ. (Ֆրանսիա, ք. Լիոն) – <i>Սոլոն-սիմֆոնիան Սառա Քեյնի դրամատուրգիայում</i>	304

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

- Աղասյան Ա.Վ. – Ծովով հափշտակվածը. Հովհաննես
Այվազովսկի (ծննդյան 200-ամյակին).....314
- Բաղդասարյան Ա.Հ. – Նմանակումը՝ որպես հայ գեղջկական ավան-
դական փոխեփոխ երգեցողության կարևոր հատկանիշ (ըստ
Կոմիտաս վարդապետի երաժշտական-ազգագրական ժառանգության)..334

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- Աբրահամյան Հ.Ա. – Վարդավառի Քառասնորդաց (Հիննակաց)
պահքը.....345

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ

- Գալստյան Մ.Վ. – Հայաստանից աշխատանքային միգրանտների
միջեթնիկ ամուսնությունների վրա ազդող գործոնները.....355
- Հակոբյան Գ.Լ. – Սիրիահայերի հաղորդակցության
առանձնահատկությունները ՀՀ-ում.....366

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Անտոնյան Ս.Ա. – Անապահով ընտանիքների երեխաների հոգեբա-
նական բնութագիրը.....375

ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Պետրոսյան Ն.Լ. – Գրիգոր Լուսավորչի «Ճառք յաճախապատումը»
երկը.....384

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

- Հայրապետյան Վ.Ա. – Թերթելով հերոսական էջերը
(Արցախյան ազատամարտը վերհուշումներում).....390

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ

- Հովհաննիսյան Մ.Վ. – Էդիկ Մինասյան, Հայ հերոսուհի
կանայք.....396
- Կիրակոսյան Մ.Ա. – Մարտին Հարությունյան, Բեմական նորագույն
տեխնոլոգիաների հնարավոր կիրառումը Հայաստանի դիտադա-
հլիճային շինությունների վերակառուցումներում.....400
- Մելիքյան Գ.Վ., Սողոմոնյան Ա.Ս. – Ա. Սարգսյան, Ալ. Սաֆարյան,

Լ. Սահակյան, <i>Օսմաներենի դասագիրք</i>	403
Պողոսյան Ս.Ա.– Վանիկ Վիրաբյան, <i>Հայ-վրացական ռազմարար- դարական հարաբերությունները 1918-1921 թթ.</i>	404

ՄԵՐ ՀՈՐԵԼՅԱՆԵՐԸ

Մարտիրոսյան Ռ.Մ., Սուվարյան Յու. Մ., Պողոսյան Գ.Ա.– <i>Բազմավաստակ գիտնականը (ակադեմիկոս Համլետ Գևորգյանի ծննդյան 90-ամյակի առթիվ)</i>	407
Համբարձումյան Վ.Գ.– <i>Հայագիտության նվիրյալ լեզվաբանը</i>	411

ԽՈՍՔ ՀԻՇՍՏԱԿԻ

Դերիկյան Վ.Գ.– <i>Հայ գրականագիտության նահապետը</i>	415
Վարդումյան Գ.Դ.– <i>Տաղանդաշատ հայագետ Էդուարդ Դանիելյանի հիշատակին</i>	420
<i>Ճանաչված կովկասագետը. Պավել Չոբանյան</i>	425

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Степанян Х.Р.– <i>Александропольский договор в оценке общественно-политической мысли армянской диаспоры (1920-1930-ые гг.)</i>	14
Даниелян Э.Л.– <i>О генетической идентичности Арманума и Армении</i>	26
Карагёзьян А.А.– <i>Об этимологии древнейших этнических названий Месопотамии</i>	40
Махмурян Г.Г.– <i>Армянская дипломатия на I Лондонской конференции и вопросы границ (12 февраля-10 апреля 1920 г.)</i>	48
Напетян Р.А.– <i>Труд Аппиана "Римская история" как важный первоисточник по истории и культуре Армении</i>	70
Батиев Л.В., Казаров С.С. (РФ, г. Ростов-на Дону)– <i>Состояние преступности в Нахичевани-на-Дону в XIX-нач. XX вв.</i>	81
Тер-Гевондян В.А.– <i>Дипломатические начинания армянского католикосата в середине 80-ых гг. XII в.</i>	94
Оганесян Л.Г.– <i>Освещение вопроса о самоопределении Западной Армении в постсоветской армянской историографии</i>	101
Абраамян Г.Б.– <i>К истории Арцахского вопроса (1918 г.)</i>	111

ПОЛИТОЛОГИЯ И МЕЖДУНАРОДНЫЕ СВЯЗИ

Матинян Л.В., Абраамян Г.М.– <i>Межнациональные отношения в современную эпоху (1991-2008 гг.)</i>	119
Нурбекян Л.З.– <i>Особенности политической и экономической модернизации в Сингапуре</i>	129

ФИЛОСОФИЯ И ПРАВО

Асатрян Г.Е. – Античный основоположник академических традиций: Платоновская философская академия.....	138
Вартанова Ж.А. – Феномен отчуждения как способ восприятия действительности.....	148
Харатян Л.А. – Современные проблемы независимости и свободы СМИ.....	160
Гиносян С.А. – Особенности права индивида на брак и создание семьи.....	169
Тоноян Т.С. – Субъекты уголовного права РА и правовой статус иностранцев.....	178
Барсегян С.М. – Правовое государство и правосознание.....	191

ЭКОНОМИКА

Суварян Ю.М. – К вопросам о методологии и эффективности управления.....	196
Бостанджян В.Б. – Социально-экономическое значение бюджетных расходов и вопросы повышения их эффективности.....	210
Гёзалаян В.Г. – Коррупция как социальный институт: задачи экономики РА.....	219
Микаелян М.В., Микаелян Г.М. – Проблемы защиты экономической конкуренции в РА	229
Давтян В.С. – Формирование тарифов на поставляемый в Армению российский природный газ в условиях евразийской интеграции.....	235
Торосян К.А. – Социально-экономическая сущность и структура природных богатств (методика рассмотрения).....	246

ФИЛОЛОГИЯ

Долуханян А.Г. – Актуальность исторического романа М. Шатиряна «Серебряный век».....	256
Карагёзьян Г.Л. – Житие Св. Григория де Питивье (новое прочтение житийного памятника).....	263
Аракелян К.Л. – Мисак Мецаренц о языке.....	278
Аслибекиян А.Г. – “Сарояновское” и общие черты драматургии В. Сарояна.....	286
Арутюнян Л.А. – Экономический дискурс как тип институционального дискурса.....	293
Саркисян А.Ш. – Юмор в анекдотах на тему армянского свадебного обряда.....	299
Хачатрян С.Л. (Франция, г. Лион) – Соло-симфония в драматургии Сары Кейн.....	304

КУЛЬТУРА И ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

- Агасян А.В.** – *Зачарованный морем: Иван (Ованнес) Айвазовский (к 200-летию со дня рождения)*.....314
- Багдасарян А.О.** – *Имитация как важная особенность армянского крестьянского традиционного попеременного пения (на основе музыкально-этнографического наследия архимандрита Комитаса)*.....334

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

- Абраамян А.А.** – *Сорокадневный (Пятидесятидневный) Пост Преображения*.....345

СОЦИОЛОГИЯ

- Галстян М.В.** – *Факторы, влияющие на межэтнические браки трудовых мигрантов из Армении*.....355
- Акопян Г.Л.** – *Особенности коммуникации сирийских армян в РА*.....366

ПСИХОЛОГИЯ

- Антонян С.А.** – *Психологическая характеристика детей из необеспеченных семей*.....375

ТЕОЛОГИЯ

- Петросян Н.Л.** – *«Многовещательные речи» Григория Просветителя*.....384

ИЗ ИСТОРИИ АРЦАХСКОЙ ВОЙНЫ

- Айрапетян В.А.** – *Листая героические страницы (Арцахская освободительная борьба в воспоминаниях)*.....390

РЕЦЕНЗИИ

- Оганесян М.В.** – *Эдик Минасян, Армянские женщины- героини*.....396
- Киракосян М.А.** – *Мартин Арутюнян, Возможное использование современных сценических технологий в реконструкциях зрительно-сценических зданий в Армении*.....400
- Меликян Г.В., Согомонян А.С.** – *А. Саргсян, А. Сафарян, Л. Саакян, Учебник османско-турецкого языка*.....403
- Погосян С.А.** – *Ваник Вирабян, Армяно-грузинские военно-политические отношения в 1918-1921 гг.* 404

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

Мартиросян Р.М., Суварян Ю.М., Погосян Г.А. – <i>Заслуженный ученый (к 90-летию со дня рождения академика Гамлета Геворкяна)</i>	407
Амбарцумян В.Г. – <i>Заслуженный лингвист-арменовед</i>	411

СЛОВО ПАМЯТИ

Деврикян В.Г. – <i>Патриарх армянского литературоведения</i>	415
Вардумян Г.Д. – <i>Памяти талантливого арменоведа Эдуарда Даниеляна</i>	420
Известный кавказовед Павел Чобанян.....	425

CONTENTS

HISTORY

Kh. Stepanyan – <i>The Alexandropol Treaty According to the Social-Political Thought of Armenian Diaspora (1920-1930-ies)</i>	14
E. Danielyan – <i>On the Genetic Identity of Armanum with Armenia</i>	26
A. Gharagyozyan – <i>On Etymology of Ancient Ethnic Names of Mesopotamia</i>	40
G. Makhmourian – <i>The Armenian Diplomacy at the I London Conference and the Issue of Boundaries (February 12 - April 10, 1920)</i>	48
R. Nahapetyan – <i>Appian's Work "Roman History" as an Important Source for the Armenian History and Culture</i>	70
L. Batiev, S. Kazarov (RF, Rostov-on-Don) – <i>State of Crime in Nakhichevan-on-Don in the XIX – Beginning of XX Centuries</i>	81
V. Ter-Ghevondian – <i>The Diplomatic Initiatives of the Armenian Catholicosate During the mid-80s of the 12th Century</i>	94
L. Hovhannisyan – <i>The Question of Self-determination of Western Armenia in Post-Soviet Armenian Historiography</i>	101
H. Abrahamyan – <i>On the History of the Artsakh Issue (1918)</i>	111

POLITICAL SCIENCE AND INTERNATIONAL RELATIONS

L. Matinyan, H. Abrahamyan – <i>Interethnic Relations in the Modern Period (1991-2008)</i>	119
L. Nurbekyan – <i>Features of Political and Economical Modernization in Singapore</i>	129

PHILOSOPHY AND LAW

G. Asatryan – <i>Antique Founder of the Academic Traditions: Platonic Philosophical Academy</i>	138
Zh. Vartanova – <i>The Phenomenon of Alienation as a Method of Perception of Reality</i>	148
L. Kharatyan – <i>The Modern Problems of the Independence and Freedom of the Mass Media</i>	160
S. Ginosyan – <i>Peculiarities of the Right of the Individual to Marriage and Family Formation</i>	169
T. Tonoyan – <i>Subjects of Criminal Law of the RA and the Rights of Foreigners</i>	178
S. Barseghyan – <i>Legal State and Legal Awareness</i>	191

ECONOMICS

Yu. Suvaryan – <i>To the Question of Methodology and Effectiveness of Management</i>	196
V. Bostanjyan – <i>The Socio-Economic Meaning of Budget Expenditures and Problems of Increasing their Efficiency</i>	210
V. Gyozyan – <i>Corruption as a Social Institute. The problems in Economy of RA</i>	219
M. Mikayelyan, G. Mikayelyan – <i>The Problems of Protection of Economic Competition of the RA</i>	229
V. Davtyan – <i>Formation of Tariffs for Imported to Armenia Russian Natural Gas in the Conditions of Eurasian Integration</i>	235
K. Torosyan – <i>The Socio-Economic Nature and Structure of Natural Resources (Monitoring method)</i>	246

PHILOLOGY

A. Dolukhanyan – <i>The Relevance of the Historical Novel "The Silver Age" of M. Shatiryan</i>	256
G. Karagyozyan – <i>The Life of Saint Gregory of Pithiviers (A New Interpretation of the Hagiographic Monument)</i>	263
K. Arakelyan – <i>Misak Metsarents about Language</i>	278
A. Aslibekyan – <i>"The Saroyanesque" and Basic Features of W. Saroyan's Dramaturgy</i>	286
L. Harutyunyan – <i>Economic Discourse as a Type of Institutional Discourse</i>	293

A. Sargsyan – <i>Humor on the Topic of the Armenian Wedding Ceremony</i>	299
S. Khachatryan (France, Lyon) – <i>Solo-Symphony in the Dramaturgy of Sarah Kane</i>	304

CULTURE AND ART HISTORY

A. Aghasyan – <i>Enchanted by the Sea: Ivan (Hovhannes) Aivazovsky (on the 200th Anniversary of Birth)</i>	314
A. Baghdasaryan – <i>The Imitation as the Important Attribute in the Traditional Armenian Antiphonal Peasant Singing (Based on the Musical and Ethnographic Heritage of Archimandrite Komitas)</i>	334

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

A. Abrahamyan – <i>The Forty Days (Fifty Days) Fasting of Transfiguration</i>	345

SOCIOLOGY

M. Galstyan – <i>Factors Affecting Inter-ethnic Marriages of Labor Migrants from Armenia</i>	355
G. Hakobyan – <i>Communication Peculiarities of Syrian Armenians in the RA</i>	366

PSYCHOLOGY

S. Antonyan – <i>The Psychological Characteristics of Children from Vulnerable Families</i>	375

THEOLOGY

N. Petrosyan – <i>The “Faithful Speech” of Gregory the Illuminator</i>	384

FROM THE HISTORY OF ARTSAKH WAR

V. Hayrapetyan – <i>Looking Through the Heroic Pages (Artsakh Liberation War in the Memoirs)</i>	390

LITERARY REVIEWS

M. Hovhannisyan – <i>Edik Minasyan, Armenian Heroine Women</i>	396

M. Kirakosyan –Martin Harutyunyan, <i>The Possible Application of Modern Stage Technologies in the Reconstruction of Armenian Auditorial Halls with Scenic Sections</i>	400
G. Melikyan, A. Soghomonyan –A. Sargsyan, Al. Safaryan, L. Sahakyan, <i>Textbook of the Ottoman Turkish Language</i>	403
S. Poghosyan – Vanik Virabyan, <i>The Armenian-Georgian Military-Political Relations (1918-1921)</i>	404

OUR JUBILEES

R. Martirosyan, Yu. Suvaryan, G. Poghosyan – <i>Honored Scientist (on the 90th Anniversary of Birth of the Academician Hamlet Gevorgyan)</i>	407
V. Hambardzumyan – <i>Honored Linguist and Specialist in Armenian Studies</i>	411

WORD OF MEMORY

V. Devrikyan – <i>Patriarch of Armenian Literature Studies</i>	415
G. Vardumyan – <i>In Memory of Talented Specialist in Armenian Studies Eduard Danielyan</i>	420
Famous Specialist in Caucasian Studies Pavel Chobanyan	425

Հայերեն բաժնի խմբագիրներ՝

Մելանիա Միքայելյան
Սեդա Քուփեյան

Ռուսերեն բաժնի խմբագիր՝

Գայանե Հարությունյան

Редакторы армянского отдела – Меланья Микаелян
Седа Купелян

Редактор русского отдела – Гаянэ Арутюнян

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Արմինե Պետրոսյան
Компьютерный дизайн и пагинация – Армине Петросян

Հրատ. պատվեր N 794

Ստորագրված է տպագրության 10.VIII.2017 թ.:
Տպագրական 26.68 մամուլ: Տպաքանակը՝ 180:

ՀՀ ԳԱԱ տպարան, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:
Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ:
Հեռ.՝ 564180, 581902:

Подписано к печати 10.VIII.2017 г.
26.68 печатных листов. Тираж – 180. Типография НАН РА,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24.
Адрес редакции: 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24г
Тел. 564180, 581902

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջը՝ <http://lraber.sci.am>

Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ lraber@sci.am

Официальный сайт журнала: <http://lraber.sci.am>

Электронная почта журнала: lraber@sci.am

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ԼՐԱԲԵՐ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ВЕСТНИК
ОБЩЕСТВЕННЫХ
НАУК

НАУЧНО-ОБЩЕСТВЕННЫЙ ЖУРНАЛ
ԼՐԱԲԵՐ ԱՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

2(650)
ՄԱՅԻՍ - ՕԳՈՍՏՈՍ
МАЙ-АВГУСТ

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն

ԵՐԵՎԱՆ

2017

ЕРЕВАН

**ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆՂԵՍ, ԼՈՒՑՍ Է ՏԵՄԵՆՈՒՄ 1940 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
ЖУРНАЛ ВЫХОДИТ 3 РАЗА В ГОД, ИЗДАЕТСЯ С НОЯБРЯ 1940 ГОДА**

Գլխավոր խմբագիր ԱԼԲԵՐՏ Ա. ԽԱՌԱՏՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

**ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ, ԱՐԾՐՈՒՆ ԱՎԱԳՅԱՆ, ՀԱՄԼԵՏ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ,
ՏԻԳՐԱՆ ԹՈՐՈՍՅԱՆ, ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ, ՌՈՒԲԵՆ
ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, ԳԱՅԱՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (պատ. քարտուղար),
ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ,
ԳԱԳԻԿ ՂԱԶԻՆՅԱՆ, ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, ԳԵՎՈՐԳ ՊՈՂՈՍՅԱՆ,
ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ, ՅՈՒՐԻ ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ**

Главный редактор АЛЬБЕРТ А. ХАРАТЯН

Редакционная коллегия

**ԱՐՇՐՈՒՆ ԱՎԱԿՅԱՆ, ԱՐԱՐԱՏ ԱԳԱՏՅԱՆ, ԳԱՅԱՆԵ ԱՐՄԵՆՅԱՆ (отв. секретарь),
ВЛАДИМИР АРУТЮНЯН, ГАМЛЕТ ГЕВОРКЯН, ГАГИК КАЗИНЯН, РУБЕН
КАРАПЕТЯН, ВИКТОР КАТВАЛЯН, АШОТ МЕЛКОНЯՆ, НИКОЛАЙ
ОГАНЕСЯՆ, ГЕВОՐԿ ՍՈՎՅԱՆ, РУБЕН ՏԱՓՐԱՏՅԱՆ, ЮРИЙ СУВАՐՅԱՆ,
ТИГРАՆ ՏՈՐՅԱՆ**

Շապիկին՝ Հովհաննես Այվազովսկի, Իններորդ ալիք, 1850

**Հակառակ էրեսին՝ Հովհաննես Այվազովսկի, Արևամուտ.
Մենավոր անապատանավ, 1853 և Ձկնորսները ծովափին, 1852**

На обложке: Иван (Ованнес) Айвазовский, Девятый вал, 1850

**На оборотной стороне: Иван (Ованнес) Айвазовский, Закат.
Одинокий парусник, 1853 и Рыбаки на берегу моря, 1852**

**© Լրաբեր հասարակական գիտությունների
© Вестник общественных наук**

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ (1920-1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ Խ. Ռ.

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանի համաձայնագրի ստորագրումից և իշխանությունը բռնազավթելու փոխանցելուց մի քանի ժամ անց Ալեքսանդրապոլում (դեկտեմբերի լույս 3-ի գիշերը, ժամը 2-ին) թուրքական բանակի արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրի հետ բանակցող Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը Ալեքսանդր Խատիսյանի գլխավորությամբ ստորագրեց Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը (դաշնագիրը)¹ (այսուհետև՝ ԱՊ)։ Չնայած հայկական պատվիրակությունն ակնկալում էր Թուրքիայի զավթած տարածքներից որոշակի զիջումներ, սակայն Կարաբեքիրը ներկայացրեց Հայաստանի համար շատ ծանր պայմաններ՝ վերջնագրի տեսքով։ Հայկական կողմը ստիպված էր այդ պայմաններն ընդունել որպես պայմանագրի հիմք։

ԱՊ-ի համաձայն, Հայաստանի Հանրապետությունը հրաժարվում էր Սևրի պայմանագրից, Հայաստանի և Թուրքիայի սահմաններն անցնելու էին Արփաչայ և Արաքս գետերով, Հայաստանն ունենալու էր սահմանափակ թվով զորք, որը պետք է գտնվեր Թուրքիայի վերահսկողության ներքո, թուրքերը Ալեքսանդրապոլից պետք է հեռանային պայմանագրի մյուս բոլոր կետերը լուծելուց հետո²։ ԱՊ-ի՝ Հայաստանի համար նվաստացուցիչ լինելու հանգամանքը երևում է ոչ միայն դրանում նշվող ծանր պայմաններից. ԱՊ-ի բնագիրը կազմված և ստորագրված էր միայն թուրքերեն և ֆրանսերեն լեզուներով։ Թուրքերն այնպիսի ստորագույցից պայմանների մեջ էին դրել Հայաստանի պատվիրակությանը, որ նա հրաժարվեր ստորագրել պայմանագրի հայերեն, օրինական ուժ ունեցող տեքստը. այս երևույթը դժվար թե իր նախադեպն ունենա դիվանագիտության պատմության մեջ³։ Հայ պաշտոնական պատմագրությունը գտնում է, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն անօրինական էր, միջազգային իրավունքի տեսակետից որևէ նշանակություն չուներ, քանի որ այն ստորագրել էր մինչ

¹ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, (Հայրենիք, Պոսթըն, 1926, սեպտեմբեր, էջ 99)։

² Պայմանագրի ֆրանսերեն օրինակի պատճենը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 12, թ. 61-64, իսկ հայերեն թարգմանությունը՝ նույն տեղում, թ. 65-68, որոսերեն թարգմանության վավերացված պատճենը՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 438-440, նաև ֆ. 114, ց. 2, գ. 63 թ. 15-17։ Հմմտ. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Ե., 1960, էջ 408-411։

³ Մարգարյան Ե., Աբեղյան Խ., Մարգարյան Ա., Լեզրանի միսիան (փաստաթղթեր), (Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1967, - 3, էջ 103-104)։

այդ՝ դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով հրաժարական տված կառավարության պատվիրակությունը⁴, մանավանդ որ նոր կառավարությունը նախորդի պարտավորությունները չէր ստանձնում:

ԱՊ-ն լայն և տարատեսակ քննարկման արժանացավ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից: Հիմնական հարցադրումն այն էր, թե ինչո՞ւ Ա. Խատիսյանը ստորագրեց այդ նվաստացուցիչ պայմանագիրը, եթե նրան բանակցությունների լիազորած կառավարությունն արդեն հրաժարական էր տվել:

Ա. Խատիսյանը՝ Ալեքսանդրապոլի բանակցություններում հայկական պատվիրակության ղեկավարը, իր հուշերում գրում է, որ դեկտեմբերի 1-ի առավոտյան ժամը 11-ին բանակցությունների երրորդ ընդհանուր նիստի ժամանակ «թուրքերը վերջնագրի ձևով ներկայացուցին իրենց արդեն պատրաստուած դաշնագիրը՝ պահանջելով անվերապահորեն ընդունել զայն, հակառակ պարագային կը սպառնային, որ թիրքական զորքերը անմիջապես նորեն պիտի շարժուին Երևանի վրայ»⁵: Փաստորեն, Ա. Խատիսյանը այս ծանր պայմանագիրը ստորագրելու հիմնական պատճառ է համարում թուրքերի կողմից Երևանի վրա հարձակվելու սպառնալիքը:

Դեկտեմբերի 1-ին՝ ժամը չորսն անց կեսին, Ա. Խատիսյանը թուրքերի ներկայացրած վերջնագրի մասին տեղեկացնում է վարչապետ Սիմոն Վրացյանին և ակնկալում շտապ պատասխան: Ս. Վրացյանը հայտնում է, որ բոլշևիկյան զորքն առանց դիմադրության մտել է Քարվանսարա (Իջևան) և Դիլիջան, «կազմում է կռալիսիոն կառավարութիւն բոլշևիկների հետ՝ մասնակցութեամբ Դրօի եւ Տէրտէրեանի՝ Դաշնակցութեան կողմից: Թուրքերի պայմանները ստիպուած ենք ընդունել: Դուք լիազորուած եք ստորագրել դաշինքը»⁶: Ըստ էության, մի կողմից, Ս. Վրացյանն Ա. Խատիսյանին տեղեկացնում է, որ իր կառավարությունը հրաժարական է տալիս, մյուս կողմից, «շարունակում է լիազորել» հաշտություն կնքելու թուրքերի հետ: Մեր կարծիքով, այս երկվությունը բխում էր իրադրության զարգացման անկանխատեսելի լինելուց: Հատկապես հայկական կողմը չէր կարողանում կամ չէր ուզում տեսնել քաղաքական իրավիճակի կտրուկ փոփոխությունը:

Դեկտեմբերի 2-ի առավոտյան Ա. Խատիսյանը տեղեկանում է, որ Քարվանսարայից բոլշևիկյան բանակի հրամանատարը «Բուսական պրոլետարիատից թուրքական պրոլետարիատին» վերտառությամբ ողջույնի հեռագիր է հղել Ք. Կարաբեքիրին⁷: Պատասխան հեռագրում վերջինս շնորհավորում է և հայտնում իր ուրախությունը, որ

⁴ Հայոց պատմություն (խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և այլք), հ. 4, գիրք I, Ե., 2010, էջ 275-276:

⁵ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, նշվ. հոդվ., էջ 98:

⁶ Նույն տեղում, էջ 99:

⁷ Նույն տեղում:

«հայ պրոլետարիատը վերջապես կապիտալիստական լծից ազատվեց»⁸: Ըստ էության, դեկտեմբերի 2-ի առավոտյան Խորհրդային Ռուսաստանի դաշնակից Թուրքիայի

գորահրամանատարը քաջատեղյակ էր Հայաստանի խորհրդայնացմանն առնչվող ամենաթարմ իրադարձություններին: Մակայն նա ինքն է նաև շտապեցնում Ա. Խատիսյանին ստորագրել պայմանագիրը: Իրականում Թուրքիան ամեն կերպ ջանում էր պատերազմում պարտված Հայաստանի հին կառավարության հետ շուտափույթ հաշտություն կնքել, որպեսզի արդեն խորհրդայնացող Հայաստանի նոր իշխանություններին կանգնեցներ փաստի առաջ⁹:

Դեկտեմբերի 2-ին՝ ժամը 6-ին, Ա. Խատիսյանին հեռագրաթելի մոտ է հրավիրում Դրոն, որն արդեն ստանձնել էր Կարմիր բանակի հրամանատարությունը, և ասում. «Յեղափոխական կառավարութեան անունից յայտնում եմ ձեզ, որ դուք ազատ եք ստորագրել դաշնագիրը կամ ոչ»: Խատիսյանը խնդրում է պարզորոշ հրահանգ տալ: Դրոն պատասխանում է. «Գործեցեք համաձայն ձեր հասկացողութեան, ես խոսում եմ իմ եւ ընկեր Սիլինի անունից»¹⁰: Այստեղ անհասկանալի է նաև Դրոյի դիրքորոշումը: Հավանաբար, նա վստահ է եղել, որ պայմանագրի ստորագրելը կամ չստորագրելը որևէ նշանակություն չէր կարող ունենալ դեպքերի հետագա զարգացման համար: Դրոյի, Ս. Վրացյանի և Ա. Խատիսյանի այս հեռագրազրույցի վերաբերյալ սփյուռքահայ հետազոտող Թորգոմ Վեհապետյանը գրում է. «Որեւէ մէկը չուզէր պատասխանատվութիւն ստանձնել Դաշնագիրը ստորագրելու համար»¹¹: Իսկ բոլշևիկ գործիչ Ա. Կարինյանն էլ համոզված է, որ Ալեքսանդրա-պոլի հայկական պատվիրակությունը և Դրոն «կանգնած էին տա-պալված դաշնակցական կառավարության հիմնական ելակետի դիրքերի վրա»¹²: Պատմաբան Լեոն գտնում է, որ Դրոն պետք է պնդեր պատվիրակության լիազորությունները դադարեցնել և ոչ թե հորդորեր ստորագրել պայմանագիրը¹³: Հակված ենք կարծելու, որ Հայաստանի քաղաքական դեկավարությունն ընտրել էր դեպքերի հետևից գնալու մարտավարությունը, որն այնքան էլ արդարացված չէր:

Այս իրավիճակում Ա. Խատիսյանը պատասխանատվությունը մենակ իր վրա չվերցնելու, ինչպես նաև համընդհանուր որոշում կայացնելու մտադրությամբ խորհրդակցություն է հրավիրում պատվիրակության բոլոր անդամների մասնակ-

⁸ Փիքուլյան Ռ., Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշևիկ յարաբերությունների ոլորտում (1917-1921), Ե., 1997, էջ 295:

⁹ Հակոբյան Ա., Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի պատմափրավագիտական գնահատականը (Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2007, - 2, էջ 18-19):

¹⁰ Խատիսեան Ա., նշվ. հոդվ., էջ 99:

¹¹ Վեհապետեան Թ., Նոր սերունդը՝ քաղութեան նոխագ, հ. Բ, Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը եւ Փետրուարեան ապստամբութիւնը իրենց յարակից հարցերով, Պէրոյթ, 1985, էջ 54:

¹² Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը և իր զինակիցները, Ե., 1932, էջ 89:

¹³ Լեոն, Անցյալից. Հուշեր, թղթեր, դիտումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 458:

ցությամբ և նրանց առաջարկում արտահայտել իրենց տեսակետները: Պատվիրակությունը միաձայն որոշում է ստորագրել պայմանագիրը¹⁴: Այսպիսով, Խատիսյանը ցույց է տալիս, որ ԱՊ-ն ստորագրելիս ինքնուրույն և միանձնյա ոչինչ չի արել. կա՛մ

հետևել է Երևանից տրվող ցուցումներին, կա՛մ խորհրդակցել ամբողջ պատվիրակության հետ:

Ա. Խատիսյանը վերադառնում է Երևան, և դեկտեմբերի 4-ին, Դրոյի և Սիլինի մոտ եղած ընդունելության ժամանակ Դրոն ասում է, որ իրենք ճիշտ են հասկացել իր խուսափողական պատասխանը և ստորագրել են դաշնագիրը: Ա. Խատիսյանի կարծիքով, նոր կառավարությունը դրանով փորձել է խուսափել պատասխանատվությունից ինչպես թուրքերի, այնպես է հայ ժողովրդի առաջ¹⁵:

Ի պատասխան հակառակորդ թնից հնչող այն մեղադրանքների, թե Դաշնակցությունը չքննադատեց այդ պայմանագիրը, Ա. Խատիսյանը գրում է. «Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի բնագիրը կը պահուի Երևանում, խորհրդային կառավարության մօտ: Թող անոնք, որ ուժ եւ հնարաւորութիւն ունին, փոխեն Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի ծանր պայմանները: Եւ մենք, այդ դաշնագիրը ստորագրողներս, կը լինենք առաջինները, որ կը ծափահարենք ասոր: Բայց անցած է արդեն հինգ տարի եւ դժբախտաբար դրութիւն չէ փոխուած...»¹⁶: Ըստ էության, Խատիսյանը հասկացնում է, որ խորհրդային իշխանությունները բոլոր հնարավորություններն ունեին շտկելու դաշնագրի սխալները: Այս հարցի կապակցությամբ հետաքրքիր դիտարկում է անում պատմաբան Ա. Հակոբյանը: Ըստ նրա, Հայհեղկոմը կարող էր, բայց քայլեր չձեռնարկեց Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն անվավեր ճանաչելու համար¹⁷:

Իր հուշերում Ա. Խատիսյանն անդրադառնում է նաև պայմանագրի 3-րդ հոդվածի մի մասին: Ըստ պայմանագրի այդ հատվածի՝ իբր, հայկական կողմն ընդունում էր, որ «ինչպես թիրքական, այնպես ալ ռուսական, նաեւ ամբողջ աշխարհի վիճակագրութիւնը եւ բոլոր տուեալները ցույց կուտան որ ամբողջ թիրքական կայսրութեան մէջ չկայ ոչ մէկ կտոր հողամաս, ուր հայ բնակչութիւնը կազմէր մեծամասնութիւն»¹⁸: Ա. Խատիսյանը պնդում է, որ հայկական կողմն այդ ձևակերպումը հանել է պայմանագրի նախագծից: Մակայն թուրքական «Մաբահ» թերթը հրատարակել է Ալեքսանդրապոլի պայմա-

¹⁴ Խատիսեան Ա., նշվ. հոդվ., էջ 99:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 100-101:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 101:

¹⁷ Հակոբյան Ա., Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի պատմաիրավական գնահատականը (1920-1921 թթ.) (ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2007, N 2, էջ 21):

¹⁸ Խատիսյան Ա., նշվ. հոդվ., էջ 101:

նագիրը՝ դրա մեջ ներառելով նաև նախագծի երրորդ հոդվածի նշված հատվածը: Այնուհետև «Սաբահ» թերթից դաշնագիրը հրատարակել են նաև այլ թերթեր¹⁹:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի մեջ վերոնշյալ հատվածի առկայության մասին մեղադրանքներ է հնչեցնում Շահան Նաթալին: «Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն 1930ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ)» գրքում նա գրում է, որ երրորդ հոդվածի՝ Ա. Խատիսյանի մատնանշած հատվածը պայմանագրում կա²⁰:

Սակայն Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին նվիրված իր մյուս երկու գրքերում՝ «Վերստին յաւելուած». Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի «ի նշպէս»ն ու «ինչո՞ւ»ն պաշտոնական եւ յուշագրական վկայութիւններու լոյսին տակ» և «Երեք դաշնագրեր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկուայի եւ Կարսի, Բաղդատական գուգակշիռ)», նման բովանդակությամբ հոդված չի նշում, համեմայն դեպս, երրորդ հոդվածում նման բան չկա²¹: Փաստորեն, Շ. Նաթալին սկզբում դատապարտում է Ա. Խատիսյանին և նրա համախոհներին ԱՊ-ի կոնկրետ մի հոդվածի որոշ դրույթների համար, սակայն հետո պարզում է, կամ իր համար ընդունելի է դառնում, որ նման դրույթ պայմանագրում գոյություն չի ունեցել: Իրականում Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի մեջ նման դրույթ չկա²²: Մեր կարծիքով, Շ. Նաթալին սկզբնական շրջանում թուրքական թերթի հրապարակումներն օգտագործել է զուտ հակադաշնակցական քարոզչության նպատակով:

Ավելացնենք, որ պայմանագրի ստորագրման հաջորդ օրը Կարաբեքիրը Ա. Խատիսյանին առաջարկում է անվտանգության նկատառումներից ելնելով՝ չգնալ Երևան, այլ Կարսով, Էրզրումով Տրապիզոնով գնալ Կ. Պոլիս, կամ Թիֆլիս՝ Արդվինով, Բաթումով²³: Սակայն Ա. Խատիսյանը մերժում է այդ առաջարկը:

Այսպիսով, Ա. Խատիսյանը, անդրադառնալով ԱՊ-ն կնքելու հանգամանքներին, նշում է, որ չնայած Հայաստանի համար պայմանագրի ծանր պայմաններին, հայկական պատվիրակությունն այլընտրանք չի ունեցել: Պայմանագիրը չստորագրելու դեպքում թուրքերը սպառնացել են շարժվել Երևանի վրա: Միաժամանակ, նա կարծիք է հայտնում, որ խորհրդային իշխանությունները բոլոր հնարավորություններն ունեին վերացնելու ԱՊ-ի բացասական հետևանքները:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 24:

²¹ **Շահան**, «Վերստին յաւելուած». Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի «ի նշպէս»ն ու «ինչո՞ւ»ն պաշտոնական եւ յուշագրական վկայութիւններու լոյսին տակ, Բոստոն, 1955, էջ 13, **նույնի**, Երեք դաշնագրեր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկուայի եւ Կարսի, Բաղդատական գուգակշիռ), Պէրուիթ, 1957, էջ 27:

²² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 12, թ. 62, 66: Հմմտ. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Ե., 1960, էջ 409:

²³ Նույն տեղում, էջ 100:

Իսկ ի նչ գնահատական է տալիս ԱՊ-ին օրվա վարչապետ Սիմոն Վրացյանը: Նա նույնպես համոզված է, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը հայկական կողմի չստորագրելու դեպքում թուրքերը կշարժվեին Երևանի վրա և մինչև բոլշևիկների հասնելը կգրավեին այն²⁴: Դիտարկելով թուրքերի առաջադրած՝ Ալեքսանդրապոլի «հաշտության» պայմանները՝ Ս. Վրացյանը գրում է. «Առանձնապես սաստիկ վրդովում առաջ բերեց Սուրմալուի պահանջը: Այդ նշանակում էր, որ տաճիկները չեն ուզում հաշտուել անկախ Հայաստանի գոյութեան հետ»²⁵: Իսկապես, թուրքերի ներկայացմած տարածքային պահանջները Հայաստանին զրկում էին ինքնուրույն գործելու բոլոր

հնարավորություններից: Իսկ երկրի ղեկավարությունն էլ համոզվում էր, որ Թուրքիայի նպատակը Հայաստանի վերջնական կործանումն է:

Ս. Վրացյանը գնահատական է տալիս նաև ԱՊ-ն կնքելու թուրքերի շտապողականությանը: Թուրքերը, ինչպես նշեցինք վերևում, տեղյակ էին Երևանում կատարվող դեպքերին: Նրանք, ըստ Ս. Վրացյանի, «վախենում էին իրենց դաշնակից բոլշևիկների խաղերից եւ շտապում էին օր առաջ ստորագրել հաշտութիւն»²⁶: Մեր կարծիքով, իրականում թուրքերն էին մեծ խաղ խաղում: Ս. Վրացյանը գտնում է, որ չնայած պայմանագիրն ստորագրելը մեծ հարված հասցրեց Դաշնակցության հեղինակությանը, այնուամենայնիվ, հնարավոր եղավ հայ ժողովրդին զերծ պահել նոր փորձություններից²⁷:

Հետաքրքիր է նաև ԱՊ-ին Ս. Վրացյանի տված իրավաքաղաքական գնահատականը: Հայաստանի Առաջին հանրապետության վերջին վարչապետը համոզված էր, որ Ալեքսանդրապոլի բանակ-ցություններում հայկական պատվիրակությունը ղեկտեմբերի 2-ին, Երևանի համաձայնագրի ստորագրումից հետո, դեռևս լիազորություններ ուներ ստորագրելու հաշտության պայմանագիր: Նրա կարծիքով, «ըստ Լեզրանի հետ կնքուած պայմանի, իշխանութեան փոխանցումը տեղի պիտի ունենար դեկտ. 2-ի գիշերը, եւ ուրեմն, մինչ այդ Հայաստանի կառավարութիւնը սահմանափակուած չէր այդ իրաւունքների մէջ: Դաշնագիրը ստորագրելու լիազօրութիւնը Խատիսեանի պատուիրակութեան կառավարութիւնը տուել էր դեկտ. 1-ին, հետեւաբար, միջազգային օրէնքի եւ փաստական կացութեան տեսակէտով՝ Հայաստանի կառավարութեան ընթացքը հակաօրինական հանգամանք չունէր»²⁸: Կարծում ենք՝ Ս. Վրացյանի այն պնդումը, թե Ա. Խատիսյանի գլխավորած պատվիրակության լիազորությունները դեռ չէին ավարտվել ԱՊ-ն ստորագրելու պահին, արդարացված չէ: Բացի այդ, պայմանագիրը կնքվել է լույս 3-ի գիշերը, երբ ղեկտեմբերի 2-ի օրն արդեն ավարտվել էր: Փաստորեն, Ա. Խատիսյանը, նույնիսկ ըստ Ս. Վրացյանի պարզա-բանման, այլևս իրավազոր չէր այդ պահին կնքելու պայմանագիրը: Ըստ էության, Ս. Վրացյանը փորձում է նոր

²⁴ Պատմագրութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, հ. Դ, Աթենք, 1995, էջ 124:

²⁵ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից (Հայրենիք, 1923, նոյեմբեր, էջ 71):

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Պատմագրութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, հ. Դ, էջ 125:

²⁸ Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, Բոստոն, 1941, էջ 197:

փաստարկներ բերել իր կառավարության անսխալականությունն ապացուցելու համար: Այլ բան է, որ այդ պայմանագրով փորձ արվեց կանխել թուրքերի առաջխաղացումը:

Ս. Վրացյանը, սակայն, նույնպես կարևորում է պայմանագրի այն կետը, որով կողմերը պետք է մեկ ամսվա ընթացքում վա-վերացնեին այն. «Այդ վաւերացումը տեղի չունեցաւ, հետեւաբար եւ դաշնագիրը իր օրինական հետեւանքը կորցրեց»²⁹: Սա բավական հիմնավոր փաստարկ է՝ պնդելու, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը վավերականություն չունեցող փաստաթուղթ է: Հետաքրքիր է, թե Ք. Կարաբեքիրն իմանալով, որ Հայաստանը խորհրդայնանում է, և այդ պայմանագիրը չի վավերացվելու, այդ կետն ինչու է մոցրել: Կարծում ենք՝ թուրքերին տվյալ իրավիճակում ԱՊ-ն անհրաժեշտ է եղել ոչ այնքան իրավական, որքան քաղաքական տեսանկյունից:

Այսպիսով, Ս. Վրացյանը ևս ընդունելով ԱՊ-ի ծանր իրողությունը, գտնում է, որ այն պարտադրված էր ուժով, և չստորագրելու դեպքում թուրքերը կշարունակեին հարձակումը, որը կարող էր առավել ողբերգական հետևանքներ ունենալ հայ ժողովրդի համար: Միաժամանակ, նա նշում է, որ սահմանված ժամկետում չվավերացվելու դեպքում այդ պայմանագիրը որևէ իրավական ուժ չի կարող ունենալ:

Մեր կարծիքով, սակայն, քննության պետք է ենթարկել պայմանագրի ոչ միայն իրավական, այլև քաղաքական կողմը: Այս առումով հետաքրքիր է Ս. Վրացյանի գլխավորած կառավարության անդամ Համբարձում Տերտերյանի պարզաբանումը: Թուրքերի առաջարկած պայմաններով հաշտություն կնքելու անխուսափելիության մասին Հ. Տերտերյանը հետևյալ բացատրությունն է տալիս. «Ընդունելով խորհրդայնացում եւ տաճիկների հետ հաշտութեան դաշինք չկնքելով, մենք նրանց իրաւունք տուած կը լինէինք շարունակել իրենց արշաւանքը, նորանոր գաւառներ գրաւել Հայաստանից եւ մտնել Երեւան: Մենք գիտէինք, որ ռուսները Հայաստան էին բերում ամենաշատը 3000 զինուոր, իսկ մինչեւ օգնական ուժեր ստանային՝ տաճիկները Հայաստանում քարը քարի վրայ չէին թողնելու: Պէտք էր փրկել հայութեան եւ Հայաստանի վերջին բեկորները, ուստի ընդունեցինք այդ դաշինքը»³⁰: Այսպիսով, Հ. Տերտերյանը ևս համոզում է, որ ԱՊ-ն կնքելու հիմնական շարժառիթը թուրքերի առաջխաղացումը կանխելն էր:

Մեկ այլ դաշնակցական գործիչ՝ Կարո Սասունին, սակայն, գտնում էր, որ Ա. Խատիայանը կարող էր այդ պայմանագիրը չստորագրել: «Հայաստանի կառավարութիւնը եւ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը բոլոր հնարաւորութիւններն ունէին խուսափելու այս դաշնագիրը ստորագրելու պարտականութենէն: Քանի որ Դեկտ. 1-ին ստորագրած էին Լըզրանի հետ եղած համաձայնութիւնը: Դեկտ. 2-ին իշխանութիւնը յանձնուած էր Դրօին, մինչեւ որ խորհրդայնացած Հայաստանի Յեղկումը ժամանէր Երեւան: Սակայն այն բոլոր նպաստաւոր պարագաները ժողովուրդին անմիջական շահերէն վեր

²⁹ Նույն տեղում, էջ 199:

³⁰ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, Պէյրութ, 1957, հ. 2, էջ 279:

դասուեցան ու համաձայնություն գոյացաւ որ Դրօն, որպէս փոխանցող կառավարութեան պէտ, հրահանգ տայ Ա. Խատիսեանին ստորագրելու թուրքերու առաջարկած դաշնագիրը», - գրում է Կ. Սասունին³¹: Սակայն նա չի պարզաբանում այն հնարավորությունները, որոնց կիրառմամբ կարելի էր կանխել թուրքերի առաջխաղացումը (որի մասին խոսում են Ա. Խատիսյանը, Ս. Վրացյանը և ուրիշներ) և չստորագրել պայմանագիրը: Բավական լուրջ է այն մեղադրանքը, թե «բոլոր նպաստաւոր պարագաները ժողովուրդին անմիջական շահերէն վեր դասուեցան»: Ինչ է ուզում ասել Կ. Սասունին: Հավանաբար, ակնարկում է, որ օրվա քաղաքական բարձր պատասխանատու դեկավարությունը անկարողություն է դրսևորել: Մեր կարծիքով, անկախ արտաքին հանգամանքներից, խնդիրը կար մինչև Ալեքսանդրապոլ հասցնելը: Քաղաքական անկարողության արմատները պետք է փնտրել այդտեղ:

Առաջին հանրապետության տարագիր գործիչներից Հակոբ Բրազեկը (Տեր-Հակոբյան) գրում է. «Ալեքսանդրապոլի դաշինքը կնքուեց խորհրդային իշխանութեան կամ բոլշեիկների գիտութեամբ եւ համաձայնութեամբ»³²: Ըստ էության, նա ակնարկում էր, որ այդ պայմանագրի ծանր հետևանքների պատասխանատու պետք է համարել նաև բոլշեիկներին: Կարծում ենք՝ ԱՊ-ի պատասխանատուն, իրոք, ոչ միայն Ս. Վրացյանի կառավարությունն էր, այլև Հայհեղկոմը:

Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը սուր քննադատության ենթարկվեց հատկապես սփյուռքահայ ոչ դաշնակցական շրջանակների կողմից: ՀՅ Դաշնակցությունից արդեն հրաժարվող Հովհաննէս Քաջազունին Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն իր էությանմբ չէր տարբերում Բաթումի պայմանագրից³³: Ըստ Շ. Նաթալու, «դաշնագիրը (Ալեքսանդրապոլի-Խ.Ս.) իր պայմաններով կ'ապացուցանէ, թէ յաղթական թուրքը իր եաթաղանով ոչ միայն գլխատած է Թրքահայաստանէն թիզ մը հող իսկ ակնկալելու մեր երազը, այլ նաեւ գլխատած է անկախութեան գաղափարը՝ տառ առ տառ, որովհետեւ ըստ այդ դաշնագրին, չկայ իսկապէս ոչ միայն անկախութիւն, այլ նոյնիսկ ոնէ Հայաստան»³⁴: Այսպիսով, Շ. Նաթալին ևս մտածում է, որ ԱՊ-ն ապառնում էր Հայաստանի անկախությանը: Մեր կարծիքով, այս գնահատականն արտահայտում էր իրականությունը:

Շ. Նաթալին զարմանալի չի համարում ԱՊ-ի վտանգներից ազատվելու համար իշխանությունը ուրիշին զիջելու հանգամանքը³⁵: Ըստ նրա, նույն օրը մի քանի ժամ շուտ ստորագրված Երևանի համաձայնագրի հիմնական նպատակը դաշնակցական կառավարության կողմից Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի հետևանքների պատասխանատվությունից խուսափելն էր: Մեր կարծիքով, սակայն, այստեղ խախտվում է

³¹ Սասունի Կ., Հայ-թրքական պատերազմը (Հայրենիք, Պոսթըն, 1926, յուլիս, էջ 116):

³² Իրազեկ Յ., Մօտիկ անցեալից. Պատմական դէպքեր եւ ապրումներ (1917-1922), Պէրոլթ, 1956, էջ 91:

³³ Քաջազունի Յ., ՀՅ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Վիեննա, 1923, էջ 45:

³⁴ Շահան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն 1930-ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, Մարտէլ, 1934, էջ 26:

³⁵ Նույն տեղում:

իրադարձությունների հաջորդականությունը կամ պատճառահետևանքային կապը: Նախ ստորագրվել է Երևանի համաձայնագիրը, որով դաշնակցականները իշխանությունը զիջել են բոլշևիկներին, հետո նոր ստորագրվել է Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Շ. Նաթալու տրամաբանությունը ճիշտ կհամարեինք, եթե հակառակ հերթականությամբ զարգացած լինեին դեպքերը՝ նախ ստորագրվեր Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, ապա իշխանությունը հանձնվեր բոլշևիկներին: Շ. Նաթալին այստեղ ևս, ինչպես պայմանագրի 3-րդ հոդվածի պարագայում, դեպքերը մեկնաբանում է կանխակալ մոտեցմամբ:

Դաշնագիրը ստորագրելու՝ Ա. Խատիսյանին ուղղված Ս. Վրացյանի հորդորին անդրադառնալով՝ Շ. Նաթալին գրում է, թե իշխանությունից հրաժարված վարչապետը «չէր կրնար ինքզինքին թույլ տալ «ստորագրեցեք»ի համազօր թելադրանք մը ընել»³⁶: Ըստ էության, Շ. Նաթալին, ի տարբերություն Ս. Վրացյանի և Ա. Խատիսյանի, խոսում է

ոչ թե ԱՊ-ի անվավեր լինելու մասին, այլ մեղադրանքներ է հնչեցնում վերոնշյալ պետական պատասխանատու անձանց հասցեին՝ անօրինական պայմանագիր ստորագրելու համար: Նա մեղադրում է միայն դաշնակցականներին: Բոլորովին նպատակ չունենալով արդարացնել վերջիններիս՝ հանուն ճշմարտության, ինչին ձգտում էր Նաթալին, պետք է արձանագրել նաև ռուսների ու թուրքերի մեղսակցությունը: Ի դեպ, Շ. Նաթալին համոզված էր, որ թուրքերը, շատ լավ իմանալով Հայաստանի խորհրդայնացման իրողությունը, քաղաքական կապիտալ ձեռք բերելու նպատակով ստորագրեցին կամ ստիպեցին ստորագրել իրավական ուժ չունեցող պայմանագիրը³⁷:

Տվյալ հարցի առնչությամբ արժանահիշատակ են նաև ռամկավարների «Պայքար» և «Ապագա» թերթերում տրվող գնահատականները: Նշենք, որ Դաշնակցությանը հակառակորդ կուսակցության պարբերաթերթերը հաճախ էին քննադատության համար օգտագործում Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի «խաղաթուղթը»:

Բոստոնի «Պայքարի» էջերում Ա. Նազարը Դաշնակցությանը մեղադրում է այն հարցում, որ «Լոնտոնի ու Լոզանի մէջ, Սէվրի դաշնագրին հիման վրայ մեր պահանջներուն դէմ, թուրքեր մեր առջեւ դրին ոչ թէ Խորհրդային, այլ նախկին կառավարութեան՝ Խատիսեանի, ստորագրութիւնը»³⁸: Ըստ էության, ռամկավար հեղինակն ուզում է ասել, որ՝ եթե չլիներ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, ապա Սևրի պայմանագիրը վերաքննելու կոչված Լոնդոնի և Լոզանի կոնֆերանսները հայանպաստ որոշումներ կընդունեին: Կարծում ենք՝ սա միայն Ա. Նազարի տեսակետն է, և այն լուրջ քննության չի դիմանում: Իրականում Լոզանի պայմանագիրը, որով փաստացի «թաղվեց» Հայկական հարցը, ավելի շատ պայմանավորված էր մեծ տերությունների

³⁶ Նույն տեղում, էջ 27:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 36:

³⁸ Պայքար, Պոստոն, 1925, 22 յունիսի:

թուրքանպաստ դիրքորոշմամբ, որի վրա, կարծում ենք՝ ԱՊ-ն որևէ ազդեցություն չի ունեցել: Արևմտյան երկրներն ամեն կերպ փորձում էին սիրաշահել Թուրքիային և թույլ չտալ նրա վերջնական մերձեցումը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Ի դեպ, «Պայքարը» նույնաբովանդակ մեղադրանքներ հնչեցրել էր նաև Հ. Քաջազունուն հայտնի զե-կույցի վերաբերյալ իր հրապարակման մեջ³⁹:

Ա. Նազարը գտնում է, որ Ա. Խատիսյանը պետք է խուսափեր ԱՊ-ի ստորագրումից և բանակցելու իրավունքը զիջեր խորհրդային իշխանությանը⁴⁰: Արդեն նշեցինք, որ Խատիսյանը Երևանի վրա հարձակվելու թուրքական սպառնալիքի տակ խուսանավելու հնարավորություն չուներ: Ըստ «Պայքարի» հոդվածագրի, թուրքերը իբր հույս են տվել Ա. Խատիսյանին, որ պայմանագրի ստորագրումից հետո իրենք օգնական ուժեր կտրամադրեն Հայաստանին «Խորհրդային իշխանությունը վտարելու և Դաշնակցական կառավարությունը վերահաստատելու համար Երևանի մեջ»⁴¹: Մակայն այս

կապակցությամբ պատմական որևէ փաստաթուղթ կամ հիշատակություն չի պահպանվել: Կարծում ենք՝ ռամկավար գործիչն այս կերպ խտացրել է իր հակադաշնակցական քարոզչության գույները:

Դաշնակցության հասցեին հերթական քննադատություններն ուղղելիս Ռամկավար-ազատական կուսակցության նույն պաշտոնա-թերթը որոշ ժամանակ անց կրկին օգտագործում է նույն առիթը՝ նշելով, որ դաշնակցականներն իրենց ցանկալի անկախության «վերջը դրել են» Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով⁴²: Եվ եթե չլի-ներ Մոսկվայի միջամտությունը, և եթե Հայաստանը խորհրդային չհռչակվեր, ապա «Հայաստանի կառավարությունը Էնկիլիի պարզ գործակատարը պիտի ըլլար և առանց անոր հրամանին պիտի չհամարձակեր շունչ իսկ առնելու»⁴³: Մի դեպքում էլ թերթը ԱՊ-ն համարում է Հայկական աղետների «պատասխանատու» դաշնակցության «վերջին սիրագործություն»⁴⁴:

Մի այլ հոդվածում էլ Բոստոնի «Պայքարը» անկեղծ չի համարում Ա. Վրացյանի ու Ա. Խատիսյանի պարզաբանումները ԱՊ-ի ստորագրության հանգամանքների վերաբերյալ: Թերթը հատկանշական է համարում նաև այն հանգամանքը, որ Դաշնակցությունը 13 տարվա ընթացքում պաշտոնապես չդատապարտեց այդ պայմանագիրը: Թերթի համար ծիծաղելի են նաև այն բացատրությունները, թե իբր բոլշևիկներն իրենց քայլերով ստիպեցին ստորագրել ԱՊ-ն⁴⁵: Այսպիսով, Ռամկավար-ազատական կուսակցության Բոստոնի «Պայքար» պարբերականը, իր հակադաշնակցական քարոզչության մեջ մեծ

³⁹ Նույն տեղում, 1923, 14 դեկտեմբերի:

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նույն տեղում 1926, 30 յունուարի:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ Նույն տեղում 1932, 29 նոյեմբերի:

⁴⁵ Նույն տեղում 1933, 29 նոյեմբերի:

տեղ է հատկացնում Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին: Չնայած հնչող մեղադրանքները ոչ առանց հիմքի էին, այնուամենայնիվ, զգացվում է թերթի՝ կուսակցական ատելու-թյան հողի վրա հանուն քննադատության քննադատելու հակվածությունը:

Փարիզի «Ապագա» պաշտոնաթերթում ռամկավար գործիչ Ա. Թերզիպաշյանն իր ընդարձակ հոդվածում գրում է, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կնքելու պատճառները պետք է փնտրել Սևրի պայմանագրի մեջ: Ըստ հոդվածագրի, Սևրի պայմանագիրը հարվածում էր Խորհրդային Ռուսաստանի տնտեսական շահերին (տնտեսապես կաշկանդում էր նրան) և, դրանով պայմանավորված, Ռուսաստանն աջակցեց քեմալականներին, որպեսզի չիրականանա Սևրի պայմանագիրը⁴⁶: Իսկ հայ-թուրքական պատերազմը, որն ի վերջո ավարտվեց ԱՊ-ով, նույնպես հրահրված էր միաժամանակ հույների և անգլիացիների կողմից⁴⁷: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ հեղինակը ցույց է տալիս Խորհրդային Ռուսաստանի բացասական դերը Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի հարցում:

Այսպիսով, քննելով Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի վերաբերյալ 1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները, կարելի է եզրակացնել՝

ա) ԱՊ-ն ուղղված էր Հայաստանի անկախության դեմ: Հաշտության ծանր պայմանները ցույց են տալիս, որ Հայաստանը փաստացի զրկվում էր ինքնուրույն գործելու որևէ հնարավորությունից:

բ) Պայմանագիրը ստորագրող հայկական կողմը գործնականում պատկերացնում էր, որ այն չի կարող իրավական ուժ ունենալ: Մակայն միաժամանակ գիտակցում էր՝ չստորագրելու դեպքում թուրքերը կշարժվեին Երևանի վրա, որը հղի էր ողբերգական հետևանքներով:

գ) Թուրքական կողմն ավելի լավ էր գիտակցում պայմանագրի՝ իրավական ուժ չունենալու հանգամանքը: Նա ավելի շատ հաշվարկում էր պայմանագրի քաղաքական արժեքը. թուրքերը ծրագրում էին այն գործադրել որպես քաղաքական ճնշման միջոց հայերի, չի բացառվում՝ նաև ռուսների դեմ:

դ) Սփյուռքում հաստատված դաշնակցական գործիչները համոզված էին՝ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի հարցում իր բացասական դերն է կատարել նաև Խորհրդային Ռուսաստանը:

ե) Սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի ոչ դաշնակցական հատվածն էլ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ավելի շատ օգտագործել է Դաշնակցությանը մեղադրելու, բոլշևիկների անհաջողությունը նրա վրա բարդելու համար: Այդուհանդերձ,

⁴⁶ Ապագայ, Փարիզ, 1926, 13 փետրուարի:

⁴⁷ Նույն տեղում:

որքան էլ կողմնապահ լինեին Դաշնակցության հասցեին հնչող մեղադրանքները, ակներև են նաև պայմանագիրը ստորագրող հայ գործիչների սխալները:

**АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКИЙ ДОГОВОР В ОЦЕНКЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЫ (1920-1930-ЫЕ ГГ.)**

СТЕПАНЯН Х. Р.

Резюме

Александропольский договор в оценке армянской диаспоры, в частности, ее общественно-политической мысли, был направлен против независимости Армении.

Подписав договор, армянская сторона полагала, что на практике договор не будет иметь правовой силы. Однако в то же время отказ от подписания данного договора чреват был наступлением турок и их вторжением в Ереван. Турецкая сторона намеревалась использовать договор в качестве средства политического давления на армян. Дашнакские деятели армянской диаспоры считали, что в подписании договора весьма нелицеприятную роль сыграла Советская Россия.

**THE ALEXANDROPOL TREATY ACCORDING TO THE SOCIAL- POLITICAL THOUGHT OF
ARMENIAN DIASPORA (1920-1930-ies)**

KH. STEPANYAN

Abstract

The Alexandropol Treaty in the assessment of the Armenian Diaspora, in particular, its socio-political thought, was directed against the independence of Armenia. By signing the Treaty, the Armenian side believed that in practice it would not have legal force. However, at the same time, the refusal to sign this agreement is fraught with the offensive of the Turks and their invasion of Yerevan. The Turkish side intended to use the Treaty as a means of political pressure on the Armenians. Dashnak activists of the Armenian Diaspora believe that in the signing of the Treaty Soviet Russia played very unpleasant role.

ON THE GENETIC IDENTITY OF ARMANUM WITH ARMENIA

E. DANIELYAN

The holistic natural environment of Armenia is mentioned as Ἀρμενίου ὄρεος¹, τοῖς Ἀρμενίων ὄρεσι² (the Armenian mountains), τὰ ὄρε τὰ Ἀραράτ³ (*the mountains of Ararat*) and *montes Armeniae*⁴ (the mountains of Armenia) in ancient and Armenian early medieval sources (*լեռինք Հայոց*)⁵, as well as in the Bible⁶. Since the 19th century these ancient and medieval geographical terms have been adopted in the geographical and geological literature as the generalizing term - *das Armenische Gebirge*⁷, *das Armenische Hochland* or *Bergland*⁸ (the Armenian Highland).

¹ **Herodotus**, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge. Harvard University Press, 1920, I, 72, 2; V.52.3. J. Rennel noted: "The Armenia of Herodotus (in *Terpsichore* 52), extended westward to the Euphrates, in the quarter towards Cilicia; and southward to mount Masis in Mesopotamia; as may be inferred from the same chapter. Northwards it included the sources of the Euphrates (*Clio*, 180)." Among "the mountains which separate the course of the Araxes, from the eastern sources of the Euphrates" J. Rennel mentioned Mt. Ararat (Masis). (**James Rennel**, *The Geographical System of Herodotus, Examined; and Explained, by a Comparison with those of other Ancient Authors, and with Modern Geography*, London, 1800, pp. 279-280).

² *The Geography of Strabo*, with an English translation by H. L. Jones, London, in eight volumes, vol. V, 1954, XI. II. 15, etc.

³ Gen. 8.4. There is the following entry about Armenia in Easton's Bible Dictionary: "Armenia: A country in western Asia lying between the Caspian and the Black Sea. Here the ark of Noah rested after the Deluge" (A Dictionary of Bible Terms by **M. G. Easton M. A. D. D.**, from *Illustrated Bible Dictionary Third Edition* published by Thomas Nelson, 1897, pp. 97-98).

⁴ *Biblia Sacra Vulgatae, editionis juxta exemplaria ex typographia apostolica Vaticana: Romae 1592 & 1593 inter se collata et ad normam correctionum romanarum exacta auctoritate Summi Pontificis Pii IX, Valentinus Loch (Herausgeber)*, Manz, 1863, t. I, Gen. 8. 4.

⁵ **Մովսես Խորենացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, Ե., 1991, էջ 33, 34; **Ղազարայ Փարպեցոյ** *Պատմութիւն Հայոց*, եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, *Տիգրիս*, 1904, **Խաչիկյան Լ.**, *Եղիշէի «Արարածոց մեկնութիւն»*, Ե., 1992, էջ 245, etc.

⁶ The phrase εἰς τὰ ὄρε Ἀραράθ (*The Septuagint Version of the Old Testament*, with an English translation and with various readings and critical notes, London, *Τωβιτ* I, 21, cf. Ἀραράτ, Gen. 8.4) is translated "ի Լեռինք Հայոց" ("into the mountains of Armenia") in the Armenian translation (the beginning of the 5th c. AD, *Գիրք Աստուածաշունչք Հին եւ Նոր Կտակարանաց, ի Վենետիկ, 1860, Տոմարի, Ա 24*) of the Bible.

⁷ *Handbuch der alten Geographie, aus den Quellen bearbeitet von Albert Forbiger. Erster Band. Leipzig, 1842, S. 86; Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt über*

The earliest evidence of the toponyms of Armenia are cuneiform inscriptions dating back to the 3rd – 1st millennia BC. The Akkadian sources (the second half of the 3rd millennium BC) have been in the centre of the researchers' attention, particularly studying the localization of *Armanum*. In this respect different opinions have been suggested in historiography, which concentrate around three regions: (a) in the south-west of the Armenian Highland, (b) to the west of the Euphrates and (c) in Northern (Armenian) Mesopotamia.

First of all, it is necessary to take into consideration the geographical position of the area encompassing these regions in accordance with the archaeological materials dating from the Neolithic and Chalcolithic periods to Early Bronze Age, as well as the usage of the historical-toponymical terminology. There is a number of Neolithic sites in Western Asia a part of which corresponds to the area called in archaeology the "Golden Triangle", which some researchers attributed to "northern Syria, southeast Anatolia and western Zagros"⁹. Meanwhile the term "southeast Anatolia" is wrongly used in this definition, because "Anatolia" (including all its parts: northern, southern, western and eastern) corresponds only to Asia Minor¹⁰. In Fig. 5 of

Wichtige Neue Erforschungen auf dem Gesamtgebiete der Geographie von Dr. A. Petermann. Gotha, 1868, S. 131.

⁸**Abich Hermann**, Ein Cyklus fundamentaler barometrischer Höhenbestimmungen auf dem Armenischen Hochland. *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*. t. 27, N 12, 1880, **Абих Г.** Геология Армянского нагорья. Западная часть, Орографическое и геологическое описание – "Записки Кавказского отдела Императорского географического общества", кн. 21, 1899, Восточная часть, кн. 23, 1902. Researching geomorphological and geological features of the orography of Armenia (Western and Eastern Armenia) Herman von Abich (1806-1886) used the historically grounded geographical term *das Armenische Hochland* or *Bergland* (the Armenian Highland) characterizing the physical-geographic-geologic-geomorphologic features of Armenia, i.e. the geographical location and physical geographical characteristics of the Armenian Homeland.

⁹ **K. S. Kozlowski, O. Aurenche**, Territories, Boundaries and Cultures in the Neolithic Near East, Oxford, 2005, pp. 80-82, fig. 5; **E. Asouti**, Beyond the Pre-Pottery Neolithic B interaction sphere. - *Journal of World Prehistory*, 2006, Published online: 26 April 2007© Springer Science+Business Media, LLC 2007, p. 97.

¹⁰ The basis of the term "Anatolia" is *ἀνατολή* which means "east" (**H. G. Liddell, R. Scott**. *Greek-English Lexicon*, Oxford, 1966, p. 123). Since the middle of the 7th c. AD the Byzantine theme system had been formed in Asia Minor. The Anatolikon theme, located in its centre, covered the regions of Lycaonia, Pisidia, Isauria, as well as parts of Phrygia and Galatia. It was settled by the army of the East, which gave its name to it (**John F. Haldon**, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204*, Routledge, 1999, p. 73). The Armeniakon theme (included Armenia Minor and some nearby territories in the east of Asia Minor) was located to the east of the Anatolikon theme (*The Cambridge Medieval History*, vol. IV, *The Byzantine Empire, part I, Byzantium and its Neighbours*, Cambridge, 1966, pp. 193, 194). Thus,

the abovementioned articles by K.S.Kozłowski, O.Aurenche and E. Asouti the territory of Asia Minor¹¹ (i.e. Anatolia) is out of both (*Early Period* and *Late Period*) triangles. Thus, instead of the wrongly used term “southeast Anatolia,” the triangles denote western and south-western parts of the Armenian Highland and some neighbouring southern territories.

Such a falsified application of the term “Anatolia” (out of Asia Minor) and, thus attribution of the archaeological cultural heritage of Asia Minor and Western Armenia to modern Turkey, for example, may be seen in the following publications: “Neolithic in Turkey: the cradle of civilization”¹², “Ancient Turkey”¹³ and “Archaeobotany of Sos Höyük, northeast Turkey,”¹⁴ where the

Anatolia corresponds to Asia Minor, to the west of the Armenian Highland (Зорбян Л. Н. Орография Армянского нагорья, Е., 1979, с. 14-15. Դանիելյան Է. Լ., Հին Հայաստանի պատմության հայեցակարգային հիմնահարցերը պատմագրության մեջ [Պատմա-բանասիրական հանդես (ՊԲՀ), 2003, N 3, էջ 30-37], Armen Ayvazyan, “Western Armenia vs Eastern Anatolia”, Europe & Orient – n°4, 2007, pp. 57-58). Henry Lynch wrote: “I have invited attention to the characteristics which Armenia shares in common with her neighbours in the series of the Asiatic tablelands, Persia on the east and Asia Minor on the west” (H. F. B. Lynch, Armenia: Travels and Studies, vol. I, London, 1901, p. 439). Concerning the period of the Armenian Genocide, A.Toynbee marked on the map the places of massacres and deportations of Armenians. He depicted on the map Anatolia (within the limits of Asia Minor), Western Armenia between the Euphrates and the Arax rivers, and Eastern Armenia within the limits of the Russian Empire’s Transcaucasia and the Persian state. Mt. Ararat is marked in the extreme west of Eastern Armenia (Arnold Toynbee, Armenian Atrocities. The Murder of a Nation, with a speech delivered by Lord Bryce in the House of Lords, London, New York, Toronto, 1915, pp. 2-3).

¹¹ G. Ripley and Ch. A. Dana noted in their article about the orography of Asia: “There are four grand systems, the Altai, the Hindoo Koosh, the Himalaya, and the Armenian, which divide the whole continent into a series of plains and plateaus of greater or less elevation... Asia Minor, a peninsula at the western extremity of Asia... between lat. 36° and 42° N. and lon. 26° and 41° E., and bounded N. W. by the Dardanelles (the Hellespont of the ancients), N. by the Sea of Marmora (Propontis), the Bosphorus, and the Black Sea (Pontus Euxinus), E. by the Armenian mountains... S. by the Mediterranean, and W. by the Archipelago (the Aegean Sea)... Asia Minor now forms a part of Turkey in Asia; its larger portion constitutes the district called Anatolia, or Natolia, from the old Greek name given to Asia Minor Ἀνατολή the east or land of the rising sun”. They depicted Armenia (Great Armenia-E.D.) to the east of Armenia Minor and Cappadocia (George Ripley and Charles A. Dana, The American Cyclopaedia. Vol. 2, D. Appleton and Company, 1879, pp. 8, 16-17 [https://ia600407.us.archive.org/3/items/ americanencyclopaedia02ripluoft/americanencyclopaedia02ripluoft.pdf](https://ia600407.us.archive.org/3/items/americanencyclopaedia02ripluoft/americanencyclopaedia02ripluoft.pdf))

¹² Başgelen N., M. Özdoğan, “Neolithic in Turkey: the cradle of civilization”, Istanbul, 1999.

¹³ A. Sagona and P. Zimansky, “Ancient Turkey”, New York, Routledge, 2009.

Bronze Age Sosi¹⁵ site and other geographic names are used in distorted Turkified forms: “Sos Höyük... is situated at an altitude of 1800m in the narrow Pasinler Valley ... As is the case today, in antiquity the Pasinler Valley lay on one of the main routes through the mountains of Eastern Anatolia linking

J World Prehist (2006)

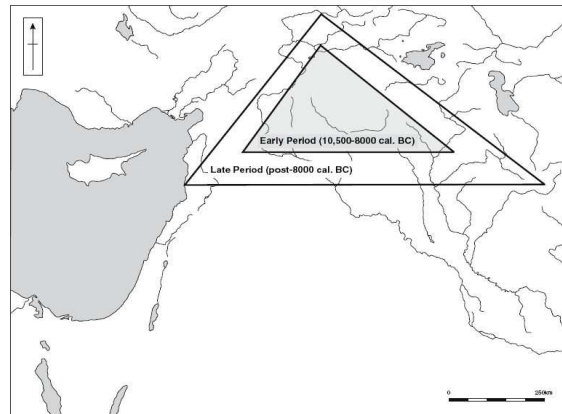

Fig. 5 The “Golden Triangle” in northern Syria, southeast Anatolia and the western Zagros (redrawn after Kozłowski & Aurenche, 2005)

Western Turkey to Iran and the Caucasus”.¹⁶ It is obvious that instead of the names of *Asia Minor* and the *Armenian Highland* (particularly its western part – Western Armenia) are wrongly used the terms “Eastern Anatolia”¹⁷ and

¹⁴ C. Longford, A. Drinnan, A. Sagona, *Archaeobotany of Sos Höyük, northeast Turkey*. - *New Directions in Archaeological Science, Terra Australis*, vol. 28, edited by Andrew Fairbairn, Sue O'Connor and Ben Marwick, Canberra, 2009.

¹⁵ This word is derived of the Armenian word *u n u h* (sosi), which means *Platanus* (plane tree). Movses Khorenatsi (the 5th c. AD) mentioned Arayan Ara's son Anushavan known as Sosanver - dedicated to the worship of the plane (*Platanus*) trees of Aramanyak in Armavir. Rustling of plane leaves in the wind was used in fortune-telling. “in our country - Armenia” (*Մոլիսէս Խորենացի, գլ. Ի*). Thus “Sos Höyük” is a distorted form of Armenian *Սոսի բլուր* (“Sosi mound”). This Sosi mound site corresponds to the culture of the Armenian Highland of the period of Hayasa [mentioned in cuneiform sources as Hay- (the ethnic self-name of Armenians) and a Hittite suffix -sa)] *Մարտիրոսեան Ն., Հայերէնի յարաբերութիւնը հերիտերէնի հետ (Հանդէս Ամսօրեայ, 1924, N 9-10, էջ 453-459, 1926, N 7-8, էջ 369-374), Капанцян Г.А. Хайаса-колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Е., 1948, R.P. Ghazaryan, The development of the Armenian statehood: Kingdom of Hayasa (XIV-XIII centuries BC), - Fundamental Armenology (electronic journal, <http://www.fundamentalarmenology.am/datas/issues/ISSUE-1-2015.pdf>), Issue 1, 2015, pp.16-20, etc.*

¹⁶ C. Longford, A. Drinnan, A. Sagona, *op. cit.*, p. 122.

¹⁷ Turkish falsifiers and their followers wrongly expand the use of the term “Eastern Anatolia” (see, e.g. Baku-Tbilisi-Ceyhan crude oil pipeline project

“Western Turkey”; the ancient Armenian name of the region of Basen (*Բասեն*) is also brought in a distorted form¹⁸.

It will be correct to entitle the above mentioned schematic map: “The “Golden Triangle” in northern Syria, southwest of the Armenian Highland, northern Mesopotamia and western Zagros”¹⁹.

D.M.Lang highly appreciating the contribution of Armenia to the world civilization, particularly, wrote: “The ancient land of Armenia is situated in the high mountains... Although Mesopotamia with its ancient civilizations of Sumeria²⁰ and Babylon, is usually considered together with Egypt as the main source of civilized life in the modern sense, Armenia too has a claim to rank as one of the cradles of human culture. To begin with, Noah’s Ark is stated in the Book of Genesis to have landed on the summit of Mount Ararat, in the very centre of Armenia... Again, Armenia has a claim on our attention as one of the principal homes of ancient metallurgy, beginning at least five thousand years ago...”²¹.

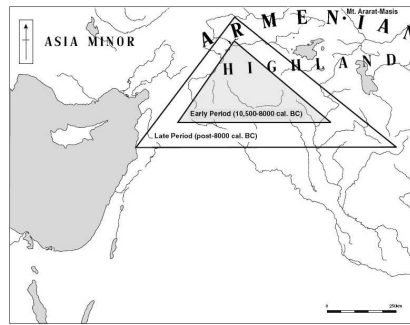
publications of archaeological salvage excavations :4, Ankara, 2005, p. 372) to the area corresponding to Western Armenia.

¹⁸ “Pasinler Valley” is a distorted form of the Armenian name of Basen (the westernmost region of the Ayrarat province) (see **Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ “Աշխարհացոյց”-ի, Ե., 1963, էջ 44**). It must be: “the Valley of the mountain (-ler) of Basen (region)”.

¹⁹ In this region the most ancient (dated before the Neolithic Revolution) monument (11.500-9000 BP) site situated 15 km to the northeast of ancient and medieval Urha-Edessia, is also wrongly described as “...Gobekli in southeastern Anatolia” (**N. Başgelen, M. Özdoğan, o p. cit., p. 30**). In reality the Potbelly Hill (at present called Gobekli) (Schmidt K. *Sie bauten die ersten Tempel*, München, 2006) is located in Northern (Armenian) Mesopotamia adjacent to the southern borders of the Armenian Highland.

²⁰ According to Samuel Kramer, “the Universe as conceived by the Sumerian poets, extended at least from the Armenian highlands on the north to the Persian Gulf, and from the Iranian highlands on the east to the Mediterranean Sea” (**Kramer S. N. History Begins at Sumer**, Philadelphia, Third revised edition, 1981, p. 258). **W. Durant** mentioned Armenia as one of the countries whence the Sumerians (moving “through northern Mesopotamia down the Euphrates and the Tigris...”) could come to Sumer (**Will Durant. The Study of Civilization. Part I, Our Oriental Heritage**, New York, 1954, pp. 118-119).

²¹ **David M. Lang**, “Armenia: Cradle of Civilization”, London, 1970.

Certain regions of the “Golden Triangle” became a scene of the Akkadian expansion in the Bronze Age²². Along with other toponyms *Armanum* is mentioned in the cuneiform inscriptions.

Concerning the localization of *Armanum*, textual-descriptive, onomastic, topographic, floristic and geographic characteristics have been brought by researchers within the scope of the problem’s investigation.

A. R. Jr. Horace devoted a special article to the localization of Armanum. He wrote: “Now the northern campaigns of Naram-Sin... have been the subject of much speculation... We know that Naram-Sin was called the conqueror of the lands of Armanum and Ibla... Ibla, it is now generally accepted, lay somewhere in Syria, north of Iarmuti. On the location of Armanum opinion has been varied. Sidney Smith (Ur: Royal Inscriptions-Text (=URI), pp. 80-81), followed by Gelb, identified it with Assyrian *alman* or *alpi* (Aleppo), whereas Albright [JEA 7 (1921). 80, n. 1], among others, was inclined to equate it with the later Armenia. This latter opinion I think is correct now that the exact place of origin of the famous Diarbekr (Amid-E.D.) Stele of Naram-Sin is known... This Diarbekr Stele was erected... a few miles N.E. of Diarbek”²³. A. R. Jr. Horace noted: “For the order of the geographical territories listed as conquered by Naram-Sin would seem to show that he progressed from east to west, thus making Armanum lie east of Ibla, whose location is reasonably certain. It is interesting to note in this connection that this region is also, roughly speaking, where the unknown writer of the geographical commentary on the campaigns of

²²In ArchAtlas depicting ancient trade routes, the sources of extraction of so-called “Anatolian obsidian” in Western Asia are denoted in Central Anatolia (the central part of the peninsula of Asia Minor) and “Eastern Anatolia” [Andrew Sherratt (2004), “Trade Routes Growth of Global Trade. Urban Supply Routes, 3500 BC - AD 1500”, ArchAtlas, Version 4.1, Accessed: 26 April, 2017 (<http://www.archatlas.org/Trade/Trade.php>)]; the term “Eastern Anatolia” has been falsely applied instead of the term Armenian Highland. Since the Neolithic epoch obsidian had been exported from Armenia to the countries of Mesopotamia and the Near East (J. Dixon, J. Cann, C. Renfrew, *Obsidian and the Origins of Trade*. – Scientific America, 1968, N 218, p. 46).

²³Albright W. F. Magan, *Meluha, and the Synchronism Between Menes and Narâm-Sin*. *Journal of Egyptian Archaeology*, 1921, Volume 7, p. 80, n. 1.

Sargon of Akkad placed Armanum (KAVI, No. 92, obv. I. 13), making it lie next to Lullubu and Akkad. At least from the context this would seem to be so... More than 1500 years later, for precisely this same Diarbekr region, the Assyrian king Salmanaser I reported the Uruatri-lands... Later the old sign for Akkad... is often used by the Assyrians for this Urartu land. This remarkable consistency in terminology (Akkadian *Armanum* and Assyrian *Urartu*) is odd²⁴. A. R. Jr. Horace also noted that for the same region “the Behistun Inscriptions of Darius I should equate Uraštu (=Urartu) with a form Armina (Arminiya)”²⁵. Taking into consideration the mentioning of Armenia by Herodotus (c. 484 – c. 425 BC), the researcher concluded: “Is this form Armenia another example of an ancient land-name, long out of use, brought to life again? If the correlations above are not accidental... then a possible origin of the term Armenia... may herein be found”²⁶.

The military achievements of the Akkadian king Naram-Sin (2261-2224 BC)²⁷ are mentioned in an Old Babylonian copy of the inscription (on a monument erected in the city of Ur): “Whereas, for all times since the creation of mankind, no king whatsoever had destroyed Armanum and Ebla, the god Nergal, by means of (his) weapons opened the way for Naram Sin, the mighty, and gave him Armanum and Ebla. Further, he gave to him the Amanus, the Cedar Mountain, and the Upper Sea”²⁸.

Without taking into consideration the opinion supported by A. R. Jr. Horace, Adelheid Otto wrote: “Although it is clear that Naram-Sin’s campaign passed through Ebla (Tall Mardikh) on its way to the Mediterranean coast and the Cedar Mountain, the exact geographical position of Armanum remains uncertain. It is now generally accepted that Armanum should be identified with Armi/Armanum of the Ebla texts and not, as had previously been suggested, with Halab (modern Aleppo²⁹). But Armi is also unlocalized, even though it is the most frequently mentioned place name in the Ebla texts after Mary and Emar”³⁰. The main argument of the author is the question of the topographic

²⁴ **Horace Abram Rigg, Jr.**, “A Note on the Names Armânum and Urartu”. *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 57, No. 4 (Dec., 1937), pp. 416-417.

²⁵ *Ibid.*, p. 418.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ <http://www.ancient.eu/timeline/akkad/>

²⁸ **Adelheid Otto**, *Archeological Perspectives on the Localization of Naram-Sin’s Armanum* - *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 58, 2006, p. 1. “The inscription of Naram-Sin commemorating his conquest of Ebla and Armanum is known from two Old Babylonian copies made either from other copies or directly from the original monument. In view of the corruptions of the text, the former seems the more likely possibility” [(**Benjamin R. Foster**, *The Siege of Armanum* (*Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University*, vol. 14, 1982, p. 27))].

²⁹ **Ignace J. Gelb**, *Inscriptions from Alishar and Vicinity*. - *The University of Chicago, Oriental Institute Publications*, vol. XXVII, Chicago, 1935, p. 6.

³⁰ **A. Otto**, *op. cit.*, p. 1.

position of the site: “The Naram-Sin’s inscription contains, after the description of his victories, copies of captions that record the dimensions of an unusually high and strongly defended fortification, which in all probability was Armanum itself... Here I discuss first the description of Armanum in this well-known text, then the evidence of the recently investigated Early Bronze Age citadel of Banat-Bazi at the Middle Euphrates and its possible identification with Armanum. I examine the information about Armi/Armium derived from the study of the Ebla texts to see if it is consistent with this proposal, and suggest that the archaeological and textual evidence taken together suggests that Armium/Armi, like Ebla, was already in decline at the time of Naram-Sin’s Syrian campaign... These measures, however, failed to provide a successful defence against the might of Naram-Sin. His attack brought about the final end of the Early Bronze Age city Armanum/Armi/Armium, whose location may have been at Banat-Bazi with its impressive fortified mountain citadel beside the river”³¹.

Wayne Horowitz and Michael Astour also analysed the problem out of the toponymic context of the Armenian Highland. W. Horowitz touched the problem in his comments to some Akkadian geographic notions³². M. Astour, considering Armanum’s position in relation to Transstigridian “Ebla”, noted: “It must be stated that Naram-Sin’s Ebla, always mentioned together with Armanum, is in all likelihood not the north Syrian Ebla at all. There also existed a Transstigridian city by that name, attested (sometimes in composite or ethnic

³¹ *Ibid.*, pp. 1-2, 24. Cf. Maria G. Biga, *Inherited Space – Third Millennium Political and Cultural Landscape*- see in: *Constituent, Confederate, and Conquered Space The Emergence of the Mittani State (Topoi-Berlin Studies of the Ancient World)*, 2014, p. 94.

³² “Armani (SG 13) stretches from Ebla to Bit-Nanib (*The Sargon Geography*, see **Wayne Horowitz**, *Mesopotamian Cosmic Geography*, Eisenbrauns, 1998, p. 69). The land of Armani, also written Alman and 𒀭alman, was located in western Iran during the Middle Assyrian and Kassite periods. However, Old Akkadian and Ur III Arman has been identified with Aleppo in Syria and Ebla is Tell Mardikh in Syria. Thus, a placement of Armani east of the Tigris is problematic. Two solutions to the problem may be proposed. (1) Ebla in SG 13 may not be the famous Syrian Ebla, but a city Ebla/Abla/Ubla east of the Tigris. This eastern Ebla would be an appropriate border for the later Middle Assyrian and Kassite land of Armani in Iran. (2) One may note the close associations between Syrian Ebla and Arman in Naram-Sin materials where Arman (=Aleppo) and Ebla often appear together. For example, Naram-Sin conquers both Arman and Ebla in the Naram-Sin inscription UET 1 275/276 +duplicates, and Arman itself is listed as one of the lands that revolted against Naram-Sin during the general insurrection. It is possible that the editor of *The Sargon Geography* forgot the western locations of the Old Akkadian Arman and Ebla in Syria but knew of the connection between the two sites. If so, the later eastern Arman in Iran may have been equated with the western Arman of Old Akkadian times, and Syrian Ebla then moved into Zagros to join the eastern Arman” (**Wayne Horowitz**, *op. cit.*, p. 82).

formations) during Old Akkadian through Neo-Assyrian times. Indicative of its location are the Nippur geographical list, which places Eb-la^{ki} among cities of the Transtigris, and unmistakable contexts of its Middle and Neo-Assyrian appearances and, especially, a passage in the geographical treatise known as “The Empire of Sargon of Akkad,” basically a copy of an Old Babylonian composition but with interpolations and additions that reflect the time of Assurbanipal. There, in the enumeration of Transtigridian countries, which proceeds from north to south, one finds after Arrap^ha and Lulubu and before Akkad (here the Diyala Valley) and Gutium the entry “from Ebla to Bit-Nanib is the land of the Armanians.” We see here the same close connection between Armanum and Ebla, as in Naram-Sin’s inscriptions. Ebla is the border-town of a region named for its capital, Armanum. For Naram-Sin, Armanum is the more important of the two... This was not the situation in northern Syria of the late third millennium, when Ebla dominated the region. To eliminate the discrepancy, Matthiae asserted that “it appears very probable that Armanum of the Akkadian inscriptions was Armi of the Eblaite inscriptions, and Armi, especially in the latest documents of Ibbi-Sipish [i.e. Ibbi-Zikir], appears clearly as the first city of the kingdom of Ebla.” Armi was frequently mentioned in Ebla texts, but it was one of the 60-odd vassal city-states of Ebla, among the 20 or so more prominent ones but by no means outstanding in comparison with the rest”³³.

Alfonso Archi, basing on Naram-Sin’s information³⁴, suggested to localize Armi/Armanum further north: “Armi(um) of the Eblaite documents and Oakk. Armanum must refer to the same city... The river on which Armanum lay had to be the Euphrates... As A.Otto has remarked, ‘no Early Bronze Age citadels or fortresses situated on high natural hills had been found in Syria.... (until) the unexpected discovery of an Early Bronze Age building on the top of the citadel hill of Bazi’. If Armanum is Armi, the written sources from Ebla force us, however, to locate this city further north...,” where “stands the high and large artificial mound of the citadel of Samasat (Samosat - the capital of Commagene

³³ **Michael C. Astour**, *A Reconstruction of the History of Ebla (Part 2)* – see: *Eblaitica: Essays on the Ebla Archives and Eblaite Language, Volume 4*, edited by Cyrus Herzl Gordon, Gary Rendsburg, Nathan H. Winter, Eisenbrauns, 2002, pp. 65-66.

³⁴ “Whereas, for all time since the creation of mankind, no king whosoever had destroyed Armānum and Ebla, the god Nergal, by means of (his) weapons opened the way for Narām- Sin, the mighty, and gave him Armānum and Ebla. Further, he gave to him the Amanus, the Cedar Mountain, and the Upper Sea. ... Narām-Sin, the mighty, conquered Armānum and Ebla. Further, from the side of the Euphrates River as far as (the city of) Ulišum, he smote the people whom the god Dagan had given to him for the first time. ... The god Dagan gave me Armānum and Ebla, and I captured Rīd-Adad, king of Armānum. (I 1–29, II 2–19, III 23–31).

of the epoch of the Armenian Haykazun-Ervanduni Kingdom -E.D.) on the west bank of the river”³⁵.

The fact that in the Armenian language’s lexicon a great many names of plants “relate to the local flora, mainly to mountain or piedmont landscape of the Armenian Highland, Asia Minor and Northern Mesopotamia,” it has been assumed as an explanation of the presence of “many of the names of these plants, medicines even now in the world scientific literature”³⁶. The elucidation of the problem of the toponymical origin of the word meaning apricot in Akkadian cuneiform inscriptions³⁷ is an important argument for localization of Armanum identified with the name of Armenia³⁸; thus the home-country of armanu (cf. Lat. *armeniaca*) is considered to be Armenia³⁹.

Reconstructing “the Geographical World Order” of the region including the southern area of the Armenian Highland, Elam and Lebanon of “the time between the Akkad period and the third dynasty of Ur”, G. Jonker noted: “Inscriptions, especially those left behind by the kings of Akkad, contained descriptions of campaigns in three directions; the south-east (towards Elam), the north-east (in the direction of Subartu to the “upper sea (or Lake Urmia) and the north-west as far as the cedars of Lebanon... The geographical circle which is drawn in the second text is much bigger... in the north-west $\square$ ana, Mari and the mountains of Armanum... The two regions in the north (seen from $\square$ atti, they would have been to the south-east and south-west), the cedar mountains and the Armanum mountains...”⁴⁰.

³⁵ **Alfonso Archi**, *In Search of Armi* (*Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 63, 2011, pp. 27-29).

³⁶ Thus they “traditionally have the epithet Armenian or are known as plants of the Armenian origin (*Plantum armeniacum*). In Akkadian texts apricot is called ^(G15)HAŠHUR KUR.RA “mountain apple” or simply armannu- “Armenian”... It is possible that Akkadian Armanu – a mountainous region located to the north from Mesopotamia... This plant was related to a mountainous region, as could be the Armenian Highland” [**Мкртчян Н.** *Субстрат названий растений в армянском языке-“Древний Восток”, 4, Е., 1983, с. 24-25.* According to Wayne Horowitz, “Subartu includes the lands north and east of Akkad, from a border with Hanu to the area of Anshan beyond the Zagros in Iran. The Cedar Mountain is a realistic border for both Hanu and Subartu... Naram-Sin claims to rule Subartu as far as the Cedar Forest...” (Wayne Horowitz, *op. cit.*, p. 80)].

³⁷ *A Concise Dictionary of Akkadian*, edited by J. Black - Andrew George – Nicholas Postage, 2nd (corrected) printing, Wiesbaden, 2007, p. 24.

³⁸ **E. L. Danielyan**, *Armanu - Prunus Armeniaca: Originated in Armenia (historical background of the native land of apricot versus modern information challenges)* (*«21st CENTURY»*, № 2 (16), 2014, pp. 79-94).

³⁹ **Don R. Brothwell**, *Food in Antiquity: A Survey of the Diet of Early Peoples*, New York, 1998, p. 136³⁹; pp. 24, 105, 113, 116-117.

⁴⁰ **Gerdien Jonker**, *The Topography of Remembrance: The Dead, Tradition and Collective Memory in Mesopotamia*, Leiden, 2005, pp. 117, 126-127.

On the basis of analysis of information about “Cedar Forest”, “Silver Mountains”⁴¹, “the King of Armanum”⁴² in cuneiform inscriptions, A. Kifishin concluded: “There were cedar woods mainly in the region of the Amanos mountains, in Syria, and the silver mines in Asia Minor and the mountains of Armenia... It is very probable that we have the most ancient information about Armenia (the 3rd millennium BC), which from the 1st millennium B.C. had been mentioned as *the country of Arme*”⁴³.

Since ancient times silver and other mines have been known in the Taurus region of Armenia. In relation with the evidence of the archaeological sources J. Rennel noted: “The mines alluded to, are those situated in the two branches of mount (Armenian or Eastern – E.D.) *Taurus*, that inclose the valley of *Sophene* (Tsopk-E.D.), through which the Euphrates passes in its way from Armenia to Syria. These are two in number, *Kebban* (ancient Armenian Kapan - E.D.), and *Argana* (ancient Armenian Arkni=Arghana-E.D.)⁴⁴ ... Mr. J. Sullivan reports (1781), that they were rich in *gold* and *silver*, and also produced *lead* and *iron*. M. Sestini, who accompanied him, says, that the mine of Argana, yielded *copper*, also.”⁴⁵ About the latter P. Akkermans and G. Schwartz wrote: “A southern Mesopotamian “presence” along the Euphrates up into the heart of eastern Anatolia, therefore, is explained as an effort to control access to the rich

⁴¹ Concerning Sargon’s (ca. 2340-2280 BC) campaigns M. Heinz noted: “The western Levant with its powerful economic and administrative center in Ebla, the Amanus region, northern Lebanon as a provider of cedar wood, and the Taurus with its source of silver were more difficult to access and control than the north and the Euphrates region, but they were very much desired by the Akkadians. Sargon boasts in his inscriptions of not only having seen the west but of having ruled it...” (Marlies Heinz, Sargon of Akkad: Rebel and Usurper in Kish, see in: Representations of political power: case histories from times of change and dissolving order in the ancient Near East / edited by Marlies Heinz and Marian H. Feldman– Winona Lake, Ind: Eisenbrauns, 2007, p. 79). According to I. Gelb, “Amanus is called the Cedar Mountains by Gudea” and the Silver Mountains “probably the Taurus, where silver mines were well known in later periods” (Ignace J. Gelb, Inscriptions from Alishar and Vicinity - The University of Chicago, Oriental Institute Publications, vol. XXVII, Chicago, 1935, p. 4).

⁴² B. R. Foster, op. cit., p. 32, cf. The Cambridge Ancient History, edited by I. E. S. Edwards, Iorwerth Eiddon Stephen Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, 1971, p. 326.

⁴³ Кифишин А. Географические воззрения древних шумеров при патеси Гудеа (2162-2137 гг. до н.э.) (Палестинский сборник, вып. 13(76), 1965, с. 64-66); M. Kavoukjian, Armenia, Subartu and Sumer, Montreal, 1987, pp. 1-2; Movsisyan A. The Sacred Highlands. Armenia in the Spiritual Geography of the Ancient Near East, Yerevan, 2004, pp. 57-59.

⁴⁴ About ancient Armenian Kapan and Arkni in Western Armenia see: Հ. Միքայիլ Վ. Յովհաննէսեան, Հայաստանի բերդեր, Վենետիկ– Ս. Ղազար, 1970, էջ 77, 125-126.

⁴⁵ J. Rennel, op. cit., pp. 280-281.

resources of *eastern Anatolia*: timber from the eastern Taurus, copper from mining areas like Ergani Maden (Arkni=Arghana-E.D.), silver, and obsidian”⁴⁶ (in this sentence the term “eastern Anatolia” is twice wrongly used by the authors instead of *Western Armenia*-E.D.).

V. V. Ivanov, investigating publications concerning the Ebla documents and analysing Naram-Sin’s information about Armanum in the light of corresponding toponyms and personal names mentioned there, concluded: “Preserved bilingual texts are of exceptional interest. Hattit-Hittite bilinguals of Asia Minor are very important also for the earliest Armenian culture’s prehistory⁴⁷. They widely represent Hattit goddess Ta-ši-me-ti, which in the old Assyrian Cappadocian (Asia Minor) tablet from Ashur (the end of the 3-rd millennium and the beginning of the 2-rd millennium BC) is associated with *Haia* – an ethnonym and onomastic element that matches, on the one hand, to the ancient name and the self-name of the Armenians from the earliest times⁴⁸, on the other hand, to the onomastic element *Haia*, testified together with the toponyms, regions and towns of Azi and Armi among the toponyms fixed in the cited below cuneiform texts from Ebla of the middle of the 3-rd millennium BC – several centuries before the tablet from Assur; later the same term *Haia* was testified as a toponym in the first centuries of the 1st millennium BC in the hieroglyphic Luwian inscription from Carchemish. In the Asia Minor tablet from Assur... the deity is correlated with the “son of *Haia*”... In the business accountancy texts from Ebla... the man mentioned by the name of *Ha-ia*=*Ha-ya*... is connected with the region of the city of Armi... With a high degree of

⁴⁶ **Peter M.M.** G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (ca. 16,000-300BC)*, Cambridge, 2003, p. 203.

⁴⁷ The names relating to ancient Armenia mentioned in cuneiform inscriptions and researched by V. Ivanov are essential in the historical, toponymic and onomastic context of the earliest period of Armenian history. Taking into consideration also some other names known from the territories (**Northern Syria**, Northern Mesopotamia and Eastern Asia Minor) bordering the Armenian Highland, V. Ivanov concluded: “They are grouped around the places, close to the historical Armenia” (Вяч. В. Иванов, указ. соч., с. 31-33).

⁴⁸ V. Ivanov analysing G. Ghapantsyan’s views on these questions (**Г.А. Капанцян** К начальной истории армян. Древняя Малая Азия–В его кн.: Историко-лингвистические работы, I. Е., 1956, с. 5-265) noted: “The newest discoveries, particularly, in relation with the toponym and ethnonym *□aia* in its correlation with Armi и Azi prove the truthfulness of the conclusions of G. A. Ghapantsyan and complete wrongfulness of all constructions suggested by I. M. Dyakonov about the origin of the ethnonym *hay*<*hati and other questions of the Armenians’ ethnogenesis” (Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа, Е., 1968, с. 234 след.), see Вяч. В. Иванов, Выделение разных хроно-логических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ва(х)агну, *УФЭ*, 1983, N 4, с. 30, сн. 31.

probability *Armi* mentioned in the Ebla texts (in early inscriptions, as a city having a separate king, later – the vicerent of Ebla) is identified with *Armanum*, which is named with Ebla in the inscriptions of Naram-Sin of Akkad”⁴⁹.

Historical facts and their conceptual research **in the toponymic context of the Armenian Highland testify that *Armanum* is the earliest form of the name of Armenia in Akkadian cuneiform inscriptions.**

ԱՐՄԱՆՈՒՄ-ԱՐՄԵՆԻԱ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ Է. Լ.

Ամփոփում

Անտիկ և հայկական վաղ միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում ու Աստվածաշնչում Հայաստանի ամբողջական բնական միջավայրը հիշատակվում է որպես Հայկական լեռներ (լեռինք Հայոց - 'Αρμενίου ὄρεος, τοῖς Ἀρμενίων ὄρεσι) և Արարատի լեռներ (τὰ ὄρε τὰ Ἀραράτ): Հետազոտելով Հայաստանի (Արևմտյան և Արևելյան Հայաստան) լեռնագրության գեոմորֆոլոգիական և երկրաբանական պատկերը՝ Հ. Աբիխը (1806-1886) օգտագործեց պատմականորեն հիմնավորված՝ *das Armenische Hochland* կամ *Bergland* (Հայկական լեռնաշխարհ) եզրույթը:

Հայաստանի տեղանունների հնագույն վկայություններն են մ.թ.ա. III-I հազարամյակների սեպագիր արձանագրությունները, որոնցից առանձնակի կարևորվում է արքադական սկզբնաղբյուրներում (մ.թ.ա. III հազ. երկրորդ կես) հիշատակվող Արմանումը: Պատմական փաստերը և դրանց հայեցակարգային հետազոտությունները (դեռևս 1920-30-ական թթ. Սլբրայթը, Ա. Ռ. Հորեյսը, ինչպես նաև հետազայում Ա. Կիֆիշինը, Վ. Իվանովը, Մ. Գավուքյանը և այլ հետազոտողներ կարծիք են հայտնել Արմանում-Արմենիա ծագումնաբանական նույնության մասին) վկայում են, որ, արքադական սեպագիր

⁴⁹ Вяз. Иванов В., указ. соч., с. 30-32, P. Matthiae. Ebla: Un impero ritrovato, Torino, 1977, pp. 184, 192, cf. maps (fig. 47, 48) on pp. 191, 197; G. Pettinato, Testi amministrativi della biblioteca L 2769 (Materiali Epigrafici di Ebla 2), Napoli, 1980, p. 192. The inscribed bas-relief of Naram-Sin was discovered in 1892, near Diarbekr (Hilprecht H.V. The Excavations in Assyria and Babylonia, Philadelphia, 1904, p. 572), i.e. Amid, in the south-west of Armenia.

արձանագրություններում հիշատակված Արմանումը Արմենիա
անվան վաղնջական ձևն է:

О ГЕНЕТИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ АРМАНУМА И АРМЕНИИ

ДАНИЕЛЯН Э. Л.

Резюме

Природная среда Армении в античных и раннесредневековых армянских источниках, а также в Библии упоминается как Армянские горы (*լեռինս Հայոց* - Ἀρμενίου ὄρεος, τοῖς Ἀρμενίων ὄρεσι) и горы Араратские (τὰ ὄρετὰ Ἀραράτ). Географический термин «Армянские горы» в XIX веке употреблялся в географической и геологической литературе как *das Armenische Gebirge*. Исследуя геоморфологические и геологические характеристики орографии Армении (Восточная и Западная Армения), Г. Абих (1806-1886 гг.) сформулировал исторически обоснованный термин *das Armenische Hochland* или *Bergland* (Армянское нагорье).

Древнейшими свидетельствами топонимов Армении являются клинописные надписи III-I тысячелетий до н.э., из которых особое значение имеет Арманум, упоминаемый в аккадских источниках (вторая половина III тыс. до н.э.). Концептуальное исследование исторических фактов (еще в 1920-30-х годах У. Ф. Олбрайт, А. Р. Гораций, а в дальнейшем А. Кифишин, В. Иванов, М. Гавукчян и другие исследователи высказали мнение о генетической идентичности Арманума и Армении) показывает, что упоминаемый в аккадских клинописных надписях Арманум является древнейшей формой названия Армения.

ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՇՈՒՐՁ

ՂԱՐԱԳՅՈՁՅԱՆ Ա. Հ.

Միջագետքը մեկն է այն տարածաշրջաններից, որտեղ հին դարերում տեղի են ունեցել ազգացեղային տարբեր խմբավորումների տեղաշարժեր, ձևավորվել են հնագույն ստրկատիրական հասարակություններն ու պետությունները, ծագել քաղաքակրթական օջախները, որոնք մեծ ազդեցություն են գործել ողջ հին աշխարհի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային պատմության վրա¹։ Մակայն առ այսօր դեռևս մեկնաբանված չեն տարածաշրջանում բնակություն հաստատած ազգացեղային խմբերի անվանումները, որոնց ստուգաբանությունը հնարավորություն կընձեռեր նոր փաստերի հիման վրա քննել տարածաշրջանի պատմության բազմաթիվ հարցեր։

Վերին Միջագետքի (Միջագետք Հայոց) տարածաշրջանը մինչև մ.թ. 37 թ. Մեծ Հայքի թագավորության մաս է կազմել, որի սահմանների մեջ ընդգրկվել են Տուր-Արդին (Ծավդեք) և Արվաստան գավառները՝ Մծբին կենտրոնով, ինչպես նաև պատմական Ասորեստանի զգալի մասը։ Ըստ հայոց ազգային ավանդության՝ Արամ նահապետը “...զմեծ մասն դաշտացն Ասորեստանի կալաւ ի ծառայութեան հարկի... բազում ժամանակս”²։ Մեկ այլ հաղորդման համաձայն՝ “Եւ քանզի զարեւելեանն և զհարաւայինն նուա-ճեալ, յանձնեալ էր ի ձեռն երկուց ցեղիցս այսոցիկ, սիսակեանցն զարեւելս, և որք ի Կադմեայ տանէն՝ զԱսորեստանին ոչ ինչ այնուհետև կասկած շփոթից ուստեք ունէր”³։

Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ “Միջագետք Հայոց”-ի Անգեղ տուն գավառը “Ոստան Հայոցն” էր վաղ ժամանակներում⁴։

Երկրամասում հայերից բացի բնակվել են նաև այլ ազգացեղային խմբեր։ Մ.թ.ա. VII դ. Ամիդի մոտ բնակություն էին հաստատել իրանական թափառական ավարառուներ, որոնք աստուրական արձանագրություններում հիշատակվում են որպես *uman manda* (“մանդա” - մարդիկ, ժողովուրդ, բազմություն)⁵։ Հայտնի է նաև, որ Տիգրիսի վերնագավառի լեռնային շրջաններում խոսում էին խուրիերենի բարբառներով, իսկ

¹ *Տե՛ս Կ. Բ. Բեկաթյան, 1955, թ. 139.*

² Տարածաշրջանի խոշոր քաղաքն էր Ամիդը։ Նշանավոր ամրոցներն էին Բնաբեղը և Մարդե բերդը (Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ “Աշխարհացոյց”-ի, Ե., 1963, էջ 71)։

³ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, Քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ. Արեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Ե., 1991, էջ 45։

⁴ Նույն տեղում, էջ 46։

⁵ Տե՛ս Փավստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1987, էջ 324։

⁶ Տե՛ս Ղափանցյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, Հին շրջան, Ե., 1961, էջ 45-46, Գավուքյան Ս., Ուսումնասիրություններ հայոց հնագույն պատմության, Ե., 2010, էջ 18։

Հայաստանի հարավային մասում պաշտամունքի առարկա էր երկնքի, անձրևի և ամպրոպի խուռիական աստված *Santa*-ն: Դիցանունը հայերենում պահպանվել է որպես հասարակ անուն՝ շանթ⁷:

Ուռհան ժամանակին եղել է խուռիների պետության կարևոր կենտրոններից մեկը, որը կառուցողներին Փավստոս Բուզանդը համարել է հայերի նախնիներ⁸:

Ճանապարհը, որը կապում էր Էլամը և Աքքադը Ասորիքի, իսկ այնուհետև Պաղեստինի ու Եգիպտոսի հետ, կարևոր նշանակություն ուներ Միջագետքի համար: Այն ընթանում էր Տիգրիսով դեպի վեր, մինչև Եփրատի մեծ աղեղի անցումները, որոնք Միջագետքը բաժանում էին Ասորիքից: Մյուս ճանապարհը, որը Բաբելոնից Եփրատով տանում էր դեպի Ասորիք, անցնում էր Ասորեստանի սահմաններից մոտավորապես 200 կմ հեռավորության վրա: Մեկ այլ առևտրական կարևոր ճանապարհ, որը գալիս էր Փոքր Ասիայից և Հայաստանից, անցնում էր Ասորեստանի միջով և միանում Բաբելոնից Ասորիք տանող արևելյան ճանապարհին⁹: Քաղաքները, որոնք հետագայում կազմեցին ասսուրական պետության միջուկը (Աշշուր, Նինվե, Արբելա և այլն), մինչև մ.թ.ա. XV դ. միասնական քաղաքական և նույնիսկ էթնիկական ամբողջություն չէին ներկայացնում: Մ.թ.ա. XVI-XVդդ. դրանք կախվածություն ունեին Բաբելոնի¹⁰ և Միտանիի թագավորներից: Մ.թ.ա. III հազ. շումերական տեքստերն այդ տարածաշրջանն անվանում էին Սու բիր, իսկ մ.թ.ա. III-II հազ. արքայական տեքստերը՝ Սուբարտու կամ Շուբար-տու: Այդ պատճառով տեղական բնակչությանն անվանում էին սուբարեցիներ կամ շուբարեցիներ: Հետազոտողների մեծ մասը գտնում է, որ դա շումերա-արքայական անվանումն է այն ցեղերի, որոնք իրենց կոչում էին խուռիներ¹¹: Ըստ մեկ այլ վարկածի՝ տարածաշրջանի բնակչության խուռիներ անվանումը տրվել է խեթերի, իսկ սուբարիները՝ ասորեստանցիների¹² կողմից:

⁷ Ղափանցյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 120-121:

⁸ Գավուրջյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 102, 190:

⁹ *St u Всемирная история*, т. I, с. 312.

¹⁰ Մ.թ.ա. XVIII դ. կեսերին կասիտական ցեղերը, Իրանական բարձրավանդակից մուտք գործելով Միջագետք, հաստատվում են Եփրատ և Խարուր գետերի ջրա-խառնվելու շրջանում՝ Խանա երկրում: Մինչև մ.թ.ա. XII դ. նրանք իշխել են Բաբելոնում (տե՛ս Ավետիսյան Հ., Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ.թ.ա. XVII-IX դդ. Ե., 2002, էջ 54): Կասիտ էթնիկական անունը բաղկացած է կաս (=լեռ) բառից (Ղարազյոզյան Ա., Պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություններ, Ե., 2015, էջ 54) և իտ տեղանիշ ածանցից. արտահայտում է լեռնաբնակ իմաստը:

¹¹ *История древнего мира. Древний Восток, Минск, 1999, с. 311. Խեթերեն, արքադերեն և խուռիերեն սեպագիր արձանագրություններում խուռիների երկիրը հիշատակվում է Միտանի, Խուռի և Նահրայնա անուններով (Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 24-28):*

¹² Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Ե., 1968, էջ 60:

Հիշատակելի է, որ շումերերեն *Su-bir4/ Subar* նշանակել է “ջրի ավին գտնվող երկիր”¹³։ Հետևաբար, սուբարիներ կամ շուբարիներ անվանումն արտահայտել է “ջրի ((գետի) ավին բնակվող մարդիկ կամ ժողովուրդ” իմաստը։ Ըստ արքայական արձանագրությունների՝ սուբարիները եղել են սպիտակամաշկ և շիկահեր¹⁴։ Այնինչ “արձանագրություններում այսպիսի որակումներ չեն տրվել խուրրիներին”¹⁵։

Ռաս Շամրայում հայտնաբերված ուզարիտյան մի սեպագիր արձանագրության մեջ միաժամանակ և միասին հիշատակվել են *Hri* (Խուռի), *Hti* (Խաթի) և *Sbr* (շուբարի) ցեղային անվանումները։ Այս փաստը հիմք է դարձել եզրակացնելու, որ խուռիները և սուբարիները տարբեր ժողովուրդներ են։ Մասնագետներից ոմանք, հիմք ընդունելով սուբարիների և խուռիների մասին կարծիքները, *Sbr* (շուբարի) տարբերակի մեջ տեսնում են ասորեստանցիներին¹⁶։

Սուբարի էթնիկական անվան առաջացումն ըստ էության պայմանավորված էր աշխարհագրական գործոնով։ Այդ անվամբ ընկալելի են ոչ միայն Հյուսիսային Միջագետքում հաստատված խուռիները, այլև Միջագետքի տարածաշրջանում բնակվող մյուս ազգա-ցեղային խմբերը։ Նեղ իմաստով՝ այդ էթնիկական անունը վերաբերում է ասսուրական աղբյուրների Կադմուխի երկրամասի բնակիչներին։ Ըստ հայոց հնագույն ավանդության՝ հայերի նախնի Հայկ նահապետը Արարադի երկիրը որպես բաժնեկալվածք նվիրել էր իր թոռ Կադմուսին՝ Արամանյակի որդուն¹⁷։ Ժամանակին նշվել է, որ “Կադմոս անվան իրական կապը այս երկրամասի հետ ամրապնդվում է այն հանգամանքով, որ Կորդուքի անմիջական հարևանությամբ՝ Տիգրիսի մյուս մասում (մասամբ և այս) ավին, տարածվում էր ասսուրական աղբյուրների Կադմուխի երկիրը”¹⁸։ Նկատենք նաև, որ Կադմուխի երկրանվան հայկական տարբերակն է Ծաւղեք¹⁹ (<Ծաւղեք)։

¹³ Ղարազդոզյան Ա., Հայոց հնագույն պատմության հարցեր, Ե., 2015, էջ 7։

¹⁴ Գավուքչյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 7։

¹⁵ Նույն տեղում։

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 272-273։

¹⁷ Տե՛ս Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 33, 113։

¹⁸ Տե՛ս Մարգարյան Գ., Մովսես Խորենացու “Հայոց պատմությունը” և սեպագրական աղբյուրները (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1992, N 2-3, էջ 42)։ Կադմուխի անվամբ եղել է նաև “քաղաք Վերին (Հայոց) Միջագետքում, Տուր-Աբդին երկրամասում” (Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. II, Ե., 1998, էջ 876)։

¹⁹ Еремян С. Армения по „Ашхарацуйцу“, (Армянской географии VII века), Е., 1961, տե՛ս քարտեզը։ Մ.թ.ա. 1165 թ. 20 հազար մուշկեր իրենց առաջնորդների գլխավորությամբ ներխուժում են Ալզի և Պուրուլումզի երկրներ, իսկ 1115 թ.՝ Կադմուխի։ Ասորեստանի թագավոր Թիգլաթպալասար I-ի զորքերը հաղթում են նրանց։ Ասորեստանի արքան 6000 զերիների դարձնում է իր հպատակները։ Նույն տարածաշրջանում ասորեստանյան զորքերը հանդիպում են 4000 կասկերի (այլ համատեքստերում՝ արեշլայցիներ) և

Հայտնի է, որ խուռիների ցեղանունն է *hurr-*, որը “հանդես է գալիս այլնայլ ձևավորումներով, ինչպես *Hurri* կամ *Hurra* (*Hu-ur-ra*) քաղաքանուն, *Hurlasa* (*id*) *hurla* “խուռիտ”, *hurlili* “խուռերեն”, *H-u-ur-ra* (*xorra*) աստվածանուն, *Hurruhe umini* “խուռյան երկիր” և այլն”²⁰, մեկ այլ դիտարկմամբ՝ “...*hur-ri*(*hor-ri* “խոռիտ”(Աստվա-ծաշնչի *chor* “քորացի”, այսինքն խոռիտ, սուբարացի...”²¹:

Ժամանակին նշվել է, որ “Կրակի այրող բնութեան կից լուսափայլութիւնն այլ իհարկէ դրդող և մեծ դրդող էր պաշտաման”²²: Հայտնի է նաև, որ “կրակը կոչվել է ըստ արևի”²³: Հետաքրքիր է Վանի բարբառում պահպանված խուրնիկ, խուռնի խրեղէն (հուր-նիկ, հուրն ի հրեղէն) արտահայտությունը, որը մեկնաբանվում է որպես “շատ գեղեցիկ, իբր թէ հրեղեն էակ”²⁴ և բնութագրում է արևին: Ավելին, հուր բառը, որպես երկրաչափական մարմին, նշանակել է բրգաձև. “քանզի... հրոյ ձև է”²⁵: Այս կապակցությամբ հիշատակելի է, որ դեռևս հին թագավորության ժամանակաշրջանի Եգիպտոսում Արև-աստծո կենդանի նմանակ համարվող փարավոնների դամբարանները բրգաձև շինություններ էին²⁶: Հիշարժան է նաև Նեմրութի դամբարանաբլուրը, որն ունի “բուրգի ձև եւ բավականին բարդ կառուցվածք, դրանով իսկ համեմատելի է եգիպտական բուրգերի հետ: Երկու հուշարձաններն էլ նախ և առաջ նվիրված են եղել Արեւի աստվածներին”²⁷:

Hurr- էթնիկական անունն ըստ էության ընկալվում է որպես տեղական աստվածության անվանում (հմմտ. “*Hu -u-ur-ra* (*xorra*) աստվածությունը”)²⁸: Խուռա անվամբ եղել է քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում (*uruHu-ur ra*), որը վկայվել է Ասորեստանի Ադադներարի I-ին (մ.թ.ա. 1279-1213 թթ.) թագավորի արձանագրության մեջ²⁹: Խուռան, ըստ երևույթին, համանուն քաղաքի հովանավոր աստվածն էր, ամենայն հավանականությամբ՝ արևային աստվածություն: Հայտնի է, որ Հին Արևելքի երկրներում պաշտամունքի հիմնական առարկան եղել է Արևը: Դեռևս հին թագավորության

ուրումեացիների, որոնք ընդունում են Ասորեստանի գերիշխանությունը [Дьяконов И.М. Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту (Вестник древней истории, 1951, N 2)]:

²⁰ Ղափանցյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 114:

²¹ Նույն տեղում, էջ 180:

²² Ալիշան Ղ., Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 41:

²³ Март Н. Избранные работы, т. V, М.-Л., 1935, с. 231.

²⁴ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Ե., 1977, էջ 126:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ St u История древнего мира. Древний Восток, с. 74.

²⁷ Զախարյան Ա., Աբու Միմբելի և Նեմրութ լեռան հուշարձանախմբերը. համեմատական վերլուծություն (Գավառի պեղումախմբի գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., 2015, էջ 215):

²⁸ Ղափանցյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 114: Հմմտ. պր. *xor-* “արև” բառը (տե՛ս Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Ե., 1977, էջ 115):

²⁹ Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 88:

Ժամանակաշրջանի Եգիպտոսում փարավոնները համարվել են արևի աստված “Ռա-ի որդիներ”³⁰: Միտանի պետությունում ևս թագավորի անձը աստվածացվել և համադրվել է Արև-աստծուն (հմմտ. պրս. խոռե բառը, որը նշանակում է արևային, աստվածափայլություն, աստվածային շնորհ՝ տրված թագավորներին և մարգարեներին)³¹: Ուշագրավ փաստ է, որ Միտանիի արքա Սաուշատարի կնիքի վրա (մ.թ.ա. 1450 թ.) պատկերված է արևի թևավոր սկավառակ, որի երկու կողմերում Արևի ու կրակի աստվածությունը խորհրդանշող արծիվներ են³²:

Ըստ վաղ ձևավորված մի տեսակետի՝ մ.թ.ա. 2300-2250 թթ. ընթացքում Էլամի Կուդուրնախունտե թագավորը, արշավանք ձեռնարկելով դեպի Քաղդեա, այնտեղ հիմնում է մի նոր թագավորական հարստություն: Նա իրենց բնակության վայրերից փտարում է երկու սեմական ցեղերի: Ասսուր աստծուն երկրպագող ցեղը շարժվում է դեպի հյուսիս և բնակություն հաստատում Տիգրիսի միջին հոսանքի շրջանում, որտեղ հիմնում է Ասսուր բնակավայրը, իսկ երկրորդը հաստատվում է Միջերկրականի ափերին և հայտնի դառնում փյունիկիացի անունով³³: Սակայն փյունիկիացի անվանումն ունի շատ հին ծագում: Հին եգիպտացիները դեռևս մ.թ.ա. III հազ. վերաբերող իրենց արձանագրություններում հիշատակում են ասիական ցեղերի, որոնց անվանում էին “փենեխ”, որից հույները կազմել են “փոյնիկս”, “փոյնիկես” (“կարմրագույն”, “թխագույն”)³⁴:

Պատմագիտության մեջ նկատվում է ասսուրական պետությունը աքքադական սեմական ցեղերից կազմավորված համարելու միտում³⁵: Մասնագետները չեն բացառում նաև, որ դրա ամբողջ բնակչությունը կամ ինչ-որ մասը եղել է ազգակից Հայկական լեռնաշխարհի ուրարտացիներին: Աշշուրի կառավարիչների անունների ուսումնասիրությունը հիմք է դարձել այն եզրակացության, թե խուռիերենը և աքքադերենը մինչև մ.թ.ա. II հազ. վերջը տարածված էին Աշշուրում և շրջակա բնակավայրերում³⁶: Սակայն “Աշշուրի առաջին կառավարիչների անունները գրեթե ամբողջովին պատկանում են “այսպես կոչված, “բանանային” և “սուբարեական” լեզուների ընդհանրությանը, ինչը կարող է հուշել Աշշուրի վաղ բնակչության էթնիկ կազմի մասին, որը սկզբնապես սեմախոս չէր...”³⁷: Ժամանակին նշվել է, որ “Ասորի

³⁰ История древнего мира. Древний Восток, с. 74.

³¹ Sê u Персидско-русский словарь, т. I, М., 1970, с. 581.

³² Գավուքյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 190:

³³ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. I, Ե., 1966, էջ 37:

³⁴ Հին աշխարհի պատմություն, հ. I, Հին Արևելք, Ե., 1938, էջ 427:

³⁵ История древнего мира. Древний Восток, с. 377. Sê u նաև История древнего мира. Ранняя древность, М., 1983, с. 188.

³⁶ Всемирная история, т. I, с. 312-313.

³⁷ Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հ. 1, հին շրջան, Ե., 2013, էջ 55: Ուրի III հարստության օրոք համակարգվեց ընդհանուր շումերական դիցարանը՝ նիպուրյան Էնլիլ աստծո

ժողովուրդն իր ծագումովը Ասորերեն խոսող մի ժողովուրդ չի եղել³⁸։ Նկատենք նաև, որ մարդաբանները «...շատ վաղուց արդեն պնդում են, թե Ասորի ցեղի մեջ շատ մեծ չափով Armenoid տարրը պետք է գտնվի»³⁹։

Ասորեստանը մեկուսացված աշխարհ էր՝ երկու կողմից շրջապատված լեռներով, իսկ արևմուտքից և հարավից բաց էր սեմական ժողովուրդների քաղաքական և քաղաքակրթական շարժման դիմաց։ Այդ պատճառով էլ այլ ցեղերի, լեզուների և մշակույթների պայքարի մեջ սեմականն առաջնություն ստացավ⁴⁰։

Աշշուր քաղաքը տեղադրված էր «Տիգրիսի հետ Մեծ Զաբի միախառնման վայրից քիչ հյուսիս՝ **Ջեբել Մախուլ** բլրաշարի ձևավորած եռանկյունաձև դարավանդի վրա՝ Տիգրիսի ձախ ափին»⁴¹։ Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ **Աշշուր** բնակավայրի տեղում գտնվող քաղաքատեղիի հնագույն շերտերը վերաբերում են մ.թ.ա. III հազ. կեսերին⁴²։ Այդ քաղաքը վաղ ժամանակներում միջնորդ է Միջագետքի հյուսիսային շրջանների հետ շումերական քաղաքների առևտրում։ Այնտեղ հաստատվել էին բազմաթիվ վաճառականներ, որոնք իրենց հետ բերել էին շումերական մշակույթի տարրեր⁴³։ Շումերներն (ինքնանվանումն է «սևագլուխ ժողովուրդ»⁴⁴) այստեղ բերեցին սեպագրի գործածությունը, կրոնական հավատալիքները, արվեստի տեսակները, նոր բարքեր⁴⁵։ **Աշշուրի** բնակչության հիմքը բացահայտելու տեսանկյունից կարևորվում է քաղաքանվան ստուգաբանությունը։ Նշենք, որ տեղանվան առաջին բաղադրիչն է հ. -ե. as արմատը, որին հատկացվում են «օջախ», «գոհասեղան», «գոհարան» իմաստները⁴⁶։ Երկրորդ բաղադրիչը հ. -ե. Tor/Tur դիցանվան Sur տարբերակն է⁴⁷։ Այսինքն՝ քաղաքա-

զվիսավորությամբ։ Սակայն քիչ սեմական աստվածներ մտան դիցարան։ Դրանցից մեկն էր **Ադդուն** կամ **Ադադը**՝ փոթորկի աստվածը, որը նույնացվել է մինչշումերական **Իշկուր** աստծո հետ։ **Արև-աստվածը** շումերերենում և աքքադերենում հասարակ անունով կոչվում էր «արև»։ Նրան պաշտում էին **Միպպարում** և **Լարսում**։ Միպպարում նա նույնացվել է «բանանային լեզվի» մի աստվածության հետ։ Այդ լեզվին են պատկանում նրա կնոջ՝ **Այա** և որդու՝ **Բունեն** անունները (*История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, часть первая, Месопотамия, под ред. Дьяконова И. М., М., 1983, с. 280-281*).

³⁸ **Խաչատրյան Աստ.**, Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Ե., 1933, էջ 78։

³⁹ Նույն տեղում։

⁴⁰ **Գիւզալեան Գ.**, Պատմութիւն Մերձաւոր Արեւելքի եւ Հայաստանի, հ. Ա, Ե., 2016, էջ 271։

⁴¹ *История древнего мира. Древний Восток, с. 293*։

⁴² Նույն տեղում, էջ 312։ Տեսակետներից մեկի համաձայն՝ Հին Ասորեստանի բնակիչները եղել են **խուրիներ** (**Капанцян Г.** Хайаса-колыбель армян, Е., 1947, с. 197), մեկ այլ մոտեցմամբ՝ **սուբարիներ** (Հին աշխարհի պատմություն, հ. I, Հին Արևելք, Ե., 1938, էջ 229)։

⁴³ *История древнего мира. Древний Восток, с. 293*։

⁴⁴ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, Ե., 2007, էջ 48, ծան. 6։

⁴⁵ **Գիւզալեան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 270։

⁴⁶ **Համբարձումյան Վ.**, Հայերեն Աստված բառի ծագումն ու տիպաբանությունը, Ե., 2002, էջ 28։

⁴⁷ **Ղարազյոզյան Ա.**, Հայոց հնագույն պատմության հարցեր, Ե., 2015, էջ 29։

նունը նշանակել է “*Sur* աստծո օջախ կամ կացարան”։ Նկատենք նաև, որ *Խանիգալբատ* երկրում ևս (Հյուսիսային Միջագետք) գոյություն է ունեցել *Sura/Šura* անունով քաղաք, որը հիշատակվել է Ասորեստանի թագավոր **Ադադներարի I-ի** արձանագրության մեջ և տեղորոշվում է Միդիատից հյուսիս-արևմուտք⁴⁸։

Հետևաբար, կարելի է արձանագրել, որ ապագա ասորեստանյան տերության կենտրոն հանդիսացող **Ասսուր** կամ **Աշշուր** քաղաքը, որի առաջին բնակիչներն ունեցել են հ.-ե. ծագում, ձևավորվել է *Sur* աստծուն նվիրված պաշտամունքային կենտրոնի շուրջ։ Նկատենք նաև, որ ասսուրների սուրաի⁴⁹ ինքնանվանման մեջ առկա է նույն **Սուր** դիցանունը։ **Աշշուր** աստծո պաշտամունքը հարատևել է համանուն քաղաքում մինչև մ.թ.ա. II-III դդ.⁵⁰։ Ամենայն հավանականությամբ, պատմական **Ասորիք**, ինչպես նաև նրա **Սուրիա** անվանումները նույնպես ծագում են հիշյալ դիցանունից⁵¹։ Հիշատակելի է, որ Վանի թագավորության **Տուրուշպա** (**Տուշպա**) մայրաքաղաքի անվան մեջ առկա է նույն *Tor/Tur* դիցանունը⁵²։

Ասուրերենը սեմական լեզու է, համարվում է աքքադերենի բարբառներից մեկը, որն անցել է զարգացման երեք շրջան՝ հին (մ.թ.ա. XX դ. սկիզբ -XVII դ. կես), միջին (մ.թ.ա. II հազ. երկրորդ կես) և նոր (մ.թ.ա. X-VII դդ.)։ Հին շրջանի վերջում այն դարձել է առանձին լեզու։ Նոր շրջանում դուրս է մղվել **բաբելերենի** կողմից, կրել **արամեերենի** ազդեցությունը և դադարել գործածվել որպես հաղորդակցության միջոց⁵³։ Սակայն այս հանգամանքը չի կարող որոշիչ լինել **ասսուրների** հնդեվրոպական ծագումը ժխտելու համար։ Ակնհայտ է, որ նրանք վերջնականապես սեմախոս են դարձել մ.թ.ա. XX դ., սեմական ծագում ունեցող էթնիկ խմբերի գերակայության պայմաններում։ Հետևաբար, անհիմն է այն տեսակետը, ըստ որի, ասորեստանյան պետությունը ձևավորվել է Առաջավոր Ասիայում բնակվող սեմական ցեղերից։

⁴⁸ Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 86, Арутюнян Н.В. Топонимика Урарту, Е., 1985, с. 220-221.

⁴⁹ *Še u* Большая советская энциклопедия, т. III, второе издание, М., 1950, с. 263.

⁵⁰ *Še u* Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, էջ 97:

⁵¹ Հիշատակելի է, որ “երբեմնի տերության Անդրեփրատյան երկրամասին աքեմենյան դարաշրջանում տրված “Ասորեստան” անվանումը հարատևեց դպրության տարբեր կենտրոններում և արամեերենի միջնորդությամբ անցավ հունարենին, որպես “Միրիոս” կամ “Միրոս”, որից և Միրիան՝ “Ասորիք”։ Սակայն այս անվանումները դեռևս կիրառվում էին համազոր նշանակությամբ” (Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, էջ 54):

⁵² Ղարազդուղյան Ա., Պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություններ, Ե., 2015, էջ 5-6:

⁵³ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. I, Ե., 1974, էջ 598:

ОБ ЭТИМОЛОГИИ ДРЕВНЕЙШИХ ЭТНИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ МЕСОПОТАМИИ**КАРАГЕЗЯН А. А.**

Резюме

Субары, хурриты и ассиры сыграли огромную роль в истории Месопотамии. На шумерском языке слово Su-bir₄/ Subar означало “страна на берегу воды”. Этническое название было обусловлено географическим фактором. Под этим названием подразумевались все этнические группы, живущие в Месопотамии, а в узком смысле – жители края Кадмухи.

Племенное название хурритов–hurri изначально являлось названием солнечного божества. Город-государство Ашшур или Ассур был сформирован вокруг культового центра, посвященного богу Сур (Tor или Tur).

В эндоэтнониме “сурай” ассиуров также наличествует имя бога Сур. Ассиры окончательно стали семитоязычными в XX веке до н.э. в силу преобладания этнических групп семитского происхождения.

ON ETYMOLOGY OF ANCIENT ETHNIC NAMES OF MESOPOTAMIA**A. GHARAGYOZYAN**

Abstract

The Subaris, Hurri, Assurs played important role in the history of Mesopotamia. Su-bir₄/Subar meant “a country on the beach of water” in Sumerian. Ethnic name was conditioned by geographical factor. All ethnic groups who lived in Mesopotamia were perceived under that name; in the narrow sense – inhabitants of Kadmuhi. Genealogical name of the Hurri was hurri, which initially was the name of Solar divine.

City-state of Ashur or Assur was formed around hieratic center devoted to the God Sur (Tor or Tur). The endonym “surai” of the Assurs has the same name of God Sur. The Assurs finally became semitic-speaking in XX century B.C. as a result of prevalence of ethnic group of semitic origin.

АРМЯНСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ НА I ЛОНДОНСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ И ВОПРОСЫ ГРАНИЦ (12 ФЕВРАЛЯ - 10 АПРЕЛЯ 1920 Г.)

МАХМУРЯН Г. Г.

Первая Лондонская конференция премьер-министров и министров иностранных дел Англии, Франции, Италии и Японии (которая была представлена послом) от 12 февраля – 10 апреля 1920 г. стала органом Парижской мирной конференции, который предметно занялся определением “справедливых” армянских границ для нового, расширенного государства. В ее дискуссиях участвовали премьер-министры Д. Ллойд Джордж, А. Мильеран и Ф. Нитти. К ним сразу подключились приехавший 11 февраля глава Национальной делегации Погос Нубар, с 12 февраля – военный атташе делегации РА генерал-майор Г. Корганян, с 17-го числа – председатель делегации РА А. Агаронян, с 22 февраля – представитель Национальной делегации в Лондоне Дж. А. Малькольм и патриарх Константинопольский Завен Тер-Егияян.¹ 18 марта 1920 г. в Лондон прибыл и епископ Ереванский, будущий католикос Хорен Мурадбемян.²

Готовясь к переговорам, парижская делегация РА решила настаивать на включении в свою Республику “1) Эрзерумского вилайета полностью; 2) Битлисского вилайета без санджака Сгерд; 3) санджака Ван; 4) из Трапезундского вилайета казы Ризе и Атина; [и] 5) если конференция не намерена создать Понтийскую республику [на черноморском побережье], то требовать включить Ризе, Атину [и] Трапезунд. [При] создании Понтийской республики обеспечить за Арменией полное право пользования дорогой для транзита и портом Трапезунд.” 6) Армения может уступить Харберд, исходя

¹ О приезде Погоса Нубара: Национальный архив Армении, ф. 430, оп. 1, д. 1047, л. 1 (далее: НАА); о Г. Корганяне – ф. 200, оп. 1, д. 557, т. I, ч. 1, л. 318; об А. Агароняне – ф. 200, оп. 1, д. 556, л. 221; об архиепископе Завене – д. 546, л. 12-12 об.

² Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Բ, Խորեն Ա Մուրադբեկյան, կաթողիկոս Ամենայն հայոց (հոգևոր գործունեությունը 1901-1938 թթ.), կազմ. Ս. Բեկրուդյան, Ե., ՀՀ արխիվային գործի վարչություն, 1996, էջ 82:

из договора 1916 г. Но если тот не войдет “в зону прямого французского влияния, то обосновать требования и на Харберд с Дерсимом”³.

К зиме 1920 г. европейцы не скрывали, что новые границы не смогут охватить всю Западную Армению и Киликию – ведь после 1914-1919 гг. у народа просто не было сил и военных союзников, чтобы освободить и закрепить в разоренных провинциях. Поэтому основной спор между сторонами шел вокруг Киликии, Харберда, Себастии и отчасти Ерзнки.

Тем не менее, Лондонская конференция ставила себе задачей определить границы независимой Армении и полностью отделить ее от Турции, создать международный статус черноморских проливов и обеспечить защиту киликийских армян, которые, на ее взгляд, оставались вне своего национального государства. Уже 12 февраля Погос Нубар вступил в полемику с британским министром иностранных дел по поводу Киликии. Он написал благодарственное письмо за выступление Дж. Керзона в Палате лордов, в котором сделал определенные уточнения: “Цифра о 130 тыс. армян во всей Киликии, видимо основанная на турецких оценках, выглядит чрезвычайно заниженной.” Такой видный специалист, как Витал Кине, в своей книге, изданной в 1892 г., отмечал: турки рассказывали о 12 тыс. армянах во всем Марашском санджаке, а их только в районном центре было не меньше 20 тыс. человек, плюс еще 27 тыс. во втором городе – Зейтуне. Все мусульмане Киликии, включая арабов, курдов, черкесов насчитывали менее 295 тыс. чел. (этнических турок только 131,5 тыс.). Рядом с ними, по данным Константинопольского патриархата, в 1912 г. проживало 407 тыс. армян⁴.

Погос Нубар подчеркивал: армянская сторона требовала только те районы, где имела этническое преимущество. Это санджаки Адана, Козан, Джебел-Берекет, Мараш и каза Айнтап. На следующий день генерал Г. Корганян представил экспертам конференции ереванский вариант решения вопросов границ, который присоединял к РА Трапезунд, Келкит, Ерзнку и южные склоны Армянского Тавра вплоть до старой турецко-персидской межи.

³ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 557, т. I, ч. 1, л. 319.

⁴ Там же, ф. 430, оп. 1, д. 1047, л. 6-7.

14 февраля Погос Нубар вручил Форин оффису секретную ноту о Киликии⁵. Он принимал, что данный регион не станут объединять с Западной Арменией, соглашаясь на французский контроль и широкую автономию средиземно-морского края, которому обеспечат прямой контакт с соотечественниками на северо-востоке. На самом деле любое киликийское решение было невозможно без активной заинтересованности Соединенных Штатов. Поэтому американский фактор особенно подчеркивали в Ереване, где боялись военной слабости французов, а также их активных контактов с кемалистами. Но официальный Вашингтон отмежевался от Киликии и переговоров, хотя политики США требовали европейского участия в укреплении независимости и территориальном расширении РА. Поэтому 17 февраля собравшимися в Лондоне лидерами Европы была создана специальная Комиссия по определению границ Армении (Commission for the Delimitation of the Boundaries of Armenia). Вслед за этим европейские лидеры заговорили с двумя делегациями о новой Армении без Киликии, Харберда и Себастии, к которым добавили Трапезунд, Ерзнку и даже Карин/Эрзерум.

Откликаясь на эти действия, 18 февраля Погос Нубар направил ноту президенту США В. Вильсону, в которой отмечал, что парижский Верховный совет оставлял Киликию под османской властью, а Франция довольствовалась лишь экономическими правами и преференциями. Между тем до войны армяне составляли абсолютное большинство населения в Киликии, и в случае полного отказа США от мандата он выдвигал требование хотя бы об аналогичной французской опеке и полном отделении от Турции⁶. 21 февраля аналогичное письмо составил и представитель РА в

⁵ "Записка о Киликии" Погоса Нубара от 14.02.1920 в: *Great Britain Foreign Office Archives, Public Record Office, London, Class 371 Political: General Correspondence, 1915-1920/vol. 4952, document E 172/file 134/index 58, p. 154-156*, из коллекции М. Нерсисяна, предоставленной автору этих строк. См. также: **Marashlian L.** *The London and San Remo Conferences and the Armenian Settlement: the Belated Decisions February-April, 1920* (*The Armenian Review, Boston, 1977, vol. 30, № 3, p. 233*).

⁶ НАА, ф. 430, оп. 1, д. 1007, л. 1; ответная телеграмма посла США в Великобритании Дж. В. Девиса от 19. 02. 1920: д. 1006, л. 5.

Соединенных Штатах Г. Пастрмаджян. Посланник указывал, как негативно сказывалось отсутствие Америки, которое союзники использовали для постоянного сжатия армянских границ⁷.

В тот же день лондонские члены двух делегаций представили первую ноту “О границах Армении,”⁸ за которой последовали два аналогичных документа от 23 февраля⁹ и 2 марта. В ноте от 21 февраля отмечалась особая важность оборонно-стратегических и экономических факторов. Поэтому Эрзерум был назван обязательным компонентом нового государства. Он был не только крепостью, но и средоточием восьми дорог, связывавших воедино Анатолию, Армению, Закавказье и Черное море. Эти маршруты вели в Трапезунд, Ерзнку, Харберд, Муш, Баязет, Сарикамыш, Карс и Олты¹⁰. Ерзнка и Мамахатун защищали и дополняли его экономически. Авторы ноты надеялись, что новое государство будет иметь общую границу с французской зоной контроля. На юге горы Армянского Тавра должны были охватить всю Битлисскую провинцию без санджака Сгерд и всю провинцию Ван без санджака Агбак (Хекьяри)¹¹.

21 февраля А. Агаронян, Погос Нубар и Г. Корганян лично предстали перед Комиссией по границам, где говорили об Эрзеруме, Ерзнке, Камахе, Ване, Битлисе, Харберде, а также черноморских портах Трапезунд, Ризе или Атина. 23 февраля Г. Корганян составил вторую ноту “О границах Армении,” которой отвечал на ряд вопросов Комиссии. Он разъяснял, что его делегация уступала Харберд только французам, но этот богатый сельскохозяйственный регион вместе с Хозатом (Дерсимом) “ни в коем случае не следует возвращать туркам”¹². В Хозате вообще нет турок. Из 60 тыс. его жителей, наряду с курдами и дружественными кызылбашами, армяне составляли в 1920 г. 10-

⁷ Там же, ф. 200, оп. 1, д. 431, ч. 1, л. 49.

⁸ Там же, д. 557, т. I, л. 442-444 и 497-500.

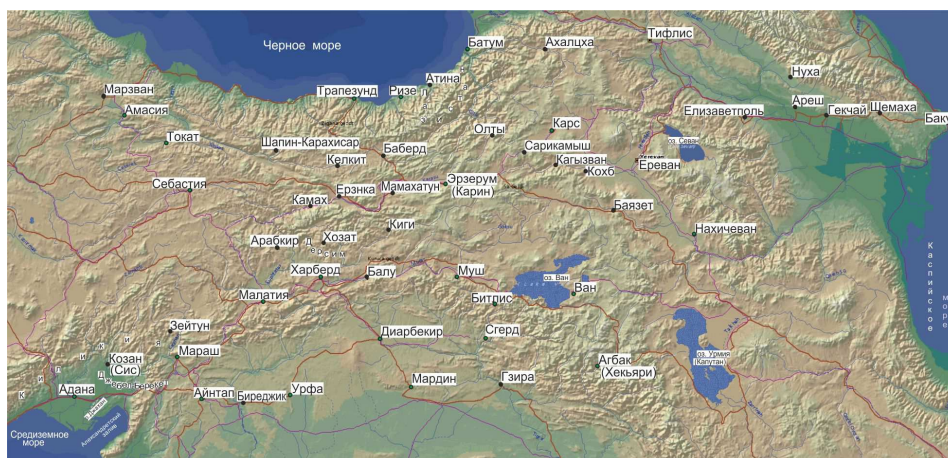
⁹ Там же, л. 445-446, 510-512.

¹⁰ Там же, л. 498.

¹¹ Там же, л. 443 об.-444 и 500.

¹² Цитата и статистика: НАА, ф. 200, оп. 1, д. 557, т. I, л. 511 и 445 об.

12 тыс. человек. Помимо этого района нота настаивала на Ерзнке и Камахе. Причем передача Харберда французам все равно предполагала включение Ерзнки, Камаха, плюс Киги и Балу в пределы нового государства.

Армянское нагорье и Закавказье в ходе переговоров Лондонской конференции

В заключении составитель ноты Г. Корганян указал на объективный характер оборонительных границ, базирующихся на физических данных Армянского нагорья и долгое время служивших политическими или административными рубежами исторической Великой Армении¹³.

Чтобы описать способное к репатриации население, 26 февраля 1920 г. Объединенная армянская делегация в лице А. Агароняна, Погоса Нубара, патриарха Завена и Дж. Малькольма предстала перед пограничной Комиссией, представив ей ноту “Об армянской иммиграции.”¹⁴ Как указывалось в

¹³ Там же, л. 512 и 416.

¹⁴ Там же, л. 513-519 и 371-376. Содержание ноты: Միաբնակիչ Ա., Միմիշիւնիւնիւնիւն լիւնի Սիր և Լոյսի, Ե., 2001, էջ 64: Ованнисян Р. Международные отношения Республики Армения 1918-1920 гг., Е., 2007, с. 435-436. Документ оспаривал цифры “Доклада и предложений Комиссии по определению границ Армении” от 24.02.1920: Report and Pro-

справке, что слегка расходилось с правительственными данными, в РА находилось 220 тыс. западноармянских беженцев из провинций Ван, Битлис и Эрзерум, еще 60 тыс. были рассеяны на Северном Кавказе, вдоль железной дороги Владикавказ-Ростов, а 15 тыс. трапезундских армян скучились в Сухуме. Все эти 295 тыс. чел. стремились вернуться домой при первой же возможности. Их должны были встретить до 100 тыс. душ, уцелевших в Себастии, Харберде, Диарбекире, Конии. Плюс до 150 тыс. человек восстанавливали жизнь в Киликии, подвергаясь новым продуманным атакам кемалистов.

Учитывая крайнюю нестабильность во всем Закавказье, из 292 тыс. грузинских армян 120 тыс. были готовы переехать в новое государство. В социальном плане эти люди насчитывали 87 тыс. крестьян и 205 тыс. горожан, три четверти из последних были ремесленниками, мелкими торговцами и рабочими. Причем как минимум половина из них оставалась без работы. Слой профессионалов с высшим образованием и зажиточных собственников, готовых поехать на родину, не превышал 5%. Прогнозируемая картина репатриации включала в себя 75 тыс. людей ремесла и торговли, 42 тыс. крестьян (30 тыс. из них давали окруженные мусульманами Ахалцха и Закаталы), а также до 3 тыс. специалистов, т.е. 41% всей грузинской общины.

Из 185 тыс. армян Азербайджана 120 тыс. чел. или 65% общины тоже были готовы к отъезду, больше похожему на бегство. Особенно это относилось к 80 тыс. крестьян Ареша и Нухи в Елизаветпольской губернии, а также Гекчая, Шемахи и Джевата в Бакинской губернии. Из 100 тыс. горожан, преимущественно Баку и Елизаветполя, еще 40 тыс. готовились к переезду:

posals of the Commission for the Delimitation of the Boundaries of Armenia. London, 24th February, 1920, p. 1-2 (Arbitral Award of the President of the United States of America Woodrow Wilson, prep. A. Papian, Yerevan, 2011, p. 99-100). О встрече с Комиссией от 26.02.1920: ф. 200, оп. 1, д. 556, л. 223: Զաւէն արքեպիսկոպոս Տէր Եղիայեան, Պատրիարքական յուշեր: Վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գաղիք, 1947, էջ 331: Аветисян Г. Генерал Гавриил Григорьевич Корганян (ՀՀ ԳԱԱ Լրագիր հասարակական գիտությունների, 1997, № 2, էջ 167).

это были ремесленники, рабочие и пять процентов лиц с высшим образованием.

География расселения 275 тыс. армян в России охватывала 95 тыс. чел. в Дагестане, других местах Северного Кавказа и на берегу Черного моря (10 тыс. из них – западноармянские беженцы), а также 180 тыс. душ в Бессарабии, Ростове-на-Дону (особенно в Новом Нахичеване), Крыму (20 тыс. западных армян), в Москве, Петрограде и Астрахани. Здесь репатриации ждали 60 тыс. чел., или 22% российской общины. Показательно, что из 60 тыс. потенциальных переселенцев половину составили лишь недавно нашедшие там прибежище западные армяне. И только 11% из имевших опыт проживания на месте выражали готовность вернуться.

В европейских странах из почти 60 тыс. чел. (32 тыс. в Болгарии, 15 тыс. в Румынии и 12 тыс. в Греции) 31 тыс. составляли недавние беженцы из Османской империи, а число потенциальных репатриантов достигало 30 тыс. или 51%. В Африке из 30 тыс. армян Египта, Судана и Абиссинии треть, или 10 тыс. человек были готовы вернуться. В Персии 30 тыс. чел., или 23% от 130-тысячной общины хотели покинуть опасную зону как можно быстрее. В основном это относилось к Северной Персии – ее Азербайджану и особенно к Карадагу. Что же касается США, то несмотря на безопасность и относительное благополучие, 50 тыс. эмигрантов или 38,5% североамериканской общины в 130 тыс. чел. рвались из-за океана домой¹⁵.

По оценкам Объединенной армянской делегации, до 815 тыс. чел. были готовы отстроить свою страну при условии ее защищенности или серьезного военного сотрудничества. Между тем “План оккупации турецкой Армении,”¹⁶ требовавший всего 25 тыс. солдат для этой цели, получил красноречивую приписку: “Мало.”¹⁷ Тем более, что на текущий момент дипломаты РА указывали секретариату Лондонской конференции только на 25 тыс. военнослужащих, из которых под ружьем стояло 19 тысяч. Вооруженные

¹⁵ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 557, т. I, л. 513-518 и 447-460.

¹⁶ Там же, л. 380-392.

¹⁷ Там же, л. 383.

силы РА имели 5 пехотных и 1 кавалерийскую бригаду, 4 полевых и 9 горных батарей. Авторы признавали, что в случае войны им придется набрать еще 17 тыс. новобранцев¹⁸.

Поэтому численность экспедиционного корпуса доводили до 25 тыс., а всю армию – до 40 тыс. чел.¹⁹ “Во всех отношениях желательно, – заключали авторы документа, – чтобы контингенты союзнических войск участвовали в занятии территорий.”²⁰ Однако сами контингенты и их руководство этого не желали. В отличие от РА, где расширение границ выглядело реальным, а увеличение армии проблематичным, в Киликии дело обстояло иначе. Как написал патриарх Завен премьер-министру Франции А. Мильерану того же 26 февраля 1920 г., до 200 тыс. киликийских армян и он лично просили вооружить местных жителей. Ведь агрессивность мусульман росла, а сдерживающих возможностей французских солдат не хватало. Поэтому киликийцы и беженцы настойчиво требовали набрать их в военные части и жандармерию, “вооружить христиан как единственное прямое средство гарантировать их защиту.”²¹

Ведь отказ командования и его желание сохранить армян как пассивный, бессильный объект обороны уже породили Марашскую трагедию, приведшую к гибели тысяч людей. Но оставшиеся в других городах и селах Киликии люди обещали: “При достаточном вооружении и боеприпасах они обуздают фанатизм турок и в то же время внушат им почтение к французскому флагу.”²² Вместе с тем патриарх не верил в военно-политические совпадения и понимал, что все усилия союзников сосредоточены на ереванской Республике. Для нее он просил лишь выхода к Черному морю и прямого контакта с французской зоной управления. Уже на следующий день главе Национальной делегации Погосу Нубару пришлось

¹⁸ Там же, л. 387, 385, 388.

¹⁹ Там же, л. 391.

²⁰ Там же, л. 391 об.

²¹ Там же, д. 546, л. 17.

²² Там же, д. 546, л. 18.

подтвердить в письме британскому премьеру Д. Ллойд Джорджу, что все известия о Марашской резне – правда.²³ Британская политика ничем не помогла киликийцам, но использовала этот факт через полмесяца для военной оккупации Константинополя.

Так, единственной надеждой Киликии оставались США. Однако официальный Вашингтон не вмешивался и не комментировал устремления европейских государств, направленные на постоянное сжатие формируемых в Лондоне границ. Только синклит американских епископов, во главе с прелатом Нью-Йорка Ч. С. Берчем, обратился к архиепископу Кентерберийскому с призывом не лишать Армению наиболее плодородных земель.²⁴ Их призыв дополнили еще три документа Объединенной армянской делегации от 2 марта 1920 г.

Уже третья по заглавию нота “О границах Армении”²⁵ анализировала природные возможности Ерзнки и обоснованность границ предыдущей ноты. Второй документ обобщал статистику о национальном составе и занятости населения Османской империи. Третья же справка представляла собой ноту для президента США о “Природных залежах Армении.” Не пересказывая меморандум во всем его объеме, приведем основные данные в виде таблиц. Это прежде всего материалы о провинциях Эрзерум, Ван и Битлис, Себастья, Диарбекир и Харберд по состоянию на 1912 г., в тыс. чел.²⁶

	Эрзерум	Ван	Битлис	Себастья	Диарбекир	Харберд	итого	%
армяне	215	185	180	165	105	163	1.013	39,3
турки	240	47	40	192	45	102	666	25,9
курды	75	72	77	50	55	95	424	16,4
из них оседлые	35	32	35	35	30	75	242	9,4
кочевые	40	40	42	15	25	20	182	7,0
кызылбаши	25		8		27	80	140	5,4
заза	30		17				47	1,8

²³ Там же, ф. 430, оп. 1, д. 1049, л. 3.

²⁴ Там же, ф. 200, оп. 1, д. 525, л. 13.

²⁵ Там же, д. 557, т. I, л. 520-522 и 447-448.

²⁶ Там же, л. 191-192.

персы	13						13	0,5
лазы	10						10	0,4
черкесы	7		10	45			62	2,4
цыгане		3					3	0,1
езиды	3	25	5		4		37	1,4
несториане, якобиты		18	15	25	60	5	123	4,8
греки	12			30			42	1,6
итого	630	350	352	507	296	445	2580	

Приведенные авторами цифры создавали уравновешенную конфессиональную палитру, в которой христиане и мусульмане составляли по 1,2 млн. чел., или по 45,7% населения. Заметим: такое равновесие сформировалось за счет массовой эмиграции именно из Западной Армении. Ведь за предыдущие 30 лет этническое присутствие армян в Киликии и вне родных провинций выросло соответственно с 380 тыс. до 407 тыс. и с 650 тыс. до 675 тыс., а на своем исконном нагорье оно уменьшилось за тот же отрезок времени с 1 млн. 630 тыс. до 1 млн. 18 тыс.

В обществе действовали школы, рассеянные по всей империи²⁷ и ее отдельным городам:²⁸

			школы	ученики	ученицы	учителя
Западная Армения			449	27,5 тыс.	8,4 тыс.	947
Киликия			88	6,2 тыс.	2,3 тыс.	227
иные части Османской империи			266	22,8 тыс.	11,2 тыс.	912
всего			803	56,5 тыс.	21,9 тыс.	2,1 тыс.
	школы	ученики	ученицы	все дети	учителя	
Эрзерум	27	1.956	1.187	3.143	55	
Адана	25	1.947	808	2.755	69	
Харберд	27	2.058	496	2.554	53	
Амасия, Марзван	9	1.524	814	2.338	54	
Шапин-Карахисар	27	2.040	105	2.145	42	
Токал	11	1.408	558	1.966	50	

²⁷ Там же, д. 557, т. I, л. 198-199.

²⁸ Там же, л. 198.

Ван	21	1.323	554	1.877	59
Ерзнка	22	1.389	475	1.864	63
Мараш	23	1.361	378	1.739	44
Киги	27	1.336	367	1.703	43
Урфа	8	1.091	571	1.662	26
Себастья	46	1.072	549	1.621	73
Муш	23	1.034	284	1.318	35
Ахтамар	32	1.160	132	1.292	36
Малатия	9	872	230	1.102	19
Диарбекир	4	690	324	1.014	27
Арабкир	18	713	223	936	25
Баберд	9	645	199	844	32
Зейтун	10	605	85	690	15
Камах	13	646	28	674	16
Битлис	12	571	63	634	20
Баязет	6	338	54	392	13

В иных частях Османской империи:²⁹

	школы	ученики	ученицы	все дети	учителя
Исмида	38	5.404	3.103	8.507	212
Кесария	42	3.795	1.140	4.935	125
Смирна	27	1.640	1.295	2.935	109
Трапезунд	47	2.134	718	2.852	85
Бруса (Бурса)	16	1.345	733	2.078	54
Родосто	9	1.017	856	1.873	45
Йозгат	12	1.197	557	1.754	43
Самсун	27	1.361	344	1.705	59
Баликесир-Пандерма	8	700	634	1.334	36
Ангора	7	895	395	1.290	29
Биреджик	10	1.120	143	1.263	21
Кутахья	5	875	349	1.224	23
Алеппо	2	438	349	787	18

Авторы меморандума от 2 марта подготовили подробный отчет об отделяемой лондонскими политиками провинции Себастья и ее торговых центрах: г. Себастии, Амасии, Токате и Шапин-Карахисаре. Как известно,

²⁹ Там же, т. I, л. 199.

члены влиятельного и очень представительного Американского комитета за независимость Армении (АКНА) настойчиво включали эту область в сферу интересов или мандата США. А во-вторых, именно здесь в 1886 г. Соединенные Штаты открыли свое первое консульство в азиатской части Османской империи³⁰.

Синхронно с представляемым нами документом 24 февраля 1920 г. председатель АКНА Дж. Джерард телеграфировал в Госдепартамент заместителю госсекретаря Ф. Полку, извещая о чрезвычайном заседании упомянутого Комитета, созванном на 25-е число. Поэтому он хотел узнать позицию президента страны в отношении армянских границ. 28 февраля руководитель АКНА написал В. Вильсону напрямую, попросив сорвать европейские попытки ограничить Армению территорией, обозначенной секретным соглашением Сайкса-Пико от 1916 г.³¹

Что касается демографии четырех главных городов оспаривавшейся в Лондоне провинции, их импорта и экспорта, в тысячах турецких лир, то картина была следующей:³² (1) мануфактура; (2) колониальные товары; (3) металлы; (4) экспорт сельского хозяйства и др. товаров.

импорт	жители	армяне	%	(1)	(2)	(3)	всего	(4)
Себастья	45.000	20.000	44	300	400	50	750	600
Токат	50.000	14.000	28	250	300	50	600	500
Амасия	29.000	10.500	36	250	300	30	580	500
Шапин-Карахисар	20.000	7.800	39	50	65	8	123	350
всего							2.053	1.950

Внешнюю торговлю осуществляли:³³ (1) импортеры; (2) экспортеры.

³⁰ Подробнее: **Merguerian B.J.** *The United States Consulate at Sivas [Armenian Sebastia/Sivas and Lesser Armenia, ed. by R. G. Hovannisian (UCLA Armenian History and Culture series. Historic Armenian cities and provinces. Costa Mesa, Ca., 2004), p. 237, 241-242].*

³¹ *Armenian Sebastia/Sivas, p. 454.*

³² *НАА, ф. 200, оп. 1, д. 557, т. I, л. 195.*

³³ *Там же, л. 195-196.*

	(1)	армяне	турки	др. (греки)	(2)	армяне	турки
Себастья	57	53	2	2	50	45	5
Токат	35	25	3	7	40	30	10
Амасия	50	45	2	3	50	45	5
Шапин-Карахисар	24	18	6		10	7	3
ИТОГО	166	141	13	12	150	127	23

На внутреннем рынке действовали:³⁴ местные (1) лавочники; (2) ремесленники; (3) производители продовольствия и огородники; (а) армяне; (т) турки, то есть:

	(1)	(а)	(т)	(2)	(а)	(т)	(3)	(а)	(т)
Себастья	750	600	150	1.750	1.500	250	1.500	1.000	500
Токат	500	350	100	800	500	200	700	300	400
Амасия	600	450	100	1.000	700	150	1.000	600	300
Шапин-Карахисар	300	250	50	400	350	50	500	200	300
итого	2.150	1.650	400	3.950	3.050	650	3.700	2.100	1.500

Имевшиеся пропорции занятости, насыщенности товарами и услугами:

	Себастья	Токат	Амасия	Шапин-Карахисар
торговцы	3,5%	2,9%	5,1%	3,5%
из них крупные	0,5%	0,4%	0,8%	0,3%
ремесленники	7,5%	3,6%	6,7%	4,5%
садоводы и огородники	5%	2,1%	5,7%	2,6%
на 1 магазин	60 чел.	100 чел.	48 чел.	67 чел.
на 1 мастерского	26 чел.	63 чел.	29 чел.	50 чел.
на 1 огород	30 чел.	71 чел.	29 чел.	40 чел.

Остальные мужчины работали в песочных, гипсовых и мраморных карьерах Себастики или у медеплавильных печей Токата, в текстильной, гончарной и ковровой промышленности, добывали серебро и свинец в Шапин-Карахисаре, обрабатывали табак и меха, занимались перевозками.

³⁴ Там же, л. 196.

Детальный обзор довоенной промышленности показывал, что тысячи выпускников, включая питомцев Американского учительского колледжа в центре провинции, Анатолия-колледжа в Марзване или Романо-католического колледжа в Амасии, были задействованы на множестве производственных предприятий, значительно обгоняя турок по доле и численности кадров в данной сфере³⁵.

	всего	армяне	турки	иностранцы
Себастья, фабрики ковров	3			3
мукомольни	8	4	4	
Токат, произ-ство бязи, местных тканей	22	22		
мукомольни	5	3	2	
Амасия, водные мельницы	35	30	5	
фабрики местных тканей	6	6		
прядаильни	3	3		
Шапин-Карахисар, фабрики хлопковых тканей	5	5		
Марзван-Хаджикей, произ-ство тканей	10	10		
красильни	3	3		
мукомольни	10	9	1	
Произ-ство канатов, технических тканей	14	9	5	
Зиле, фабрики хлопчатого волокна	5	5		
мукомольни	4	2	2	
Гурне, произ-ство местных тканей	20	19	1	
итого	153	130	20	3

Эти данные дополнила нота В. Вильсону от 2 марта 1920г. “Природные залежи Армении.” Авторы извещали, что в Армении имелись 22 шахты по добыче меди, железной руды и соли, которые производили 155, 10 и 25 т. сырья в год. 18 из них продолжали работать, а 6 медных предприятий,

³⁵ Там же, л. 197.

которые до войны отливали 6.614 т. меди, ждали восстановления.

Привлекая внимание к бывшим российским владениям на Кавказе, авторы напоминали о 60 рудниках свинца и серебра, 10 золотых копях, 210 предприятиях медной промышленности, 53 фабриках и 23 железорудных залежах, 47 объектах по добыче каменного и бурого угля, 32 солерудниках, 16 местах добычи марганца, 15 – алюминия и 11 – цинка. При этом составители ноты не упомянули о нефтяных полях Грозного или Баку. Вместо этого они описывали 40 предприятий Ванской и Эрзерумской провинций, 450 объектов добывающей и обрабатывающей промышленности в Российской Армении. Здесь, в Кохбе, производили 51.640 тыс. т. соли в год, Нахичеван добавлял 5.380 тыс., Суст – 4.300 тыс., Кагызван – 2.114 тыс. т. этой ценной статьи экспорта. Инициаторы меморандума указывали также на необходимость развивать в Армении металлургию, гидроэнергетику и промышленную химию³⁶.

Экономические данные подкреплялись и общественно-политическими требованиями. Так, 7 марта 1920 г. отделение благотворительного комитета Помощи на Ближнем Востоке организовало массовый митинг в Мидвилле, штат Пенсильвания, на котором приняло резолюцию в адрес президента страны и сенаторов, избранных от своего штата. Письмо В. Вильсону выражало озабоченность, что наиболее плодородная и богатая часть Армении – Киликия, уже предоставлена Франции. Между тем, мало пользы в сборе денег и создании приютов, когда не принимается мер для физической защиты пострадавших. “Есть ли хоть тень справедливости во французском требовании на эту территорию?”³⁷ – спрашивали манифестанты. И что конкретно намереваются сделать США, чтобы остановить дальнейшую резню?

³⁶ Там же, л. 203-205. Солевые копи Кохба, расположенные на р. Вардамарг (Кохб), правом притоке Аракса, известны уже с VII в., включая вывоз продукта в другие страны.

³⁷ *United States National Archives Microfilm Publications, Records of the Department of State Relating to International Affairs of Armenia, 1910-1929, T1192, Reel 1, NA and Records Service, General services administration. Wash., 1975, Record Group 59 General Records of the Department of State, class 860J.48/document 22/ folio 1, хранится в: НАА, коллекция микроплёнок № 36 (далее: US NA, T1192/ R7/км).*

Это интересовало и французского посла в Вашингтоне, который обратился к Ф. Полку с вопросом: “Намерено ли правительство Соединенных Штатов воздержаться от его интереса к Восточным делам, или же наоборот, ...оно предполагает... потребовать свою долю влияния, действия и ответственности в окончательном восстановлении мира военным [путем]”³⁸. Посол описывал киликийскую границу, проходившую по руслу р. Джахан (Пирамос), а затем по линии севернее Айнтапа, Биреджика, Урфы, Мардина и Гзир. Армяно-турецкая межа упоминалась без опорных пунктов, но султана и его кабинет собирались оставить на Босфоре.

Более того, поскольку ни в Европе, ни в Америке не нашлось страны, готовой принять мандат, лидеры конференции заговорили о Лиге Наций. Международная организация еще не провела своего первого Собрания. У нее не было ни денег, ни армии. Тем не менее, 8 марта главам делегации объединенной Армении пришлось попросить Д. Ллойд Джорджа как председателя переговоров, “чтобы независимое Армянское государство поставили под защиту Лиги Наций, при содействии державы-мандатария. Если же конференция не найдет возможности сразу назначить мандатария, то мы почтительно просим поддержки одной из союзных держав в виде военных и гражданских советников”³⁹. 20 марта Погос Нубар напомнил Д. Ллойд Джорджу: вообще-то армяне надеялись получить “мандатария, который предоставит нам помощь и советы”. Как самое малое, они ожидают от Лиги облегченного получения займа, а также назначения “Верховного представителя и советников, прикомандированных к различным министерствам, особенно к министерствам финансов, общественных работ и юстиции”⁴⁰.

³⁸ *US NA, RG 59, 763.72119/9608 и Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1920, in 3 vols., vol. III. Wash., 1936, p. 748. Опубликовано в: Армения в документах Государственного департамента США 1917-923 гг., сост. и пер. с англ. Г. Г. Махмуран, Е., 2012, с. 392.*

³⁹ *НАА, ф. 430, оп. 1, д. 1050, л. 4.*

⁴⁰ *Там же, д. 5561, л. 125 и 125'.*

“Проект помощи Лиги Наций армянскому государству” М. Аджемьяна, Г. Норатункяна и М. Пападжаняна запрашивал советников для работы с независимой властью на срок в 20-30 лет. Им следовало разрабатывать для министров все законопроекты и предлагать конкретные меры. Тексты законопроектов предусматривалось в течение 60 дней передавать в Совет министров для дискуссии в Парламенте⁴¹. “Деятельность иностранной военной миссии в Республике Армения” оговаривала реформы в армии и контроль над передачей освобождаемых провинций. Авторы полагали, что это произойдет без крупного кровопролития. Военных советников не приглашали в военное министерство, пехоту, кавалерию, специальные части и артиллерию. Для последней делалось исключение, когда речь шла о работе с новыми пушками. Офицеров – советников и инструкторов приветствовали в авиации, на радиотелеграфе, в автомобильных подразделениях⁴².

Тему опорных пунктов озвучили на третьей встрече делегации Единой Армении (А. Агаронян, Погос Нубар, архиепископ Завен) с пограничной Комиссией, состоявшейся 16 марта 1920 г.⁴³ К этому моменту, как доложил А. Агаронян католикосу Геворгу V, они “оказались вынужденными... отказаться от Киликии. ...[Боялись], что вопреки нашей бурной защите вне упомянутых границ останутся наша древняя Ериза, как и Харберд с Дерсимом”⁴⁴. На самой встрече делегатам назвали Эрзерум, Мамахатун, Муш, Битлис и Ван, а хозяева получили ноту Г. Корганяна “О военной оккупации вилайетов.” По сообщению генерала, они “имели в виду, что турецкие войска будут принуждены самими условиями договора оставить освобождаемые территории, а войскам Республики останется их занять, имея главной заботой поддержание там порядка”⁴⁵.

⁴¹ Там же, ф. 200, оп. 1, д. 556, л. 126-127.

⁴² Там же, ф. 430, оп. 1, д. 5561, л. 151.

⁴³ Ահարոնեան Ա., *указ соч.*, с. 69-70; Զաւէն արքեպիսկոպոս Տէր Եղիայեան, *указ соч.*, с. 332.

⁴⁴ НАА, ф. 57, оп. 5, д. 215, л. 1-2.

⁴⁵ Там же, ф. 430, оп. 1, д. 552, л. 3.

Как следствие обсуждения, такие же опорные пункты указаны в письме Погоса Нубара А. Озаяну – члену военной миссии РА в США, отосланном 18 марта 1920 г. из Лондона. В письме не выражалось сомнений в том, что конференция оставила Киликию Франции, решившей сохранить там османскую власть и турецкую администрацию. Франция игнорировала ее обещания об армянской автономии, и только вмешательство США могло спасти ситуацию, – писал Нубар-паша.

Его корреспонденция была составлена за год до подписания французами их соглашения с кемалистами. Тем не менее, автор уверенно зафиксировал, что от турок не скрывают выгодной перспективы и что их готовят на роль друзей, а не соперников. Письмо несколько смягчало практическую потерю Киликии описанием границ новой, расширенной Армении. В нее, по заверениям Лондонской конференции, должна была войти Республика Армения, большая часть занятых русской армией в ходе I мировой войны трех провинций – Вана, Битлиса и Эрзерума, а также абстрактный выход к Черному морю. В качестве ключевых городов назывались Карин, Баберд и Мамахатун⁴⁶.

В эту бурную картографическую работу ворвалось решение Сената США от 19 марта, когда голосование по мандату Лиги Наций на Палестину с Арменией набрало 49 голосов сенаторов “за” и 35 “против.” Результат не набрал квалифицированного большинства в две трети членов, а с ним и мандата. Из 35 ответивших “нет” 23 демократа откликнулись на призыв самого президента, так что США громко покинули Верховный совет и устранились от любого участия в разработке или подписании договоров.

Оценив ситуацию, епископ Ереванский Хорен, обеспечивший много запросов в Парламенте и статей в газете “Таймс,” справедливо писал католикосу Геворгу V: “Так или иначе, как сообщило нам также английское правительство, мы должны надеяться на себя, и мы должны сами овладеть и

⁴⁶ Там же, ф. 370, оп. 1, д. 63, л. 7-8.

завоевать нашу страну, которую нам возвращают”⁴⁷.

Что же касается франко-американской переписки, то 24 марта новый госсекретарь Б. Колби ответил послу подробным и развернутым посланием. Прежде всего он подтвердил мнение президента США о нежелательности участия его страны в Лондонской конференции. При этом глава Госдепартамента подробно изложил точку зрения и пожелания своего шефа. Во-первых, они касались желательности удаления турок из Константинополя. Мусульмане в целом не только спокойно взирали на османские поражения, но и внесли в них свою лепту, поэтому предполагать, что они станут отстаивать прежний статус Босфора, было явным преувеличением. В. Вильсон был рад включению России в Международный совет по надзору за правительством Константинополя и проливов, так как вопрос о проходе боевых кораблей и статусе данной зоны в военное время невозможно было решить без ее согласия.

Дальше следовал пункт о возможном выходе нового армянского государства к морю. “Не может быть сомнений в подлинности интереса данного правительства к планам на Армению; и правительство Соединенных Штатов убеждено, что цивилизованный мир требует и ожидает самого великодушного обращения с этой несчастливой страной,” – провозглашал Б. Колби. В качестве оптимального решения было предложено передать ей Трапезунд, а не контроль над Лазистаном. После этого письмо обращалось к нефтяной и экономической тематике.

В этой части автор письма и его руководитель не скрывали имевшегося конфликта интересов, особенно коммерческих интересов победителей, побежденных и нейтральных стран. Их не устраивали планы Верховного совета отменить предыдущие концессии, с возмещением ущерба. “При любых территориальных изменениях или мероприятиях, которые могут провести в бывшей Османской империи, такие изменения или мероприятия никоим образом не поставят американских граждан или корпорации, а также граждан или корпорации любой другой страны в менее выгодное

⁴⁷ Письмо из Лондона от 22.03.1920: Վալերիանը Հայ եկեղեցու ցանկության, գիրք Բ, էջ 85:

положение, чем граждан или корпорации любой державы-участницы этого договора,⁴⁸ – предупреждало послание.

Наконец, 25 марта заседание министров иностранных дел и послов заслушало проект статей для мирного договора, относившихся к Армении. Они содержали признание Турцией армянской независимости и включение в новое государство большей части освобожденных русской армией провинций – Трапезунд, Эрзерум, Битлис и Ван. Как прямой результат, 2 апреля султанский кабинет подал в отставку, протестуя против данного замысла⁴⁹.

Констатируем: США как основной кандидат в опекуны имели целый комплекс внешних и внутренних интересов, в которых Армения воспринималась как часть более общей программы. Между тем история многосторонних переговоров по Армянскому вопросу свидетельствует: всегда невыгодно, когда твою проблему ставят в зависимость от других обсуждаемых вопросов. Проиграв в вопросе Версальского договора и Лиги Наций, В. Вильсон сохранял главное направление своей стратегии. Он стремился обеспечить своей стране равный допуск и равные права на всех бывших османских рынках. Этого не удалось достичь в нефтяной Месопотамии, но политическое и дипломатическое продвижение столь важного и перспективного замысла оставалось постоянным.

Англия и Франция не возражали против расширения территории Армении, однако они понимали необходимость прямой военной защиты нового государства. Обе державы приглашали В. Вильсона к вмешательству его могучей и обогатившейся за счет войны державы в указанную проблему, так как сами европейцы “были слишком заняты в других местах”⁵⁰. И

⁴⁸ US NA, RG 59, 763.72119/9608; также хранится в: НАА, ф. 200, оп. 1, д. 427, ч. 2, л. 248; русский перевод от 31. 03. 1920: д. 556, ч. 1, л. 101-102 об. и д. 557, л. 241-242 об.; опубликовано в: *Papers Relating, 1920, vol. III, p. 750-753* и с сокращениями в: *Армения в документах, с. 392-393*; обе цитаты на с. 393.

⁴⁹ О заседании от 25. 03. 1920: Ованнисян Р., указ. соч., с. 465-467. Об отставке султанского кабинета: *Documents on British Foreign Policy 1919-1939, ed. by Woodward E. L., Butler R., 1st Series, in 27 vols., vol. XIII, Lnd., 1963, p. 57.*

⁵⁰ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 427, ч. 2, л. 248.

поскольку подтвердить свою заинтересованность все же требовалось, в Вашингтоне нашли оптимальным ответить лишь значительно запоздавшим признанием правительства Республики Армения де факто. Сама же Лондонская конференция тихо закрыла ее заседания, чтобы продолжить 18-26 апреля 1920 г. работу над большим договором в Сан-Ремо.

**ՀԱՅ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՈՆԴՈՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍՈՒՄԻ
ԵՎ ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐԸ
(1920 թ. փետրվարի 12 – ապրիլի 10)**

ՄԱԽՄՈՒՐՅԱՆ Գ. Գ.

Անկողիում

Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի վարչապետների և արտգործնախարարների, ինչպես նաև Ճապոնիայի դեսպանի դիվանագիտական կոնֆերանսը կայացել է 1920 թ. փետրվարի 12 – ապրիլի 10-ին Լոնդոնում: Դրան իրենց գործուն մասնակցությունն են բերել Միասնական Հայաստանի պատվիրակության համանախագահներ Ա. Ահարոնյանն ու Պողոս Նուբարը, Ջ. Մալկոլմը, բազմաթիվ փաստաթղթերի և քարտեզների հեղինակ գեներալ Գ. Ղորղանյանը, ինչպես նաև Կ. Պոլսի պատրիարք Ջավեն Տեր-Եղիայանը, իսկ մարտի 18-ից՝ Երևանի թեմի եպիսկոպոս Խորեն Մուրադբեկյանը: Փետրվարի 21-ին, 23-ին ու մարտի 2-ին նրանք ներկայացրեցին «Հայաստանի սահմանների մասին» երեք հայտագիր, փետրվարի 21-ին, 26-ին ու մարտի 16-ին հանդես եկան Հայաստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովի առջև:

Հիմնական բանավեճը ծավալվեց Կիլիկիայի, Խարբերդի ու Սեբաստիայի ապագայի շուրջ: Այս տարածաշրջանը, որը ճանաչում էին որպես առկա Հայաստանի Հանրապետությանը միանալու հնարավոր երկրամաս, ընդգրկում էր Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բիթլիսի ու Վանի նահանգների մեծ մասը: Այդ նահանգները ռուսական բանակն էր ազատագրել Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում: Դ. Լլոյդ Ջորջը, Ա.

Միլերանն ու Ֆ. Նիտտին հայկական կողմին տեղեկացրին, որ հաղթանակած տերությունները պատրաստ են դրամ ու զենք հատկացնել, սակայն զինված ուժեր չեն տրամադրի՝ մարտական խնդիրներ լուծելու համար:

**THE ARMENIAN DIPLOMACY AT THE I LONDON CONFERENCE
AND THE ISSUE OF BOUNDARIES
(FEBRUARY 12 - APRIL 10, 1920)**

G. MAKHMOURIAN

Abstract

Co-chairmen of the delegation of Integral Armenia A. Aharonian and Boghos Nubar, officials J. A. Malcolm, author of many documents and maps General G. Korganian, as well as the Patriarch of Constantinople Zaven Der Yeghiayan and since March 18 - the Bishop of Yerevan Khoren Muradbegian took an active part in negotiations at the 1st London Conference of British, French, Italian Prime Ministers and Foreign Ministers, collaborated with Ambassador of Japan on February 12 - April 10, 1920. On February 21, 23 and March 2, the delegation had presented three notes "On Armenian Boundaries;" on February 21, 26 and March 16 its members stood up in the Commission for the delimitation of the boundaries of Armenia.

The main dispute had been stirred up over the fate of Cilicia, Kharberd and Sebastia. The region, which was recognized as a mergeable with the existent Republic of Armenia, embraced the main parts of the provinces of Trebizond, Erzerum, Bitlis and Van, liberated by the Russian Army during the First World War. The victorious Powers warned the Armenian side, they would furnish money and weapons, but they would not provide their Armed Forces to solve any practical tasks.

ԱՊՊԻԱՆՈՍԻ “ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ” ԵՐԿԸ՝ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԿԱՐԵՎՈՐ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ Ռ. Ա.

Հելլենիստական դարաշրջանից պահպանված ու մեզ հասած բազմաթիվ աղբյուրներից, որոնք արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում հայոց պատմության վերաբերյալ, կարելի է առանձնացնել Ապպիանոս Ալեքսանդրացու (Ք.հ. II դ. սկիզբ-II դ. 70-ական թթ.) աշխատությունները:

Հռոմեացի պատմիչ Ապպիանոս Ալեքսանդրացու «Հռոմեական պատմություն» 24 գրքից բաղկացած աշխատության մի շարք գրքերում կարևոր տեղեկություններ են հաղորդվում հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանում գոյություն ունեցող պատմաքաղաքական, տնտեսական, կենցաղային հարաբերությունների, սովորույթների վերաբերյալ¹: Այն ժամանակագրորեն համընկնում է հիմնականում Հայոց արքա Տիգրան Մեծի տիրապետության շրջանին: Պատմիչի վկայությունները արժեքավոր սկզբնաղբյուր են տվյալ ժամանակաշրջանի Հայոց պատմության ուսումնասիրության և այլ աղբյուրների հետ համադրման տեսանկյունից:

Ապպիանոսի այս երկասիրությունը մեզ է հասել ոչ ամբողջությամբ: Պատմագիրը շարադրել է Հռոմի պատմությունը՝ քաղաքի հիմնադրումից մինչև Տրայանոս կայսեր իշխանության տարիները (98-117): Գրքի տարբեր հատվածներում նա հաղորդումներ ունի նաև Հայաստանի և հայերի վերաբերյալ:

Հայաստանի մասին Ապպիանոսի տեղեկությունները վերաբերում են հիմնականում Տիգրան Մեծի տիրակալության ժամանակահատվածին: Այս շրջանում, ըստ նրա, Հայաստանի սահմանները շատ էին ընդարձակվել: Հայագիտության մեջ Արտաշես Ա-ի հաջորդների և Արտավազդի ու Տիգրան Բ-ի ազգակցության մասին հայտնվել են հակասական կարծիքներ: Դրանց մեջ ամենահավանականը Ապպիանոսի և Խորենացու տեղեկություններն են: Ըստ Ապպիանոսի՝ Տիգրան Մեծը Տիգրան Ա-ի որդին է, իսկ Արտավազդը՝ վերջինիս եղբայրը: Խորենացին այլ մանրամասներ է ներկայացնում, որոնց համաձայն՝ Արտաշեսի որդին ու հաջորդը՝ Արտավազդը, զավակ չի ունեցել և

¹ Ապպիանոս Ալեքսանդրացին ծնվել է Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում՝ հույն տոհմիկի ընտանիքում: Նրա 24 գրքից բաղկացած «Հռոմեական պատմություն» երկասիրությունից մեզ են հասել 6-8-րդ և 11-17-րդ գրքերը, 18-24-րդ գրքերը կորել են, մնացածներից պահպանվել են առանձին պատառիկներ: Հելլենիստական Հայաստանի II-I դդ. պատմության և մշակույթի ուսումնասիրության համար առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում աշխատության 11-րդ («Միթիական») և 12-րդ («Միհրդատական») գրքերը: Հոդվածում Ապպիանոսից մեջբերված հատվածների թարգմանությունը կատարել է Ս.Մ. Կրկյաշարյանը (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատիա, հ. 1, կազմողներ՝ Հովհաննիսյան Պ. Հ., Մովսիսյան Ա. Ե., Ե., 2007). այսուհետև այս գրքից արվող մեջբերումներին կից կնշվեն գիրքը և գլուխը:

իրենից հետո Հայաստանում թագավորել է եղբայրը՝ Տիրանը (Տիգրան Ա)²: Պատմահոր հաղորդած այս կարևոր տեղեկությունները համապատասխանում են Ապպիանոսի վերոհիշյալ վկայությանը:

Ք.ա. 83 թ. Տիգրան II-ը, նվաճելով Սելևկյան Ասորիքը, Անտիոքը դարձրեց իր տերության երրորդ՝ հարավային մայրաքաղաքը, որտեղ իր անունով և պատկերով հատվում էին այն հռչակավոր դրամները, որոնք մեծ քանակությամբ պահպանվել են և այժմ պահվում են թանգարաններում: Իսկ Սելևկյան Ասորիքը նա դարձրեց առանձին կուսակալություն և այնտեղ կառավարիչ նշանակեց, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը, իր Բագարատ գորավարին (գ. XI, գլ. 48):

Ապպիանոսը ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Տիգրանակերտի հիմնադրման ու կառուցման վերաբերյալ. «Տիգրանը [Տիգրան Մեծը] իր անունով Տիգրանակերտ կամ Տիգրանապոլիս կառուցեց [երկրի նոր մայրաքաղաքը] այն վայրում [Ադանիք նահանգում՝ Տիգրիսի ձախակողմյան վտակներից մեկի՝ Նիկեփորիոնի [Ֆարկինսու] հովտում–Ն.Ռ.], որտեղ առաջին անգամ հագավ Հայաստանի թագը» (գ. XII, գլ. 67): «Նա քաղաքը շրջապատեց 50 կանգուն բարձրության պարիսպով [50 կանգունը հավասար է 25 մետրի], որի հաստության մեջ կային ձիերի բազմաթիվ ախոռներ: Քաղաքի արվարձանում նա կառուցեց պալատ, ընդարձակ զբոսայգիներով, որսատեղերով և ձկնավազաններով: Մերձակայքում նա բարձրացրեց նաև հզոր մի բերդ» (նույն տեղում, գլ. 84): Պատմիչը շատ կարևոր մի դիտարկում է անում, որի համաձայն՝ Տիգրանակերտում արքունի պալատը պարսպապատ չէր, որի պատճառով այն հետագայում հեշտությամբ գրավվեց ու կողոպտվեց հռոմեացի գորավար Լուկուլլոսի բանակի կողմից, փոխարենը «քաղաքի և բերդի շուրջը խանդակ փորեց, (պաշարողական) մեքենաներ պատրաստեց և պարսպի տակ ականներ փորեց» (նույն տեղում):

Ապպիանոսը աշխատության XI գրքում մանրամասն պատմում է Տիգրան Մեծի արշավանքների ու նվաճումների մասին: Նա գրում է. «Եվ Հայաստանի թագավոր Տիգրանը՝ Տիգրանի³ որդին, հպատակեցնելով իրենց սեփական դինաստիաներն ունեցող մի շարք հարևան ազգերի, այնուհետև հռչակվեց արքայից արքա և արշավեց Սելևկյանների վրա, որոնք չէին կամեցել հպատակվել նրան: Անտիոքոս Եվսեբեսը⁴ չկարողացավ դիմադրել նրան, և Տիգրանը տիրեց Եփրատից այն կողմ գտնվող Միրիային, մինչև Եգիպտոս բնակվող սիրիական ցեղերի (երկիրը): Միաժամանակ նվաճեց Կիլիկիան, քանզի այն ևս հպատակվում էր Սելևկյաններին և այդ բոլորի վրա

² Տե՛ս Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն հայոց, աշխատությանը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913, Բ, գլ. ԿԱ:

³ Խոսքը վերաբերում է Արտաշես I-ի որդիներից Տիգրանին [Տիրան], որն իր ավագ եղբոր՝ Արտավազդ I-ի մահից հետո հռչակվեց Հայաստանի թագավոր: Նա հայրն էր Տիգրան II Մեծի:

⁴ Խոսքը Սելևկյան տերության թագավոր Անտիոքոս X Եվսեբեսի (95-92) մասին է, որը վաղուց սպանված էր, և պայքարը Տիգրան Մեծի դեմ գլխավորում էր նրա խորթ մայրը և միաժամանակ կինը՝ Սելենե-Կլեոպատրան:

ստրատեգոս նշանակելով Մագադատեսին⁵, 14 տարի (իշխեց)» (գ. XI, գլ. 48): «Ասորիքը, - ասում է Ապպիանոսը, - ազատ շունչ քաշեց. և թեպետ ենթարկվեց նվաստացուցիչ օտար իշխանության, սակայն տասնչորս տարվա ընթացքում նա ունեցավ խաղաղություն, ապահովություն և բարեկեցություն» (նույն տեղում): Դժվար չէ նկատել, որ ըստ Ապպիանոսի՝ Տիգրան Մեծի իշխանությունը Ասորիքում տևել է 14 տարի՝ 83-69 թթ., իսկ ըստ այլ աղբյուրների՝ 17 տարի՝ 83-66 թթ., այսինքն՝ մինչև Պոմպեոսի հետ կնքած հաշտության պայմանագիրը: Ուշագրավ են Ապպիանոսի հաղորդած մանրամասները՝ միջազգային լայն ճանաչման արժանացած հզոր արքաներից ու գորավարներից մեկի՝ Տիգրան Մեծի մասին: Ըստ նրա հավաստման՝ «Հայ Տիգրանը Միհրդատի (Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ VI Եվպատորի) փեսան էր, իսկ պարթև Արշակը՝ բարեկամը» (գ. XII, գլ. 15): Այստեղ խոսքը Պարթևստանի թագավոր Միհրդատ II-ի (դինաստիական անունով՝ Արշակ IX՝ 123-87 թթ.) մասին է, որն ամուսնացած էր Տիգրան Մեծի դուստր Ավտոմա-Արիագատեի հետ:

Պատմիչը վկայում է, որ Տիգրան Մեծն իր նվաճումներն ուղեկցում էր նվաճված ժողովուրդների զանգվածային վերաբնակեցումներով ոչ միայն բուն հայրենիքում, այլև իր տերության մաս կազմող Միջագետքում:

Անշուշտ, ինչպես հայկական մյուս քաղաքների, այնպես էլ Տիգրանակերտի հիմնական բնակչությունը հայերն էին: Նոր քաղաքի բնակեցման ժամանակ, բացի տեղական քաղաքներից բերվող բնակչությունից, ներգրավվում էր և գյուղական բնակչությունը, մասամբ հենց քաղաքի համար, առավելապես՝ նրա հողագործական գոտու համար: Ապպիանոսը նշում է. «...Տիգրանակերտը, այն քաղաքը, որը թագավորը կառուցել էր իր պատվին, երկրի լավագույններին կանչում էր այնտեղ, սպառնալով, որ այն, ինչ չեն բերի իրենց հետ, կբռնագրավվի» (գ. XII, գլ. 84): Պատմիչը ուղղակիորեն փաստում է, որ Տիգրան Մեծը իր հիմնադրած քաղաքում բնակեցրել է նաև հայ ավագանու շատ ներկայացուցիչների, ըստ որում՝ երբեմն հարկադրաբար՝ ունեցվածքը բռնագրավելու սպառնալիքով: Անշուշտ, սրանց հատուկ դեր էր վերապահված՝ շենացնել քաղաքը, կազմել քաղաքի վերնախավը և ստանձնել համայնքի տնօրինման գործը⁶: Այն, որ, իրոք, հայկական հելլենիստական քաղաքներում մեծամասնությունը հայ բնակչությունը պիտի կազմեր, ակնառու է նաև Ապպիանոսի հետևյալ հավաստումից. Տիգրանակերտի ճակատամարտում հայերի կրած պարտությունից հետո Միհրդատ Եվպատորը (Տիգրան Մեծի աները և դաշնակիցը - Ն.Ռ.) հայկական «բոլոր քաղաքներում զենք էր պատրաստում և գորակոչեց զրեթե բոլոր հայերին: Նրանցից ընտրելով լավագույններին՝ մոտ 70 հազար հետևակ և այդ քանակության կեսի չափ հեծյալ գործ,

⁵ Մագադատեսը (Բագադատես) Ասորքի հայկական կուսակալ Բագարատն է, որին ուսումնասիրողները համարում են Բագրատունիների տոհմի ներկայացուցիչ [տե՛ս Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, սկզբից մինչև Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում (66 թ. մ.թ.ա.), Երկեր, հ. Ա, Ե., 1977, էջ 157]:

⁶ См. у Еремян С.Т. Развитие городов и городской жизни в Древней Ар-мении (Вестник древней истории, 1953, № 3, с. 24).

նա մնացածին բաց թողեց» (գ. XII, գլ. 87):

Տիգրանակերտի ճակատամարտից դասեր քաղելով՝ Տիգրան Մեծի դաշնակից Միհրդատ Եվպատորը հետագա ռազմական գործողությունների հաջողությունը ապահովելու համար, ըստ Ապպիանոսի հաղորդման, հավաքագրում էր ռազմիկներ հիմնականում հայերից, քանզի Տիգրան Մեծի բանակում եղած վարձկան հունական զորամասերը, ինչպես հայտնի է, իրենց չարդարացրին Տիգրանակերտի պաշտպանության ժամանակ՝ քաղաքը դավաճանությամբ հանձնելով Լուկուլլոսին (գ. XII, գլ. 86): Տիգրանակերտի մոտ կրած պարտությունից հետո ամբողջ Հայաստանով մեկ գործի հավաքագրման մասին Ապպիանոսի վերոհիշյալ հաղորդումը օգնում է պարզաբանելու գործի էթնիկ կորիզի և սոցիալական կազմի վերաբերյալ հարցը: Ըստ Ապպիանոսի մեկ այլ վկայության՝ «Տիգրան Հայր դեպի Կապադովկիա (93 թ., 91 թ. և 74 թ.) կատարած արշավանքների ժամանակ (այստեղ խոսքը միայն 74 թ. արշավանքի մասին է՝ Ն. Ռ.) մայրաքաղաք Մաժաքից և նաև բազմաթիվ այլ հելլենական քաղաքներից՝ մոտ 30 բյուր մարդ տեղահանեց ու տեղափոխեց Հայաստան և նրանց այլոց հետ միասին համաբնակեցրեց մի վայրում, որտեղ նա առաջին անգամ հազավ Հայաստանի թագը և (այդ) վայրը իր անունով կոչեց Տիգրանակերտ և կամ Տիգրանապոլիս» (գ. XII, գլ. 67): Բնարկե, այդ հսկայական զանգվածները չէին կարող տեղավորվել միայն Տիգրանակերտում: Տիգրան Մեծի օրոք հիմնադրման ու ավերման 10-15 տարվա ընթացքում քաղաքի բնակչությունը չէր կարող հասնել մի քանի հարյուր հազարի, քանակ, որին իրենց գոյության հարյուրամյակների ընթացքում դժվարությամբ էին հասել ժամանակի խոշորագույն քաղաքները՝ Անտիոքը, Ալեքսանդրիան, Հռոմը: Ըստ երևույթին, Տիգրանակերտի բնակչությունը 100 հազարից չէր անցնի: Ուստի վերաբնակվածների մեծ մասին տեղավորում էին այլ վայրերում ու քաղաքներում: Հայտնի է, որ Տիգրանի օրոք հիմնադրված՝ Տիգրանակերտ անունով քաղաքներ գոյություն են ունեցել, Ադանիքից բացի, նաև Արցախում, Ուտիքում և Գողթնում⁸: Փալստոս Բուզանդը⁹ և Մովսես Խորենացին¹⁰ նույնպես հավաստել են Տիգրան Մեծի կատարած վերաբնակեցումների մասին՝ նշելով նաև Արտաշատում, Արմավիրում, Երվանդաշատում, Բագրևանդ գավառի Զարեհավանում, Աղիովիտի Զարիշատում օտարերկրացիների վերաբնակեցման մասին:

Հելլենիստական աշխարհում, որպես նոր հիմնադրվող քաղաքների շենացման

⁷ Ստրաբոնի հավաստմամբ, Տիգրանը հարկադրական մի շարք վերաբնակեցումներ կատարեց Կիլիկիայից, Կապադովկիայից, Միջագետքից: Այսպես, Կապադովկիայից վերաբնակեցվեց ամբողջ մայրաքաղաքը՝ Մաժաքը, Կիլիկիայից՝ Մոլե, Մալլոս, Ադանա, Էպիֆանեյա և մի շարք այլ, ընդամենը 12 հելլենիստական քաղաքներ (տե՛ս Օտար աղբյուրները հայերի մասին: Հունական աղբյուրներ, N 1, Ստրաբոն, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյանը, Ե., 1940, XI, 14, 15):

⁸ Տե՛ս Սեբեոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն, հրատ. Ստ. Մալխասյանցի, Ե., 1939, էջ 125:

⁹ Տե՛ս Փալստոս Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն հայոց, ի Վենետիկ, 1832 (աշխարհաբար թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Ե., 1986), Դ, ծե:

¹⁰ Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն հայոց, Բ, ժգ:

հիմնական եղանակ, կազմակերպվում էր քաղաքների բնակեցում, այսպես կոչված, «սինդիկատի»՝ համաբնակեցման միջոցով: Նոր քաղաքին իրենց բնակչության մի մասն էին հանձնում հին քաղաքները՝ կամավոր կամ հարկադրաբար: Երբեմն բնակչությունը բերվում էր բավական հեռու տեղերից: Հայաստանում, տեղական քաղաքային բնակչության սղության պայմաններում, օտարերկրյա քաղաքային բնակչության ներգրավումը մեծ չափերի պիտի հասներ¹¹:

Այս վկայությունները արժեքավոր լրացումներ են Տիգրան Մեծի տիրապետության ժամանակահատվածի մասին անտիկ շրջանի մյուս պատմիչների տեղեկություններին, ինչպես նաև կարևոր են հարևան ու հեռավոր շատ ժողովուրդների պատմության և տնտեսամշակութային կյանքի ուսումնասիրության համար:

Ընդհանուր առմամբ, Ապպիանոսի աշխատությանը բնորոշ է այն, որ նա ամեն կերպ ձգտում էր փառաբանել Հռոմեական կայսրությունը և արդարացնել դրա նվաճողական պատերազմները: Այս հանգամանքը ակնհայտորեն երևում է գորավար Լուկուլլոսի՝ դեպի Հայաստան արշավանքների մասին պատմիչի շարադրած անցքերում: Այսպես, Լուկուլլոսը կարողանում է գրավել Տիգրանակերտը, որի պատճառը, ըստ Ապպիանոսի հավաստման, ոչ այնքան ռազմական ուժն էր, որքան քաղաքում ապրող օտարերկրացիների ապստամբությունը: Ի դեպ, ինչպես հավաստում է Ապպիանոսը, Տիգրանակերտի բերդապահ զորքը բաղկացած էր գլխավորապես հույներից և կիլիկեցիներից, որոնց այստեղ էր գաղթեցրել Տիգրանը Կիլիկիայից և Կապադովկիայից: Այս մասին պատմիչը գրում է. «Մանկայոսը (մայրաքաղաքի պաշտպանության ղեկավարը) Տիգրանակերտից տեսել էր տեղի ունեցած (Տիգրանի-Ն. Ռ.) պարտությունը, կասկածելով հելլենների վրա, որոնք նրա մոտ վարձկաններ էին, բոլորին զինաթափեց: Սրանք ձերբակալումից վախենալով՝ բրերով զինված գնացին և բանակեցին բացօթյա: Երբ Մանկայոսը նրանց դեմ հանեց զինված բարբարոսների, նրանք, իրենց վերնագգեստները վահանների փոխարեն կապկպելով ձախ ձեռքներին, խիզախաբար վազեցին նրանց վրա: Եվ ում որ սպանում էին, իսկույն նրա զենքերը բաժանում էին իրար միջև: Երբ այսպիսով, նրանք հնարավորին չափ իրենց բավարարեցին (զենքով), գրավեցին միջաշտարակային մի քանի մասեր և, դրսից հռոմայեցիներին կանչելով, բարձրացողներին ներս թողեցին: Այսպես գրավվեց Տիգրանակերտը և կողոպտվեց մեծ հարստություն, ինչպիսին կլինեք նորակառույց և փառասիրությամբ բնակեցված քաղաքում (գ. XII, գլ. 86):

Ուշագրավ է այն, որ Ապպիանոսը հռոմեացի այլ պատմիչների, օրինակ՝ Պլուտարքոսի նման, հայկական և հռոմեական բանակների միջև տեղի ունեցած ճակատամարտերը հիմնականում բնորոշում է որպես հռոմեացիների հաղթություն, սակայն դեպքերի հետագա ընթացքը, ինչպես, օրինակ՝ Ք.ա. 68 թ. սեպտեմբերի կեսերին

¹¹ Տե՛ս Կրկյաշարյան Ս., Սինդիկատնր հելլենիստական Փոքր Ասիայում և Հայաստանում [Պատմաբանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1964, № 1, էջ 111]: Տե՛ս նաև Նահապետյան Ռ., Հույն աշխարհագիր Ստրաբոնի ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին (ՊԲՀ, 2015, № 1, 208-230):

Արա-ծանի գետի ափին՝ Բագավանից հյուսիս հայկական և հռոմեական բանակների միջև կայացած ճակատամարտը, ցույց է տալիս, որ այստեղ հռոմեացիների տարած հաղթանակի մասին որևէ խոսք լինել չի կարող, որովհետև նրանք պարտություն էին կրել և ծանր հարված ստանալով՝ նահանջել Հայաստանից:

Ապպիանոսի հավաստմամբ՝ այդ ճակատամարտերից մեկում, «...երբ հավաքում էին սպանված հռոմեացիների դիակները, պարզվեց, որ սպանվել էր 24 տրիբուն և 150 ցենտուրիոն: Այսքան շատ հրամանատարներ հռոմեական կողմից հազվադեպ էր սպանվում մի ճակատամարտում» (գ. XII, գլ. 84):

Ըստ Ապպիանոսի՝ Լուկուլլոսի բանակն ուներ ընդամենը 14.500 զինվոր: Նա գրում է. «Ձոռներ մատուցելուց հետո նա (Լուկուլլոսը) երկու ընտիր լեգեոններով և 500 հեծյալներով արշավեց Տիգրանի վրա»: Ք.ա. I դարի վերջերին լեգեոնում հաշվվում էր 7 հազար զինվոր, երկու լեգեոնը՝ 14.500, որն, անշուշտ, ճիշտ չէ, քանի որ բերված քանակը վերաբերում է միմիայն հռոմեացիներից կազմված զորամասերին, մինչդեռ Լուկուլլոսն իր տրամադրության տակ պետք է ունեցած լիներ նաև դաշնակիցների զորագնդերը, որոնց հետ միասին նրա բանակը կազմում էր շուրջ 35-40 հազար զինվոր, որը միայն կիսով չափ էր պակաս հայկական բանակից, ինչպես կարծում են փոքրասիական չեզոք պատմիչներ Մեննոնը և Փլեգոնը¹²:

Ապպիանոսը խոսում է նաև Տիգրան Մեծի դեմ Հայաստանում տեղի ունեցող դավադրությունների մասին: Նրա վկայություններից երևում է, որ Տիգրանի արքունիքում սովորական էին պալատական խարդավանքներն ու ոճրագործությունները (գ. XII, գլ. 104): Տիգրանը Միհրդատի դուստր Կլեոպատրայից ուներ երեք որդի, որոնք բոլորն էլ թագավորական իշխանության էին ձգտում հոր մահից առաջ: Առաջինը՝ Զարեհը, պարտվել ու սպանվել էր, երկրորդը, որի անունը չի էլ հիշատակվում, մահապատժի է ենթարկվել հոր կողմից, իսկ երրորդի՝ Տիգրան Կրտսերի ճակատագիրն ավարտվում է Պոմպեոսի կողմից ձերբակալմամբ և մահապատժով:

Հռոմեական տարբեր աղբյուրներում տարբեր կերպ են ներկայացվում Տիգրան Մեծի՝ Լուկուլլոսից կրած պարտությունից հետո ձեռնարկած քայլերը: Տիգրանը որոշում է երկիրը ավերածություններից ու նոր զոհերից և վտանգված անկախությունը փրկելու համար ներկայանալ զորավար Պոմպեոսին¹³: Այս քայլը, ինչպես էլ որ գնահատելիս լինեն անտիկ պատմագիրներ Դիոն Կասսիոսը¹⁴, Պլուտարքոսը¹⁵ և ուրիշներ, կշռադատված էր, դիվանագիտական ու հոգեբանական տեսակետից՝ անվրեպ. հաշվի էր

¹² Տե՛ս Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա, էջ 202:

¹³ Պոմպեոսը (Պոմպեոս Գնեոս Մագնուս՝ 106-48) - Ք.ա. 66 թ. նշանակվել էր Միհրդատ Եվպատորի և Տիգրան Մեծի դեմ գործող հռոմեական բանակների հրամանատար:

¹⁴ Տե՛ս Դիոն Կասսիոս, Հռոմեական պատմություն, թարգմանությունը և ծա-նոթությունները Ս.Մ. Կրկյաշարյանի (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 9, Ե., 1976), գ. 36, գլ. 52, 1-3:

¹⁵ Պլուտարքոս, Զուգահեռ կենսագրություններ, հին հունարեն բնագրի հայերեն հատվածական թարգմանությունը Ս.Մ. Կրկյաշարյանի, Ե., 2001, Պոմպեոս, գլ. 33, 1-4:

առնված, հավանորեն, նաև Պոմպեոսի բարեսիրտ ու սնապարծ բնավորությունը¹⁶։ Ուշագրավ է, որ Ապպիանոսը, մի կողմից, համաձայն է վերոնշյալ հեղինակների՝ Պոմպեոսի մոտ Տիգրանի ինքնաբերաբար և հոժարակամ գնալու մասին հավաստումներին, միևնույն ժամանակ էլ մատնանշում է, որ «ոմանք վկայում են նաև, որ Տիգրանին նախապես հրավիրել էր Պոմպեոսը»։ Ապպիանոսը գրում է, որ Պոմպեոսը գնահատում է Հայոց արքայի այս քայլը և պատշաճ վերաբերմունք է ցույց տալիս նրան. «Պոմպեոսը, ի պատիվ նրա, հրամայեց իր տրիբուններին և հեծելապետներին գնալ նրան դիմավորելու։ Տիգրանի հետ եղողները ճանապարհին վախեցան և ետ փախան, քանի որ գնում էին առանց նախապես լրատարի միջոցով հայտնելու։ Բայց Տիգրանը եկավ և, Պոմպեոսին առավել հզոր համարելով, բարբարոսական ձևով երկրպագեց։ Կան նաև ասողներ, նշում է պատմագիրը, որ Տիգրանին, որը նախապես հրավիրված է եղել Պոմպեոսի կողմից, առաջնորդել են լիկտորները»¹⁷ (գ. XII, գլ. 104)։ Հ. Մանանդյանի համոզմամբ՝ «Տիգրանին Պոմպեոսի կողմից նախապես հրավիրած լինելու» Ապպիանոսի թողուցիկ ակնարկը պատմագիտական երկերում աչքաթող է արվել և կարող է ճիշտ լինել, որովհետև Պլուտարքոսի մոտ ևս մատնացույց է արված (գ. XXXVI, գլ. 52), որ Տիգրանը նախքան Պոմպեոսի մոտ գնալը Արտաշատ էր թողել մտնելու նրա ուղարկած հռոմեական կայազորը։ Անհավանական չէ, ուրեմն, որ Տիգրանը Պոմպեոսի մոտ հաստիկ հրավերով է գնացել¹⁸։

Պոմպեոսի ու Տիգրանի այս հանդիպման ժամանակ նրանց միջև կայացավ հաշտություն։ Ապպիանոսի հավաստմամբ, Տիգրանը պետք է հրաժարվեր իր բոլոր նվաճումներից, այն է՝ Ասորիքից, Արևելյան Կիլիկիայից, Փյունիկիայից, Կապադովկիայից, Կորդոքից, Ծոփքից, և մնալու էր միայն իր հայրենի երկրի՝ Մեծ Հայքի թագավոր (նույն տեղում)։ Ապա պատմիչը նշում է, որ որպես հատուցում՝ «Տիգրանը Պոմպեոսին տվեց 6000 տաղանդ [մոտ 12,5 միլիոն ոսկի ռուբլի], զինվորներից յուրաքանչյուրին՝ 50, յուրաքանչյուր վաշտապետին՝ հազար դրաքմ», իսկ յուրաքանչյուր տրիբունին՝ 10 հազար դրաքմ (նույն տեղում)։

Ապպիանոսը շատ ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում փառասեր Տիգրան Կրտսերի ճակատագրի մասին։ Վերջինս «Պոմպեոսի մոտ եղած ժամանակ մի կողմից համոզում էր Պոմպեոսին հարձակվել հոր վրա, մինչ այդ էլ փորձել էր պարթևներին ոտքի հանել Պոմպեոսի դեմ, որի համար էլ ձերբակալվեց, շղթայակապ արվեց, պահվեց բանտում (Պոմպեոսի) հաղթահանդեսի համար ու հետագայում էլ սպանվեց» (նույն տեղում, գլ. 105)։ Պոմպեոսը Տիգրան Կրտսերին, նրա կնոջն ու դստերը, ինչպես նաև Տիգրան Մեծի կնոջը՝ Չոսիմային, ցուցադրեց 61 թ. սեպտեմբերին Հռոմում կազմակերպված իր հաղթահանդեսի ժամանակ։ Տիգրան Կրտսերը հռոմեական

¹⁶ Հրանդ Արմեն, Մեծն Տիգրան, Գահիրե, 1957, էջ 230։

¹⁷ Հին Հռոմում «լիկտոր» էին կոչվում բարձրաստիճան պաշտոնյայի առջևից գնացող հաստիկ անձինք, որոնք, իբրև իշխանության տարբերանշան, տանում էին ձողիկների մի կապոց՝ ծայրերին կացին ամրացրած։

¹⁸ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, էջ 577-578։

բանտում մնաց մինչև 58 թվականը, երբ Հռոմում կաշառակերությամբ հայտնի ժողովրդական տրիբուն Կլոդիոսը ինքնակամ նրան ազատեց կալանքից: Մակայն որոշ ժամանակ անց Տիգրան Կրտսերը մահապատժի ենթարկվեց Պոմպեոսի կարգադրությամբ¹⁹:

Ապպիանոսի երկում տվյալներ են հաղորդվում նաև տնտեսության, նյութական մշակույթի մասին: Պատմիչն անդրադառնում է իր ժամանակաշրջանում օգտագործվող տարածության, չափի ու կշռի, դրամական միավորներին: Որպես տարածության միավոր՝ հաճախ է հիշատակվում **ասպարեզը** (գ. XII, գլ. 85): 1 ասպարեզը հին աշխարհում տարածության չափ էր, երկարություն, որը ձին մի վազքով անցնում է, հավասար էր հունական ստադիոնին: 1 ստադիոնը 600 ոտնաչափ է: 1 ստադիոնը նաև հավասար է 185 մետրի: Հիշատակված է նաև **գրկաչափը**: 1 գրկաչափը հավասար էր 1,85 մետրի, 100 գրկաչափը նույնպես 1 ասպարեզ է: Ի դեպ, հին պարսկական ասպարեզը կամ ասպարիսաց ասպարեզը հավասար էր 230,112 մետրի²⁰: Կանգունը 0,5 մ է: Ապպիանոսը Տիգրանակերտի պարիսպների բարձրությունը 50 կանգուն է մատնանշում, այդ նշանակում է, որ պարսպի բարձրությունը 25 մ է եղել [գ. XII, գլ. 84, էջ 347]: **Կանգունը** շատ տարբեր մեծություններով է ներկայացվում՝ ըստ ազգի, տեղի և ժամանակի: Հայերեն բացատրական բառարաններում այն ներկայացվում է որպես մեկմետրանոց կամ արշինանոց երկարության կամ բարձրության չափի միավոր²¹:

Դրամական և նաև կշռի միավորներից հիշատակված են **տաղանդը** և **մինան**: Մինան հավասար էր 1/60-րդ տաղանդի և արժեր 100 դրաքմե: Ըստ Ապպիանոսի՝ Տիգրան Մեծը, որպես ռազմատուգանք, Հռոմին էր վճարելու 6000 տաղանդ (=12.5 մլն ոսկե ռուբլի) (գ. XII, գլ. 104): Նույն տեղում պատմագիրը փաստում է, որ Տիգրան Մեծը նաև յուրաքանչյուր հռոմեական զինվորին բաժանեց 50 **դրաքմե**, վաշտի հրամանատարին՝ 1000, իսկ տրիբունին՝ 10 հազար: Մի առիթով էլ Ապպիանոսը վկայում է, որ Միհրդատը պատերազմական գործողությունների համար հրամայել էր պատրաստել մեծ քանակի նավեր ու զենքեր և մթերել էր տվել զորքի պարենավորման համար երկու միլիոն մեդիմն ցորեն (մոտ 5 մլն փուլ) (նույն տեղում, գլ. 90):

Նյութական մշակույթի վերաբերյալ նկարագրություններից տեղեկանում ենք, որ Հայոց արքան կրում էր ծիրանի, շապիկ և լայն վարտիք: Գլխին դնում էր բարձր խույր, որի վրա ոսկով բանված էին հաված-կանգնած և գլուխները դեպի հակառակ կողմը դարձրած արծիվներ: Հայկական **տիարան** կամ **խույրը** անտիկ դարաշրջանների քանդակներում, բարձրաքանդակներում, փորագիր քարերի (**գեմա**) և դրամների վրա պատկերված թագն է, որ հանդիսավոր պայմաններում կրում էին Տիգրան Մեծն ու հաջորդ մի քանի Արտաշիսյան արքաներն ու ազգակից կոմսագենյան ճյուղի

¹⁹ Տե՛ս Սարգսյան Գ. Խ., Հռոմեացիների նոր հարձակումը, Հայաստանը Հռոմի դաշնակից (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Ե., 1971, էջ 591):

²⁰ Տե՛ս Մալխասեանց Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. I, Ե., 2010, էջ 237:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, հ. II, Ե., 2010, էջ 382, Սուքիասյան Ա.Մ., Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, Ե., 2009, էջ 491:

Երվանդունի թագավորները²²: Այն նաև ակնհայտորեն զարդարված միանձնյա իշխանության խորհրդանիշ էր: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հավաքածուում գտնվող գեման պատկերում է Հայոց թագուհուն, նրա գլխին՝ բարձրադիր կոնաձև թագը, առանց ականջակալների և ծոծրակին իջնող ծածկոցի: Այն պսակված է չորս ատամներով և զարդարված՝ աստեղային նախշով²³: Տիարան վերնամասում չորս կամ հինգ ատամներով ավարտվող հատուկ կոնի տեսք ունի: Սրանից ներքև են իջնում զույգ ականջակալներ և ծոծրակակալ ծածկոց: Հայկական տիարան սերտ առնչություններ ունի տարածաշրջանի խոշոր օջախների խթրական պատկերագրության, նաև իրանական աշխարհի հետ: Տիարան, պատկանելով աստվածացված գահակալին, ընդօրինակվեց նաև արվեստում աստվածային կերպարների պատկերագրության մեջ: Ըստ պատմագետ Հ. Հակոբյանի՝ Տիգրան Մեծի տիարայի վրա պատկերված է նրա հովանավոր արևի աստվածը, ամենայն հավանականությամբ՝ Միհրը, իսկ նրա շուրջ՝ Տիգրանի փառքը և բախտը²⁴:

Բնականաբար, Տիգրանի զինվորները ևս կարևոր տեղ էին տալիս խորհրդանշական զարդերին՝ թերևս արժևորելով դրանց պաշտպանիչ նշանակությունը: Ապպիանոսի վկայությամբ, երբ հռոմեացիք հաղթեցին Տիգրան Մեծին, ապա ճակատամարտում վերջինիս ընկած զինվորների վրա գտան ապարանջաններ ու գունարտակներ (վզնոց), բայց գորավարը արգելեց դիակապուրը (գ. XII, գլ. 85):

Ապպիանոսը տարբեր առիթներով անդրադարձել է նաև հայոց կենցաղային և սոցիալական որոշ սովորությունների: Պատմիչը վկայություններ է թողել հայ-պարթևական, հայ-մարական խնամիական կապերի վերաբերյալ: Այսպես, XII գրքի 15-րդ հատվածում նշում է, որ «Հայ Տիգրանը Միհրդատի (Պոնտոսի թագավոր՝ Միհրդատ VI Եվպատորի) փեսան էր, իսկ պարթև Արշակը՝ բարեկամը»: Խոսքը Պարթևստանի թագավոր Միհրդատ II-ի (դինաստիական անունով Արշակ IX՝ 123-87) մասին է, որն ամուսնացած էր Տիգրան II-ի դուստր Ավտոմա Արիագատեի հետ:

Հին աշխարհի, հատկապես Արևելքին բնորոշ սովորություններից էր նաև մերձավորների ամուսնությունները: Ըստ Ապպիանոսի՝ Անտիոքոս Եվսեբեյ [Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս IX Կիզիկացու (114-95) որդին – Ն. Ռ.] ամուսնացավ Սելենեի հետ, որը եղել էր նաև նրա հոր՝ Կիզիկացու, ինչպես և նրա հորեղբոր՝ Գրյուպոսի [Անտիոքոս VIII Գրյուպոսի (125-95)] կինը: Այս պատճառով էլ աստված նրան պատժեց, և Տիգրանը նրան քչեց իշխանությունից (գ. XI, գլ. 69): Ուշագրավ է, որ Տիգրան Մեծի կինը իր հորեղբոր դուստր Զարուհին էր (Խորենացի, Ա, Իթ), որին անվանակոչել էին հոր՝ Զարեհի անունով (Խորենացի, Ա, Ծգ):

Նա ուշադրություն է դարձրել Արևելքի «բարբարոս» երկրների արքունիքներում հարձեր պահելու սովորության: Ապպիանոսի հաղորդմամբ, երբ Տիգրանակեստը

²² Տե՛ս մանրամասն Հակոբյան Հ.Պ., Ե., 2005, էջ 211-220:

²³ Տե՛ս Հացունի Վ., Պատմություն հին հայ տարազին, Վենետիկ, 1923, էջ 34:

²⁴ Տե՛ս Հակոբյան Հ.Պ., նշվ. աշխ., էջ 216, 220:

պաշարման մեջ էր հայտնվել, հայկական 6000-անոց հեծյալ գունդը ճեղքում է Տիգրանակերտը պաշարած հռոմեացիների շարքերը և նրանց միջով մտնելով բերդ՝ այնտեղից խլում ու դուրս բերում [հայոց] **թագավորի հարձերին ու գանձերը** (գ. XII, գլ. 85):

Նույնանման պատումները բավական շատ են նաև Արևելքի մյուս երկրների արքունական և նախարարական միջավայրի վերաբերյալ: Հարեմների ընդարձակությունը, այնտեղ փակված կանանց և հարձերի բազմությունը համարվում էին տիրոջ երջանկության, հարստության և կարողության գլխավոր նշաններ:

Ապպիանոսի վկայությունների վերլուծությունից կարելի է եզրակացնել, որ Հայկական լեռնաշխարհը մշտապես եղել է միջազգային պայքարի ու մրցակցության առարկա: Կովոդ, մրցակից պետությունների համար Հայաստանին տեր դառնալը խիստ կարևոր էր և պայմանավորված էր ոչ միայն այն հանգամանքով, որ նրանով էր անցնում միջազգային առևտրական ուղիների հյուսիսային մեծ գիծը, այլև այն ուներ ռազմավարական մեծ կարևորություն: Շնորհիվ աշխարհագրական իր առանձնահատկությունների՝ Հայկական լեռնաշխարհը հսկայական բնական մի միջնաբերդ էր և ուներ առաջնակարգ նշանակություն ինչպես պաշտպանական, նույնպես և հարձակողական պատերազմի համար: Իբրև պարթևների բարեկամ՝ նա անհանդուրժելի մի վտանգ էր հռոմեական արևելյան նահանգների համար, իսկ իբրև Հռոմի դաշնակից՝ դարձյալ սպառնալիք էր Պարթևական թագավորության համար: Ուստի և քաղաքական մերձեցումը Հայաստանի հետ կամ նրա բռնի նվաճումը ամենահիմնական հարցն էր թե՛ Հռոմի և թե՛ պարթևների ու Պարսկաստանի արտաքին քաղաքականության համար²⁵: Սա է վկայում հենց Ապպիանոսի կողմից Տիգրան Մեծ արքայի տիրապետության ժամանակաշրջանի պատկերը:

ТРУД АППИАНА "РИМСКАЯ ИСТОРИЯ" КАК ВАЖНЫЙ ПЕРВОИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЕ АРМЕНИИ

НААПЕТЯН Р. А.

Резюме

Труд римского историка Аппиана Александрийского "Римская история", состоящий из 24 книг, в основном отражает события 1-го века до нашей эры, которые хронологически совпадают с периодом правления армянского царя Тиграна Великого.

Историк приводит ценные сведения об основании и строительстве Тигранакерта, о походах Тиграна Великого, походах римского полководца Лукулла в Армению, а также о социально-экономическом укладе и традициях Армении того периода.

²⁵ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա, էջ 601-602:

APPIAN'S WORK "ROMAN HISTORY" AS AN IMPORTANT SOURCE FOR THE ARMENIAN HISTORY AND CULTURE**R. NAHAPETYAN****Abstract**

To the sources, containing valuable information about the Armenian history, the work of the Roman historian Appian of Alexandria "Roman History" belongs, that consists of 24 books. It mainly reflects the events of the 1st century BC that chronologically coincide with the period of the reign of Armenian King Tigran the Great.

Appian reports remarkable data on the foundation and building of Tigranakert, the campaigns of Tigran the Great, the campaigns of Roman general Lucullus to Armenia, as well as the existing economic, domestic relations and traditions.

СОСТОЯНИЕ ПРЕСТУПНОСТИ В НАХИЧЕВАНИ-НА-ДОНУ В XIX – НАЧ. XX вв.*

БАТИЕВ Л. В., КАЗАРОВ С. С. (РФ, г. Ростов-на-Дону)

История городской преступности до сих пор не стала предметом специальных исследований. Не менее интересен и другой историко-правовой сюжет – состояние преступности в соседнем, вплотную примыкавшем к Ростову городе Нахичевани-на-Дону, где и, напротив, уровень преступности был не столь высоким вплоть до конца XIX века. Объяснение этому феномену можно найти в моноэтническом составе населения Нахичевани, в сохранении традиционных связей и институтов и, в целом, достаточной зажиточности горожан.

Новая Нахичевань (с 1828 г. после присоединения исторической Нахичевани¹ – Нахичевань-на-Дону) первоначально была населена исключительно крымскими армянами, переселенными в 1778-1779 гг. на Нижний Дон. Армянские переселенцы оказались в незнакомой для них социальной среде. Привыкшие жить по законам – как по своим собственным, так и навязанным им верхушкой Крымского ханства, они оказались в краю, куда стекались разного рода преступные элементы, люди, не желавшие подчиняться каким-либо законам вообще.

Впервые все “прелести” соседства с «диким полем» нахичеванцы ощутили сразу же после основания города. Как сообщает первый историк города Г. Патканян, в зимнюю ночь в одном из домов на берегу Дона разбойники задушили целую семью, состоявшую из 9-ти человек, из которой в живых остались только маленький сын и отсутствовавшая взрослая дочь. Это явилось одной из главных причин того, что жители города

*Статья выполнена при поддержке гранта РГНФ 16-01-00319.

¹ См. *«Трактат о мире между Россией и Персией» [от] 10 февраля 1828 г.* (Полное собрание законов Российской империи. Собр. II, т. 3, № 1794).

постарались переселиться от берега реки поближе к центру города².

В среде же самих нахичеванцев уровень тяжких преступлений был практически нулевым. Об этом ясно свидетельствует статистический отчет, представленный 23 июня 1823 г. Таганрогскому градоначальнику, в котором говорилось: «В течение последних десяти лет в округе Нахичевана никем из жителей ни одного убийства не учинено»³. Примечательно, что речь в данном случае идет не только о городе (10735 жителей), но и обо всей армянской округе, включавшей в себя пять крупных сел⁴.

Однако такое спокойствие царило не всегда. Один из наиболее информированных историков Нахичевани Е. Шахазиз писал о том, что 1834 год был самым криминогенным для нахичеванцев: практически каждый день в городе происходили грабежи частных домов, магазинов, воровство и даже убийства. Самым резонансным злодеянием, выделявшимся среди остальных и надолго сохранившимся в исторической памяти донских армян, стало убийство настоятеля монастыря Сурб Хач архимандрита Арутюна Аламдаряна 25 мая 1834 г. Спустя 54 года вновь было совершено такое же тяжкое преступление – убийство архимандрита Адама Тер-Никогосяна (3 апреля 1888 г.). В обоих случаях грабежи с убийствами в Сурб Хаче произошли ночью. В первом случае в монастырь ворвалась вооруженная банда из семи человек. По нашему глубокому убеждению, в составе банды не было армян. Это можно заключить хотя бы из того, что они, указывая на клобук архимандрита, на русском языке спрашивали: «Что это?». Судя по развитию произошедших событий, их целью был исключительно грабеж, а убийство стало лишь результатом

² Патканян Г. *История Новой Нахичевани, Нахичевань-на-Дону, 1917, с. 12.*

³ Цит. по: Богданян А.М. *Из прошлого. О переселении армян из Крыма на Дон, 2-е изд., Ростов-на-Дону, 1989, с. 14.*

⁴ Богданян А.М., указ. соч., с. 14. По данным А. Ф. Рихтера в 1823 г. в Нахичевани проживало 9501 жителей обоего пола, в пяти армянских селениях – 3089 поселян обоего пола (*Отечественные записки, 1824, ч. 23, № 64, с. 283*).

несчастливого случая. Известно, что архимандрит Аламдарян умер на 15-ый день после имевших место событий. При этом грабители, внезапно побросав узлы с награбленным, на трех повозках бежали из монастыря. Несколько членов этой банды были пойманы, и у них была обнаружена часть денег архимандрита. Причины этих убийств, по словам Е. Шахазиза, кроются в двух обстоятельствах: во-первых, в ошибочных представлениях о богатствах, хранившихся в монастыре, и во-вторых, в той неосторожности, которая была характерна для обитателей монастыря⁵. Но к этим двум мы добавим третью причину: отдаленность монастыря от города и отсутствие здесь должного контроля со стороны полиции⁶.

Несколько иначе обстояло дело с убийством другого архимандрита – Адама Тер-Никогосяна. Оно было совершено матерыми рецидивистами и явно по чьей-то наводке. Грабители хорошо знали расположение монастыря и покои настоятеля, при этом собаки, охранявшие монастырь, кем-то были заранее уведены со двора. Они даже знали то место, в котором настоятель хранил свои деньги. В конце концов полиции удалось выйти на след преступников, двое из них были арестованы, а вот их главарю, проживавшему в Екатеринодаре со своей матерью, удалось бежать, после чего он бесследно исчез⁷. К сожалению, Е. Шахазиз не считает нужным называть имена преступников, видимо, не придавая этому никакого значения. Но что оба убийства имели под собой одну причину – грабеж – не вызывает никаких сомнений.

⁵ Шахазиз Е. Монастырь Сурб Хач Новой Нахичевани (пер. с армян. III. Шагиняна, Ростов-на-Дону, 2005, с. 8).

⁶ В 1906-1910 гг. велась переписка о необходимости сверхштатной должности конно-полицейского урядника, постоянно проживающего в поселке при Крестовоздвиженском монастыре (монастырь Сурб-Хач) для наблюдения за поселками, хуторами. См.: Государственный архив Ростов-ской области (ГАРО), ф. 91, оп. 1, д. 1323, л. 1-6.

⁷ Шахазиз Е. Монастырь Сурб Хач Новой Нахичевани, с. 233.

В целом же уровень преступности в Нахичевани-на-Дону к 1870-годам был сравнительно не высок. Это видно из общего числа лиц, содержащихся по данным на 1872 г. в городской тюрьме под судом и следствием. Всего в имеющемся в нашем распоряжении списке было 75 человек, подавляющее большинство которых, если судить по их именам и фамилиям, составляли русские, но среди них мы находим и несколько лиц армянского происхождения (Асвадур Мардиросов, Багдасар Черкесов, Егор Черчопов, Карabet Сахавов, Степан Чебанов, Каспар Кечеджиев, Макар Амбарцумов и т.д.)⁸.

Бурное экономическое развитие после отмены крепостного права и проведения других буржуазно-демократических реформ привели к стремительному росту населения Ростова и Нахичевани-на-Дону. В пореформенные десятилетия XIX века наблюдается активный приток в Нахичевань переселенцев из Малороссии и великорусских губерний. В итоге к концу XIX века из 28,4 тысяч жителей Нахичевани только 12,5 тыс. чел. были местными уроженцами (всего в Нахичевани проживало 8,25 тыс. армян из 27 с небольшим тыс. армян Области Войска Донского)⁹. В Ростове-на-Дону цифры еще более разительные: из 119,5 тыс. чел. местными уроженцами были 39,8 тыс. чел. Ещё больше приток мигрантов наблюдался в нач. XX века. Пришлось, никак не укорененное население абсолютно преобладало. На юг устремились не только рабочие и крестьяне, но и авантюристы и преступники всех мастей.

Ухудшение криминогенной обстановки в Нахичевани-на-Дону к концу XIX в. не могло не спровоцировать голод, охвативший Центральную Россию и вызвавший невиданный доселе наплыв переселенцев. Корреспондент газеты «Приазовский край», наблюдавший за этим на ростовском железнодорожном вокзале, писал по этому поводу: «Вот уже несколько дней, как ростовский вокзал переполнен массой

⁸ ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 21, л. 4-7.

⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., XII. Область Войска Донского, СПб., 1905, с. 34.

переселенцев, которые, побросав родные палестины, забрав детишек и жалкий домашний скарб, направляются на Кавказ, не зная зачем... Такого количества переезжающих крестьян в Ростове никогда не было»¹⁰. Можно с уверенностью предположить, что с этими беженцами на Дон прибывали и криминальные элементы, которые поселялись в богатом и зажиточном Ростове.

Первоначально преступления, имеющие отношение к Нахичевани-на-Дону, происходили не в самом городе, а на подъездах к нему: «Вообще в последнее время замечается учащение нападений на прохожих между Ростовом и Нахичеванью, чему вполне благоприятствует отсутствие охраны дороги между двумя городами, если не считать одного городского, которого, конечно, далеко недостаточно для охраны этого значительного пространства»¹¹.

Так, в ночь на 22 сентября 1891 г. у фурщиков мещанина Ш. Теликова в степи, в 7 верстах от города, во время ночлега с вozов неизвестными было похищено «разного готового платья и шуб» на сумму более 1000 руб¹². В ночь на 12 октября у ночевавшего близ Нахичевани на Сенной площади урядника Ольгинской станицы М. Губарева неизвестными была похищена лошадь с упряжью на сумму 60 руб.¹³

«Всем городским жителям известны были места наиболее вероятных встреч с грабителями—"знаменитый Темерницкий мост", граница между Ростовом и Нахичеванью. С наступлением темноты ни одна женщина не решалась идти здесь без провожатого, а мужчины, если неволя заставляла проходить

¹⁰ *Приазовский край*, 26.X.1891.

¹¹ *Там же*, 10.IV.1906.

¹² *Там же*, 25.IX.1891.

¹³ *Там же*, 13.X.1891.

этими гиблыми местами, запасались револьверами»¹⁴. В самой Нахичевани самыми опасными считались его восточные окраины.

Впрочем, дерзкие преступления совершались не только на окраинах. Приведем некоторые факты. Так, в ночь на 7 января неизвестные громилы похитили из квартиры Анастасии С. (по адресу 7 линия, 9) около 200 руб. наличными деньгами и на 100 руб. разных домашних вещей и носильного платья¹⁵. В ночь на 3 июня 1891 г. на Базарной площади неизвестные проломили крышу в магазине мануфактуры Назара Баронова и похитили шелковых материй на 400 руб¹⁶. 15 октября 1891 г. в Нахичевани-на-Дону доверенный торгового дома «П. М. Налбандова и К`» Иван Мержанов заявил приставу 5-го участка, что в ночь на 15 октября из конторы при макаронной фабрике было похищено 115 руб. денег и два пальто всего на сумму 143 руб. Преступники проникли в контору посредством взлома замка на двери¹⁷.

Судя по числу заключенных, к 1891 г. многие преступления успешно раскрывались. Газета «Приазовский край» отмечала, что раньше в ростовской тюрьме не было столько убийц и лиц, покушавшихся на убийство или грабеж со взломом, с нанесением тяжких ран, сколько в настоящее время. При этом отмечалось, что с содержащимися в тюрьме такими матерыми преступниками, как Трофим Соколов или Голубков, охрана тюрьмы держит ухо остро, ибо эти и подобные им элементы всегда готовы посредством подкопа совершить побег из тюрьмы¹⁸.

Но самый настоящий всплеск преступности в Нахичевани-на-Дону приходится на 1906 г., который можно связать со «смутными временами» первой русской революции. Тихий и законопослушный город постепенно становился прибежищем пришлых

¹⁴ Швецов С.Д. *В старом Ростове. Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство. 1971. URL: http://rostov-region.ru/books/item/f00/s00_z000-0041/index.shtml*

¹⁵ *Приазовский край, 10.I.1906.*

¹⁶ *Там же, 5.VI.1906.*

¹⁷ *Там же, 17.X.1891.*

¹⁸ *Там же, 8.X.1891.*

воров и грабителей. Нахичевань охватила целая волна насилия и грабежей. Так, 23 мая 1906 г. по 20 линии N 36 были задержаны известные воры Александр Петренко, лишенный прав, Семен Даниленко и ещё трое неизвестных. При обыске найден небольшой запас патронов, фальшивые паспорта, печати и штемпельная краска¹⁹.

8 апреля в 7 часов вечера из рук жены купца Сары Хач-курузовой на углу Степной улицы и 26 линии хулиган вырвал сверток, в котором был соболый воротник, стоивший 150 руб. На крики ограбленной сбежались прохожие, и грабитель, Антон Непомнящий, был задержан²⁰. Преступления на улицах совершались и среди бела дня. 21 апреля только на днях выпущенный из-под ареста Антон Непомнящий в 4 часа дня на 1-й Соборной улице вырвал ридикюль у воспитанницы ростовской гимназии Любови Лещенковой. Прохожие догнали его около набережной²¹.

И. П. Соколов заявил, что 20 декабря после 7 ч. вечера, когда он проходил по 1-й Успенской улице между 23 и 25 линиями, на него напали трое молодых людей, из которых один был вооружен револьвером, другой – ломом. Грабители ударили его ломом по голове и, сняв с него пальто, шапку, сапоги и тужурку, скрылись. В тот же день в 8 ч. вечера мещанин А. П. Баладжаев заявил, что, когда он проходил по 12 линии, к нему подскочили трое неизвестных грабителей, которые, угрожая револьвером, отняли у него платье и скрылись²².

7 апреля около часу ночи некие Алексей Сомриков и Исаак Левак возвращались из Ростова в Нахичевань-на-Дону на извозчике и на углу 1-й Софиевской и 2-й линии увидели группу из 4-х неизвестных. Последние крикнули извозчику, чтобы он остановился, что тот и сделал. Пассажиры, почуяв неладное, велели извозчику гнать лошадь, но тот не двинулся с места. Тогда

¹⁹ Там же, 14.V.1891.

²⁰ Там же, 11.IV.1891.

²¹ Там же, 24.IV.1891.

²² Там же, 22.XII.1907.

неизвестные приблизились к пролетке и ограбили, угрожая револьвером: у Сомрикова [выкрали] золотые часы, стоившие 450 р., и кошелек с деньгами; у его спутника также были украдены часы за 170 руб. и кошелек²³.

В ночь на 20 апреля из квартиры Лейбы Глоркина (2-я Софиевская ул., N 52) было похищено разных вещей на 270 руб²⁴. В ночь на 13 февраля неизвестные громилы проникли в квартиру Ивана Берберова (17 линия, 22) и похитили разных домашних вещей на 200 руб. В ту же ночь, взломав дверные замки, воры забрались в одну квартиру в доме N 45 по 1-й Софиевской ул. и унесли разных вещей на 160 руб²⁵.

В ночь на 10 февраля в 5 участке были получены сведения, что в квартиру бахмутской мещанки Марфы Савельевой на углу 2-ой Соборной ул. приехал с массой разного товара неизвестный подозрительный субъект. Для проверки этого заявления на квартиру отправился помощник пристава Безпамятнов с околоточным надзирателем Ферапонтовым, которые действительно нашли там крестьянина Успенской волости Василия Самарского, предъявившего паспорт на это имя. У него была найдена масса «мануфактурного товару и несколько фальшивых трехрублевых бумажек. Арестованным оказался бахмутский мещанин Василий Савельев, сосланный в 1907 г. екатеринодарским окружным судом за убийство. Говорить о происхождении обнаруженного у него товара он отказался²⁶.

31 марта вечером на 5 линии появился известный профессиональный вор Яков Синеглазов, который с целью грабежа напал на одного из прохожих. Сторожа подняли тревогу и пытались задержать его. Синеглазов произвел из револьвера несколько выстрелов в воздух и скрылся²⁷. На днях, 6 апреля, писал криминальный репортер «Приазовского края», в

²³ Там же, 9.IV.1906.

²⁴ Там же, 22.IV.1906.

²⁵ Там же, 6.II.1906.

²⁶ Там же, 12.II.1906.

²⁷ Там же, 5.IV.1906.

Нахичевани-на-Дону было задержано несколько профессиональных воров. Их товарищи решили, что задержанных выдал проживавший на 25-й линии крестьянин Афанасий Свердлов. Известный хулиган Яков Синеглазов пытался расправиться с ним за всех, ранил его, но был схвачен толпой, обезоружен и отправлен в участок²⁸.

23 марта к купцу Георгию Иванову (1-я Соборная, N 18) поступила новая прислуга, предъявившая паспорт на имя Надежды Поповой. На другой день, воспользовавшись отсутствием хозяев, она похитила массу разных вещей и денег на 1100 руб. и, захватив паспорт, скрылась. В этот же день на пересечении 2-й Георгиевской улицы и 31 линии Аветик Беликов с женой был встречен 3-мя неизвестными молодыми людьми с револьверами. Они отняли у него кошелек с 4 рублями²⁹.

12 марта около 9 часов вечера на проходившего по 1-й линии Ивана Тимошкова напали трое вооруженных револьверами хулиганов, которые, предупредив Тимошкова, чтобы он молчал, приставили к его голове револьвер и, забрав у него серебряные часы и кошелек с 5 руб., скрылись.

13 марта около 7 ч. вечера в квартиру Елизаветы Хаплановой (по 12 линии, N 16) кто-то постучался. Едва она успела открыть дверь, как в комнату ворвалось 4 разбойника, которые, угрожая ей револьвером, потребовали деньги и ценные вещи. Хапланова от испуга потеряла сознание. Когда она очнулась, то обнаружила исчезновение из верхнего ящика комода бумажника со 125 рублями и серебряных часов стоимостью 30 руб.³⁰

Иногда имели место и умышленные поджоги. Так, в ночь на 28 августа в Нахичевани в гостинице мещанки П. Тарасовой произошел пожар, уничтоживший имущество гостиницы и деревянную отделку дома. Причина пожара и убыток, причиненный им, не были установлены, но согласно выд-

²⁸ Там же, 6.IV.1906.

²⁹ Там же, 28.III.1906.

³⁰ Там же, 15.III.1906.

винутый полицией версии, это был умышленный поджог. Учитывая то, что нахичеванцы, не желая себя ущемлять появлением у себя под боком чужих людей, не имели гостиниц и постоянных дворов, такую версию вполне можно признать правдоподобной³¹.

В городе было распространено следующее явление: новорожденных детей подкидывали к домам зажиточных горожан. Так, 9 апреля вечером к дверям квартиры Н. Дурбах, проживающей по адресу 25 линия, 1, был подкинут новорожденный ребенок женского пола, завернутый в новое белье, в кофточке с кружевным чепчиком на голове, с запиской “Родилась 6 апреля от русской матери, пожалейте её”³².

Совсем редким явлением в городе Нахичевани-на-Дону были убийства. Нам удалось обнаружить сообщение о довольно странном убийстве, произошедшем в ночь на 26 декабря около 2-х ч. ночи в Нахичевани. В доме на 11 линии, N 36 в своей квартире выстрелом из револьвера через окно был убит некий С. А. Плутков, 53 года. При этом, как оказалось, в квартире был взломан замок в погреб, откуда была совершена кража простого сундучка, наполненного луком, который оценили в 1 рубль. Едва ли это убийство было совершено ради лука, скорее всего, в этом сундучке хранилось то, о чем знали убийцы, отважившиеся на столь дерзкое и кровавое преступление.

Соперничество двух городов (до середины XIX века Нахичевань опережала Ростов) и ревниво-пристрастное отношение ростовцев (так до революции назывались ростовчане) к нахичеванцам порождало разного рода домыслы и приводило к незаслуженным обвинениям. Единственная претензия, которую идеологи местного русского населения могли предъявить армянам за всю историю независимого существования города, касалась вопроса изготовления его жителями фальшивых ассигнаций. Причем это беспочвенное мнение настолько

³¹ Там же, I.IX.1891.

³² Там же, II.IV.1906.

укоренилось в сознании местного населения, что стало обрастать разного рода легендами и откровенными небылицами. Среди обывателей ходили разговоры, что нахичеванцы разбогатели исключительно путем изготовления фальшивых монет, и когда видели в руках нахичеванца бумажную купюру, с ухмылкой говорили: «это нахичеванские деньги». Некоторые же рассказывали, что нахичеванцам удавалось скрыть от властей свою деятельность фальшивомонетчиков благодаря привязыванию к дверям своих домов медведя. Поэтому, когда ростовчане встречали нахичеванца, с издевкой спрашивали: «Как поживает медведь?», тем самым давая понять, что те делают фальшивые деньги³³. Обще-известно, что долгое время проблема изготовления фальшивых купюр была очень актуальна для многих городов России, но никому и в голову не приходило называть центром фальшивомонетчиков те города, в которых были зафиксированы такие случаи, и из-за одного, совершившего это преступление, обвинять всех горожан. Злопыхатели тем самым хотели выразить свою глубокую разочарованность в связи с тем, что армяне имели добрую славу, символом чего был городской герб (утвержденный в 1811 году), изображавший пчел и улы как олицетворение трудолюбия армян.

Причиной этих кривотолков стал случай, имевший место в 1840-х гг. Тогда в Области Войска Донского был пойман ростовчанин по фамилии Крутиков, который делал фальшивые 50-ти рублевые купюры и распространял их среди крестьян, но из-за отсутствия доказательств или по какой-либо другой причине он не понес заслуженного наказания, был отпущен и всего лишь находился под надзором полиции. Через несколько лет после этого случая, в 1850 году, армянский магистрат Нахичевани получил информацию о том, что в городе кем-то изготавливаются фальшивые деньги. Сразу же судьи-полицейские – Красильников и Масленников получили приказ от магистрата провести обыски, найти и задержать преступника. Судьи,

³³ Шахазиз Е. *Исторические зарисовки*, Тифлис, 1902, с. 42 (на арм. яз.).

выполняя указ магистрата, вместе со стряпчим Грахольским обнаружили логово преступников с имевшимися там станками и пачками фальшивых купюр. Преступники были задержаны на четвертый день после их прибытия в Нахичевань. Было заведено дело, началось расследование с участием судей, генерал-губернатора, чиновников Таганрогского градоначальства, полиции, в ходе которого выяснилась следующая картина: ростовский купец Голубинцев и его помощники—два брата, ростовчане Пономаревы, прибыли в Нахичевань, арендовали дом Чернова и, не говоря о цели аренды, переехали на новую квартиру. В Нахичевани Голубинцев нашел человека, который был умелым слесарем. Ему удалось убедить его участвовать в своем деле. Последний был приглашен исключительно с целью усовершенствования станка, дабы не было сомнений в подлинности купюр. Используемые станки были похожи на станки Крутикова, а отпечатанные на них 50-ти рублевые купюры из-за наличествующих на них дефектов были похожи на купюры Крутикова, а сам Голубинцев оказался его родственником. Было доказано, что это на станках Крутикова Голубинцев с Пономаревыми продолжали его дело³⁴. Итак, хотя местом изготовления фальшивых монет была Нахичевань, но хозяевами дела были ростовчане и непонятно, почему в таком случае дурная слава изготовления фальшивых денег закрепилась за Нахичеванью, а не за Ростовом.

Примечательно, что в 1891 г. за подделку кредитных билетов Новочеркасским окружным судом были приговорены к ссылке в Сибирь сроком на 4-5 лет владелец типо-литографии в Новочеркасске мещанин Кузьма Минаев и типографский наборщик Иван Светлицев³⁵, которые также не имели какой-либо связи с армянской диаспорой Нахичевани-на-Дону.

Таким образом, динамика роста преступности в Нахичевани-на-Дону была напрямую связана со сближением его с Ростовом и

³⁴ Там же, с. 44.

³⁵ Приазовский край, 17.X.1891.

постепенным увеличением численности пришлого населения. Относительно замкнутое и несколько консервативное армянское общество лишилось возможности контроля в отношении пришлых элементов, что неизбежно вело к ухудшению криминогенной обстановки в городе.

ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԴՈՆԻ
ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՈՒՄ XIX Դ.-XX Դ. ՄԿՋԲԻՆ

ԲԱՏԻԵՎ Լ. Վ., ԿԱԶԱՐՈՎ Ս. Ս. (ՌԴ, ք. Դոնի Ռոստով)

Ամփոփում

Էթնիկական կազմով միատարր Դոնի Նախիջևանում XIX դ. և XX դ. սկզբին հանցագործությունների քանակը խիստ ցածր էր: Սակայն հետագայում, երբ այլ վայրերից եկած վերաբնակիչների հաշվին զգալիորեն փոխվեց քաղաքի էթնիկական կազմը, խիստ աճեց կատարված հանցագործությունների թիվը: Դրա հետևանքով ավելացան կոդոպուտներն ու գողությունները, եղան նույնիսկ սպանություններ:

Հանցագործությունների աճին նպաստեց նաև Ռոստով քաղաքի անմիջական հարևանությունը Դոնի Նախիջևանին:

STATE OF CRIME IN NAKHICHEVAN-ON-DON IN
XIX- BEGINNING OF XX CENTURIES

L. BATIEV, S. KAZAROV (RF, Rostov-on-Don)

Abstract

The article is devoted to the state of crime in the founded by Armenian immigrants of the Crimean city of Nakhichevan-on-Don in the XIX - early XX centuries. The authors conclude that in monoethnic Armenian city crime rate was extremely low, but it has increased significantly with changes in its ethnic composition and growth of the alien population. Results were the steel robbery, theft and even murder. The neighboring Rostov also influenced on the increase in the crime rate.

ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՁԵՌՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ XII դ. 80-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԿԵՍԵՐԻՆ

ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ Վ. Ա.

Հոդվածի նպատակն է վերլուծել Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը XII դ. 80-ական թթ. կեսերին ժամանակի հզոր քաղաքական ուժերի հետ հարաբերություններում, երբ դիվանագիտության ասպարեզում առաջատար դեր էր խաղում Հայոց կաթողիկոսությունը Գրիգոր Դ Տղա հայրապետի առաջնորդությամբ:

XII դ. 80-ական թվականների կեսերին Ռուբինյան իշխանապետությունը և նրան ամեն կերպ սատարող Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Հռոմկլայում, որդեգրեցին բազմաբնեռ արտաքին քաղաքականություն, որում հատկապես նշանակալից էր Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի (1173-1193) դերը: Քննության առարկա ժամանակահատվածը, մասնավորապես 1185-1186 թթ., առանձնանում է հայ եկեղեցական դիվանագիտության նկատելի ակտիվացմամբ, որը, ի թիվս այլ գործոնների, պայմանավորված էր նաև Անտիոքի իշխանի կողմից Ռուբինյան իշխան Ռուբեն Գ-ի (1175-1187) 1185 թ. բանտարկելությամբ, որը շարունակվեց մինչև 1187 թ.: Ճիշտ է, այդ ընթացքում Կիլիկյան իշխանապետությունը գլխավորում էր Ռուբեն Գ-ի եղբայր Լևոնը, սակայն նրա իշխանությունն ուներ ոչ այնքան իրավական, որքան փաստացի բնույթ:

Ինչպես հայտնի է, Կիլիկիայի հայկական իշխանատոհմերից Հեթումյանների դրդմամբ Անտիոքի լատին իշխանության առաջնորդ Բոհեմունդ III-ը (1163-1201) նենգաբար ձերբակալեց Ռուբեն Գ-ին՝ այդպիսով ծանր կացության մեջ դնելով թշնամական պետություններով շրջապատված Կիլիկյան Հայաստանը: Ստեղծված դժվարագույն կացությունից ելք գտնելու մղումով Գրիգոր Դ Տղան բանակցությունների մեջ մտավ միմյանց հակադիր աշխարհաքաղաքական երեք բևեռների՝ Բյուզանդական կայսրության, Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու և Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթանության հետ:

Թեև երկու կողմերին հայոց հայրապետի հղած հարցերի զգալի մասնուններ եկեղեցական բնույթ, սակայն այլևս ապացուցման կարիք չունի այն թեզը, որ ինչպես բյուզանդական, այնպես էլ Հռոմի պապական աթոռի հետ Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները, հատկապես XII դ. երկրորդ կեսին և Կիլիկիայի հայկական թագավորության գոյության

հետագա ընթացքում, ունեցել են առավելաբար հենց քաղաքական հետնախորք¹:

Այս տեսանկյունից չափազանց հետաքրքրական են Հռոմի պապի և Բյուզանդիայի կայսեր հետ Գրիգոր Դ Տղայի վարած բանակցությունները, որոնք ուղեկցվում էին փոխադարձ նամակագրությամբ:

Հակառակ պատմագիտության մեջ ընդունված տեսակետի, թե հայ-բյուզանդական հարաբերությունները Հռոմկլայի 1178 թ. եկեղեցական ժողովից հետո գրեթե դադարել էին², Հ. Բարթիկյանը, նկատի առնելով 1180-ական թթ. կեսերին և հետագայում հայ և բյուզանդական աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների միջև գոյություն ունեցած նամակագրությունը, հիմնավորապես ցույց տվեց, որ այդ փոխառնությունները ոչ միայն չեն դադարել, այլև ունեցել են ուշագրավ դրսևորումներ³: Խնդրո առարկա ժամանակահատվածի տեսանկյունից չափազանց հետաքրքրական է Բյուզանդիայի ինքնակալ Բսահակ II Անգելոսի (1185-1195) 1185/1186 թվակիր նամակը Գրիգոր Դ Տղային, որը կայսեր պատասխանն է հայոց հայրապետին⁴: Անգելոսի նամակից տեղեկանում ենք, որ Գրիգոր Տղան նրան հղել է երկու նամակ՝ հայերեն և արաբերեն, այն դեպքում, երբ առանց որևէ դժվարության նամակները կարող էին գրվել հունարեն⁵: Բսահակ II Անգելոսին դիմելու դրդապատճառը Բյուզանդիայի տարածքում ապրող հայերի նկատմամբ նրա հարուցած հալածանքներին վերջ դնելն էր: Սակայն կայսրը, ինչպես դժվար չէ մակարերել Վարդան վարդապետի հաղորդումից, չի անսացել հայոց հայրապետի դիմումին՝ շարունակելով դավանափոխության պարտադրանքը⁶: Արդյունքի չհասնելով՝ Գրիգոր Դ Տղան վճռում է դիմել Հռոմի պապ Ղուկիոս III-ին (1181-1185)՝ որպես Բսահակ Անգելոսին հակակշիռ. «Ա-

¹ Հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունների քաղաքական նշանակության մասին տե՛ս Բարթիկյան Հ., Գիլիկյան Հայաստանի և Բյուզանդական կայսրության եկեղեցական փոխհարաբերությունները և դրանց քաղաքական ծախքերը (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա, Ե., 2002, էջ 639-653):

² Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, սյուն. 1734:

³ Տե՛ս Բարթիկյան Հ., Բսահակ Անգելոս կայսեր պատասխան նամակը հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Տղային (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա, էջ 182), նույնի՝ Նոր նյութեր Գիլիկիայի հայկական պետության և Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունների մասին (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա., էջ 29-39):

⁴ Նամակի բովանդակությունը տե՛ս Բարթիկյան Հ., Բսահակ Անգելոս կայսեր պատասխան նամակը..., էջ 181-186:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 182:

⁶ Տե՛ս Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 133-134:

ռաբէր և նոյն պատրիարք (Գրիգոր Դ Տղան– Տ.-Ղ.Վ.) եպիսկոպոս մի Գրիգոր անուն ի Պապն Հռոմայ վասն վտանգին, որ ի Յունաց կրէին Հայք⁷: Հունադավան եկեղեցու հետ թշնամական հարաբերությունների մեջ գտնվող Հռոմի պապական աթոռին խիստ ցանկալի պետք է լինէր Հայոց հայրապետի դիմումը և պատեհ առիթ եկեղեցիների միության հարցը բարձրացնելու: Սակայն Պապն իր հերթին քաջ գիտակցում էր, որ առնվազն սխալ կլինէր ստեղծված պայմաններում, երբ միջերկրածովյան ավազանում խաչակրաց իշխանություններին լրջորեն սպառնում էին տարածաշրջանի մահմեդական երկրները, անմիջապես բարձրացնել Հայոց և լատին եկեղեցիների միության հարցը: Ուստի նա, դիվանագիտորեն շրջանցելով երկու եկեղեցիների միջև առկա դավանաբանական տարբերությունները, առաջարկում է մի քանի փոփոխություններ կատարել Հայոց եկեղեցու ծիսակարգում⁸:

Վերադառնալով Բսահակ II Անգելոսի նամակին՝ նշենք, որ դրանից տեղեկանում ենք, որ Գրիգոր Դ Տղան ցանկություն է հայտնել մեկնել Կոստանդնուպոլիս և ի վերջո միություն հաստատել Հայոց և հունադավան եկեղեցիների միջև. “Այդ երկու նամակով մի բան հայտնեցիր, - դիմելով Գրիգոր Դ Տղային, գրում է կայսրը, - որ վառվում է քո սիրտը մեզ հետ միանալու սիրով, որ շատ ուրախ ես այդ առթիվ: Քո սիրո, խաղաղասիրության և միաբանության մասին վկայում է նախ և առաջ այն, որ դու քո վրա ես վերցնում այնքան երկար ճանապարհ կտրելով անձամբ մեր, խաղաղություն ավետողներիս ոտքին գալու հոգնությունը, բանակցություններ վարելու մեզ հետ...⁹”: Սակայն ինչպես գիտենք, հայրապետն այդպես էլ չմեկնեց Բյուզանդիայի մայրաքաղաք: Որպես հայոց կաթողիկոսների՝ Կոստանդնուպոլիս մեկնելուց հրաժարվելու պատճառ, պատմագիտության մեջ արդարացիորեն մատնացույց է արվել քաղկեդոնականությանը հարելու հնարավոր մեղադրանքը, որից ամեն կերպ խուսափել են Հայոց եկեղեցու առաջնորդները: Ինչպես հայտնի է, այդ պատճառաբանությամբ էր Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին (898-929), կազմակերպելով հանդերձ Աշոտ Բ Երկաթի (914-928) այցը Կոստանդնուպոլիս, հրաժարվել էր այնտեղ մեկնելուց¹⁰: Իհարկե, Բյուզան-

⁷ Նույն տեղում, էջ 134:

⁸ Տե՛ս Վարդանյան Վ., Գրիգոր Դ Տղա հայրապետը ժամանակի դավանական ու քաղաքական խաչուղիներում (Էջմիածին, 2005, թիվ Է-Ը, էջ 88):

⁹ Բարթիկյան Հ., Բսահակ Անգելոս կայսեր պատասխան նամակը..., էջ 183:

¹⁰ “Բսկ իմ չուեալ գնացի ի գաւառն Դերձան. և ամսօրեայ աւուրս ինչ ի նմա գետեղեալ թէպետն ստէպ ստէպ հրաւիրակն կոչէր սիրալիր կամօք երթալ ի պալատն առ Կայսր, սակայն ես ոչ կամե-

դիայի մայրաքաղաք Գրիգոր Դ Տղայի չմեկնելու հիմնական պատճառը նա հնարավոր մեղադրանքներից ու քաղկեդոնականության պարտադրանքից խուսափելն էր, սակայն Բսահակ Անգեղոս կայսեր պատասխան նամակի վերջում առկա տեղեկությունը թույլ է տալիս թեականորեն ասել, որ կար հայրապետի՝ Կոստանդնուպոլիս չգնալու մեկ այլ, թերևս, ոչ պակաս կարևոր դրդապատճառ: Կայսրը, վստահ լինելով, որ Գրիգոր Տղան ժամանելու է Կոստանդնուպոլիս, նրա անվտանգությունն ապահովելու նպատակով դիմել էր Բկոնիայի և Եգիպտոսի սուլթաններին. «Թագավորությունս պատվականությանդ ուղին մաքրել է ամեն մի խոչընդոտից և հայտնել ազնվագույն սուլթաններին՝ թե՛ Բկոնիայի և թե՛ Եգիպտոսի, որպեսզի քեզ ենթակա երկիրը անվնաս պահպանվի, և դու առանց դժվարության անցնես քո մարդկանց հետ միասին, ուղևորվելով դեպի իմ թագավորությունը»¹¹, - կարդում ենք նամակում: Կաթողիկոսի անվտանգությունն ապահովելու համար, թերևս, բավարար էր դիմել միայն Բկոնիայի սուլթանին՝ այն պարզ պատճառով, որ Կիլիկիայից Կոստանդնուպոլիս տանող ճանապարհին անցնում էր սելջուկյան սուլթանության տարածքով: Բհարկե, կաթողիկոսանիստ Հռոմկլան գտնվում էր Այյուբյան սուլթանությունում, և այդպիսով, կարծես կար Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթանին դիմելու անհրաժեշտություն, բայց, մյուս կողմից, հայոց հայրապետը, ինչպես նախկինում, այնպես էլ հետագայում առանց խոչընդոտի կարողանում էր մեկնել Ռուբինյան իշխանապետություն¹²: Դա նշանակում է, որ դեպի Կոստանդնուպոլիս Գրիգոր Դ Տղայի ուղևորության անվտանգությունն ապահովելու համար Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթանին դիմելու անհրաժեշտություն չկար: Այս դեպ-

ցայ. գնտաւ ածեալ թէ գուցէ գտցի որ և ընդ ակամբ հայեացի զանդ երթալն իմ ի Քաղկեդոնիտսն յարակցել ինձ համարեալ: Եւ ապա այսպէս ոչ կամեցայ գնալ ի գայթակղութիւն մտաց տկարաց» (Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 286): Բ պատասխան Բյուզանդիայի Սորիկ կայսեր (582-602) հրավերին՝ մասնակցելու Կոստանդնուպոլսում կայանալիք եկեղեցական ժողովին՝ Սովսես Բ Եդիվարդեցի (574-604) կաթողիկոսն ասել է. «Չեմ անցնի Ազատ գետը, չեմ ուտի փռան հացը և չեմ խմի ջրախառն տաք գինի» (Բարթիկյան Հ., «Narratio de rebus Armeniae», հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա, էջ 107): Պարսկա-բյուզանդական 591 թ. պայմանագրով Ազատ գետը դարձել էր երկու տերությունների սահման: Հայոց կաթողիկոսի նշած «փռան հացն» ու «գինին» խորհրդանշում էին հունադավան եկեղեցում կիրառվող հաղորդության հացն ու ջրախառն գինին:

¹¹ Բարթիկյան Հ., Բսահակ Անգեղոս կայսեր պատասխան նամակը..., էջ 186:

¹² Տակավին 1190 թ. Սրբազան Հռոմեական կայսրության ինքնակալ Ֆրիդրիխ I Բարբարոսային (1152-1190) դիմավորելու համար Լևոն Բ իշխանը (1187-1198) ուղարկեց հենց Գրիգոր Դ Տղային, որը Հռոմկլայից ժամանել էր Ռուբինյան իշխանապետություն:

քում սխալված չենք լինի պնդելու, որ Բսահակ II Անգելոսը, Այյուբյան սուլթանին հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների մասին տեղեկացնելով, փորձել է սեպ խրել տակավին 1180 թ. հաշտության պայմանագիր կնքած Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթանության և Ռուբինյան իշխանապետության միջև, ծանր կացության մեջ դնել վերջինիս՝ ստիպելով դիմել Բյուզանդիայի օգնությանը¹³։ Անտարակույս, հայկական կողմը գերադասել է բանակցությունները վարել հույժ գաղտնի պայմաններում, քանզի Այյուբյան տիրակալ Սալահ ալ-Դինի (1171-1193) հետ հաշտություն կնքած Ռուբինյան իշխանապետության համար խիստ բացասական հետևանքներ կարող էր ունենալ դրանց մասին սուլթանի իմացությունը։

Կոստանդնուպոլիս չմեկնելու և այդպիսով եկեղեցիների միության շուրջ բանակցություններն առժամանակ դադարեցնելու որոշումը խիստ կշռադատված քայլ էր հայոց հայրապետի կողմից, և ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, այդպիսով առժամանակ չեզոքացվեց Այյուբյան սուլթանության հնարավոր թշնամանքը Ռուբինյան իշխանապետության հանդեպ։ Այս տեսակետը հաստատվում է Գրիգոր Դ Տղայի կողմից 1185/1186 թ. Եգիպտոս առաքված պատվիրակությամբ, որի մասին խիստ ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում XII-XIII դդ. դպտի հեղինակ Աբու ալ-Մաքարիմը¹⁴՝ գրելով. «[Այդ ժամանակ] մի եպիսկոպոս եկավ հայոց երկրից՝ երեք քահանաների ուղեկցությամբ, որոնք ուղարկված էին հայոց թագավորի և պատրիարքի կողմից։ Նա

¹³ Հայտնի է, որ եկեղեցիների միության շուրջ հայ-բյուզանդական բանակցություններն ընթացել են գաղտնիության պայմաններում, դրանց գրեթե անտեղյակ են եղել հայ հասարակության՝ քաղաքականությունից ու դիվանագիտությունից հեռու կանգնած շրջանակները (տե՛ս **Բարթիկյան Հ.**, Գիլիկյան Հայաստանի և Բյուզանդական կայսրության եկեղեցական փոխհարաբերություններ..., էջ 643)։

¹⁴ Երկը երկար ժամանակ՝ 1895 թ. Բ. Բվերթսի խմբագրությունից և անգլերեն թարգմանական հրատարակությունից (տե՛ս հաջորդ ծնթ.) ի վեր, վերագրվել է Աբու Սահլ (կամ Աբու Սալիհ Հայ) անունով մի հեղինակի։ Սակայն երկի հետագա ուսումնասիրությունները և աշխարհի գրադարաններում նոր գրչագրերի հայտնաբերումն աստիճանաբար ապացուցել են, որ Աբու Սալիհը պարզապես եղել է երկի ձեռագրերից մեկի սեփականատերը։ Մյուս ձեռագրերում, որոնք ավելի ամբողջական են, երկի հեղինակ է նշված Աբու ալ-Մաքարիմ անունով մի դպտի։ Տե՛ս **Hacken C.T.** *The description of Antioch in Abū al-Makārim's History of the Churches and Monasteries of Egypt and some Neighboring Countries, East and West in the Medieval Eastern Mediterranean. I. Antioch from the Byzantine Reconquest until the end of the Crusader Principality*, ed. by K. Ciggaar and M. Metcalf, Leuven, 2006, p. 185-216, p. 185-190 և հատկապես **Heijer J.D., Pilette P.** *History of the Churches and the Monasteries of Egypt, Christian-Muslim Relations, A Bibliographical History, vol. 4 (1200-1350)*, ed. by D. Thomas and A. Malett, E. J. Brill, Leiden-Boston, 2012, p. 983-988։

երկու ուղերձ էր բերել նրանցից, ինչպես նաև երկու նամակ, որոնցից մեկը ալ-Մալիք Սալահ ալ-Դինից, մյուսը՝ ալ-Մալիք Սայֆ ալ-Դին Աբու Բաքրից՝ նրա եղբորից՝ ուղղված ալ-Մալիք Թակի ալ-Դինին: [Վերջիններս իրենց նամակներում] հորդորում էին, որ եպիսկոպոսը պետք է պատվի արժանանա, և որ հայկական երկու եկեղեցիները՝ ալ-Զուհրան և ալ-Բուսթանը, պետք է նրան հանձնվեն¹⁵, - գրում է հեղինակը: Անկախ պատվիրակության արձանագրած արդյունքից, որի մասին կնշվի ստորև, արձանագրենք կարևոր մի հանգամանք. կաթողիկոսի բանագնացներն իրենց հետ տանում էին Սալահ ալ-Դինի բարեխոսական նամակը՝ ուղղված ալ-Մալիք Թակի ալ-Դինին: Դա նշանակում է, որ 1180 թ. Ռուբեն Գ-ի և Սալահ ալ-Դինի միջև հաստատված հաշտությունը լիովին պահպանվում էր: Պարզ է, որ Այյուբյան սուլթանը վճռել էր մեղմացնել Եգիպտոսի հայության նկատմամբ իր երբեմնի թշնամական վերաբերմունքը: Այդ հարցում, անշուշտ, շոշափելի էին հաշտության պայմանագրին հաջորդող հնգամյակում Գրիգոր Դ Տղայի դիվանագիտական ջանքերը, որոնց առհավատյա պետք է համարել Սալահ ալ-Դինի և ալ-Մալիք Սայֆ ալ-Դին Աբու Բաքրի՝ հայոց հայրապետի բանագնացներին ուղեկցող նամակներ տրամադրելը: Վերոբերյալ քաղվածքից պարզվում է, որ կաթողիկոսի բանագնաց եպիսկոպոսին չի հաջողվել դրական արդյունքի հասնել, սակայն խնդրո առարկա թեմայի քննության տեսանկյունից առավել կարևոր էր Սալահ ալ-Դինի դրական վերաբերմունքը, ինչը հուշում է որ Ռուբինյան իշխանապետություն-Այյուբյաններ հարաբերություններում պահպանվել էր 1180 թ. հաշտությամբ հաստատված խաղաղությունը: Վերջինիս պահպանումն առավել ամրապնդում էր Ռուբինյան իշխանապետության դիրքերն Անտիոքի դքսության հետ հակամարտությունում: Սալահ ալ-Դինի հետ Գրիգոր Դ Տղայի նամակագրական կապը, որն ամեննին չսահմանափակվեց վերոբերյալ դրվագով, հույժ կարևոր նշանակություն ունեցավ Կիլիկյան Հայաստանի անվտանգության տեսանկյունից, քանզի ոչ ամբողջությամբ, սակայն ինչ-որ չափով հնարավորություն էր տալիս խուսանավելու խաչակ-

¹⁵ St' u The Churches and Monasteries and some Neighboring Countries Attributed to **Abū Ṣāliḥ** The **Armenian**, p. 10 (անգլերեն թարգմանությունը) և p. 7 (արաբերեն բնագիրը): Այս հրատարակությունից հատվածական թարգմանություն է կատարել Ղ. Ալիշանը (տե՛ս Ալիշան Ղ., Աբուսահլ Հայ, Պատմութիւն եկեղեցեաց եւ վանօրէից Եգիպտոսի, Վենետիկ, 1933, էջ 30): 1984 թ. դպտի եպիսկոպոս Սամուիլը պահպանված ձեռագրերի հիման վրա ձեռնարկել է երկի ամբողջական հրատարակությանը (4 հատորով): Մեզ հետաքրքրող հատվածը տե՛ս **Abū al-Makārim**, v. II, p. 5:

*բաց պետություններ-Այյուբյան սուլթանությունն ազգական հաղաճար-
տությունում, որում կամա թե ակամա ներքաշված էր նաև Ռուբինյան
իշխանապետությունը:*

**ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ НАЧИНАНИЯ АРМЯНСКОГО КАТОЛИКОСАТА В
СЕРЕДИНЕ 80-ЫХ ГГ. XII В.**

ТЕР-ГЕВОНДЯН В. А.

Резюме

В середине 80-ых годов XII в. армянский католикосат во главе с Григором IV Отроком заметно активизировал отношения с тремя конфликтующими между собой влиятельными политическими силами того времени: Византийской империей, Римской католической церковью и Египетским султанатом Аййюбидов. Благодаря дипломатическим усилиям католикоса в течение этого периода стало возможным обеспечение полной безопасности Киликийского армянского княжества, равно как и сохранение хороших отношений с Византийской империей, Римским Папским престолом и Аййюбидским султанатом.

**THE DIPLOMATIC INITIATIVES OF THE ARMENIAN CATHOLICOSATE
DURING THE MID-80s OF THE 12th CENTURY**

V. TER-GHEVONDIAN

Abstract

During the mid-80s of the 12th century, the Armenian Catholicosate, headed by Catholicos Grigor IV, invigorated its relations with three significant powers of the time: the Byzantine Empire, the Catholic Church of Rome and the Ayyubid Sultanate of Egypt who were all at a quarrel with each other at the time. Through the diplomatic efforts of the Catholicos within the aforementioned period, the security of Armenian rule over Cilicia became possible. Thus, positive relations were maintained with the Byzantine Empire and the Holy See of Rome as well as the Ayyubid Sultanate.

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ
ՀԵՏԻՈՐՀԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Լ. Հ.

Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը մեծ տերություններին բավարարում էր Հայկական հարցն Օսմանյան կայսրության սահմաններում լուծելու տարբերակը: Միաժամանակ, հաշվի էր առնվում, որ Օսմանյան կայսրության սահմաններում փոքրաթիվ ու անզեն հպատակ հայ ժողովուրդը ցեղասպանության օբյեկտ էր, իսկ օսմանյան կառավարությունը, որպես ցեղասպանության սուբյեկտ, նրա դեմ օգտագործում էր պետության ողջ ուժը: Պատահական չէ, որ հանցագործության զոհերի անվտանգությունը և ապրելու բնական իրավունքն ապահովելու անհրաժեշտությունից ելնելով՝ Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների վերաբերյալ 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրով նախատեսվում էր օսմանյան իշխանության սահմանափակում և մեծ տերությունների վերահսկողության հաստատում հայկական վիլայեթների նկատմամբ¹:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումով աշխարհի վերաբաժանման համար մեծ տերությունների պայքարը մտավ նոր՝ զինված փուլ: Օսմանյան կայսրության մասնակցությունն Առաջին համաշխարհային պատերազմին որպես կայզերական Գերմանիայի դաշնակից, ինչպես նաև թուրքահպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների դեմ ցեղասպանության քաղաքականության իրագործումը ոչ միայն վերջ դրեցին նրա չեզոքությունն ապահովելու՝ Անտանտի երկրների քաղաքականությանն, այլև՝ բավարար իրավական հիմք էին՝ դադարեցնելու Օսմանյան կայսրության գերիշխանությունն իր հպատակների ու նրանց հայրենական տարածքների նկատմամբ և տնօրինելու ճնշված ժողովուրդների ճակատագիրը՝ միջազգային իրավունքում ձևավորվող ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքի համաձայն²: 1915-1916 թվականներին, երբ ռուսական Կովկասյան բանակը մեկը մյուսի հետևից գրավում էր Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերը, Անտանտի տերությունների միջև ստորագրված Լոնդոնի, ապա Սայքս-Պիկոյի, այնուհետև անգլո-ֆրանս-ռուս-իտալական զադտնի համաձայնագրերով միջազգային-իրավական հիմքի վրա դրվեց Օսմանյան կայսրության ոչ թուրքական տիրույթների մասնատման ծրագիրը³: Դրա համաձայն՝

¹ Համաձայնագրի ամբողջական տեքստը տե՛ս ՀՀ ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 5, գ. 59, թ. 1-4, գ. 60: Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), խմբագիր Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Ե., 1972, փաստ. N 188, էջ 339-342:

² Տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий, т. 2, ч. 2. Составитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментария доктор юридических наук, профессор Ю. Г. Барсегов, М., 2005, с. 181-182:

³ Տե՛ս Раздел Азиатской Турции. По секретным документам бывшего Министерства иностранных дел. Под редакцией Е.А. Адамова, М., 1924, док. N 16, с. 118-119; док. N 23, с. 125-127; док. N 24, с. 127: Տե՛ս նաև

պատերազմի հաղթական ավարտի դեպքում Ռուսաստանը ստանալու էր Տրապի-զոնի, Էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների տարածքը՝ ընդհուպ Դիարբեքիր, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը։ Իսկ Փոքր Հայքը և Կիլիկիան անցնելու էին Ֆրանսիային⁴։ “Այս պայմաններում ռուսների հետագա առաջխաղացումը դառնում էր անհիմաստ, քանի որ գրավված նոր տարածքները պետք է հանձնվեին Ֆրանսիային։ ...Օսմանյան կայսրության և մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի հարցը արդեն համարվում էր վճռված”⁵, - իրավագիտորեն նկատում է Ա. Մարությանը։

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրության սահմաններում Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների և ինքնավարության պահանջին փոխարինելու էր գալիս Արևմտյան Հայաստանն ու Կիլիկիան զինագրավելու և մասնատելու՝ Անտանտի տերությունների մտադրությունը, սակայն առանց հայերին որևէ արտոնություն շնորհելու, Հայաստանի անկախության կամ ինքնավարության հեռանկարի։ Հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների վերաբերյալ ռուսական նախագծի հեղինակ Ա. Մանդելշտամի արդարացի բնորոշմամբ՝ Արևմտյան Հայաստանի բաժանման գաղտնի համաձայնությունը նախանջ էր մեծ տերությունների մինչպատերազմյան մարդասիրական միջամտությունների քաղաքականությունից, քանի որ թուրքական տիրապետությունից հպատակ ժողովուրդներին ազատագրելու սկզբունքն Անտանտի տերությունները քողարկված կերպով փոխակերպում էին “ազատագրվող” ժողովուրդների բնականության տարածքների բռնակցումով⁶։

Ի տարբերություն Խորհրդային Հայաստանի պատմագրության՝ Հայաստանի Հանրապետության պատմագրության մեջ Օսմանյան կայսրության ոչ թուրքական տիրույթների բաժանման վերաբերյալ անգլո-ֆրանս-ռուսական համաձայնագրերին տրված է առավել խոր և համակողմանի պատմագիտական գնահատական։ Շեշտված է, որ Անտանտի տերությունների մշակած ծրագիրը որևէ ընդհանուր բան չունի Հայկական հարցի բովանդակության հետ։ Ընդհակառակը, այն վկայում էր Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի քաղաքականության նվաճողական, գաղութատիրական էության մասին։ Դրանում ոչ միայն չէր քննարկվում հայկական ինքնավար կամ անկախ պետություն հիմնելու հարցը, այլև նախատեսվում էր բաժանել Հայաստանը։ “Հայերի կյանքում պարզապես տեղի էր ունենում արմատական փոփոխություն. Թուրքիայի

Documents on British Foreign Policy 1919-1939. Edited by E.L. Woodward and Rohan Butler. First Series. Volume 1, London, 1947, p. 84-85: “Հայաստանի ավտոնոմիան” և Անտանտան։ Վավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից, Ա. Հովհաննիսյանի առաջաբանով, Ե., 1926, փաստ. - 60 և 61, էջ 50-53: Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ., Ե., 1967, էջ 441: Howard Harry N. The Partition of Turkey, A Diplomatic History 1913-1923, Norman University of Oklahoma Press, 1931, p. 185-186.

⁴ Տե՛ս “Հայաստանի ավտոնոմիան” և Անտանտան, փաստ. - 60 և 61, էջ 50-53:

⁵ Մարության Ա., Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Ե., 2014, էջ 87:

⁶ Տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий, т. 2, ч. 2, с. 185:

տիրապետության տակ գտնվող տարածքները անցնում էին Ռուսաստանին և Ֆրանսիային⁷, - նշում է Լ. Խուրշուդյանը: Այդուհանդերձ, շեշտվում է, որ Արևմտյան Հայաստանը թուրքական գերիշխանությունից օտարելու միջոցով իրացվում էր ցեղասպանություն գործած պետության նկատմամբ քաղաքական պատասխանատվությունը՝ Հայաստանն ազատագրվում էր ցեղասպան պետության իշխանությունից և ստանում քաղաքակիրթ զարգացման հնարավորություն⁸, ինչը և խոստանում էին Անտանտի դաշնակից երկրների կառավարությունները, արտաքին գերատեսչությունների ղեկավարները պատերազմի նպատակների, ճնշված ժողովուրդների ազատագրության և ինքնորոշման մասին 1916-1917 թթ. իրենց հրապարակային ելույթներում ու պաշտոնական հայտարարություններում⁹:

1916-1917 թթ. հայ ազգային շրջանակներում Հայկական հարցի արդար լուծումը Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի հետ կապելը հայաստանյան պատմաբանների աշխատություններում բացատրվում է նրանով, որ Գերմանիայի, Օսմանյան կայսրության և նրանց դաշնակիցների դեմ մղվող պատերազմում անգլո-ֆրանս-ռուս-իտալական խմբավորումն առաջնորդվում էր թուրքահպատակ ժողովուրդների ազատագրության սկզբունքով, թեև վերջինս ավելի շուտ շահարկվում էր, քան իրագործվում: Այնուամենայնիվ, արևմտահայերի շահերի տեսանկյունից օսմանյան «Ժառանգության» բաժանման վերաբերյալ ստորագրված անգլո-ֆրանս-ռուսական համաձայնագրերը գերադասելի էին թուրքական բռնակալությունից:

Պատմաբան Վ. Մելիքյանն ընդգծում է, որ շարունակվող համաշխարհային պատերազմի պայմաններում՝ համեմատաբար խաղաղ 1916 թվականին և 1917 թվականի սկզբին, Հայկական հարցը թևակոխեց զարգացման նոր փուլ՝ ներառելով բազմաթիվ հիմնահարցեր և դառնալով «ավելի շատ ներքին հայոց հարց», որը «չունեի իր նախնական միջազգային, դիվանագիտական կերպարանքը, առայժմ չէր հանձնվելու վեհաժողովների ապավինությանը»¹⁰: Ռուսաստանի Ժամանակավոր կառավարությունն

⁷ Խուրշուդյան Լ., Հայկական հարցը. Բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը, Ե., 1995, էջ 41:

⁸ Այս մասին տե՛ս Հակոբյան Հ.Վ., Տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական ու իրավական հիմքերը, Ե., 2002, էջ 204-206: Հովհաննիսյան Լ., Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914-1917 թվականներին, Ե., 2002, էջ 100-101: Նույնի Օսմանյան կայսրության մասնատման մեծ տերությունների ծրագրերը 1914-1917 թթ. [Հայոց պատմություն, հ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918 թ.), գիրք երկրորդ (1901-1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին), Ե., 2015, էջ 534-535]: Գալոյան Գ., Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում (XVI դարից 1917 թ.), Ե., 2004, էջ 676-693: Մարության Ա., նշվ. աշխ., էջ 86-88: Марукян А. Армянский вопрос и политика России (1915-1917 гг.), Е., 2003, с. 153-196:

⁹ Այս մասին տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий, т. 2, ч. 2, с. 225-226:

¹⁰ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Մելիքյան Վ., Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը և Հայկական հարցը (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1994, № 1-2, էջ 115-131: Նույնի՝ Հայաստանը 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո [Հայոց պատմություն, հ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի

էլ, իր հերթին, պատրաստակամ էր ապահովել հայ տարրի ֆիզիկական գոյությունն Արևմտյան Հայաստանում, կազմակերպել իր հայրենիքից հարկադրաբար հեռացած հայ բնակչության վերադարձը, քաղաքացիական կայուն վարչաձև հիմնել Արևմտյան Հայաստանում¹¹: Հայաստանյան պատմաբանները նշում են, 1917 թ. առաջին կեսին Հայկական հարցի արդարացի լուծման գաղափարը հանգում էր կա՛մ Արևմտյան Հայաստանի ռուսական զինագրավմանը, կա՛մ ռուսական պետության սահմաններում, կա՛մ էլ միջազգային վերահսկողության ներքո Միացյալ Հայաստանի, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի ինքնավարության ապահովմանը¹²:

Հայաստանյան պատմագրության մեջ տարբեր գնահատականներ են տրված Արևմտյան Հայաստանի զինագրավված տարածքում Ընդհանուր կոմիսարություն հիմնելու վերաբերյալ “Պատերազմի իրավունքով նվաճված Թուրքահայաստանի մարզերի կառավարման մասին” Ժամանակավոր կառավարության 1917 թ. ապրիլի 26-ին (մայիսի 7-ին) հրապարակած որոշմանը: Պատմաբանների մի մասի կարծիքով, ռուսական զորքի զինագրավված Արևմտյան Հայաստանի քաղաքացիական կառավարումը կոմկասյան իշխանությունների, ինչպես նաև Կոմկասյան ռազմաճակատի զինվորական իշխանությունների իրավասությունից վերցնելն ու անմիջականորեն Ժամանակավոր կառավարության տնօրինության ներքո դնելը Հայկական հարցի արդարացի լուծմանն ուղղված գործնական քայլ էր, որովհետև Արևմտյան Հայաստանը ստանում էր ռուսական պետության առանձին վարչական միավորի կարգավիճակ, իսկ նրա ինքնորոշման հիմքում դրվում էին միջազգային իրավունքի գործող նորմերը¹³: Պատմաբանների մյուս մասը թերահավատ է որոշման նկատմամբ այն պատճառով, որ նրանում Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու, առավել ևս ինքնորոշման նրա իրավունքը հարգելու մասին խոսք չկար: Նրանց կարծիքով, Ժամանակավոր կառավարությանը նախևառաջ հետաքրքրում էր արևմտահայկական տարածքներում հայերի ու մահմեդականների միջև հավասարակշռություն ապահովելը: Նրանք նշում են, որ Արևմտյան Հայաստանն առանձին վարչական միավոր դարձնելը “հին, ցարական քա-

երկրորդ կես – 1918 թ.), գիրք երկրորդ (1901-1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին), էջ 555]:

¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 374, ց. 1, գ. 1, թթ. 3-20, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, թթ. 130-131: Ավետիսյան Զ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Ե., 1997, էջ 15, 18-19: Մելիքյան Վ.Հ., Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր), Ե., 1997, էջ 148-149, 170:

¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 151, թթ. 4, 14-16, 27: Տե՛ս նաև Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918. Documents. Edited and translated by Vatche Ghazarian, Valtham, 1996, p. 432-433: Марукян А., նշվ. աշխ., էջ 363-365: Մելիքյան Վ., Ռուսաստանի Ժամանակավոր կառավարությունը և Հայկական հարցը 1917 թ., էջ 124: Նույնի Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր), էջ 182-260:

¹³ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ավետիսյան Զ., նշվ. աշխ., էջ 14-18: Հակոբյան Զ.Վ., նշվ. աշխ., էջ 209: Հովհաննիսյան Լ., Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914-1917 թվականներին, էջ 126-128: Марукян А., նշվ. աշխ., էջ 333-340: Մելիքյան Վ., Հայաստանը 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, էջ 562:

դաքականության տարատեսակն էր», որ Ռուսաստանի համար նախընտրելի էր երկու փոքր, բայց հանգիստ ու անվտանգ Հայաստան ունենալը, իսկ հայ գաղթականների վերադարձը հայրենիք ռուսական իշխանությունները խրախուսում էին՝ որպես մերկացող Կովկասյան ռազմաճակատը տեղաբնակների ներուժի միջոցով փրկելու միջոց¹⁴։ Այնուամենայնիվ, ակնհայտ է, որ, ի տարբերություն խորհրդահայ պատմագրության, հետխորհրդահայ պատմագրությունն անաչառ ու օբյեկտիվ է Արևմտյան Հայաստանում և ցեղասպանության ու բռնագաղթի ենթարկված հայ բնակչության նկատմամբ Ռուսաստանի ցարական և Ժամանակավոր կառավարությունների վարած քաղաքականությունը գնահատելու հարցում։

Թեև Արևմտյան Հայաստանի ռուսական զինագրավումից հետո Հայկական հարցում վճռորոշ դերը պատկանում էր Ռուսաստանին, այնուամենայնիվ, ակնհայտ էր նրա դաշնակիցների շահագրգռվածությունը՝ հակակշռել ռուսական ազդեցությանը դիվանագիտական խնդրի միջազգային կարգավորման գործընթացում։ Առաջարկվում էր Միացյալ Հայաստանի ստեղծում, քանի որ առանց Կիլիկիայի Արևմտյան Հայաստանն անխուսափելիորեն կախման մեջ կընկներ հարևան որևէ պետությունից, ապահովված չէր լինի արտաքին աշխարհի հետ կապով¹⁵։ Այս փաստի առթիվ հայաստանյան պատմագրության մեջ ընդգծվում է, որ Անտանտի տերությունների պաշտոնական հայտարարությունները եղեռն ապրած հայ ժողովրդի անվտանգությունն ապահովելու, Հայաստանի ինքնորոշման իրավունքը հարգելու անհրաժեշտության, Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության կամ անկախության վերաբերյալ բխում էին մի կողմից՝ Հայկական հարցում Ռուսաստանի ազդեցությունը թուլացնելու, մյուս կողմից էլ՝ Անտանտի տերությունների կողմող բանակներում հայ կամավորականների ընդգրկումը խթանելու պետական շահերից։ Շեշտվում է, որ, չնայած իրենց շահադիտական նպատակներին, Անտանտի տերությունների վերոնշյալ պաշտոնական հայտարարությունները համահունչ էին ինչպես անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի համաձայնագրերին, այնպես էլ բռնագավթված հայրենիքը վերադարձնելու, Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտելու, տարածքային, նյութական ու բարոյական հատուցման հասնելու հայ ազգային շահերին¹⁶։ Պատմաբան Հ. Ավետիսյանը նշում է, որ մեծ տերությունների հովանավորությամբ հայերի միասնական հայրենիքի գաղափարը նախևառաջ նշանակում էր «իր տարածքի, ժողովրդի պատվի և կյանքի ապահովման երաշխիք», «ազգային ինքնորոշման և ինքնավարության իրավունք։ Հայ ժողովրդի իրավունքների հիմքը ազգի համար կարևոր առկա պայմաններն էին. հայրենիքը՝ պատ-

¹⁴ Այս մասին տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Ե., 1999, էջ 13։ Պողոսյան Ստ., Պողոսյան Կ., Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. 3, գիրք առաջին, մաս Ա, Ե., 2004, էջ 23-24։

¹⁵ Այս մասին տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 154, թ. 17-18։

¹⁶ Տե՛ս Մելքոնյան Ա.Ա., Ցեղասպանություն և հայրենագրվում. ճանաչումից՝ հատուցում (հոդվածներ և հարցազրույցներ), Ե., 2015, էջ 157։

մական Հայաստանը, լեզուն, պատմությունը, հավաքական կենցաղը, մշակույթը, տնտեսությունը¹⁷:

Հղում կատարելով Թիֆլիսի Հայոց Ազգային բյուրոյի՝ 1917 թ. մարտ-ապրիլին կայացած նիստերի արձանագրություններին, ինչպես նաև դաշնակցական գործիչ, բժիշկ Հ. Զավրիյանի, Պողոս Նուբարի Ազգային պատվիրակությունների գործունեության, արևմտահայ հայտնի գործիչ և օսմանյան պառլամենտի նախկին անդամ Գ. Բաստրմաջյանի (Արմեն Գարո) առաքելության վերաբերյալ արխիվային վավերագրերին՝ հայաստանյան պատմաբաններն ընդգծում են, որ այդ ժամանակահատվածում հայ ազգային շրջանակներում Հայկական հարցի լուծման անհրաժեշտ նախապայման էր համարվում Անտանտի տերությունների միասնական հովանավորությունը, քանի որ ռուսական պետության հնարավոր հովանավորության նկատմամբ վերաբերմունքը վերապահ էր՝ Ռուսաստանի ներքաղաքական դրության անկայունության, երկրում Ժամանակավոր կառավարության իշխանության թուլության, Կովկասում և Ռուսաստանի այլ մասերում ցրված հայ գաղթականների՝ դեպի Երկիր վերադարձի ճանապարհին ռուսական իշխանությունների հարուցած արգելքների, ռուսական բանակի քայքայման և Կովկասյան ռազմաճակատից նրա հեռացման պատճառով¹⁸: Հայ հասարակության լայն շրջանակներում ինքնորոշման և անկախության գաղափարի հասունացումը, այդ ուղղությամբ հայ ազգային գործիչների թույլ տված սխալները, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանի հարցում ռուսական դիվանագիտության անհետևողականությունը պատմագիտական աշխատություններում բացատրվում են 1917 թ. Արևմտյան ռազմաճակատում ռուսական զորքի ապրիլյան և հունիսյան հարձակումների ձախողմամբ, արտաքին ասպարեզում Ռուսաստանի դիրքերի թուլացմամբ, պատերազմի, հաշտության ու նվաճած տարածքների բաժանման հարցերում ռուս-անգլո-ֆրանս-ամերիկյան հակասություններով, Ժամանակավոր կառավարության ներսում առկա տարաձայնություններով և բոլշևիկյան աճող քարոզչությամբ¹⁹: Վերոնշյալ իրադարձությունները նաև դիտարկվում են որպես նախադրյալներ, որոնք եկան ամրապնդելու հայ ազգային շրջանակներում իշխող համոզումն առ այն, որ Արևմտյան Հայաստանի հարցը պետք չէ կապել ոչ Արևելյան Հայաստանի հարցի և ոչ էլ Ռուսաստանի հովանավորության հետ, այլ պետք է առանձին լուծել՝ բարձրացնելով Արևմտահայաստանի ինքնորոշման ու անկախության հարցը և, միաժամանակ, ամրապնդելով քաղաքական կապերն ԱՄՆ-ի ու եվրոպական երկրների հետ՝ անհրաժեշտության դեպքում անկախ Արևմտյան Հայաստանի նկատ-

¹⁷ Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 16:

¹⁸ Տե՛ս Մելիքյան Վ.Հ., Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը հոկտեմբեր, էջ 260-276:

(1917 թ. մարտ-

¹⁹ Տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., էջ 19-20: Նույնի՝ Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակա-տումներում XVI դարից 1917 թ.), էջ 692-694: Марукян А., նշվ. աշխ., էջ 368-378, 381-384:

մամբ միջազգային վերահսկողության երաշխիքներ ստանալու նպատակով²⁰: Պատմաբան Ա. Մարտիքյանի դիտարկմամբ, 1917 թ. կեսերին ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքը Լեհաստանի, Լիտվայի, Լատվիայի, Էլզաս-Լոթարինգիայի և Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական կարգավիճակի որոշման հիմքում դնելու հարցի բարձրացումը Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության կողմից ավելի շուտ վկայում էր Արևմտյան Հայաստանի գինագրավումից հրաժարվելու, քան այնտեղ ռուսական պետության ազդեցությունն ու իշխանությունն ամրապնդելու՝ ռուսական կառավարող շրջանակների մտայնության մասին: Պատմաբանի դիտարկմամբ, վերջինս հետևանք էր անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի համաձայնագրերի կատարման հարցում Դաշնակիցների միջև առկա տարաձայնությունների²¹: Հարցն այն է, որ Արևմտյան Հայաստանի հարցում ազատ ինքնորոշման սկզբունքը կիրառելու դեպքում անխուսափելի էր դառնալու կա՛մ նրա անկախացումը, կա՛մ, որ առավել հավանական էր, Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Օսմանյան կայսրության իշխանության վերականգնումը: Ինչ վերաբերում է 1917 թ. վերջերին Անտանտի տերությունների կառավարող շրջանակներում Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման և անկախության գաղափարի շեշտմանը, ապա հայրենական պատմագրության մեջ դա բացատրվում է Արևմտահայաստանի խորհրդայնացումը բացառելու և Օսմանյան կայսրության ոչ թուրքական տիրույթների բաժանման վերաբերյալ համաձայնագրերի գաղտնագրծումից հետո դրանց շուրջ բարձրացած միջազգային հասարակական բողոքի ալիքը մեղմելու՝ Անտանտի տերությունների մղումով:

Հայաստանյան պատմագրությունը ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքը համաշխարհային պատերազմի ընթացքում նվաճված տարածքների քաղաքական կարգավիճակի որոշման հիմքում դնելու հարցի միջազգային դիվանագիտական և ռուսական ներպետական քննարկումների տրամաբանական շղթայում է նաև դիտարկում խորհրդային Ժողկոմխորհի 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ի «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակը: Նախ, ուշադրության է արժանի այն փաստի շեշտումը, որ հրովարտակի հիմքում դրված և բոլշևիկների կողմից որպես նորահայտ ու նախադեպը չունեցող քայլ ներկայացվող ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը հռչակվել էր դեռևս Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության ժամանակ: Ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը դրված էր եղել Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության ազգային և արտաքին քաղաքականության հիմքում: Բացի այդ, Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշումը բխում էր երկրում բոլշևիկյան կուսակցության իշխանությունն ամրապնդելու, Քառյակ միության երկրների հետ անջատ հաշտություն կնքելու միջոցով Ռուսաստանը միջազգային մեկուսացումից անհապաղ դուրս բերելու՝ խորհրդային կառավարության շահերից: Խորհրդային Ռուսաստանին ձեռնտու էր իր հարավային սահմանին ունենալ խորհրդայնացման հեռանկարով անկախ Արևմտյան Հայաստան, որը բուֆերի դեր կա-

²⁰ Տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., էջ 16-17:

²¹ Տե՛ս Марукян А., նշվ. աշխ., էջ 374-378:

տարեր Խորհրդային Ռուսաստանի կոմկապյան սահմաններին ինչպես Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կողմից Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրերը Ռուսաստանից անջատ իրագործելու դեպքում, այնպես էլ Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև՝ պատերազմի ավարտից հետո: Չէր բացառվում Արևմտյան Հայաստանը Օսմանյան կայսրությանը վերադարձնելու տարբերակը: Ա. Մարությանը նկատում է, որ Խորհրդային կառավարությունը, ըստ էության, շահագրգռված չէր որևէ քայլ ձեռնարկել Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման և թուրքական ցեղասպան տիրապետությունից վերջնակա-նապես ազատագրվել ու սեփական հայրենիքում անվտանգ ապրել երազող հայ ժողովրդի ճակատագրի հարցերը լուծելու ուղղությամբ: Որպես հիմնավորում՝ պատմաբանը համեմատում է «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակը դրա Նախագծի հետ, ինչպես նաև մատնանշում Արևմտյան Հայաստանից Կոմկապյան բանակի գորամասերի դուրսբերման վերաբերյալ «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակը, որը վտանգի տակ դրեց Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության ֆիզիկական գոյությունը²²: Այդ հանգամանքը մատնանշում են այլ պատմաբաններ ևս²³: Ավելին, Ա. Մարությանը նկատում է. «Կարելի է ենթադրել, որ ...Թուրքահայաստանի մասին հրովարտակով Խորհրդային Ռուսաստանն իրեն ապահովագրում էր Արևմտյան Հայաստանը փասացիորեն Թուրքիային վերադարձնելու համար պատասխանատվությունից»²⁴: Պատմաբան Վ. Մելիքյանն էլ հատկանշական է համարում, որ հրովարտակում Ժողկոմ-խորհր խուսափեց Արևմտյան Հայաստանի սահմանները նշելուց, և հավելում. «Ստեղծված իրադրության մեջ, երբ ռուսական զորքերը հեռացան ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանից, այլև Անդրկովկասից, և իրագործվեց թուրքական արշավանքը դեպի Արևելյան Հայաստան, «Թուրքա-հայաստանի մասին» հրովարտակը կորցրեց իր գործնական նշանակությունը»²⁵: Այդուհանդերձ, որպես «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակի թերևս միակ պատմական նշանակություն, մատնանշվում է Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից հայ ժողովրդի տարածքային իրավունքների ու պահանջատիրության ճանաչումը: Ցավոք, Խորհրդային Ռուսաստանն այդ դիրքորոշմանը մնաց մինչև 1921 թ. Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումը: Մոսկվայի պայմանագրով Ռուսաստանն Արևմտյան Հայաստանը ճանաչեց որպես Թուրքիայի բաղկացուցիչ մաս և դրանով հրաժարվեց «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակից²⁶:

²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 388-395:

²³ Տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., էջ 21-22: Մելիքյան Վ., 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը Ռուսաստանում և Հայաստանը [Հայոց պատմություն, հ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – 1918 թ.), գիրք երկրորդ (1901-1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին), էջ 609]: Марукян А., նշվ. աշխ., էջ 395:

²⁴ Марукян А., նշվ. աշխ., էջ 387:

²⁵ Մելիքյան Վ., 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը Ռուսաստանում և Հայաստանը, էջ 609-610:

²⁶ Տե՛ս Խորշոռույան Լ., նշվ. աշխ., էջ 44: Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 73: Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., էջ 21-22: Պողոսյան Ստ., Պողոսյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 73-74: Մելիքյան Վ., 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը Ռուսաստանում և Հայաստանը, էջ 610:

Անկախության վերականգնումից հետո Հայաստանի Հանրապետությունում շնորհակալ աշխատանք է կատարվել նաև Առաջին աշխարհամարտի շրջանում Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական կարգավիճակի հարցին առնչվող ազգային այնպիսի հիմնախնդիրների ուսումնասիրման ուղղությամբ, ինչպիսին են՝ Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարումը, ազգային ինքնապաշտպանության կազմակերպումը՝ ընդդեմ թուրքական ներխուժման Արևմտյան և Արևելյան Հայաստան, մեծ տերությունների դիրքորոշումն ու քաղաքականությունը Հայկական հարցում և այլն:

ՀՀ պատմագրության մեջ Հայաստանի ինքնորոշման հիմնախնդրի նորովի ուսումնասիրումը, ինչպես նաև այդ ուղղությամբ նախկինում կատարված գիտական աշխատանքի արդյունքների վերագնահատումը կարևոր ներդրում են ոչ միայն արդի հայագիտության շրջանում, այլև ազգային հիմնախնդիրների վերաբերյալ գիտական հայեցակարգի մշակման գործում:

ОСВЕЩЕНИЕ ВОПРОСА О САМООПРЕДЕЛЕНИИ ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ В ПОСТСОВЕТСКОЙ АРМЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

ОГАНЕСЯН Л. Г.

Резюме

Вопрос о самоопределении Западной Армении обсуждался в дипломатических кругах великих держав в период возможного подписания в 1916 г. англо-франко-русских тайных соглашений о разделе нетурецких частей территории Османской империи вплоть до захвата Западной Армении турецкой армией в 1918 г.

После восстановления независимости Армении в 1991 г. отечественная историография вновь обратилась к вопросу о самоопределении Западной Армении. В ряде фундаментальных исследований армянских историков, посвященных Армянскому вопросу, были выявлены те внешние и внутренние причины, в силу которых решение Армянского вопроса зашло в тупик.

THE QUESTION OF SELF - DETERMINATION OF WESTERN ARMENIA IN POST-SOVIET ARMENIAN HISTORIOGRAPHY

L. HOVHANNISYAN

Abstract

The version of solution of Armenian Question on the basis of self - determination of Western Armenias was discussed in diplomatic circles of great powers in the period from signing of English-French-Russian secret agreements on partition of non-turkish parts of Ottoman Empire in 1916 until the

capture of Western Armenia by the Turkish army in 1918. After the re-establishment of Armenian independence in 1991, the Armenian historiography returned to the question of Western Armenians' self-determination. The real possibility to achieve self-determination for Western Armenia is reconsidered and revalued, also the foreign and internal causes of its failure are revealed by Armenian historians in several fundamental scientific works on Armenian question.

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ (1918 թ.)

ԱՐԴԱՀԱՄՅԱՆ Հ. Բ.

Արցախի հիմնահարցի 1918 թ. պատմությանը բազմիցս անդրադարձել են շատ հայ հեղինակները¹, որոնց աշխատանքներում կամա թե ակամա տեղ են գտել բացթողումներ, կամ էլ առանձին հարցեր դուրս են մնացել ուշադրությունից: Դա, ըստ էության, հետևանք է արխիվային հենքի անբավարարության, հեղինակների շտապողականության կամ փաստերի հակասության:

Արցախահայության առաջին համագումարը տեղի է ունեցել 1918 թ. հուլիսի 22-26-ին Շուշիի թեմական դպրոցի դահլիճում: Հարություն Թումյանը նշել է, որ համագումարին մասնակցել է 180 պատգամավոր², իսկ Եղիշե Բշխանյանը՝ 60³: 21 գյուղախմբային հասարակության կողմից ուղարկված 42 պատգամավորին գումարվել են Շուշիից ութ պատգամավոր, քաղաքական հինգ կուսակցություններից՝ յուրաքանչյուրից երկուական պատգամավոր: Այսպիսով, ստացվում է 60 պատգամավոր: Եղ. Բշխանյանը նաև բացատրել է, որ համագումարին «խորհրդակցական ձայնով մասնակցում էին միջկուսակցական բյուրոյի բոլոր անդամները, նաև «մի քանի ինտելիգենտներ զանազան կուսակցութեանց պատկանող, բայց պաշտօնական հանգամանք չունեցողներ»⁴: Գրիգոր Հովհաննիսյանը գրել է, թե Ղարաբաղի հայության առաջին համագումարի «յուրաքանչյուր գյուղից մասնակցում էր մեկական պատգամավոր»⁵: Փաստորեն, նա

¹Տե՛ս Լեո, Անցյալից, Ե., 2009, Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1998, Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, 1930, Միմոնյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, Ե., 1996, Բշխանյան Ե., Լեոնային Ղարաբաղ 1917-1920, Ե., 1999, Թումյան Հ., Դեպքերը Լեոնային Ղարաբաղում 1917-1920 թթ., պատմական ակնարկ, Ե., 2008, Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Ե., 1999, Հովհաննիսյան Գ., Սովետական իշխանության հաստատումը Լեոնային Ղարաբաղում, Ե., 1971, Կիսիբեկյան Ա., Հուշեր, գիրք առաջին, Ե., 2011, Արամյախ (Միսակ Տեր-Դանիելյան), Ղարաբաղի տագնապը, Ե., 2011, Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Ե., 1994, Աբրահամյան Հ., Մարտնչող Արցախը, գիրք Ա, 1917-1923 թթ., Ե., 2003, Հարությունյան Հ., Լեոնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., Ե., 1996, Բալայան Վ., Դրվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության, Ե., 1912, Дадаян С. Факты и вымыслы политической истории Нагорного Карабаха (1918-1923), Степанакерт, 2016; Туманян М. Дипломатическая история Республики Армения 1918-1920 гг., Ե., 2012; Махмудян Г. Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920. Время белого человека, Ե., 2002 և այլն:

² Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 101:

³ Բշխանյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 172: Ե. Բշխանյանը տողատակում բացատրել է, որ «ըստ ընտրական հրահանգի, յուրաքանչյուր գյուղախմբային հասարակություն ուղարկել է 2-ական պատգամավոր»: Այն ժամանակ Արցախը բաժանված էր 22 գյուղախմբի, որից պատգամավորներ են ուղարկվել 21-ը:

⁴ Նույն տեղում, էջ 172: Աղբյուրներից մեկում ակնարկ կա, թե համագումարին իր կամքով մասնակցել է թրքախոս մահմեդական սոցիալ-դեմոկրատ Լյուֆթալի Բեհրուդովը, որին մուսավթականները սպանել են 1918 թ. սեպտեմբերին ոչ այն է Աղդամում, ոչ այն է հայկական Քյաթուկ գյուղի մոտ, ուր գնում էր հայերի հետ բանակցելու:

⁵ Հովհաննիսյան Գ.Ա., նշվ. աշխ., էջ 84:

ժխտում է Եդ. Իշխանյանի հաղորդումը, որ, հրահանգի համաձայն, յուրաքանչյուր գյուղախմբային հասարակությունը ընտրել էր երկուական պատգամավոր: Կարծում ենք, որ Գ. Հովհաննիսյանը ճիշտ չէ:

Խնդրի առնչությամբ հարց է առաջանում. ինչո՞ւ այլազգի որևէ ներկայացուցիչ համագումարին չի մասնակցել, չէ՞ որ 1918 թ. հուլիսի տվյալներով Ղարաբաղում բնակվող բնակչության 6 տոկոսը այլազգի էին՝ թրքախոս մահմեդականներ, ռուսներ, քրդեր և այլն: Մինչդեռ եթե ոչ պատգամավորի, թեկուզ հյուրի կարգավիճակով կարող էին նրանց ներկայացուցիչները մասնակցել: Սակայն ինչո՞ւ է դա բացառվել: Այդ հարցը չի անհանգստացրել վերոնշյալ ոչ մի հեղինակի:

Առաջին համագումարի նախօրյակին հարաբերությունները բավական սրվել էին հայերի և թրքախոս մահմեդականների միջև: «Մուսավաթ» և «Իթթիհատ» ազգայնամոլ կուսակցությունները, ելնելով իրենց ցեղային ձգտումներից և քաղաքականությունից, մուսուլմանների շրջանում ընդլայնել էին քարոզչությունը և կոչ էին անում զինվելու, ազգային ջոկատներ կազմակերպելու և հայերին ստիպելու հեռանալ իրենց պատմական հայրենիքից: Այդ հոդի վրա էլ 1917 թ. երկրորդ և 1918 թ. առաջին կեսերին խստորեն սրվել էին հայ-թուրքական հարաբերությունները, ավելացել էին գողությունները, ավազակությունները, մարդասպանությունը, հաճախա-կի փակվում էին Եվլախ-Շուշի և Շուշի-Գորիս ճանապարհները: Առանձնապես սուր վեճեր և ընդհարումներ էին տեղի ունենում քոչվորների և տեղաբնակների միջև: Նույնիսկ մահմեդական գյուղացիներին կոչ էին անում հրաժարվել հայերին սննդամթերք վաճառելուց: Օրինակ՝ 1919 թ. հունվարի 15-ին Ադդամում տեղի ունեցած թրքախոս մահմեդականների համագումարը որոշում է ընդունում հայերին բոլորտ հայտարարել⁶:

Թվում է, թե 1917 թ. դեկտեմբերի 25-ին Շուշիի հասարակական ակումբում տեղի ունեցած հասարակության ժողովում ստեղծված հայ-թուրքական կոմիտեն կնպաստեր երկու ժողովուրդների միջև հարաբերությունների ամրապնդմանը, լայնորեն պայքար կծավալեր անիշխանության և անօրինությունների դեմ: Սակայն ոչ այդ կոմիտեն և ոչ էլ 1918 թ. ապրիլի 2-ին, մայիսի 14-ին և մայիսի 25-ին Ասկերանում տեղի ունեցած հայ-թուրքական համագումարները⁷ չկարողացան վճռել ոչ պարենավորման, ոչ քոչի, ոչ չարաշահության, ոչ բոլորտի, ոչ ճանապարհներն ապահով դարձնելու և ոչ էլ մյուս հարցերը:

Կար նաև այլ հարց. 1917 թ. դեկտեմբերի 16-ին սպա Նիկոլայ Բսախանյանի նախաձեռնությամբ կազմվել էր Հայ զինվորականության միության Ղարաբաղի ճյուղը, որը ստեղծեց 150-հոգանոց վաշտ: Այն պետք է տեղակայվեր դեռևս XIX դարի քառասնական թվականներին Շուշիում և Վարաքակում (Խանքենդի) կառուցված գորանոցներում: Թիֆլիսի զինվորական շտաբի դեկտեմբերի 21-ի կարգադրությամբ Հայ

⁶ Սողոմոնյան Մ., Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում (տե՛ս Հայկական պետական հեռակա մանկավարժական ինստիտուտի գիտական աշխատությունների ժողովածու, N 7, Ե., 1967), էջ 153:

⁷ Իշխանյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 130, 145 և 148:

զինվորականության միության Շուշիի ճյուղին էր հանձնվել Շուշիի գավառի զինվորական շենքերի և այլ գույքի պահպանությունը: Այս հանգամանքը խստորեն վրդովեցրել էր քաղաքի թրքախոս մուսուլմաններին, քանի որ նրանք մտադիր էին այդ գորանոցներում տեղավորել իրենց ինքնապաշտպանական ջոկատները:

Թրքախոս մուսուլմանները դժգոհ էին նաև հայ քաղաքական կուսակցությունների՝ դեկտեմբերի 24-ին ստեղծած 14 հոգուց բաղկացած միջկուսակցական բյուրոյից, որն իր ձեռքում էր կենտրոնացրել երկրամասի օրենսդիր և գործադիր իշխանությունները: Այդ մարմինը ստեղծվել էր դաշնավարության սկզբունքով, այսինքն՝ անդամներ էին ընտրվել բոլոր հինգ քաղաքական կուսակցություններից: Դրան հավելենք նաև այն, որ Արցախի քաղաքական ուժերի միջև հաճախակի խախտվում էր հաստատված համերաշխությունը՝ թողնելով բացասական հետևանքներ: Դրանք կանխելու համար 1918 թ. հունիսի 15-17-ին տեղի ունեցած միջկուսակցական նոր հավաքը ստեղծում է «Հայ հեղափոխական կուսակցությունների և կազմակերպությունների կոմիսարների խորհուրդ»՝ կազմված յոթ անդամից և քարտուղարից, որոնցից չորսը՝ դաշնակցական, երկուսը՝ մենշևիկ, երկուսը՝ սոցիալ-դեմոկրատ⁸: Կառավարության կազմում ամբողջությամբ հայեր էին. դա ևս տեղի էր տվել թրքախոս մուսուլմանների դժգոհությանը: Թվարկված իրադարձությունների հետևանքով Շուշիի թրքախոս մահմեդականների անջատողական քարոզչության շնորհիվ քաղաքում ստեղծվել էր երկիշխանություն՝ հայկական և մահմեդական: Իսկ դա բավական բացասաբար էր ազդում քաղաքի և երկրամասի կյանքի վրա: Այս խնդիրները ևս դուրս են մնացել հայ հեղինակների ուշադրությունից:

Կան նաև արցախահայության առաջին համագումարին առնչվող այլ բնույթի բացթողումներ: Վահրամ Բալայանը գրում է. «1918 թ. հուլիսին, ի դեմս Լեոնային Ղարաբաղի, Անդրկովկասում գործում էր չորրորդ սուվերեն հանրապետությունը⁹»: Խոսք չկա, լավ ցանկություն է: Սակայն կամա թե ակամա հեղինակը կրկնել է թրքախոս մահմեդական մուսավաթ հեղինակ Բերահիմովին, թե հայկական գործիչները պայքարում են՝ ստեղծելու «Карабахская (Шушинская) Республика»¹⁰: Նա մեկ ամիս անց հեզնանքով գրում է. «Когда армяне были заняты созданием Карабахской Республики...», ապա նրանց հրավիրած համագումարը հայտարարում է «Карабахскую Республику и распредел[ляет] административные должности», և քր «Правительство было создано исключительно дашнакцаканское...»¹¹: Այս վերջին արտահայտությունը ճշմարտության խեղաթյուրում է և միանգամայն դատապարտելի: Վերևում նշվել է Արցախի առաջին կառավարության կազմի մասին: Իսկ մեկ ամիս անց տեղի ունեցած առաջին համագումարի նորընտիր կառավարությունն ունեցել է հետևյալ կազմը՝ երեք դաշնակցական, մեկ մենշևիկ, մեկ սոցիալ-հեղափոխական և

⁸ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 221, ց. 1, գ. 30, թ. 26:

⁹ Բալայան Վ., նշվ. աշխ., էջ 85:

¹⁰ Азербайджан (Баку), N 4, 25.09.1918.

¹¹ Նույն տեղում, N 14, 21.10.1918.

երկու անկուսակցական¹², սեպտեմբերի 8-10-ը տեղի ունեցած երկրորդ արտահերթ համագումարում կառավարության կազմում ընտրվել են հինգ դաշնակցական, մեկ սոցիալ-հեղափոխական, մեկ կադետ, մեկ սոցիալ-դեմոկրատ և մեկ չեզոք¹³: Բնչպես տեսնում ենք, երեք դեպքում էլ կառավարությունը դաշնավարային էր, որին մասնակցել են տարբեր քաղաքական ուժերի ներկայացուցիչներ: Դաշնակցական կուսակցության անդամների մասնակցությունը միշտ էլ գերակշռել է, որովհետև այն քանակով զգալիորեն մեծ էր: Եթե բոլշևիկների և կադետների կուսակցությունների անդամների թիվը չէր անցնում տասից, ապա դաշնակցական կուսակցության թիվը գերազանցում էր մի քանի հարյուրը:

Վ. Բալայանը նաև գրում է, թե արցախահայության առաջին համագումարն ստեղծում է Ազգային խորհուրդ և յոթ հոգուց բաղկացած Ժողովրդական կառավարություն: Սա կոպիտ սխալ է: Համագումարն Ազգային խորհուրդ չի ընտրել, այլ ընտրել է կառավարություն: Միայն արցախահայության երկրորդ արտահերթ համագումարը (1918 թ., սեպտեմբերի 8-10) որոշել է Ղարաբաղի Ժողովրդական կառավարությունը վերանվանել Ղարաբաղի Հայոց Ժողովրդական խորհրդի: Ըստ էության, Վ. Բալայանը Ղարաբաղի հայության առաջին համագումարի կողմից կառավարություն և Ազգային խորհուրդ ընտրելու վերաբերյալ գաղափարը վերցրել է Գրիգոր Հովհաննիսյանից. «Համագումարը, ազգայնական ուժերի մտցրած առաջարկի համաձայն, Լեռնային Ղարաբաղը հայտարարեց անկախ վարչաքաղաքական միավոր, ընտրեց ազգային խոր-հուրդ և 7 հոգուց կազմված Հայկական Ղարաբաղի Ժամանակավոր կառավարություն¹⁴: Հեղինակը որպես աղբյուր վկայում է, Մշակե թերթի 1918 թ. հուլիսի 25-ի թիվ 144-ը: Սակայն թերթի այդ համարում նման բան չկա: Վ. Բալայանն էլ, առանց Գ. Հովհաննիսյանի մատնանշած աղբյուրը ստուգելու, նույնությամբ կրկնել է: Թուրքիան 1918 թ. ապրիլին իր 45 դիվիզիայից 10-ը կենտրոնացրել էր Կովկասյան ռազմաճակատում: Արդեն մայիսի 27-ին, Անդրկովկասի սեյմի լուծարման օրերին, թուրքական բանակի շտաբը՝ Նուրի փաշայի հրամանատարությամբ, մտնում է Գանձակ, իսկ հունիսի 5-ին այնտեղ է հասնում 5-րդ բանակը՝ Մյուսել փաշայի հրամանատարությամբ¹⁵: Հունիսի 17-ին Նուրի

¹² Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 51, Իշխանյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 177:

¹³ Իշխանյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 203:

¹⁴ Հովհաննիսյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 84:

¹⁵ Մփյուռքահայ հեղինակ Պետրոս Զարդարյանը բացատրել է, որ, ընդհանրապես, Ադրբեջան երկրի գաղափարը գոյություն չի ունեցել, այն ստեղծել են պան-թուրքական և պանթուրանական տեսաբանները, որոնք, XIX դարի վերջին տասնամյակից սկսած, «իրենց բազմաթիվ գործակալներու ջանքերով սկսան «ազրպէճանցի ազգ», «Ազրպէճան» երկիր հասկացութիւնները տարածել Հարաւ-արեւելյան Կովկասի թրքախօս մահմեդական բնակչութեան ... մէջ»: Այդ նրանք «կազմակերպեցին 1905-1906-ի հայկական կոտորածները» Կովկասի հայաբնակ տարածքներում» (Պետրոս Զարդարեան, «Թուրք ազգ» մը գոյութիւն ունի՞ արդեօք», Մթնբոլմ, 1998, էջ 27): Նա շարունակում է, որ «ազրպէճանցի ազգ» և «Ազրպէճան» երկրի պնդումները ավելի գործնական «գետնի վրայ բերուեցան մանաւանդ 1918-ի երկրորդ կէսին, երբ օսմանեան բանակը գրաւեց Հարաւային Կովկասի գրեթէ ամբողջութիւնը... Այդ օրերին է, որ ծնունդ առաւ այսպէս կոչուած «Ազրպէճանի Հանրապետութիւնը»: Երբ թուրքական բանակը, Պարսկաստանի և

փաշայի գլխավորությամբ ստեղծվում է «Մուսուլմանական ազգային խորհուրդ»՝ Խան-Խոյսկու գլխավորությամբ: «Բսլամի բանակ» ստեղծելու համար մոբիլիզացվում է նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի բնակչությունը, և տեղերում նշանակվում են թուրք-պարետներ¹⁶: Աղդամում պարետ է նշանակվում տաճիկ Բսմայիլ Հաքքը բեյը, Շուշիում՝ Հասան Բասրը բեյը, որին փոխարինել է Խոսրով բեյ Փոլատովը¹⁷, Կարյազինոյում՝ Քյազըմ բեյը, որը մինչ այդ պարետ էր Աղդամում և այլն: Գանձակի թուրքերը ստիպում էին արցախահայությանը կատարել իրենց բոլոր հրամանները, հակառակ դեպքում սպառնում էին Բսլամի բանակը մտցնել երկրամաս: Նախքան դրան դիմելը Նուրի փաշան Շուշի է ուղարկում մի պատվիրակություն հետևյալ կազմով՝ Խորեն Համասփյուռի (ՀՅԴ) և Գևորգ Մելիք-Շահնազարյան (էսէռ): Պատվիրակությունը, հուլիսի 19-ին հասնելով Շուշի, Արցախի իշխանություններին է ներկայացնում Նուրի փաշայի պահանջը՝ Ադրբեջանի իշխանությանն ընդունել այնպես, ինչպես ընդունել են Գանձակի հայությանը: Վրդովված Արցախի Կոմիսարների խորհրդի պահանջով՝ քաղաքի հայության հետ պատվիրակության շփումը բացառելու համար նրանց արգելափակում են «Մարդին» հյուրանոցում: Արցախի իշխանությունները մերժում են Նուրի փաշայի անօրեն պահանջը՝ նշելով, որ «Մենք մեզ կառավարում ենք և չենք ուզում ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը»¹⁸:

Այսպիսով, Նուրի փաշայի ուղարկած պատվիրակությունը ձեռնունայն վերադառնում է Գանձակ՝ առանց որևէ շփում ունենալու արցախահայության հետ: Արցախցիների պատասխանը վրդովում է տաճիկ փաշային. նրա հրամանատարությամբ բարբարոս ուժերը սեպտեմբերի 15-ին ներխուժում են Բաքու՝ երեք օր շարունակ ցեղասպանության ենթարկելով տեղի հայությանը: Այդ վայրագության հետևանքով զոհվում է 30 հազար հայ¹⁹: Արցախ-զանգեզուրցիները, տեղեկանալով այդ մասին, լցվում են վրեժխնդրությամբ: Չոհվածները հիմնականում ծննդով արցախցիներ և զանգեզուրցիներ էին: Բաքվի ցեղասպանությունից հետո Նուրի փաշան շտապում է Ղարաբաղ: Արդեն Աղդամում էր Անդրկովկասում թուրքական առաջին դիվիզիան՝ չերքեզ Ջամիլ Ջահիդ բեյի հրամանատարությամբ: Նուրի փաշան, Գանձակից ժամանելով Աղդամ, իր հետ տանում է նոր պատվիրակություն՝ Լևոն վարդապետ Փսերյան և Գանձակի Հայոց Քաղաքացիական կոմիտեի անդամ Սարգիս (Սերգեյ) Տեր-Բսրայեյան (էսէռ): Շուշի մեկնած պատվիրակությունը փաշայից հանձնարարություն ուներ արցախահայերին ստիպել իրենց կապերը խզել Սյունիքում գտնվող զորավար Անդրանիկի հետ և առանց

Ղարաբաղի վրայով հասել էր Գանձակ (Գյանջա), նրա հրամանատար Նուրի փաշան տարածքը Պարսկաստանի Հյուսիսային Ադրբեջան գավառի անունով ժամանակավորապես կոչեց Ադրբեջան, որն էլ այդպես մնաց:

¹⁶ Токарежеский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, 1957, с. 95-97.

¹⁷ Իշխանյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 194, 232, 243:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 194:

¹⁹ Իշխանյան Բ., Բաքվի մեծ սարսափները, Թիֆլիս, 1920, էջ 32:

որն է առարկության ենթարկվել Ադրբեջանի կառավարությանը: Այդ օրերին (1918 թ. սեպտեմբերի 18-22-ը) ընթանում էր արցախահայության երրորդ համագումարը: Արցախի իշխանությունները պատվիրակությանը նույնիսկ թույլատրում են մասնակցել համագումարի նիստերից մեկին: Այնուամենայնիվ, քաղաքի զայրացած հայերը պատվիրակությանը մեղադրում են հայ ժողովրդին դավաճանելու և թրքախոս մուսուլմաններին ծախված լինելու համար:

1918 թ. սեպտեմբերի 20-ին, արցախահայության երրորդ համագումարի օրերին՝ Բաքվից Արցախ է գալիս նոր պատվիրակություն, որը նույնպես տաճիկներն էին ուղարկել: Աղբյուրներում նշված չեն պատվիրակության անդամների անունները: Սակայն նրանք ծնունդով արցախցիներ էին, որոնք Բաքվի բանվորներից էին: Նրանք կոտորածի վերջին օրը բանտարկվել էին ու տաճիկ ասկյարների հսկողությամբ ուղարկվել Շուշի՝ արցախահայությանը հաղորդելու, որ Բաքվի հայերն ընդունել են թուրքական իշխանությանը, նույնը պիտի կատարեն նաև իրենք: Տվյալներ կան, որ Բաքվի հայերը նրանց Արցախ ճանապարհելու ժամանակ հանձնարարել են արցախահայերին հասկացնել, որ չհանձնվեն ու չընդունեն թուրքերի պահանջը և շարունակեն դիմադրություն ցույց տալ: Պատվիրակությունը քաղաքի հայ հասարակության հետ հանդիպում է հասարակական ակումբում, պատմում Բաքվում տեղի ունեցած վանդալիզմի մասին և նրանց հաղորդում Բաքվի հայության հանձնարարությունը: Ահա այս պատվիրակությունն է, որ հայ հեղինակները չեն նկատել:

Խնդրո առարկա հեղինակների ուսումնասիրություններում տարաձայնություններ կան 1918 թ. սեպտեմբերի 26-ին Շուշի ներխուժած թուրք-մուսուլման-մուսավաթական բարբարոսների թվի վերաբերյալ²⁰: Ումանք այն հասցնում են մի քանի հազարի: Ակնհայտ է, որ թուրքերը Ղարաբաղ են մտել այն նվաճելու և Ադրբեջանին հպատակեցնելու համար: Երբ մոտ 1500 ասկյարից կազմված բա-նակը Ջամիլ Ջահիդ բեյի գլխավորությամբ²¹ Շուշի մտավ, քաղաքի թուրքերը նրանց դիմավորեցին ցնծությամբ²²: Սակայն նրանք չկա-րողացան Ադդամ-Շուշի խճուղուց այս կամ այն կողմ անցնել²³: Նուրի փաշան ընդունել էր արցախահայության պահանջը՝ «ղարա-փափախավորները» (ազերիները) չմտնեն քաղաք, բացի թուրքերի կանոնավոր զորքերից²⁴, որոնց թիվը, Նուրի փաշայի պնդումով, 2-3 հազարից պակաս չպետք է լիներ²⁵: Արցախ ներխուժած թուրքական ուժերն այնտեղ մնացին 22 օր՝ թե՛ քաղաքի և թե՛ մերձակա գյուղերի բնակիչների հանդեպ կատարելով վայրագություններ²⁶: Վերոհիշյալ հեղինակները չեն անդրադարձել Շուշի մտած տաճիկների թվին: Իսկ Շուշին գրավելուց մի քանի օր անց վանդալները

²⁰ Իշխանյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 194, 220-224:

²¹ Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 69-70:

²² ՀԱՍ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 30, թ. 27:

²³ Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 329:

²⁴ Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 165:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 165:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 164:

փորձում են գրավել նաև ողջ երկրամասը: Առաջինը զորք են ուղարկում Ջրաբերդ: Ումանք նշում են, որ Ջրաբերդի հերոսամարտը տեղի է ունեցել երկու, ումանք էլ՝ երեք անգամ: Իրականում այն տեղի է ունեցել հոկտեմբերի 5-ին և 13-ին: Այդ հերոսամարտի մասին պատմել է Դավիթ Անանունը 1919 թ. փետրվար և մարտ ամիսներին «Մշակ» թերթում տպագրած «Ղարաբաղ» վերնագրով ճանապարհորդական նկարագրությունում, որը, սակայն, վրիպել է մի շարք հեղինակների ուշադրությունից:

Այդ իրադարձությունների առնչությամբ՝ որոշ հեղինակներ նշում են Շուշիում թուրքերի ձերբակալած հայ մտավորականների թիվը: Ումանք՝ 50, ումանք՝ 60, ումանք էլ՝ 70: Իրականում ձերբակալվածների ցուցակը լրիվ չի պահպանվել: Ձերբակալությունները սկսվել են 1918 թ. հոկտեմբերի 1-ից՝ իբրև մի քանի հայի կողմից թուրքական հրամանատարությանը ներկայացրած ցուցակի համաձայն: Ըստ Եդ. Բշխանյանի՝ ձերբակալվել և բանտ է նետվել 51 հոգի: Հ. Թումյանը ձերբակալվածների թիվը նշում է 70²⁷, Հ. Հարությունյանը՝ 60²⁸, Բաքվի հայոց ազգային խորհուրդը՝ 60 հոգի²⁹: Մեր կարծիքով, ճշմարտությանը մոտ է 50 թիվը:

Երկրամասը տնտեսապես քայքայված վիճակում էր, տիրում էր անիշխանություն, անօրենությունները սահմաններ չունեին, շատ քաղաքական և հասարակական գործիչներ հեռացել էին Բաքու, Թիֆլիս, Ռուսաստան, Միջին Ասիա և այլուր: Ամենուր երևում էր սովի ժանիքը: Գողություններն ու ավազակություններն օր օրի գլուխ էին բարձրացնում, վարակիչ հիվանդությունները համաճարակի էին վերածվում, ավելացել էին մարդասպանության դեպքերը: Այս ամենին վերջ տալու և երկրամասին առնչվող մի շարք հարցեր վճռելու համար հրամայաբար պահանջվում էր հրավիրել արցախահայության նոր՝ չորրորդ համագումար:

Արցախահայության պատմության իրավամբ այս ամենածանր ժամանակաշրջանում, մանավանդ 1918 թ. հոկտեմբերի վերջերին, երբ արդեն բանտից ազատվել էին բոլոր ձերբակալվածները, հոկտեմբերի 26-ին հրավիրվում է գաղտնի ժողով՝ Արցախի ազգային խորհրդի անդամների մասնակցությամբ, որն ընտրվել էր արցախահայության երկրորդ արտահերթ համագումարում: Հավաքում հաղորդվում է, որ բանտից ազատվածներն ստեղծել են մի գաղտնի մարմին, որը հարաբերությունների մեջ է մտել երկրամասի շրջանների հրամանատարների հետ: Այդ գաղտնի հավաքում հանգում են նրան, որ պետք է ստեղծել մի ղեկավար մարմին, որը կնախապատրաստի և առանց ուշացնելու, առնվազն 2-3 ամսվա ընթացքում, կհրավիրի արցախահայության չորրորդ համագումարը՝ վճռելու երկրամասին առնչվող բոլոր կենսական հարցերը:

Այսպիսով, 1918 թ. Արցախում տեղի ունեցած որոշ իրադարձություններ քննարկելու ընթացքում տեղ են գտել թերություններ, որոնք ճշտման և լրացման կարիք ունեն:

²⁷ Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 174:

²⁸ Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 62:

²⁹ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թ. 22-23:

К ИСТОРИИ АРЦАХСКОГО ВОПРОСА (1918 Г.)**АБРААМЯН Г. Б.****Резюме**

В истории Арцахского вопроса есть множество пробелов, являющихся следствием поверхностного анализа архивных материалов, противоречивости фактов. Исторические события, имевшие место в Арцахе в 1918 г., нуждаются в более доскональном исследовании и ряде уточнений.

ON THE HISTORY OF THE ARTSAKH ISSUE (1918)**H. ABRAHAMYAN****Abstract**

There are many gaps in the history of the Artsakh Issue that are the result of a superficial analysis of archival materials, contradictory facts. Historical events that took place in Artsakh in 1918 need more thorough research and a number of refinements.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԶԳԱՄԻՋՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆՈՒՄ (1991-2008 ԹԹ.)

ՄԱՏԻՆՅԱՆ Լ. Վ., ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ Հ. Մ.

Նախկին Խորհրդային Միության 100-ից ավելի ազգերի, ազգությունների կյանքում վերջին ավելի քան քառորդարյա ժամանակաշրջանում կատարվել և կատարվում են արմատական փոփոխություններ: Միութենական նախկին 15 հանրապետությունները հռչակել են իրենց անկախությունը, փաստացի կայացել, և գործում են մի շարք չճանաչված և մասնակի ճանաչված պետություններ: Նրանց միջև ձևավորվել են միանգամայն նոր փոխհարաբերություններ: Այլևս չկա անխախտ, ամենահզոր հռչակված՝ աշխարհում առաջին բազմազգ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությունը: ԽՍՀՄ-ի նման արագ փլուզումը ապացույցն էր, թե որքան շինծու էին ժողովուրդների այդքան թմրկահարվող բարեկամությունը, ինտերնացիոնալիզմը: Արդի պատմությունը, դրա սթափ, օբյեկտիվ գնահատումը ցույց են տալիս, թե որքան հակասություններ և տարբեր շահեր ունեին և ունեն տարբեր հանրապետությունները, ազգերը և ժողովուրդները: Ինչ խոսք, այդ հակասությունները, տարբեր շահերը, նույնիսկ արդեն միմյանց նկատմամբ տաժած թշնամանքը, պատերազմի հասնող և հասած իրավիճակը միանգամից չէ, որ ստեղծվել էր: Դա առաջացել էր պատմական ժամանակաշրջանում, որին նպաստել էին ամբողջատիրական համակարգը, և, որ շատ կարևոր է, երկար տասնամյակներ իշխած գաղափարախոսությունը:

Եվ վերջապես, բոլոր ազգերի, ազգությունների միջև առաջացած այս հակասությունները հիմնականում արդյունք են այն բանի, որ շատ հարցերի նման ազգամիջյան հարաբերություններին վերաբերող հարցերը ևս լուծվել են անարդարացիորեն, հաշվի չեն առնվել տվյալ ազգի, ժողովրդի ցանկությունները, նրա պատմությունը և անցյալը: Այլ խոսքով՝ գերիշխել է կամայականությունը, վերնից հրահանգավորումը, թելադրանքը, բոլորին միանման տեսնելու և մոտենալու ցանկությունը: Եվ քանի որ նման մոտեցումն անարդարացի էր, ապա պետք է առաջանային ազգերի և հանրապետությունների միջև թշնամանք, անվստահություն, հակակրանք և այլ հակասություններ, սակայն այլակարծության իսպառ բացակայության, մեղմ ասած՝ ոչ ժողովրդավարական պայմաններում այդ թշնամանքը, հակասությունները չէին կարող բացահայտ երևալ, իսկ ազգերն էլ, առավել ևս նրանց կոմունիստական ղեկավարները չէին կարող այդ մասին բարձրաձայնել: Եվ այսպես, տասնամյակների ընթացքում կուտակվեցին ազգային չլուծված այնքան հիմնախնդիրներ, հարցեր, որոնք չէին կարող

լուծվել նախկին հավասարների միություն հռչակված երկրում: Կյանքը ցույց տվեց, որ ազգերի ինքնորոշման կարգախոսը սոսկ նպատակ ուներ նախկին ցարական Ռուսաստանի, ժողովուրդների բանտ կոչվող երկրում բոլոր ազգերին հանել ցարիզմի դեմ, տապալել այն, կատարել սոցիալիստական հեղաշրջում և ազգերին հռչակել որպես համերաշխության, հավասարության, ռուս մեծ եղբոր անշահախնդիր օգնության պայմաններում ապրող ազգեր:

Այսինքն՝ կոմունիստական գաղափարախոսության գլխավոր սկզբունքներից մեկը դարձավ ԽՍՀՄ բոլոր ազգերին, ժողովուրդներին հրամցնել այն գաղափարը, որ ո՛չ մի ազգ, ո՛չ մի ժողովուրդ չի կարող ինքնուրույն գոյատևել, եթե չլինի մեկ միության մեջ: Բսկ եթե դրան հավելենք նաև այն, որ հանրապետությունների միջև սահմանները համարվում էին լոկ պայմանական, ոչ էական, իսկ առանձին դեպքերում էլ սահմանների կամայական վերանայումը, մեկից մյուսին տալը՝ սովորական (իհարկե, միայն Կենտրոնի ցանկությամբ), ապա պարզ կլինի, թե որքան չլուծված և անարդարացի հարցեր էին կուտակվել անխախտ և միասնական թվացող Խորհրդային Միությունում:

Բսկ պատմությունը փաստում է, որ պետք է գար այդ ամենի վերջը կամ ավելի ճիշտ՝ նախկին համակարգի քայքայման սկիզբը, այսինքն՝ նաև արդարության հաստատման համար պայքարը, ավելի որոշակի՝ սկսվելու էր ազգային պետությունների ստեղծման գործընթացը:

Աշխարհի շատ երկրներում ազգային պետությունների ստեղծումն ուղեկցվել է կայսրությունների քայքայումով և ազգամիջյան պատերազմներով:

Մեր ժողովրդի պատմությունը Խորհրդային Միության տասնյակ ժողովուրդների հետ այլ կերպ է ընթացել: Նրանք և հայ ժողովուրդը ևս նվաճվել են ավելի հզոր ռուսական պետության կողմից, որը, ի դեպ, պատմագիտության կողմից մինչև վերջերս գնահատվել է որպես ազատագրում: Իհարկե, նման ազատագրումը ավելի շատ նման էր չարյաց փոքրագույնին: Հայ ժողովուրդը, ինչպես նաև ամեն մի ժողովուրդ կնախընտրեր ունենալ իր ինքնուրույն, ինքնիշխան պետությունը, սակայն պատմական հանգամանքները այնպես են դասավորվել, որ նա XIX դարի առաջին կեսին, այն էլ մի մասով՝ Արևելյան Հայաստանով, հայտնվել էր Ռուսաստանի կազմում: Եվ երևի բնական է, որ հայ ժողովրդի արևելյան հատվածի կյանքն ընթացել է այն համակարգում և ենթարկվել այն օրենքներին, որոնք տիրապետող են եղել ցարական Ռուսաստանում: Ինչ խոսք, այդ համակարգը ներառել էր և՛ տնտեսությունը, և՛ քաղաքականությունը, և՛ հասարակական միտքը, և՛ հոգևոր կյանքը: Անշուշտ, տասնամյակները, հարյուրամյակները չէին կարող անհետևանք լինել և չազդել հայ հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման վրա: Այն սերտորեն կապված էր ռուսական հասարակական-քաղաքական մտքի, հեղափոխական խմորումների հետ, և պատահական

չէ, որ Ռուսաստանում կապիտալիզմի զարգացումն իր հետևանքներով ծնեց նոր սոցիալ-ժողովրդավարական, ազգային-ժողովրդավարական, ազգային-ազատագրական շարժում և դրանց համապատասխան գաղափարախոսություններ, կուսակցություններ: Ամենաազդեցիկը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին դարձավ մարքսիստական գաղափարախոսությունը, իսկ նրա կրողը դարձան պրոլետարիատը և գյուղացիները: Այդ գաղափարախոսության կարևոր առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ առաջին պլանի վրա էր դրվում պատմության զարգացման, նրա առաջընթացը պայմանավորող դասակարգային պայքարի գործոնը: Ընդունելով ազգային-ազատագրական շարժումը՝ մարքս-լենինյան տեսությունը դա ենթարկում էր ըստ այդ հայեցակետի՝ ավելի ճիշտ, ավելի մարդասիրական գաղափարների, որ ազգային-ազատագրական շարժումը սոսկ մի փուլ է կապիտալիզմի դեմ պայքարում ավելի գլխավոր և հեռավոր նպատակին՝ սոցիալիզմին հասնելու համար:

Դժվար չէ կռահել, որ նման աշխարհընկալումը պետք է մեկ ազգը բաժաներ տարբեր շահեր, նպատակներ ունեցող մարդկանց խմբերի, դասերի, խավերի և ավելի մեծ չափով՝ դասակարգերի:

Եվ իրոք, պատմության նման ըմբռնումը հանգեցրեց պատմությունը, ներկայացնելու իբրև դասակարգային պայքարի պատմություն, հետևաբար՝ ոչ թե մեկ ազգն է մյուսի դեմ պայքարում, այլ մեկ ազգի ներսում տարբեր դասակարգեր, խավեր են միմյանց դեմ ելնում: Այսինքն՝ մերժվեց, անտեսվեց հասարակության և ընդհանրապես մարդկության աստիճանական, առանց ցնցումների և արյունահեղության, բարեփոխումներով զարգանալու հնարավորությունը: Ստեղծվեց թշնամու կերպար թե՛ ազգի ներսում և թե՛ նրանից դուրս: Հասկանալի է, որ նման գաղափարախոսության նյութականացումը աշխատավոր զանգվածների շրջանում կնշանակեր նրանց տրամադրել իշխանությունների դեմ:

Եվ իրոք, այդ գաղափարախոսությունն իր գործը կատարեց հատկապես Ռուսաստանում. 1917 թ. կատարվեց շրջադարձային նշանակություն ունեցող երկու իրադարձություն՝ փետրվարին տապալվեց ցարիզմը, իսկ հոկտեմբերին՝ բուրժուազիան: Երկրում հաստատվեց պրոլետարիատի դիկտատուրա:

Եվ քանի որ Հայաստանը (Արևելյան Հայաստանը) Ռուսաստանի կազմում էր 1828 թվականից, ապա այստեղ ևս աստիճանաբար, այսինքն՝ մինչև 1920 թ. նոյեմբերի վերջերը կատարվեցին այն փոփոխությունները, որոնք կատարվում էին Ռուսաստանում՝ անգամ կանգ չառնելով բուրժուադեմոկրատական վերափոխումների փուլի, շրջանակների սահմաններում: Աշխարհի 1/6-րդ մասում փոփոխությունների նման արագ իրականացումը բացատրվում է նրանով, որ բոլշևիկները բազմամիլիոն զանգվածներին խոստացան լուծել ամենակենսական հարցերը՝ հողի հարցը, քաղաքական իրավունքների ազատությունը, ժողովրդավարական կարգերի հաստատու-

ւր, անհատի ազատությունը, սոցիալական արդարությունը, հաշտությունը, ազգերի ազատությունը, ինքնորոշումը և այլն:

Ազգամիջյան հիմնախնդիրների տեսանկյունից շատ կարևոր է քննել, թե ինչպես լուծվեցին այդ հարցերը, իրականում ինչպիսի ինքնորոշում, ազատություն ստացան կայսրությունում ապրող տասնյակ ազգեր: Չմանրամասնելով նշենք, որ 1918-1920 թթ. քաղաքացիական պատերազմը, օտարերկրյա ռազմական ինտերվենցիան մյուս հանգամանքների հետ ստեղծեցին այն ընդհանուր մթնոլորտը, որ նախկին ցարական Ռուսաստանի կազմում անհավասար պայմաններում հայտնված ազգերը այժմ կարող էին կազմել հավասարների միություն: Այսպես 1922 թ. ստեղծվեց բազմազգ Խորհրդային Միությունը: Սակայն հենց սկզբից նշենք, որ թե՛ մինչև Խորհրդային Միության կազմվելը և թե՛ կազմվելուց հետո շատ ազգերի և հատկապես մեր ժողովրդին վիճակված էին մեծ անարդարություններ: 1921 թ. մարտի 16-ին ռուս-թուրքական պայմանագրով Նախիջևանը անարդարացիորեն, առանց պատմության հետ հաշվի նստելու, առանց հանրաքվեի հանձնեցին Ադրբեջանին¹, իսկ նույն թվականի հուլիսի 5-ին ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի որոշմամբ Ադրբեջանին հանձնվեց նաև մյուս պատմական հայկական տարածքը՝ Արցախը²: Հասկանալի է, որ նման անարդարությունը չէր կարող անհետևանք մնալ և չազդել հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների վրա:

Չէ՞ որ ժողովուրդները, այդ թվում և հայ ժողովուրդը կարող են արդարացիորեն հարց տալ. իսկ ո՞ւր մնացին ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին բոլշևիկների խոստումները, ընդ որում, ինքնորոշված՝ ընդհուպ ինքնիշխան պետություն կազմելը:

Եվ ահա այս և շատ այլ հարցերում հրնթացս խորացան բոլշևիկների խոսքի և գործի տարբերությունները: Ազգային մասին խոսելը, ազգային առանձնահատկությունները ներկայացնելը, ազգի պատմության, ազգային-ազատագրական շարժումների մասին գրելը կենտրոնը մեկնաբանում էր որպես ազգայնականություն, ազգայնամոլություն, ժողովուրդների բարեկամությանը վնասող երևույթ և այլն: Սակայն այդ վիճակը անվերջ չէին կարող հանդուրժել ազգերը, ժողովուրդները, որքան էլ որ տիրապետող լիներ վարչաիրավայական համակարգը: Եվ նախկին Միությունում սկսված վերակառուցումը աստիճանաբար ժողովուրդներին, բոլոր ազգերին, հանրապետություններին ավելի տեսանելի դարձրեց ազգային հարցում չլուծված հիմնահարցերը, առկա անարդարությունները: Յավոք, միութենական

¹ Տե՛ս Պայմանագիր 1921 թ. մարտի 16-ի՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: Կարսի պայմանագիր 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ի, Ե., 1991: Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Ե., 2010:

² Աբրահամյան Հ., Արցախյան գոյամարտ, Ե., 1991, էջ 169-170: Хуршудян Л. А. Истина – единственный критерий исторической науки, Е., 1989, с. 36-42: ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 18, թ. 157:

կառավարությունը խորամուխ չեղավ այդ հարցի մեջ, չփորձեց նոր տեսանկյունով, հայեցակետով նայել այդ բարդ և նաև շատ նուրբ հարցին: Եվ որովհետև երկար տարիներ ունահարված էին շատ ազգերի, ազգությունների ինքնասիրությունը, արժանապատվությունը, իրավունքները, երկրում սկսվեց մի նոր շարժում, որի էությունը ազգային հարցի արդարացի լուծումն էր, մանավանդ որ վերակառուցման կարգախոսներից մեկը բոլոր հարցերին պատմական ճշմարտության դիրքերից մոտեցումն էր և սոցիալական արդարության վերականգնումը: Եվ հենց դրանով պետք է բացատրել Լեոնային Ղարաբաղում (Արցախ) պատմական արդարության վերականգնման համար սկսված ազգային-ազատագրական շարժումը:

Այո, անշուշտ, Արցախյան շարժումը ազգային-ազատագրական շարժում էր, որի նպատակը մայր հայրենիքի՝ Հայաստանի Հանրապետությանը միավորվելն էր, ազգերի ինքնորոշման և մարդու իրավունքների ճանաչումը:

Սակայն 1988 թ. սկսված Արցախյան շարժումը, որը զգալիորեն նպաստեց երկրի այլ տարածաշրջաններում նմանատիպ հարցերի առաջացմանը, հանդիպեց նախկին կենտրոնի՝ Մոսկվայի կարծրատիպով, իներցիայով եկած, ամբողջատիրական կարգերին հատուկ կոպիտ մերժմանը, սովորական դարձած նացիոնալիզմին, ազգայնամոլությանը, ծայրահեղությանը տուրք տալու մեղադրանքներին՝ “վերակառուցումը վերաձևում չէ” կարգախոսով, ստատուս քվոն ամեն գնով պահպանելու գործելառճով:

Այստեղ հաշվի չէր առնվում մի հանգամանք, որն ավելի վաղ նկատել էր ակադեմիկոս Բ.Ն. Տոպորնին. Խորհրդային Միությունը այն ձևով, որպիսին որ նա ձևավորվել էր նախորդ տասնամյակների ընթացքում, չէր բավարարում նրա մեջ մտնող հանրապետություններին: Ձևավորվել էր մի յուրօրինակ դիմակայության կարծրատիպ, երբ Միությունը դիտարկվում էր ոչ թե որպես իր մեջ մտնող բաղկացուցիչ մասերը՝ հանրապետությունները միավորող, ինտեգրող և նրանց շահերն արտահայտող մարմին, այլ ավելի շատ ինչ-որ օտար մի ուժ, որը կտրված էր սուբյեկտներից իր անչափ կենտրոնացված, մեծ բյուրոկրատական ապարատով³:

Հավանաբար, բոլորս էլ պատմությունից լավ գիտենք, որ բռնությունը ծնում է հակադարձ բռնություն, դիմադրությունը՝ հակադարձ դիմադրություն: Եվ այսպես՝ նախկին Կենտրոնի մեղքով, հատկապես նոր քաղաքականությունը մշակող Մ. Ս. Գորբաչովի և նրա խորհրդականների մեղքով, որն անընդհատ հանրապետություններին սպառնում էր, որ եթե ազգերը բաժանվեն ըստ ազգային պատկանելության, կսկսվի արյունահեղություն, կարծես թե հուշում էր իրոք արյունահեղության գնալու միտքը: Եվ երբ

³ См. у **Топорнин Б.Н.** Новый Союзный договор: теоретические подходы (Новый Союзный договор: трудные поиски решений, М., 1990, с. 9): Վերցված է՝ **Шинкарецкая Г.Г.** Содружество независимых государств (правовые основы деятельности), М., 2006, с. 3:

առանձին տեղերում գործը հասավ թե՛ արյունահեղության և թե՛ նույնիսկ ցեղասպանության՝ Սումգայիթ, Կիրովաբադ (Գյանջա), Բաքու և այլն, նախկին Միության ղեկավարությունը, Կենտկոմի Գլխավոր քարտուղար Մ. Ս. Գորբաչովը չշտապեցին քաղաքական գնահատական տալ այդ վանդալիզմին, ամենայն խստությամբ, օրենքի ուժով պատժել այդ հանցագործության մասնակիցներին և, որ կարևոր է, նրա կազմակերպիչներին. չշտապեցին երկրով մեկ դատապարտել XX դարի վերջի ցեղասպանությունը, ստեղծել անհանդուրժող մթնոլորտ: Չկազմակերպեցին համընդհանուր պայքար նման երևույթի դեմ՝ դրանով թույլ տալով թողտվություն: Եվ նման անճարակությունը, անիշխանությունը և թողտվությունը ձևավորեցին անպատիժ մնալու կարծրատիպ: Երկրով մեկ սկսվեցին ազգամիջյան ընդհարումներ, ջարդեր, պատերազմներ:

Եվ եթե փորձենք մի փոքր ավելի մեծ մասշտաբով դիտարկել, անընդհատ, ամեն օր չհիշեցնել Սումգայիթը և հայ-ադրբեջանական ամենօրյա կռիվները, ընդհարումները, հակամարտությունները, փորձելով դրանք համարել սոսկ երկու ազգերի, ժողովուրդների ներքին գործ, միևնույն է, այդ կոնֆլիկտը դուրս է գալիս ազգամիջյան նեղ շրջանակից և ստանում միջազգային բնույթ: Այսօր արդեն առկա են Ռուսաստանի Դաշնության ազգամիջյան բախումները: Չեչենների պայքարով Ռուսաստանի պատմության մեջ սկսվել է մի նոր, բավական բարդ, անկանխատեսելի հետևանքներով հղի ժամանակաշրջան: Փաստ է, որ տասնյակ միլիոնավոր ռուսներ ապրում են նախկին Միության տարբեր հանրապետություններում և Ռուսաստանի տարբեր ինքնավարություններում: Փաստ է նաև, որ 50-60 միլիոն մուսուլման ապրում է նախկին Միության հանրապետություններում և ինքնավար հանրապետություններում, մարզերում, երկրի տարբեր քաղաքներում, շրջաններում: Ժամանակին այդ հարցերը առավել մեծ ակտիվությամբ քննարկվել և քննարկվում են հայ պատմագիտության մեջ, հրատարակվում են տարբեր կարգի աշխատանքներ, ուսումնասիրություններ: Բազմաթիվ են այն հեղինակները, պետական, քաղաքական գործիչները, որոնք դատապարտել և դատապարտում են Ադրբեջանի ամենօրյա հակահայկական գործողությունները՝ սկսած 1988 թ. փետրվարի սումգայիթյան իրադարձություններից մինչև Բաքվի, Կիրովաբադի, Խանլարի, Դաշքեսանի հայաբնակ այլ վայրերի հայկական ջարդերը, 2016 թ. ապրիլյան քառօրյա պատերազմը և այլն: Հատկանշական են Բազրատ Ուլուբաբյանի, Սուրեն Զոլյանի, Լենդրուշ Խուրշուդյանի, Յուրի Բարսեղովի, Խիկար Բարսեղյանի, Նիկոլայ Հովհաննիսյանի, Հրայր Բալյանի, Տիգրան Թորոսյանի և շատ ու շատ ուրիշների ուսումնասիրությունները, գիտական հոդվածները, տարբեր կարգի հրապարակումները և այլն: Մանրամասնու-

թյամբ և բազմաթիվ համոզիչ փաստերով հիմնավորված ներկայացված են նաև Ադրբեջանի հակահայ քաղաքականության տարբեր դրսևորումները⁴:

Արդի կարևոր խնդիրներից մեկը թերևս առաջինը ազգամիջյան հարաբերությունների կարգավորումն է, փոխադարձ վստահության հաստատումը, որը կարևոր գրավականներից մեկն է բնականոն կյանքին վերադառնալու համար: Այդ ուղղությամբ էլ շնորհակալ գործ է կատարել ճանաչված հետազոտող, անգլիացի լրագրող Թոմաս դե Վաալը, որը հրատարակել է մի ծավալուն աշխատանք՝ հայ-ադրբեջանական, ԼՂ հակամարտությունների վերաբերյալ⁵: Ուստի մեր օրերի հարցերի հարցը թերևս ազգային հարաբերությունների և հիմնախնդիրների կարգավորման հարցն է. պետք է ամեն ինչ անել, որ դադարեցվեն ազգամիջյան կոնֆլիկտները, իսկ խնդիրների լուծման համար տարբեր երկրների քաղաքական դեկավարները նստեն կլոր սեղանի շուրջ և փորձեն միայն քաղաքական ճանապարհով լուծել բոլոր անլուծելի թվացող հարցերը: Դրա համար պետք է կիրառել օրենքի ուժ, այն իրականացնել պետական մակարդակներով, համատեղ աշխատանքով, հանդուրժողական ազգամիջյան համաձայնության և փոխզիջման պատրաստականության մթնոլորտում: Հակառակ դեպքում, այդ հակամարտությունները հրնթացս կարող են ավելի ու ավելի խորանալ. առայժմ մասնակի, փոքրածավալ պատերազմները, ընդհարումները, միմյանցից պատանդներ տանելու ապրելաձևը, ժողովրդատեղահանությունը, ըստ ազգային պատկանելության տեղաշարժերը, տասնյակհազարավոր նոր գաղթականների հայտնվելը երկրի տարբեր տարածաշրջաններում, նույնիսկ այլ երկրներ մեկնելը և այլն կարող են հանգեցնել մի այնպիսի պատերազմի, որից դուրս գալը անչափ դժվար է և կարող է լինել է՛լ ավելի ծանր: Այսպիսով, ամեննին չհավակնելով գույները խտացնել, պետք է ասել, որ մեր օրերում ազգամիջյան հարաբերությունները բավական լարված են, իսկ առանձին տեղերում դրանք վերածվել են տարբեր աստիճանի բախումների և պատերազմների: Նման պայմաններում ինչպե՞ս վարվել, ինչպե՞ս լուծել առ այսօր շարունակվող այդ մեծ հակամարտությունը:

Իհարկե, ամեն ինչում և բոլոր մեղքերը բարդել նախկին Խորհրդային Միության վրա և բավարարվել դրանով՝ ամեննին հարցի լուծում չէ, և կարծել, թե դրանից հետո հակամարտություններ չեն լինի՝ առավել ևս միամտություն է: Ուստի մեզ թվում է, որ այսօր փորձել ազգամիջյան հիմնախնդիրները լուծել միայն մեկ տարածաշրջանում կամ նույնիսկ մի քանիստում, որոնք այսօր ավելի տաք կետեր են համարվում՝ Արցախ, Օսիա,

⁴ Դավիթավյան Ս., Ադրբեջանի հատուկ ծառայությունները և դրանց հակահայ գործունեությունը (20-րդ դարի վերջ և 21-րդ դարի սկիզբ), Թեկն. ատենախոս. սեղմագիր, Ե., 2016:

⁵ Ավելի մանրամասն տե՛ս Դե Բաալ Թ. *Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной*, М., 2014:

Աբխազիա, Մոլդովա, Ուկրաինա-Ղրիմ, Կենտրոնական Ասիա և այլն, այնքան էլ հեռանկարային չէ: Հետևաբար, այդ հարցի լուծումը պահանջում է համընդհանուր մոտեցում և համընդհանուր սկզբունքների կիրառում՝ հաշվի առնելով տվյալ հարցի լուծման համար թե՛ պատմական մոտեցումը, ճշմարտությունը, թե՛ տվյալ տարածքում ապրող ժողովրդի, ազգի ցանկությունը: Մինչդեռ վերոհիշյալ գործոնները նախկին Խորհրդային Միությունում երբեք հաշվի չեն առնվել, երբեք որևէ վիճելի հարց ազգերի, հանրապետությունների միջև չեն լուծվել ժողովրդավարական սկզբունքով, անհրաժեշտության դեպքում՝ հանրաքվեով: Եվ եթե Խորհրդային Միության տարիներին ամենից շատ գրվում, խոսվում և քարոզվում էր ժողովուրդների բարեկամության մասին, ապա մեր օրերում լույս են տեսնում նույնիսկ այնպիսի աշխատություններ, որոնք ունեն այլ բովանդակություն, այլ ուղղվածություն: Նրանցում փորձ է արվում տեսնել, փնտրել, թե ովքեր են թշնամի և ինչու: Այդպիսի մի հետազոտություն է կատարել ռուսական ծագում ունեցող, այժմ Լոնդոնի էկոնոմիկայի դպրոցի դասախոս Դոմինիկ Լիվենը, որը բավական մեծածավալ (680 էջ) աշխատանք է հրատարակել⁶, որտեղ ավելի շատ քննարկում է այն թշնամանքը, որ տաժեկ են Բրիտանական, Ավստրո-Հունգարական, Թուրքական, Ռուսական կայսրությունները միմյանց նկատմամբ:

Մեր օրերում խորհելու տեղիք է տալիս, թե ինչու ոչ միայն կայսրությունները, որոնք վաղուց այդ ձևով այլևս չկան, այլև շատ պետություններ, եթե ոչ ժողովուրդներ, մեղմ ասած, նույնպես թշնամական մոտեցում ունեն միմյանց նկատմամբ: Այդ երևույթը առավել վտանգավոր է դառնում, երբ անթաքույց նման դիրքորոշում են ցուցաբերում Ադրբեջանի ներկա իշխանությունները, հատկապես նրա առաջնորդ Իլհամ Ալիևը հայ ժողովրդի, Արցախի հայության նկատմամբ՝ այդ ճանապարհին դիմելով անչափ մերժելի, անընդունելի քայլերի:

Այսօր աշխարհում ապրում են 2000-ից ավելի ազգեր, ժողովուրդներ, որոնց 90%-ից ավելին ապրում է բազմազգ երկրներում: Բնականաբար, ժողովուրդների, բոլոր ազգերի վաղվա օրը ոչ թե առձակատումն է, թշնամանքը, անհանդուրժողականությունը կամ պատերազմներն են, այլ ավելի շատ համերաշխությունը, կողք կողքի ապրելու ունակությունը: Անառարկելի է նաև, որ նման փոխզիջման և փոխհամաձայնության գալու գործում անչափ մեծ է պետությունների, քաղաքական կուսակցությունների, մտավորականության դերը, որոնք կոչված են ավելի շատ պետությունների, տարբեր ազգերի միջև ստեղծելու ճիշտ փոխհարաբերություններ և վիճելի հարցերը լուծել քաղաքական ճանապարհով, խորապես գիտակցելով, որ մյուս ճանապարհները տանում են փակուղի:

⁶ Ավելի մանրամասն տե՛ս Լивен Д. *Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней*, М., 2007:

Հենց այդպիսի երկրնորանքի առաջ է կանգնած նաև մեր ազգը, նաև նման վիճակում հայտնված մյուս ազգերը: Ո՞ր ուղին ընտրել՝ հարցերի լուծման առձակատման ուղի՞ն, որը պատերազմ, ավերածություններ, արյունահեղություն է ենթադրում, թե՞ քաղաքական, փոխզիջման և փոխըմբռնման ճանապարհը:

Անշուշտ, նախընտրելին վերջին ճանապարհն է, այն բխում է ժողովուրդների շահերից: Այդ ուղիների ընտրության հետևում կանգնած են որոշակի քաղաքական ուժեր: Ժողովուրդների ցանկությունն է, որ այդ ուժերը սթափ, զգաստ և իրապես գնահատեն իրենց յուրաքանչյուր քայլը և ամեն ինչ անեն հակամարտությունը քաղաքական ճանապարհով լուծելու համար: Դա կլինի մարդասիրական քայլ և կբխի ժողովուրդների շահերից: Եվ մյուսը, որը նույնպես նշեցինք, չի կարելի մտածել, որ ազգամիջյան կոնֆլիկտների մի օջախը մարելով, ինչ-որ չափով լուծելով, կարելի է կարծել թե արդեն վերացվեց հիմնախնդիրը: Կարծում ենք, որ արդեն նման ընդգրկում և սահմաններ ունեցող այդ խճճված, լուծում չունեցող համարվող հարցը կարելի է լուծել համատեղ ջանքերով, կամեցողության դեպքում՝ նաև բոլոր տարածաշրջաններում:

Եվ այսօր, երբ հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը, արցախյան հիմնահարցը ավելի մեծ սրություն են ստացել, վերածվել այսպես կոչված “սողացող պատերազմի”, կրկին համոզվում ենք՝ որքան էլ այն երկու ժողովուրդների շահերն է շոշափում, միևնույն է, խնդիրը պետք է և կարող է լուծվել նաև մյուս ժողովուրդների համատեղ ջանքերով, միջազգային հանրության օգնությամբ, մարդու իրավունքների միջազգային նորմերը հարգելու և ընդունելու պարագայում: Այդ իմաստով արցախյան հիմնախնդրի լուծումը վերը նշված հարթության վրա տեղափոխելու գործում պատկանում է դարերով հարևան երկու ժողովուրդներին՝ հայերին, ադրբեջանցիներին, և նրանց պետական-քաղաքական ղեկավարներին: Այսօր այլ ճանապարհ թերևս չկա: Դա մեկ անգամ ևս փաստեց 2016 թվականի ապրիլյան պատերազմը, իսկ հարցի քաղաքական ճանապարհով լուծումից կշահեն ոչ միայն երկու ժողովուրդները, այլև մյուս ազգերն ու ժողովուրդները, որոնց հարաբերությունները ոչ պակաս չափով նույնպես լարված են և կարիք ունեն արագ և խաղաղ կարգավորման:

МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ (1991-2008 ГГ.)

МАТИНЯН Л. В., АБРААМЯН Г. М.

Резюме

На сегодняшний день наиважнейшим вопросом является разрешение межнациональных проблем, нередко чреватых межэтническими убийствами и

кровопролитиями. При этом урегулирование подобных конфликтов должно осуществляться на государственном уровне, совместными усилиями стран, в атмосфере межнационального согласия и готовности уступить друг другу. В противном случае эти конфликты могут привести к непредсказуемым последствиям. Завтрашний день всех народов и наций – это не войны и противостояние, враждебность и непримиримость, которые испытывают друг к другу Британская, Австро-Венгерская, Турецкая и Российская державы, а мир и толерантность по отношению друг к другу.

INTERETHNIC RELATIONS IN THE MODERN PERIOD (1991-2008)

L. MATINYAN, H. ABRAHAMYAN

Abstract

The greatest issue of our days is, probably, the settlement of national relations and national problems, and all the possible must be implemented to stop ethnic killings, as well as bloodshed. And all mentioned must be done due to force of law, state levels, joint work, in the atmosphere of interethnic consent, tolerance towards each other and willingness to compromise. Otherwise, these conflicts can lead to unpredictable consequences. The future of peoples and all nations is not confrontation, war, hostility and intolerance, that spread British, Austro-Hungarian, Turkish and Russian empires against each other, but peace and tolerance towards each other.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԻՆԳԱՊՈՒՐՈՒՄ

ՆՈՒՐԲԵԿՅԱՆ Լ. Զ.

XX դ. վերջին աշխարհում տեղի ունեցող փոփոխությունների հետևանքով որոշ երկրներ, տնտեսական անախատեպ զարգացում ապրելով, կանգնեցին առաջատար պետությունների կողքին: Այս առումով հզոր պետությունների կողքին պատվավոր տեղ են գրավում նաև փոքր երկրները, որոնց թվին է պատկանում քաղաք-պետություն Մինգապուրի Հանրապետությունը: Վերջինս ունի ընդամենը 719,1 քառ. կմ տարածք¹, չունի գյուղական բնակչություն, բնական պաշարներ և ստիպված է ներկրել խմելու ջուրը: Մինգապուրի թերևս միակ առավելությունը աշխարհագրական դիրքն է, քանի որ գտնվում է ծովային առևտրական ուղիների խաչմերուկում:

Եթե 1965 թ. Մինգապուրն իր տնտեսական ցուցանիշներով գտնվում էր Չիլիի, Արգենտինայի և Մեքսիկայի հետ նույն մակարդակի վրա և համարվում էր “երրորդ աշխարհի” պետություն, ապա այսօր բնակչության մեկ շնչին ընկնող արտադրանքի մակարդակով նշված երկրներից այն առաջ է անցել հինգ անգամ: Մինգապուրի ՀՆԱ-ն հասել է 136 մլրդ դոլարի: Բնակչության մեկ շնչին ընկնող եկամուտների մակարդակով /տարեկան 45 հազ. դոլար/ դասվում է համաշխարհային լիդերների շարքին²:

Մինգապուրն առաջատար դիրքեր է գրավում համակարգչային տեխնոլոգիաների, բիոտեխնոլոգիաների, բժշկական սարքավորումների արտադրության և բարձր տեխնոլոգիաների զարգացման ոլորտներում: Երկրում օտարերկրյա կապիտալի ներդրումների մակարդակով զբաղեցնում է երկրորդ տեղը՝ զիջելով Շվեյցարիային, իսկ ցածր հարկերի մակարդակով զիջում է միայն Դուբային: Կոռուպցիայի և հանցագործության տոկոսը Մինգապուրում ամենացածրն է:

Վերջին տարիներին մեծացել է հետաքրքրությունը արագացված արդիականացում իրականացրած Հարավարևելյան Ասիայի երկրների նկատմամբ, որոնք ավանդականից անցում են կատարել դեպի արդյունաբերական հասարակություն:

Եթե մինչև 1990-ական թթ. տեսաբանները համոզված էին, որ առաջատար կարող են լինել միայն լիբերալ վարչակարգեր ունեցող պետությունները, ապա 2000-ական թթ. նման պնդումը դրվեց մեծ հարցականի տակ: Բանն այն է, որ ավտորիտար և ամբողջատիրական վարչակարգեր ունեցող մի շարք երկրներ կարողացան, տեխնոլոգիական և գիտական թռիչք

¹ Տե՛ս *Малая энциклопедия стран/Н. Г. Сиротенко, В. А. Менделев, Харьков, 2000, с. 343.*

² Տե՛ս *Бюллетень иностранной коммерческой информации, N 28, 13.III. 2007, с. 4.*

ապահովելով, մարտահրավեր նետել արևմտյան ժողովրդավարությանը: Խոսքը ՉԺՀ-ի, Հարավային Կորեայի և Մինգապուրի մասին է:

Հարավարևելյան Ասիայի տարածաշրջանում քաղաքական համակարգի զարգացման ճանապարհները տարբեր են և բազմազան: Որոշ պետություններ ունեն ամբողջատիրական (Բրունեյ), ավտորիտար Թաիլանդ, Մալայզիա), ժողովրդավարական (Արևելյան Թիմոր), իսկ որոշ պետություններ (Լաոս, Վիետնամ)՝ սոցիալիստական կողմնորոշում: Մյանմայի Միությունը, Կամբոջայի թագավորությունը և Բնդոնեզիան անցել են ռազմական-ամբողջատիրական և ռազմական-ավտորիտար վարչակարգերի բարդ ուղին: Այդուհանդերձ, ավտորիտարիզմը այն ուժն էր, որը խթանեց այդ երկրներում արդյունաբերականացման գործընթացը, սակայն չլուծեց քաղաքական արդիականացման խնդիրը³: Քաղաքական արդիականացման գործընթացը Մինգապուրում նույնպես ուղեկցվում էր «կոշտ» քաղաքականությամբ՝ ավտորիտար մեթոդների կիրառմամբ: Սակայն ներկայումս Մինգապուրը, Մալայզիան և Ֆիլիպիններն ունեն ազատական-ժողովրդավարական վարչակարգ:

Քաղաքական արդիականացման տեսաբանների կարծիքով, մի շարք երկրներում, այդ թվում և Մինգապուրում արդիականացում իրականացնողը քաղաքական իշխանությունն էր: Ս. Հանթինգտոնը այդ գործընթացը բնորոշում էր որպես ժողովրդավարացման «երրորդ ալիք»⁴, որը միշտ չէ, որ կարող էր հանգեցնել ժամանակակից ժողովրդավարության հաստատմանը: Այդ պատճառով էլ որոշ տեսաբաններ առաջարկում են օգտագործել «ժողովրդավարական տրանզիտ» հասկացությունը, որն անորոշ արդյունքներով գործընթաց է և չի ենթադրում անպայման անցում ժողովրդավարության: Յան Դերբիշայրը Կամբոջան, Բնդոնեզիան և Թաիլանդը դասում է «երիտասարդ ժողովրդավարական» պետությունների թվին, որոնք իրենց հիմնական գծերով նման են ազատական-ժողովրդավարությանը, սակայն այստեղ բացակայում է քաղաքական համակարգի կայունությունը⁵:

Մինգապուրի Հանրապետությունը տնտեսական գլոբալացման համաշխարհային գործընթացի, ժամանակակից պետականության կայացման և ժողովրդավարության զարգացման վառ օրինակ է: Մինգապուրյան տնտեսական «հրաշքի» հայրն իրավամբ համարվում է երկրի առաջին վարչապետ Լի Կուան Յուն (1959-1990 թթ.): Օգտագործելով Արևմտյան Եվրոպայի առաջատար երկրների փորձը՝ նա կարողացավ պատմական չափանիշներով շատ կարճ ժամանակահատվածում «երրորդ աշխարհի» հետամնաց երկիրը վերածել առաջատար, ծաղկուն և բարեկեցիկ պետության:

³Տե՛ս Вятр Е. Социология политических отношений, М., 1979, с. 291.

⁴Տե՛ս Huntington S.P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century, Norman, L., 1991, p. 58.

⁵Տե՛ս Дербишайр Дж., Дербишайр Я. Политические системы мира: в 2 томах, т. 1, М., 2004, с. 30.

Հրաժարվելով Արևմտյան Եվրոպայի պետություններին բնորոշ լիբերալ-ժողովրդավարության սկզբունքներից՝ Մինգապուրի իշխանությունները շեշտը դրեցին ուժեղ ազգային առաջնորդի գլխավորությամբ ավտորիտար մոդելի զարգացման վրա: Հաշվի առնելով Մինգապուրի բնակչության պատերնալիստական մտածելակերպը՝ նման մոդելի ընտրությունը բավական արդյունավետ էր: Ուժեղ և խարիզմատիկ առաջնորդ Լի Կուան Յուն դարձավ օխլոկրատիայի և քաղաքական վերնախավի ներսում հակասությունները զսպող ուժեղ քաղաքական կամք արտահայտողը:

Մինգապուրն անցել է “հետապնդող” քաղաքական արդիականացման ուղիով, որտեղ տնտեսության զարգացումը չէր զուգակցվում քաղաքական համակարգի ազատականացմանը: Բացի այդ, քաղաքական կյանքում մեծ ազդեցություն են ունեցել կրոնը և ազգային հիմնախնդիրները:

Կարելի է առանձնացնել Մինգապուրի քաղաքական զարգացման գործընթացի երեք փուլ.

1. 1965-1970 թթ. – բնութագրվում է ղեկավարող կուսակցության ձեռքում իշխանության կենտրոնացմամբ և ավտորիտար վարչակարգի հաստատմամբ:

2. 1970-1990 թթ. – միակուսակցական խորհրդարանական ժողովրդավարության հաստատման ժամանակաշրջան:

3. 1990-ից մինչ օրս, երբ տեղի է ունենում ժողովրդավարությանն աստիճանաբար անցնելու գործընթացը:

Առաջին փուլի ռազմավարական հիմնախնդիրը “քաղաքական գոյատևումն” էր, որը հանգեցրեց ավտորիտար վարչակարգի հաստատմանը: Պետությունը և ղեկավարող կուսակցությունը ստիպված էին միջամտել հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներին: Հստակեցվեցին ավտորիտար մոդելի զարգացման հիմնական ուղղությունները՝

1. Մերժել կոմունիստական գաղափարախոսությունը:

2. Իշխանությունը կենտրոնացնել իշխող կուսակցության ձեռքում:

3. Ներգործել հասարակության լայն զանգվածների գիտակցության վրա:

4. Սահմանափակել քաղաքական ընդդիմության գործունեությունը:

5. Արգելել գործադուլները:

Մինգապուրում ավտորիտարիզմի հաստատումը պատահական չէր: Ինքնին նոր պետության ձևավորումը և նրա կայացման պայմանները թույլ զարգացած տնտեսական և քաղաքական հիմքի վրա նպաստեցին դրա զարգացմանը:

1970-ական թթ. սկզբին Մինգապուրը մուտք գործեց զարգացման երկրորդ փուլ: Երկրում ծավալվեց լայնամասշտաբ արդյունաբերացման ծրագիր, խնդիր դրվեց արդյունաբերությունը վերակողմնորոշել դեպի արտաքին շուկա՝ արտահանվող արտադրանքի ընդլայնման միջոցով: Միաժամանակ, լուծվեցին ազգային և սոցիալական խնդիրներ: Այս փուլի

վերջին շրջանում փոխվեց նաև կուսակցությունների դերը: Ի հայտ եկան ընդդիմադիր կուսակցություններ, բարելավվեցին աշխատանքի պայմանները, բարձրացավ բնակչության կենսամակարդակը: Երկրում հաստատվեց «չափավոր» ժողովրդավարություն:

1990 թ. նոր սերնդի առաջնորդների՝ իշխանության գլուխ գալով Մինգապուրում սկսվում է քաղաքական գործընթացների զարգացման երրորդ փուլը: Քաղաքական և տնտեսական զարգացման նոր պետական ռազմավարությունը միտված էր բարձր տեխնոլոգիաների զարգացմանը, ժողովրդավարության ամրապնդմանն ու հետագա զարգացմանը: Հարկ է նշել, որ այսօր սինգապուրյան հասարակությունը կառուցվածքային կերպով փոխման է ենթարկվել, որում հատուկ դերակատարություն են ստացել պետական և բյուրոկրատական համակարգին ինտեգրված տեխնոկրատները: Երկրում ձևավորվել է նաև ազդեցիկ միջին խավ, ինչպես նաև բարձր կրթական մակարդակ ունեցող սերունդ, որը կազմում է սինգապուրյան հասարակության առավել ակտիվ մասը:

Մինգապուրում գոյություն ունի եվրոպական տիպի բազմակուսակցական համակարգ, որտեղ իշխող կուսակցությունը «Ազգային գործողության կուսակցությունն» է /ԱԳԿ/: Այն ձևավորվել է 1954 թ., հիմնված է խիստ հիերարխիայի սկզբունքի վրա և բարձր կազմակերպվածություն ունեցող քաղաքական կառույց է: Բացի ԱԳԿ-ից, Մինգապուրում գոյություն ունեն նաև 24 պաշտոնապես գրանցված կուսակցություններ⁶: Ղեկավարող կուսակցության ղիրքերն այսօր էլ բավականին ամուր են: Դա պայմանավորված է նրանով, որ պրագմատիկ սինգապուրցիների կարծիքով, ղեկավարող կուսակցությունը բավականաչափ բանիմաց է և ունի համապատասխան փորձ, անհրաժեշտ պաշարներ երկրի հետագա զարգացման ճանապարհին դժվարությունները հաղթահարելու համար: Մինգապուրի քաղաքական վերնախավը կարողացել է հաջողությամբ կենսագործել քաղաքացիների նյութական բարեկեցության, քաղաքական կայունության և անվտանգության հիմնախնդիրները՝ դրա փոխարեն ստանալով ժողովրդի վստահությունը:

Նման պայմաններում ընդդիմության գործունեության համար քաղաքական տարածությունը նկատելիորեն սահմանափակված է և երկրի քաղաքական կյանքում չունի նկատելի ազդեցություն⁷:

1990 թ. Մինգապուրի վարչապետ Լի Կուան Յուն, վստահ լինելով, որ սինգապուրյան հասարակության զարգացման հիմնական խնդիրներն իրականացված են, իշխանությունը փոխանցում է նոր սերնդի առաջնորդներին՝ Գո Չոկ Տոնգի գլխավորությամբ: Երիտասարդ բարենորոգիչները

⁶ <http://mgimo.ru/about/news/experts/chto-budet-s-nbsp-edinorogom/>

⁷ Տե՛ս Գրևիչ Յ.Մ. Партия народного действия Сингапура: 50 лет у власти (Юго-Восточная Азия: актуальные проблемы развития, т. 14, 2010, с. 259).

մշակեցին նոր պետական ծրագիր, որտեղ կարևորվում էին հետևյալ ուղղությունները.

- նոր գաղափարախոսության մշակում,
- տնտեսության հետագա զարգացում,
- բանկային գործի կատարելագործում,
- կրթության արդիականացում,
- կոռուպցիայի դեմ հետևողական պայքարի իրականացում:

Նշված ուղղություններից երկրի համար կարևորվում էր հատկապես տնտեսության զարգացումը: Լի Կուան Յուի կառավարության տնտեսության զարգացման ռազմավարությունը հիմնված էր Մինգապուրը Հարավարևելյան Ասիայի ֆինանսական և առևտրային համաշխարհային կենտրոնի վերածելու, ինչպես նաև օտարերկրյա ներդրողների ներգրավման վրա: “Մենք ողջունում էինք յուրաքանչյուրին, ով ցանկանում էր ներդրում կատարել մեր երկրում,-գրում էր Լին, - արդյունքում ամերիկ-ան անդրազգային կորպորացիաները հիմք դրեցին բարձր տեխնոլոգիական արտադրությանը՝ Մինգապուրը դարձնելով էլեկտրոնիկա արտադրող պետություն”⁸:

Մինգապուրի հետագա քաղաքական զարգացումը կապված էր հասարակության ժողովրդավարացման հետ: Վերջին տարիներին պետության ռազմավարությունն ուղղված էր ժողովրդավարության կատարելագործմանը, հասարակության սոցիալական ամբողջականության ամրապնդմանը, միասնական սինգապուրյան ազգի ձևավորմանը, տնտեսության հետագա զարգացմանը, կրթության արդիականացմանը, կոռուպցիայի դեմ շարունակական պայքարին:

Այսօր Մինգապուրը մուտք է գործել տնտեսության զարգացման բարձրագույն փուլ, որին բնորոշ է զլոբալացումը: Տնտեսական արդիականացումը Մինգապուրում ուղեկցվում է կյանքի մակարդակի բարձրացմամբ և կրթության, առողջապահության, հասանելի բնակարանների կառուցման բարելավմամբ, ինչը հնարավորություն տվեց խուսափելու սոցիալական բախումներից և պահպանելու քաղաքական կայունությունը⁹:

Երկար ժամանակ քաղաքական վերնախավի դիրքերի ամրապնդմանը նպաստեց այն, որ քաղաքական պրակտիկայում փաստացի հաստատվեց մերիտոկրատական հասարակության հայեցակարգը, որտեղ ղեկավար պաշտոնները զբաղեցնում էին ոչ թե “խնամի-ծանոթ-բարեկամ” մեզ շատ հայտնի սկզբունքով, այլ մասնագիտական բարձր որակավորում ունեցող տաղանդավոր անձինք՝ անկախ էթնիկ պատկանելությունից և սոցիալական ծագումից:

Դեռևս 1980-ական թթ. կառավարությունն իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց բյուրոկրատիայի “որակի” վրա: Քաղաքական առաջնորդ-

⁸Տե՛ս Լի Կուան Կու. *Сингапурская история: из третьего мира в первый*, М., 2005, с. 44.

⁹Տե՛ս Գуревич Զ.Մ., նշվ. աշխ., էջ 257:

ների և պետական ծառայողների շրջանում կոռուպցիան սկսեց նվազել աշխատավարձերի բարձրացմանը զուգընթաց: “Կոռուպցիան ասիական կենսաձևի անքակտելի մասն է կազմում,- գրում է Լին, - մարդիկ բացահայտ ընդունում էին “պարզները”, որը նրանց կյանքի մի մասն էր”¹⁰: Կոռուպցիայի դեմ պայքարը սկսվեց օրենքների հստակեցումից և պարզեցումից: Միաժամանակ, բարձրացվեց պետական ծառայողների աշխատավարձը: Լի Կուան Յուի կարծիքով, պետական աշխատողների բարձր աշխատավարձը (25000-30000\$) հիմնավորված էր նրանով, որ ցածրի դեպքում իսելացի պետական ծառայողները կգնային աշխատելու մասնավոր սեկտոր, իսկ թույլերը կմնային և կգրադվեին կոռուպցիայով¹¹: Դրա դեմ պայքարն անհրաժեշտ էր նաև արտաքին ներդրումների ծավալը մեծացնելու տեսանկյունից: Բացի այդ, մերիտոկրատիան Մինգապուրում քարոզվում էր պետական մակարդակով՝ սկսած դպրոցից մինչև ինստիտուտ: Խելացի երիտասարդներին պետությունն ուղարկում էր սովորելու եվրոպական ճանաչված համալսարաններ, որտեղից նրանք վերադառնալով համալրում էին բյուրոկրատական ապարատը: Այսպես պետական ապարատը թարմանում էր ճիշտ դաստիարակված և բարձր որակավորում ունեցող կադրերով:

Կոռուպցիայի դեմ արդյունավետ պայքարի շնորհիվ այսօր Մինգապուրը գտնվում է աշխարհի ոչ կոռումպացված երկրների հնգյակում՝ 10-բալանոց վարկանշային համակարգում ստանալով 9,1 բալ¹²: Մինգապուրում կոռուպցիայի դեմ պայքարը հիմնված էր հետևյալ սկզբունքների վրա.

- կոռուպցիայի դեմ պայքարի միջոցները կիրառվում էին և՛ կաշառք տվողների, և՛ վերցնողների նկատմամբ,
- կաշառակերության համար պատժվում էին վարչական և քրեական կարգով,
- մեծ ուշադրություն էր դարձվում օրենքների գերակայության ամրապնդմանը,
- կոռուպցիայի դեմ պայքարի արդյունավետ միջոց էին հա-մարվում հստակ և պարզ որոշումներն ու աշխատանքի մեթոդները,
- առաջնորդներն իրենց անձնական օրինակով և անթերի վարքագծով օրինակ էին ծառայում ժողովրդին,
- պետական պաշտոնները շնորհվում էին մասնագիտական բարձր հատկանիշների տեր անձանց,
- ստեղծվել էին ազնվության սկզբունքով արդյունավետ աշխատող և իրենց աշխատանքին նվիրված՝ կոռուպցիայի դեմ պայքարող մարմիններ,

¹⁰ Տե՛ս Լի Կուան Կու., նշվ. աշխ., էջ 87:

¹¹ Տե՛ս Կուրակին Ա.Յ., Դյորին Վ.Ա., Տավոստին Ա.Ա. *Международные, европейские и национальные аспекты борьбы с коррупцией в системе государственной службы РФ* (Право и политика, М., 2005, N 8, с. 2-3).

¹² <http://2006.novayagazeta.ru/nomer/2006/78n/n78n-s28.shtml>

- համակարգային պայքար էր մղվում վարչարարության և թղթարարության դեմ,

- ապահովվում էր պաշտոնյաների եկամուտների աղբյուր-ների թափանցիկությունը:

Այսպիսով, սկզբնապես ընտրելով շուկայական տնտեսության արևելյան-ասիական մոդելը՝ Մինգապուրը տնտեսական առաջընթաց ապահովելուց հետո միայն աստիճանաբար անցում կատարեց քաղաքական արդիականացման: Մեր համոզմամբ, սինգապուրյան արդիականացումն ունի երկու հիմնական առանձնահատկություն.

- այն զարգանում է որպես օրենքների վրա հիմնված բաց հասարակություն,

- զարգացման իրավական հիմքերը գուցակցված են սեփական սոցիոմշակութային համակարգի առանձնահատկություններով:

Հարկ է նշել, որ Մինգապուրի ներկա կառավարությունը Լի Սյան Լուի գլխավորությամբ /վերջինս Լի Կուան Յուի ավագ որդին է/ մշակել է պետական նոր ծրագիր, որն ուղեկցվում է կուսակցական և քաղաքական համակարգերի վերակառուցմամբ, իսկ սահմանադրական բարեփոխումները հռչակում են ժամանակակից իրավական պետության հիմնարար սկզբունքները: Ժողովրդավարացման գործընթացը, այնուամենայնիվ, երկրում իրականացվում է՝ ելնելով արևելյան ավանդույթներից, վերահսկվում է վերնից և միահյուսված է ավանդական կոնֆուցիական քաղաքական մշակույթի հետ: Վերջինիս բարոյականության ազդեցության ներքո ձևավորված կարգապահությունը, աշխատասիրությունը, կրթության կարևորումը, փոխհամաձայնության և սոցիալական խաղաղության ձգտումը, գուցակցվելով առաջատար երկրների փորձի, գիտելիքների, տեխնոլոգիաների և կապիտալի հետ, ոչ միայն քաղաք-պետության զարգացման մոդելին տվեցին ինքնատիպություն, այլև մեծ ներդրում ունեցան զարգացման ընդհանուր ռազմավարության իրականացման գործում:

Նոր մոդելում առաջնահերթությունների փոփոխությունը թելադրված էր ոչ միայն երկիրն անկումից արագ հանելու անհրաժեշտությամբ: Ինչպես նշում են փորձագետները, վերջին տարիներին տնտեսական աճը ապահովվում է ոչ այնքան մասնագիտական պատրաստվածության, որքան ներքին աշխատաշուկա օտարերկրյա աշխատուժի ներգրավման շնորհիվ:

Տնտեսական աճի նոր մոդելի իրականացումը, ըստ նրա հեղինակների, պետք է՝

- ուժեղացնել Մինգապուրի մրցունակությունը համաշխարհային շուկայում,

- պահպանել Մինգապուրի՝ որպես առաջատար պետության կարգավիճակը Հարավարևելյան Ասիայում,

- սեփական, թույլ մրցունակ ընկերությունները տեղափոխել առավել էժան աշխատուժ ունեցող տարածաշրջաններ՝ մասնավորապես Վիետնամ,

- հաղթահարել կախվածությունը աշխատանքային միգրանտներից,
- նկատելիորեն բարձրացնել սինգապուրցիների աշխատավարձը և կյանքի մակարդակը:

Ներկայումս բիզնեսը խթանելու համար կառավարությունն աննախադեպ իջեցրել է նորարարական տեխնոլոգիաների, գիտական հետազոտությունների, բանվորների վերապատրաստման ոլորտում կապիտալ ներդրումների հարկերը: Դա է պատճառը, որ Սինգապուրը համարվում է ամենաբարենպաստ ներդրումների քաղաքականություն իրականացնող երկիր: 2009 թ. մրցունակության մակարդակով այն գրավում է 3-րդ տեղը Շվեյցարիայից և ԱՄՆ-ից հետո՝ առաջ անցնելով Շվեդիայից և Դանիայից: Մեր կարծիքով, դա խոսում է այն մասին, որ չնայած 2008-2009 թթ. տնտեսական ճգնաժամին՝ երկրի ղեկավարության բանիմացության, փորձառության և քաղաքական կամքի շնորհիվ՝ Սինգապուրը առանց լուրջ ցնցումների կարողացավ հաղթահարել դժվարությունները:

Ինչ վերաբերում է քաղաքական համակարգին, ապա կարելի է վստահաբար ասել, որ այսօր էլ այն միայն արտաքնապես է նմանվում արևմտյան ազատական-խորհրդարանական ժողովրդավարությանը, չնայած, որ առկա են ազատ և արդար ընտրություններ, ընդդիմադիր կուսակցություններ, օրենքի առջև բոլորի հավասարություն և այլն: Սինգապուրյան ժողովրդավարության հիմնական տարբերիչ գծերն են՝

- ԱԳԿ-ն շարունակում է մնալ ղեկավարող քաղաքական կուսակցություն, որն օժտված է կառավարման բացառիկ փորձով:

- Շուկայական տնտեսության առկայության պայմաններում պետությունը վերահսկում և կարգավորում է ժողովրդական տնտեսության հիմնական ոլորտները:

- Առկա է կառավարման մարմինների աշխատանքի բարձր արդյունավետություն:

- Ճիշտ մտածված կրթական համակարգի շնորհիվ ապահովվում է ընդունվող որոշումների մասնագիտական բարձր մակարդակը:

- Էթնիկ խտրականության բացակայությունը նպաստում է հասարակության կայունությանը:

- Քաղաքական կյանքում շարունակում է մեծ ազդեցություն ունենալ կոնֆուցիականությունը, որը կարևորում է մարդկային շփումը, կարգապահությունը և համաձայնության ձեռքբերումը:

Այսպիսով, Սինգապուրն արդեն մի քանի տասնամյակ գնում է զարգացման իր սեփական ուղիով՝ հաշվի առնելով ազգային, կրոնական, մշակութային առանձնահատկությունները և դրանք համադրելով տնտեսական առաջընթացի և ավանդական բարոյական արժեքների հետ: Քաղաքական համակարգում տեղի ունեցող փոփոխություններն իրականացվում են աստիճանաբար՝ չխախտելով գոյություն ունեցող իշխանության համակարգը: Սինգապուրի տնտեսության զարգացման համար եկամուտները

հիմնականում ձևավորվում են բանկային, բժշկական, հյուրանոցային, կրթական և այլ ծառայություններից: Կարծում ենք, որ Հայաստանն այս առումով Մինգապուրի փորձն ընդօրինակելու անհրաժեշտություն ունի: Մինգապուրցիները համոզված են, որ երկրի զարգացման համար կարևորը կայունությունն է և արդյունավետ գործող կառավարությունը: Կայունությունն անհրաժեշտ է այնքանով, որքանով ներդրողները ցանկանում են աշխատել կանխատեսելի միջավայրում, իսկ արդյունավետ աշխատող, չկոռումպացված կառավարությունը վստահություն է ներշնչում ապագայի հանդեպ: Ժամանակակից, մրցունակ, զարգացած և հարուստ երկիր կառուցելու համար հարկ է ունենալ արդար կառավարում, կարգապահ քաղաքացիներ, զարգացած ենթակառուցվածքներ, բարձր հավակնություններ և մեծ երազանք՝ Մինգապուրի դեպքում արդեն դարձած իրականություն:

ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ И ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ В СИНГАПУРЕ

НУРБЕКЯН Л. З.

Резюме

В условиях отсутствия сельского населения и природных ресурсов Сингапуру удалось за сравнительно короткий исторический отрезок из страны третьего мира превратиться в развитую страну и занять передовое место в области компьютерных технологий, биотехнологий, производства медицинского оборудования и в развитии хайтека.

FEATURES OF POLITICAL AND ECONOMIC MODERNIZATION IN SINGAPORE

L. NURBEKYAN

Abstract

Singapore was able to become a first world country during a quite short, in historical standards, period of time, even though it has neither rural population, nor natural resources. Singapore was also able to take a leading place in fields of computer technology, biotechnology, and medical equipment and hi-tech development.

ԱԿԱԴԵՄԻԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՆՏԻԿ ՄԿԶԲՆԱՎՈՐՈՂԸ
ՊԼԱՏՈՆԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՆ

ԱՍՍԱՏՐՅԱՆ Գ. Ե.

Վերածնության դարաշրջանի և հետագա ժամանակների ակադեմիական ավանդույթները չեն առաջացել ամայի տեղում, գիտակրթական վակուումում: Դրանց ձևավորումը պայմանավորված էր եվրոպական գիտակրթական մշակույթի նախորդ զարգացմամբ, որի արմատները գնում են դեպի դարերի ու հազարամյակների խորքը:

Գիտության և կրթության եվրոպական հինավուրց ու հարուստ ավանդույթում բացառիկ տեղ ունի անտիկ հոգևոր ժառանգության անբաժանելի մաս հանդիսացող Պլատոնի (մ.թ.ա. 427, Աթենք կամ Էգինա - 347, Աթենք) փիլիսոփայական ակադեմիան:

Անտիկ աշխարհի այդ ինքնատիպ ու նշանավոր գիտակրթական օջախը, որը մարդկության հոգևոր մշակույթի պատմության մեջ հայտնի է նաև Պլատոնի փիլիսոփայական դպրոց անվանումով, մ.թ.ա. մոտ 387 թվականին Աթենքում հիմնադրել է Պլատոնը:

Պլատոնի փիլիսոփայական ակադեմիայի հիմնադրման ստույգ տարեթիվը հայտնի չէ: Անտիկ փիլիսոփայության պատմության և հին հունական մշակույթի աղբյուրագիտական հետազոտությունների հիման վրա մեր օրերում փիլիսոփայական հիմնարար գրականության մեջ, ինչպես նաև տարբեր հեղինակավոր հանրագիտարանային աղբյուրներում շրջանառվում են Պլատոնի փիլիսոփայական ակադեմիայի հիմնադրման իրարից երկամյա հեռավորության վրա գտնվող երկու տարեթիվեր, այն է՝ մ.թ.ա. 387¹ և 385² թվականները: Ակադեմիայի հիմնադրման առավել արժանահավատ տարեթիվ պետք է համարել մ.թ.ա. 387 թվականը³:

¹ Философская энциклопедия, т. 1, М., 1960, с. 28. Большой энциклопедический словарь, М., 1998, с. 26.

² Философский энциклопедический словарь, М., 1983, с. 15.

³ Խոր դրամատիզմով է լեցուն Ակադեմիայի հիմնադրման նախապատմությունը: Մ.թ.ա. 399 թվականին Աթենքի ժողովրդական ժողովը (ձայների 280:220 հարաբերակցությամբ) մահվան դատապարտեց Սոկրատեսին (ծնվել է մ.թ.ա. մոտ 470-ին)՝ «հույներից ամենախիմաստունին», որը Պլատոնի սիրելի ուսուցիչն էր: Իրադարձությունների նման ընթացքից ցնցված և աթենական իրականությունից հիասթափված՝ Պլատոնը թողնում է հայրենի քաղաքը և ուղևորվում Մեգարա, որտեղ ապրում և փիլիսոփայություն էր ուսուցանում Սոկրատեսի աշակերտներից մեկը՝ Էվկլիդեսը: Սկսվում է Պլատոնի դեգերումների շուրջ տասնամյա շրջանը: Պատմական տարբեր վկայությունների համաձայն՝ այդ ընթացքում Պլատոնն այցելում է Թրակիա, լինում է Պարսկաստանում ու Եգիպտոսում, ըստ որոշ աղբյուրների՝ նաև Փյունիկիայում ու Հրեաստանում, Ասորեստանում ու Բաբելոնում: Մ.թ.ա. 388 թվականին Պլատոնն այցելում է Հարավային Իտալիա, Սիցիլիա: Սիրակուզա քաղաքում նա անձնական շփումներ է հաստատում պյութագորականների հետ, մոտիկից ծանոթանում նրանց ուսմունքին: Այստեղ առաջին այցելության ժամանակ ներկայանում է քաղաքի տիրակալ Դիոնիսիոս Ավագին՝ նրան առաջարկելով հասարակական վերափոխումների իր ծրագիրը: Սակայն պալատական խարդավանքների ազդեցությամբ

Ակադեմիան փիլիսոփաներին միավորող մի ընկերություն էր, ազատ ու իրավահավասար մարդկանց միություն, որի հիմնական նպատակն էր մուսաների համատեղ մեծարումը, նրանց երկրպագումը: Ի դեպ, հիմնականում նման նպատակ էին հետապնդում նաև դրանից առաջ մինչսոկրատականների ստեղծած նմանատիպ միությունները և ամենից առաջ պյութագորականների միությունը:

Ակադեմիայի անդամները վարում էին ասկետական կյանք՝ իրենց զրկելով աշխարհիկ հաճույքներից: Նրանք կամովին սահմանափակում էին իրենց քունը, հրաժարվում մսակերությունից, ձեռնպահ մնում մարմնական սիրուց:

Միության գլուխը ղեկավարն էր՝ սքոլարքոսը, որին իրենց կազմից ընտրում էին Ակադեմիայի անդամները:

Պլատոնի հիմնադրած հաստատությունը պահպանվեց նաև նրա մահից հետո նրան հաջորդած ղեկավարների՝ սքոլարքոսների միջոցով, որոնցից առաջինը՝ Սպեսիպոսը (մ.թ.ա. մոտ 407, Աթենք – 339, Աթենք), Պլատոնի կողմից նշանակվեց ըստ կտակի, իսկ նրա հաջորդներն ընտրվում էին քվեարկությամբ: Ուսումնագիտական հաստատության ղեկավարի ընտրովիության այդ սկզբունքը, ի դեպ, դարեր շարունակ ընդօրինակման արժանի նախադեպ է ծառայել:

Ակադեմիային վիճակված էր պատմական մեծ առաքելություն, այն է՝ դառնալու անտիկ ու միջնադարյան փիլիսոփայական մտքի, գիտության ու կրթության ինքնատիպ ու նշանավոր օջախ: Մի փոքր առաջ անցնելով՝ նշենք, որ Ակադեմիան գործեց շուրջ 1000 տարի՝ ընդհուպ 529 թվականը, երբ այն Բյուզանդիայի Հուստինիանոս կայսրի հատուկ եղիկտով փակվեց որպես հեթանոսական գաղափարախոսության օջախ:

Պլատոնի փիլիսոփայական ակադեմիայի հիմքում ի սկզբանե դրվեցին այնպիսի հիմնարար սկզբունքներ ու արժեքներ, որոնք ոչ միայն պայմանավորեցին Ակադեմիայի շուրջ հազարամյա գործունեությունը, այլև նրա հավատարմությունն իր որդեգրած առաքելությանը, հիմնադրի փիլիսոփայական հավատամքին:

Այն առավել կարևոր նախադրյալների մեջ, որոնք ապահովում էին Ակադեմիայի միասնությունը, կայունությունն ու կենսունակությունը, առանձնանում են հատկապես հաստատությունում իրականացվող գիտակրթական ծրագրերը, կրթության բուն բովանդակությունը՝ հիմնված ռացիոնալ-ինտելեկտուալ և բարոյահոգևոր բաղադրիչների ներդաշնակ զուգակցման վրա:

տիրակալը հրամայում է իր հավատարիմ մարդկանց՝ Պլատոնին վաճառքի հանել ստրուկների շուկայում: Շուտով, արդեն որպես գնված ստրուկ, վերջինս հայտնվում է Էգինա կղզում: Այնուհետև, ըստ որոշ աղբյուրների, Պլատոնը հետգնվում և ազատ է արձակվում Դիոնիսիոսի հանձնարարությամբ: Ըստ այլ տեղեկությունների՝ նրան գնում և ազատություն է շնորհում պյութագորական Արքիդեսը, որն իբրեւ էղել է Պլատոնի ուսուցիչը: Ազատվելով ստրկությունից և վերադառնալով Աթենք՝ Պլատոնը որոշում է հեռու մնալ քաղաքականությունից և լիովին նվիրվել փիլիսոփայությանը: Այդ նպատակով նա մ.թ.ա. IV դարի 80-ական թվականների սկզբներին Աթենքի արվարձաններից մեկում ձեռք է բերում մի շինություն՝ պարտեզի հետ, որտեղ էլ հիմնում է իր փիլիսոփայական դպրոցը, որը շուտով կոչվեց Պլատոնի փիլիսոփայական ակադեմիա: Այն սկզբում կրում էր Հեկադեմիա անունը, իսկ Ակադեմիա անվանումը ստացավ հին հունական դիցա-բանական հերոս Ակադեմոսի անվամբ:

Ակադեմիայի՝ Պլատոնի մշակած կրթական ծրագրում ընդգրկված էին հինգ կարևոր առարկաներ՝ թվաբանություն, երկրաչափություն, աստղագիտություն, երաժշտություն և, իհարկե, ակադեմիական կրթական ծրագրի զարդը հանդիսացող փիլիսոփայություն։ Ընդ որում, ուշագրավ է, որ դրանք հենց այն առարկաներն էին, որոնք հետագա դարերում համալրվելով ևս երկուսով՝ քերականությամբ և ճարտասանությամբ, կազմեցին գիտությունների այն նշանավոր յոթնյակը, որոնք միջնադարում ստացան «ազատ արվեստներ» («artes liberales») անվանումը և աշխարհիկ առարկաների կրթամասի ձևով մտան միջնադարյան համալսարանների կրթական ծրագրերի մեջ ու դասավանդվում էին այդ հաստատություններում⁴։

Պլատոնի ակադեմիան հեռանկարում հետապնդում էր երկու հիմնական նպատակ, որոնցից մեկը փիլիսոփայական հետազոտությունների իրականացումն էր, կեցության և մտածողության հիմնարար սկզբունքների մշակումը, մյուսը՝ լայն մտահորիզոնով օժտված և խոր գիտելիքների տիրապետող փիլիսոփաների պատրաստումը, փիլիսոփաներ, որոնք, Պլատոնի պատկերացմամբ, կոչված էին կառավարելու երկիրը և մարդկանց բերելու թե՛ անձնական և թե՛ հասարակական բարեկեցություն։ Այս առիթով նկատենք, որ Պլատոնի «Պետություն» աշխատության «Գիրք հինգերորդի»՝ «Պետության ղեկավարներ պետք է լինեն փիլիսոփաները» դրվագում Սոկրատեսը, դիմելով իր զրուցակցին՝ Գլավկոնին⁵, ասում է. «Քանի դեռ պետություններում չեն թագավորի փիլիսոփաները, կամ ներկա այսպես կոչված արքաներն ու տիրակալները չեն սկսի ազնվորեն և հիմնավոր փիլիսոփայել, և դրանք՝ պետական իշխանությունը և փիլիսոփայությունը չեն միահյուսվի մեկ ամբողջության մեջ, և քանի դեռ պարտադիր կերպով չեն հեռացվի այն մարդիկ, իսկ դրանք շատ են, ովքեր այժմ զատ-զատ ձգտում են կա՛մ իշխանության, կա՛մ փիլիսոփայության՝ մինչ այդ, թանկագին Գլավկոն, պետությունները չեն ազատվի չարիքներից...»⁶։ Այսպիսին է պետությունների և երկրների կառավարման պլատոնական իդեալը՝ հիմնված այն հաստատ համոզմունքի վրա, որ չի կարող բանական համարվել առաքինի մարդուն մահվան դատապարտող աշխարհը։

Ակադեմիայի շուրջ 1000-ամյա պատմական ուղին հարթ ու դյուրին չի ընթացել։ Այն ուղեկցվել է պատմական գործընթացին հատուկ ելևէջներով ու տարբերակներով, իսկ երբեմն նաև՝ բարդ ու կտրուկ անցումներով, որոնք և պայմանավորել են Ակադեմիայի զարգացման պատմական փուլերը։ Ակադեմիայի գործունեության տարբեր փուլերի ձևավորման գործում նշանակալի դեր են կատարել մի կողմից՝ պլատոնականության՝ որպես ազդեցիկ փիլիսոփայական ուսմունքի անցած ուղին, նրա պատմական ճակատագիրը, մյուս կողմից՝ այս կամ այն ժամանակաշրջանում ակադեմիայի ղեկի մոտ հայտնված մտածողների՝ սքոլարքոսների տեսական-փիլիսոփայական հակումները,

⁴ Словарь латинских крылатых слов, М., 1982, с. 80, նաև՝ Словарь иностранных слов, М., 1989, с. 613.

⁵ Գլավկոնը (մ.թ.ա. 445-382 թթ.) հին հունական փիլիսոփա է, Պլատոնի «Պետություն» աշխատությունում Սոկրատեսի տրամախոսությունների առավել ակտիվ մասնակիցներից մեկը. նա Պլատոնի ավագ եղբայրն է։

⁶ Платон. Государство, СПб., 2005, с. 318 (V 473 e).

նրանց գոյաբանական (օնտոլոգիական) և իմացաբանական (գնոսեոլոգիական) հայացքները:

Անտիկ փիլիսոփայության ու գիտության պատմության մեջ հանդիպում են Ակադեմիայի անցած ուղու պարբերացման, նրա փուլաբաժանման մի քանի տարբերակներ:

Յիցերոնի ժամանակներից է գալիս Ակադեմիայի գործունեության բաժանումը երկու շրջանների՝ Հին ակադեմիա և Նոր ակադեմիա: Ընդ որում, Նոր ակադեմիան իր թվագրությունն սկսում է Արքեսիլայոսից (մ.թ.ա. 315-241 թթ., նա, որպես սքոլարքոս, Ակադեմիան գլխավորել է մ.թ.ա. 265 թվականից) և շարունակում մինչև Անտիոքոս Ասկալոնացին (մ.թ.ա. մոտ 130 - մոտ 68 թթ. որը Ակադեմիայի ղեկավարի պաշտոնն ստանձնել է մ.թ.ա. 88 թվականին):

Ավելի ուշ Ակադեմիան բաժանում էին երեք շրջանի՝ Հին ակադեմիա, Միջին ակադեմիա՝ Արքեսիլայոսի գլխավորությամբ, և Նոր ակադեմիա՝ Կարնեադես Կիրենացու (մ.թ.ա. 214-129 թթ.) գլխավորությամբ⁷:

Հելլենիզմի դարաշրջանում գոյություն են ունեցել նաև Ակադեմիայի պատմության ուրիշ բաժանումներ: Եվ, այնուամենայնիվ, դասական պետք է համարել Ակադեմիայի պատմության բաժանումը հինգ հիմնական փուլերի, այն է՝ Հին (Առաջին) ակադեմիա, Միջին (Երկրորդ) ակադեմիա, Նոր (Երրորդ) ակադեմիա, Չորրորդ ակադեմիա և Հինգերորդ ակադեմիա:

Ակադեմիայի զարգացման առաջին շրջանը Հին ակադեմիայի շրջանն է (մ.թ.ա. 387-265 թթ.): Այդ ընթացքում Ակադեմիան ղեկավարել է ինքը՝ Պլատոնը (մ.թ.ա. 387-347 թթ.), իսկ այնուհետև կառավարել են նրա աշակերտներն ու համախոհները՝ Սպեսիպոսը⁸ (մ.թ.ա. մոտ 347-մոտ 339 թթ.), Քսենոկրատոս Քադկեդոնացին (մ.թ.ա. մոտ 339-մոտ 314 թթ.), Պոլեմոնը (մ.թ.ա. մոտ 315-մոտ 270 թթ.) և Կրատետը (մ.թ.ա. մոտ 270-մոտ 265 թթ.): Ակադեմիայում մեծ նշանակություն էր տրվում մաթեմատիկային. դա իր արտացոլումն էր գտել նաև Ակադեմիայի մուտքին դրոշմված՝ “Ոչ երկրաչափը թող ներս չմտնի” նշանաբանում:

Այդ շրջանում Ակադեմիայում չափազանց ուժեղ էր պյութագորականության ազդեցությունը: Իր փիլիսոփայական էվոլյուցիայի ամբողջ ընթացքում Պլատոնը եղել է Պյութագորասի փիլիսոփայության և հատկապես թվերի ու դրանց արտաստվոր, գերբնական հատկությունների մասին նրա ուսմունքի խոր ազդեցության ներքո: Եվ պատահական չէ, որ Պլատոնը փիլիսոփայական մտքի պատմության մեջ մտել է որպես պյութագորականության՝ անտիկ փիլիսոփայության այդ առավել ազդեցիկ ուղղություններից մեկի, պատմական զարգացման չորս փուլերից երկրորդի սկզբնավորողն ու եզրափակողը, փուլ, որն ստացել է “պլատոնացող պյութագորականություն” անվանումը:

Սպեսիպոսը գրել է մի շարք տրակտատներ և տրամախոսություններ, այդ թվում՝ “Պյութագորայի թվերի մասին” աշխատությունը: Նա պլատոնյան գաղափարները

⁷ Философский энциклопедический словарь, с. 15.

⁸ Նա Պլատոնի քրոջ՝ Պոտոնայի որդին էր, և Ակադեմիայի սքոլարքոս էր նշանակվել Պլատոնի կողմից՝ ըստ կտակի, մյուսներն ընտրվել են Ակադեմիայի անդամների ժողովում:

փոխարինեց թվերով, որոնք ընկալում էր որպես զգայական իրերից կտրված սուբստանցներ, սակայն միաժամանակ դրանք մեկնաբանում էր ոչ թե Պլատոնի “իդեալական թվերի” նման, այլ որպես խորհրդապաշտական թվեր:

Հին ակադեմիան պաշտպանում էր ուշ Պլատոնի փիլիսոփայության պյութագորյան միտումները, զարգացնում էր “Տիմեոսի” կոսմոգոնիան: Այդ շրջանում Ակադեմիայում գլխավորապես զբաղվում էին խորհրդապաշտական մաթեմատիկայով և նրա վրա կառուցված յուրահատուկ դիալեկտիկայով ու փիլիսոփայությամբ:

Դիալեկտիկական վեճերի տեխնիկական կողմի գերազնահատումն ու բացարձակացումը, որոնց ընթացքում փորձ էր արվում հավասարապես ապացուցել հակադիր դատողությունների ճշմարտացիությունը և դրա վերածումը աշխարհայացքային սկզբունքի՝ ուղեկցված ստոյիցիզմի դեմ աստիճանաբար ուժգնացող դիմակայությամբ, հանգեցրեց այսպես կոչված ակադեմիական սկեպտիցիզմի առաջացման, որը և պայմանավորեց Միջին ակադեմիայի տեսական-փիլիսոփայական ու իմացաբանական դիրքորոշումը և անցումը դրան:

Իր պատմական սահմանափակությամբ ու պարզորոշ արտահայտված իդեալիստական ուղղվածությամբ հանդերձ՝ Հին ակադեմիան զգալի դեր կատարեց փիլիսոփայական մտքի առաջընթացի, մաթեմատիկայի ու աստղագիտության զարգացման ու տարածման գործում:

Միջին կամ Երկրորդ ակադեմիան իր թվագրությունը սկսում է մ.թ.ա. 265 թվականից: Նրա հիմնադիրը Արքեսիլայոսն էր, որը, Ակադեմիայի սքոլարքոսի՝ պաշտոնն ստանձնելով մ.թ.ա. 265 թվականին, Ակադեմիան ղեկավարեց 24 տարի՝ ընդհուպ մ.թ.ա. 241 թվականը, երբ նրան փոխարինեց Լակիդ Կիրենացին (մ.թ.ա. 241 կամ 240 թ. մինչև 224 կամ 222 թ.): Այնուհետև Միջին ակադեմիան ղեկավարեցին Տելեկլետը, Էվանդորը, Գեգեսինը⁹:

Արքեսիլայոսը փիլիսոփայական սկեպտիցիզմի հայտնի տեսաբան էր, և նրա օրոք Ակադեմիայի գործունեության մեջ սկիզբ է առնում նոր շրջան՝ Ակադեմիան թևակոխում է Էվոյուցիայի սկզբունքորեն նոր փուլ՝ ուղղափառ պլատոնականությունից անցում կատարելով սկեպտիցիզմի դիրքերը:

Ելնելով զգայական իմացության հավաստիության քննադատությունից՝ Արքեսիլայոսը հանգեց սկեպտիցիզմին: Ի տարբերություն ստոյիցիզմի, ըստ Արքեսիլայոսի, չկա ճշմարտության անվիճելի չափանիշ, և ամեն ինչ կարող է վիճարկվել փաստարկների միջոցով, որոնք, սակայն, նույնպես հավանական բնույթ ունեն: Բացարձակ ճշմարտության ճանաչումը, նրա համոզմամբ, անմատչելի է մարդկային իմացության համար: Այդ պատճառով անհրաժեշտ է սահմանափակվել միայն հավանական գիտելիքով, որը բավարար է պրակտիկ գործունեության համար: Ողջամտությունը պետք է հենվի հավանականության կշռադատության վրա: Յուրաքանչյուր դրույթի

⁹ Философская энциклопедия, т. 1, с. 28.

Ճշմարտացիության մասին խոսելիս նա ասում էր. “Դա դեռ պետք է քննության առնել”, “Դա դեռ պետք է հետազոտել”, “Դա դեռ պետք է ապացուցել”:

Հետևելով Էպիկուրին՝ նա գտնում էր, որ կյանքի նպատակը ոգու անխռովությունն է՝ աստարակսիան:

Միջին ակադեմիան իր գործունեությունը շարունակեց մինչև մ.թ.ա. II դարի կեսերը, երբ Ակադեմիայի դեկի մոտ կանգնեց Կարնեադես Կիրենացին, որը և դարձավ Նոր կամ Երրորդ ակադեմիայի հիմնադիրը: Նոր ակադեմիայի դեկավարի պաշտոնում Կարնեադեսին հաջորդել է Կրատեսը, իսկ այնուհետև՝ Կլիտոմաքոս Կարթագենացին (մ.թ.ա. մոտ 129-մոտ 110 թթ.): Կարնեադեսը, լինելով սկեպտիցիզմի ջատագով, զարգացրեց Արքեսիլայոսի սկեպտիկական փիլիսոփայությունը, նրա առաջ քաշած ակադեմիական սկեպտիցիզմի սկզբունքները՝ դրանց հակադրոգմատիկական և վիճաբանական ուղղվածությամբ հանդերձ:

Իսկ իր ամբողջության մեջ Նոր ակադեմիան առանձնացավ նրանով, որ ավելի խորացրեց Միջին ակադեմիայի սկեպտիցիզմը և կատաղի հարձակումներ ձեռնարկեց ստոյիկների դոգմաների վրա:

Ակադեմիական սկեպտիցիզմի սկզբունքների հաստատումը յուրահատուկ վերադարձ նշանավորեց դեպի Ակադեմիայի գործունեության առաջին շրջանի արժեքները, դեպի փիլիսոփայության սոկրատյան մեթոդները: Ինքը՝ Կարնեադեսը, ոչինչ չի գրել, և նրա դասախոսությունները մեզ չեն հասել: Աղքատիկ աղբյուրները վկայում են, որ նա դավանել է սկեպսիսին բնորոշ մի ուսմունքի, որով անհնարին էր համարվում իսկական ճշմարտությունը, և ամեն մի ճանաչողություն հանգեցվում էր, լավագույն դեպքում, հավանական պնդման: Վերլուծվում էին այդ հավանականության տարբեր աստիճանները, սակայն դրանցից ոչ մեկը չէր համարվում ճշմարտությանը հավասար:

Կարնեադեսը բացարձակացնում էր գիտելիքի անհնարինության սկզբունքը և դրանով իսկ՝ ամեն մի դոգմատիզմի անհավաստիությունը, որը պաշտպանություն էր գտնում Նոր ակադեմիայում՝ ընդհուպ Փիլոն Լարիսեցին, որին կոչում են Չորրորդ ակադեմիայի հիմնադիր, քանզի հրաժարվելով ամբողջական սկեպտիցիզմից, նա դիմում էր պլատոնիզմի և ստոյիցիզմի միջև ընդհանուր հիմքի որոնումներին: Ուղղակի վերադարձ դոգմատիզմին տեղի է ունենում Անտիոքոս Ասկալոնացու (մ.թ.ա. մոտ 130 - մոտ 68 թթ.) մոտ. նա կոչ էր անում վերադառնալ Հին ակադեմիայի ուսմունքին՝ “Հետևել հներին”:

Փիլոն Լարիսեցու մասին պատմական տեղեկությունները սուղ են: Նույնիսկ նրա ծննդյան և մահվան ստույգ թվերը հայտնի չեն: Հայտնի է, որ նա մ.թ.ա. 109 թվականին ստանձնել է Չորրորդ ակադեմիայի դեկավարի պաշտոնը և այն վարել մինչև մ.թ.ա. 88 թվա-կանը: Չորրորդ ակադեմիան գոյատևել է մինչև մեր թվականության սկիզբը: Հայտնի է նաև, որ մ.թ.ա. I դարի 80-ականներին Հռոմում նրան ունկնդրել է Ցիցերոնը: Նա հետազայում շարադրել է Հինգերորդ ակադեմիայի հիմնադիր Անտիոքոս Ասկալոնացու ուսմունքը:

Ակադեմիան սկեպտիցիզմի դիրքերից փոխադրելով դոգմատիզմի դիրքերը՝ Փիլոն Լարիսեցին մոտենում էր ստոյիցիզմին: Սկզբում լինելով ակադեմիական սկեպտիկներ Կարնեադեսի և Կլիտոմաքոսի աշակերտը՝ Փիլոն Լարիսեցին հասնում նշանակություն էր տալիս բարոյագիտության հարցերին՝ տարբերակելով լավն ու վատը, դրական ու բացասական արարքները, ընդունում էր գնա-հատման չափանիշի գոյությունը: Նա մերժում էր իրերի ամեն մի իմացությունից «ձեռնպահ մնալու» ստոյիկյան կանոնը, սակայն միաժամանակ չէր ընդունում բացարձակ գիտելիքը և ճշմարտության չափանիշները՝ հենվելով միայն հավանականության վրա¹⁰:

Ակադեմիայի ղեկավարի պաշտոնում մ.թ.ա. 88 թվականին Փիլոն Լարիսեցուն փոխարինում է Անտիոքոս Ասկալոնացին: Հինգերորդ ակադեմիայի հիմնադիրը Պլատոնի ակադեմիան սկեպտիցիզմից վերադարձրեց դեպի Հին ակադեմիայի ավանդույթները, որով և դարձավ ակադեմիայի զարգացման նոր՝ հինգերորդ փուլի սկզբնավորողը: Անտիոքոսի հակասկեպտիկական հակվածության հետ է կապված նրա վրա ստոյիցիզմի թողած ազդեցությունը: Նրան են պատկանում սկեպտիցիզմի դեմ մի շարք համոզիչ փաստարկներ. արդեն իսկ հավանականության հասկացությունը, ըստ Անտիոքոսի, ենթադրում է ճշմարտության գոյություն. կամ՝ հերքել որևէ բան նշանակում է օգտվել ապացուցումից, ուրեմն սկեպտիկն իրավունք չունի ժխտելու ապացույցների ուժը: Նույնն է նաև այն դեպքում, երբ ասվում է, թե բոլոր պատկերացումները կեղծ են, քանզի նշանակում է, որ արդեն կա ճշմարտի ու կեղծի տարբերակման համոզմունք, մի բան, որ անհիմն ժխտում են սկեպտիկները:

Իր փիլիսոփայական հայացքներով Անտիոքոսը էկլեկտիկ էր և աշխատում էր Պլատոնի ուսմունքը զուգակցել պյութագորականության, Արիստոտելի գաղափարների և ստոյիցիզմի հետ. ըստ նրա՝ ստոյիկների, պերիպատետիկների և պլատոնականների դոկտրինա-ներն իրենց հիմքում համընկնում են: Նա ընդունում էր ստոյիկների «ապրել ըստ բնության» կանոնը, թեև դրա ըմբռնման հարցում տարբերվում էր ստոյիկներից՝ առաքինության հետ մեկտեղ ընդու-նելով նաև ֆիզիկական կամ արտաքին բարիքը: «Տիմեոսի» ուսմունքը նա զուգակցում էր հատկությունների մասին տեսության հետ, Պլատոնի գաղափարները հասկանում ստոյիկյան «ընդհանուր հասկացությունների» ոգով: Ընդհանուր առմամբ, Անտիոքոսը հող նախապատրաստեց միջին պլատոնիզմի համար, սակայն նա հրաժարվում էր այդ ուսմունքի ստոյիկյան տարրերից:

Մ.թ.ա. 86 թվականին, երբ Մուլլան գրավեց Աթենքը, ավերվեցին Պլատոնի ակադեմիայի շինությունները, կտրատվեցին ակադեմիական այգու ծառերը, ոչնչացվեց Ակադեմիայի գրադարանը: Այդ ժամանակներից մինչև մ.թ. 176 թվականը, երբ Մարկոս Ավրելիոսը (121-180 թթ.) Աթենքում հիմնեց չորս փիլիսոփայական ամբիոն, Պլատոնի փիլիսոփայական ակադեմիայի ճակատագիրը մնում է անհայտ:

Այս առիթով նշենք, որ հռոմեական լեգեոնները բազմաթիվ այլ ավարների հետ Հռոմ տարան արդեն հարյուրավոր տարիներ ձեռքից ձեռք անցած և ստորգետնյա թաքստոց-

¹⁰ Философская энциклопедия, т. 5, М., 1970, с. 332.

ներում պահված արխատոտելյան հռչակավոր գրադարանն ու ձեռագիր գանձերը: Հռոմում դրանք հայտնվեցին անտիկ փիլիսոփայության պատմաբան Անդրոնիկոս Հռոդոսացու ձեռքում, որը կատարեց Արխատոտելի ձեռագրերի համակարգում՝ դրանք բաժանելով երկու խոշոր մասերի՝ «Ֆիզիկայի» և «Մետաֆիզիկայի»:

Պլատոնի ակադեմիայի վերջին սքոլարքոսներից է եղել Միրիանոս Ալեքսանդրացին (վախճանվել է մոտ 450 թ.)՝ նեոպլատոնիզմի աթենական դպրոցի ամենավաղ շրջանի ներկայացուցիչներից մեկը: Նա եղել է Պրոկլեսի ուսուցիչը, ում իրենից հետո փոխանցվել է Ակադեմիայի սքոլարքոսի պաշտոնը: Միրիանը հայտնի է Պլատոնի և Արխատոտելի երկերի վերաբերյալ իր մեկնություններով: Նա Արխատոտելին ներկայացնում էր որպես մի փիլիսոփայի, որ համաձայն էր Պլատոնի հետ, իսկ Պլատոնին՝ որպես նրա նախորդի:

Պլատոնի փիլիսոփայական ակադեմիայի վերջին սքոլարքոսը եղել է նեոպլատոնական Դամասկիոսը (ծնվել է 458-462 թթ. միջև, մահացել՝ 538 թ.): Նա հեղինակ է իմացաբանության և գոյաբանության հարցերի վերաբերյալ բազմաթիվ երկերի, որոնց մի մասը, ցավոք, չի պահպանվել: Դարերի միջով անցել և մեզ են հասել երկու գրավոր հուշարձաններ, որոնք ունեն փիլիսոփայական ուրույն նշանակություն: Դրանցից մեկը «Առաջին սկզբունքների վերաբերյալ դժվարությունները և դրանց լուծումները» երկն է, մյուսը՝ «Բսիդորի կյանքը» (նշենք, որ Բսիդորը եղել է Դամասկիոսի ուսուցիչը և Պլատոնի ակադեմիայի սքոլարքոսի պաշտոնում նրա նախորդը): Դամասկիոսը առանձնապես զարգացրել է դիալեկտիկան ու միստիկան, և այս իմաստով նա անտիկ նեոպլատոնա-կանության եզրափակողն է:

Պլատոնի փիլիսոփայական ակադեմիային դրամատիկական ճակատագիր բաժին ընկավ: Այլևս չդիմանալով պատմական նոր ժամանակներով պայմանավորված փորձություններին՝ Ակադեմիան դարձավ կոպիտ ուժի զոհ և իր գրեթե հազարամյա ուղին ավարտեց 529 թվականին, երբ Բյուզանդիայի Հուստինիանոս I կայսրի (527-565 թթ.) հատուկ հրամանագրով, Աթենքի մի քանի այլ փիլիսոփայական դպրոցների հետ, փակվեց որպես հեթանոսական օջախ: Ակադեմիայի գույքը բռնագրավվեց, նրա անդամներին ցրեցին, որոնք սկսեցին իրենց համար ապաստան որոնել Հունաստանի սահմաններից դուրս: 531 թվականին աթենական նեոպլատոնականների մի խումբ՝ Դամասկիոսի գլխավորությամբ, տարագրվեց Պարսկաստան և ապաստան գտավ պարսից արքա Խոսրով I Անուշիրվանի (531-579 թթ.) արքունիքում, որտեղ և միջնադարյան նեոպլատոնականության սկիզբը դրվեց:

Ակադեմիայի փակման կոպիտ ակտը տողերիս հեղինակին մի պատմական գուգահեռի առիթ տվեց: Մ.թ.ա. 399 թվականին Աթենքի ժողովրդական ժողովում իրեն մահվան դատապարտելու մասին դատավճռի հրապարակումից հետո իր վերջին ճառը Սոկրատեսն ավարտում է դատավորներին ուղղված և հեզնանքով լի հետևյալ խոսքերով. «Դե, արդեն այստեղից գնալու ժամանակն է՝ ես մեռնելու, դուք ապրելու համար, իսկ թե ո՞րն է դրանցից ավելի լավը՝ ոչ ոքի հայտնի չէ, բացի աստծուց»:

Սոկրատեսին մահվան դատապարտած դատավորների անունները վաղուց ջնջվել են սերունդների հիշողությունից: Ճիշտ այդպես էլ վաղուց մոռացության փոշով են պատած բյուզանդական արքունիքի այն գործիչների անունները, որոնք Հուստինիանոսին՝ Բյուզանդիայի այդ նշանավոր կայսրին, որ աննախադեպ հզորության հասցրեց երկիրը, կառուցեց Սոֆիայի տաճարը Կոստանդնուպոլսում, բերդերի համակարգ՝ Դանուբ գետի սահմանագծով, նվաճեց Հյուսիսային Աֆրիկան, Սիցիլիան, Իտալիան, մասամբ նաև Իսպանիան, զրդեցին փակելու Պլատոնի փիլիսոփայական ակադեմիան: Մինչդեռ Սոկրատեսի անունն ու գործը, ինչպես և Պլատոնի փիլիսոփայական ակադեմիայի հոգևոր ժառանգությունն ու ավանդույթները իրենց մշտական տեղն են գրավել համաշխարհային մշակույթի գանձարանում՝ մեր օրերում ներկայանալով որպես զարմանքի ու հիացմունքի, նաև ընդօրինակման արժանի նմուշներ:

АНТИЧНЫЙ ОСНОВОПОЛОЖНИК АКАДЕМИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ: ПЛАТОНОВСКАЯ ФИЛОСОФСКАЯ АКАДЕМИЯ

АСАТРЯН Г. Е.

Резюме

Философская академия Платона, являющаяся самым значительным научно-образовательным центром античного мира и положившая начало европейским академическим традициям, была основана в 387 г. до н.э. близ Афин.

Пройдя долгий и плодотворный путь исторической эволюции в пять периодов (Древняя академия, Средняя академия, Новая академия, Четвертая академия, Пятая академия), Академия Платона внесла весомый вклад в развитие философии и естествознания.

Просуществовав без малого 1000 лет, Академия была закрыта в 529 году по эдикту императора Византии Юстиниана I.

Оставшиеся члены Академии вместе с последним схолархом Дамаскием в 531 году были изгнаны в Персию, где нашли убежище во дворце персидского царя Хосрова Первого. Члены Платоновской философской академии стали основоположниками средневекового неоплатонизма.

**ANTIQUÉ FOUNDER OF THE ACADEMIC TRADITIONS:
PLATONIC PHILOSOPHICAL ACADEMY**

G. ASATRYAN

Abstract

Platon's philosophical Academy was founded in 387 BC near Athens. It was the most conspicuous scientific and educational center in the ancient world, which gave rise to the academic traditions in Europe.

The historic evolution of the Academy embraced five phases (the Old Academy, the Middle Academy, the New Academy, the Fourth Academy, and the Fifth Academy). The Academy made significant contributions to the development of philosophy and natural sciences.

The Academy was closed in 529 AD by the edict of the Emperor of Byzantium Justinian I after nearly 1000 years of existence.

In 531, a group of Academy members with Damascius, with the last scholarch of the Academy, were exiled to Persia. They found refuge in the palace of the Persian king Khosrov I, and gave rise to medieval Neoplatonism.

ФЕНОМЕН ОТЧУЖДЕНИЯ КАК СПОСОБ ВОСПРИЯТИЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ

ВАРТАНОВА Ж. А.

Проблема отчуждения впервые обрела философский статус в теории общественного договора XVII-XVIII вв. Т. Гоббс, Дж. Локк и Ж.-Ж. Руссо, обращаясь к вопросам, связанным с возникновением государства, утверждали, что создание государства как института социального устройства являет собой акт отчуждения человеком своих прав и свобод в пользу государства, ибо оно ограничивает свободу человека на пути реализации его личных интересов и желаний.

Моральные, эстетические и религиозные аспекты отчуждения и разные способы его преодоления были рассмотрены представителями немецкой классической философии – И. Кантом, Ф. Шеллингом, И. Г. Фихте, Г. В. Ф. Гегелем, Л. Фейербахом. У Гегеля вся духовная культура человечества представлена в виде отчужденных формообразований, к которым можно отнести: объективный дух (право, мораль, нравственность) и абсолютный дух (искусство, религию, философию). При этом движение идеи по направлению к абсолютному духу и к его вершине – философии – есть одновременно и снятие отчуждения. Рассматривая буржуазное общество – мир “отчужденного от себя духа”, Гегель пришел к заключению, что человеческое самосознание создает свой мир и относится к нему как к какому-то чуждому миру, в силу чего оно должно завладеть им. отождествляя отчуждение с опредмечиванием человеческих способностей, Гегель не проводил различия между объективацией и отчуждением.

Если И. Кант предлагал моральный путь преодоления отчуждения, а Шиллер – эстетический, то путь Гегеля – это прежде всего философский.

Критическое отношение к гегелевской трактовке отчуждения и способам его преодоления находим у Л. Фейербаха, согласно

которому именно религия является проявлением отчуждения и самоотчуждения родовых человеческих сил, отображением раздробленности межчеловеческих отношений.

Обращаясь к чувственной природе человека, Фейербах трактовал ее как "неотчуждаемый" базис человеческой жизни, который противопоставляется неистинному миру отчуждения–идеализму, теологии и т.д.

Немецкая философия XVIII-XIX вв. в лице К. Маркса выступила с самой разработанной концепцией отчуждения, корнящегося в объективно-исторических условиях существования–в системе отношений эксплуатации. К. Маркс выделял 4 вида отчуждения: от процесса труда, от продукта труда, от своей сущности и людей друг от друга¹.

На данной проблеме было сфокусировано также внимание неомарксистов (Д. Лукач, Г. Маркузе, Т. Адорно, Э. Фромм и др.), в работах которых показано, что отчуждение нарастает не только в силу наличия экономической эксплуатации человека, но и идеологических и культурных реалий. К примеру, Э. Фромм, сосредотачиваясь на экзистенциальной стороне отчуждения, выделял его ценностные аспекты: "Отчуждение ведет к переоценке всех ценностей. В состоянии отчуждения каждая сфера жизни не связана с другими (экономика с моралью и т.д.). И это специфическая особенность царства отчуждения, где каждый вращается в кругу своей собственной отчужденности и никого не трогает отчужденность других людей"².

¹ Небезынтересно отметить, что современная традиция употребления термина "отчуждение" берет начало от Гегеля и Маркса, хотя термин "отчуждение" встречается еще у Аристотеля и в переводе с греческого означает "исключенный из сообщества". Понятие "отчуждение" присутствует и в христианской теологии: отчуждение от Бога, возникающее в результате "трехопадения или безразличия со стороны человека", равносильно отчуждению от другого человека и тем самым может быть связано с дезорганизацией "я".

² Фромм Э. Марксова концепция человека (Фромм Э. Душа человека, М., 1992, с. 399).

Другим вектором переосмысления идеи отчуждения стал иррационализм–философия жизни, фрейдизм, экзистенциализм. Ф. Ницше основные причины возникновения отчуждения усматривал в господствующей морали, которую он считал рабской в своих основах. Яркий пример рабской морали, согласно Ницше, находим в христианстве, ибо всякого рода вера, на его взгляд, есть выражение самоотвержения, самоотчуждения.

Для З. Фрейда корни отчуждения уходили в патологичные состояния индивида, вызванные прессингом культуры, враждебной по отношению к желаниям человека: “Человеческая культура зиждется... на овладении силами природы и на ограничении наших влечений”³.

Постструктурализм также выдвинул свою мировоззренческую парадигму отчуждения (М. Фуко, Ж.-Ф. Лиотар и т.д.).

Концепция экзистенциализма базируется на субъективной стороне отчуждения–на чувствах и ощущениях индивида (Хайдеггер, Бердяев, Сартр и др.). Философия экзистенциализма видит пути преодоления отчуждения в духовном самосовершенствовании и, прежде всего, в осознании своей свободы и принятии связанной с ней ответственности. По мысли М. Хайдеггера, истоки современного ему отчуждения человека от бытия сокрыты в разделении субъекта и объекта в философии нового времени. Ж.-П. Сартр также интерпретировал отчуждение с точки зрения морали. Современный человек отчужден, он стандартизирован и не принадлежит себе. Даже вещи отчуждены от человека. Причина отчуждения заключается в том, что человек склонен к отказу от свободы и ответственности: “...реализовать себя по-человечески человек может не путем погружения в самого себя, но в поиске цели вовне, которой может быть освобождение или ...какое-нибудь конкретное самосуществование”⁴.

³ Фрейд З. *Психоаналитические этюды*, Минск, 1997, с. 115.

⁴ Сартр Ж.-П. *Экзистенциализм–это гуманизм. Сумерки богов*, М., 1989, с. 344.

Обобщая сказанное, следует отметить, что существуют две тенденции редуцирования проблемы отчуждения: либо к материально-экономическим отношениям либо к субъективным переживаниям. Попытаемся рассмотреть проблему отчуждения как конечный результат субъективных психо-эмоциональных переживаний индивида.

В современном обществе отношение человека к миру и к себе являет собой калейдоскоп сложных философско-психологических состояний, в ряде случаев характеризующихся неким “выпадением” личности из социальных связей, отъединенностью от окружения, апатией, аполитичностью, ощущением смыслоутраты и фрустрациями.

Наличие указанных признаков и есть проявление отчужденности как важнейшей проблемы личности на данном этапе цивилизационного развития человечества. Заслуживает внимания многомерная концепция отчужденности, предложенная М. Симэном и основанная на пяти составляющих – чувстве бессилия, бессмысленности, аномии (отсутствие норм), чувстве изоляции как от ценностей, так и от общества в целом и чувстве чуждости всему.

Психологический портрет отчужденного человека, предложенный Зеллером, включает следующие характеристики восприятия им реальности:

- мир воспринимается как нечто застывшее, схематичное;
- отсутствует интерес к культуре и интеллектуальным видам деятельности;
- имеет место апеллирование к сверхъестественным силам;
- повышается интерес к астрологии;
- наблюдается познавательная замкнутость;
- возникает чувство страха, одиночества, неуверенности и пессимизма и т.д.

При этом отсутствие норм или аномия составляет стержень отчужденности, характеризующейся как состояние дезорганизации личности, которая возникает в результате ее дезориентации. Последнее может быть обусловлено социальной ситуацией, в

которой наблюдается конфликт норм, в силу чего личность сталкивается с противоречивыми требованиями, или ситуацией отсутствия норм.

Другим общепсихологическим ключевым понятием является феномен смыслоутраты или, по определению В. Франкла, экзистенциального вакуума. Поиск смысла и устремленность к его обретению можно назвать главной движущей силой в жизни человека.

Субъективным проявлением экзистенциального вакуума являются скука и апатия, указывающие на пустоту и бессмысленность жизни, порождающие негативный эмоциональный фон. Живя осмысленной жизнью, т.е. жизнью, связанной с широким контекстом жизненного мира, человек преобразует окружающий мир, «структурирует его по логике смысла». А жизнь изолированная, без значимых связей, замкнутая в себе, не связанная с социальными группами, лишена смысла, отчуждена от человека.

Вектор связей с миром определяет способность личности адаптироваться к экстремальным ситуациям. На смену старым связям приходят новые, что обеспечивает продолжение жизни в новых условиях, имеет смыслоутверждающее значение, в то время как субъективное переживание утраты смысла говорит о нарушениях в системе отношений человека с миром.

Именно на такого рода нарушения отношений индивида с миром указывал Э. Фромм, рассматривавший отчуждение в качестве субъективного феномена – такого способа восприятия действительности, при котором человек ощущает себя «как нечто чуждое», отстраняется от себя самого, воспринимая себя «без продуктивной связи с самим собой и внешним миром». Последнее он объяснял рутинизацией современной жизни, вызывающей депрессию, утрату чувства реальности. В таком состоянии человек способен лишь фотографически воспринимать внешний мир, однако им утрачена связь с миром внутренним. Развивая свою мысль далее, Э. Фромм отмечает, что отчуждение имеет

многомерное выражение: отчуждение от самого себя, от других представителей социума, от своего труда и от природы.

При этом, как пишет российский исследователь С. Рубинштейн, “человек, отчужденный от природы, от жизни, не причастный к игре ее стихийных сил, не способен соотнести себя с ними, перед лицом этих сил найти свое мнение и утверждать свое человеческое достоинство...”⁵. Преодоление отчуждения человека от бытия и бытия от человека в когнитивном плане С. Рубинштейн видит в раскрытии взаимо-обусловленности мира и человека.

В рассматриваемом контексте проблему отчуждения в целом можно квалифицировать как проблему сущности человека, нереализованных возможностей его бытия. Причиной его возникновения является подчиненность жизни человека власти внешних сил, чуждых его природе. В результате происходит разрыв между его сущностью и существованием, что порождает чувство неудовлетворенности. Человеческий индивид теряет связь со своей внутренней основой, природой, со своими действиями, с другими представителями социума. Такого рода утрата связей может быть обусловлена как влиянием внешних условий, так и выбором человека. Это выбранное отчуждение Аутсайдера (“архетипический” персонаж литературы первой половины XX в.) становится не конечным результатом, а исходной точкой в преодолении тех жизненных условий, которые порождают отчуждение.

Феномен отчуждения являл собой весьма значимую проблему для философов и мыслителей на протяжении всего XX столетия, к тому же сама культура XX столетия стала культурой отчуждения, что адекватно отразилось в искусстве, философии, психологии.

Отчуждение, наблюдаемое в современном обществе, носит почти всеобщий характер; оно охватывает отношение человека к

⁵ Рубинштейн С. Л. *Бытие и сознание. Человек и мир*, СПб., 2003, с. 376-377.

работе, к потребляемым им вещам, к государству, к близким и к самому себе.

Рассматриваемое понятие является неотъемлемой и доминантной характеристикой современного мира. Индивидуализм, разобщенность, царящие в западных обществах, чувство абсолютного и тотального одиночества, культ деструктивности, отраженной в постмодернистском искусстве, составляют лишь неполный перечень проявлений отчуждения в сегодняшней культуре.

Отчуждение есть специфический способ человеческого бытия, и в то же время оно представляет собой важную экзистенциальную проблему. С развитием культуры отчуждение нарастает как качественно, так и количественно.

Если рассматривать отчуждение как сущностную характеристику человеческого бытия, то вряд ли возможно найти пути его преодоления и, самое главное, есть ли в этом необходимость? В свете сказанного интересна точка зрения представителей буржуазной социологии, трактующих отчуждение как единственно возможный способ конструирования человеческих отношений, при этом они противопоставляют ему как способу человеческого общежития те неформальные группы общества, которые, не страдая внутренней расколотостью, лишены чувства отчуждения.

Одним из проявлений отчуждения (помимо деперсонализации и отделения деятельности индивида от самого индивида) является противопоставление себя социальному окружению как носителю определенных норм, установок и ценностей, воспринимаемое как нечто противоположное ему самому (начиная с несходства до неприятия и даже враждебности), что нашло отражение во многих образах произведений художественной литературы.

Являясь зеркалом нравственных ценностей и сложных социальных отношений общества, литература, равно как и искусство и философия, не может не рефлексировать на “коренные изменения в личности” как носители культуры.

Именно культура, в частности, такой ее мощный пласт, как литература призвана раскрыть и объяснить внутренние мотивы поведения личности, стать отражением новой жизненной философии. Феномен отчуждения как проявление мировоззренческих метаморфоз общества генерировал новых героев художественной литературы, остро переживавших разрыв между идеалами и реальностью, которая превращалась в некое чуждое пространство, подавляющее их свободу. Единственным выходом из этой негативно воздействующей среды становилось отчуждение от существующих норм социальной или личной морали. Литература пыталась найти ответ на такие важные для человека вопросы, как генезис и суть человеческого одиночества и причины нравственного падения индивида.

Герои произведений Шиллера, Байрона, Пушкина, Лермонтова, воплотившие в себе разрыв с ненавистной им действительностью, это личности, поступки которых расходились с общепринятыми нравственными постулатами, ограничивающими свободу их действий.

Личности Дон-Жуана, Чайльд Гарольда, Онегина, Печорина стали символом морального отчуждения.

Олицетворением отчуждения как культурного феномена XX в. стали герои произведений Ж.-П. Сартра, А. Камю, Э. Хемингуэя, Г. Гессе и др., искавшие смысл и ценности жизни в мире фантазии, за пределами жизни, утратившие идентичность.

Истоками подобных психологических реакций являются: разобщенность людей, их неспособность к любви и дружбе, отсутствие уверенности в себе, моральный нигилизм (яркий образец отчуждения, ведущего к моральному нигилизму, является собой герой романа И. Тургенева «Отцы и дети» База-ров).

С развитием культуры отчуждение постоянно нарастает (что отмечали мыслители и писатели экзистенциалистского толка), однако в таком случае разобщенность и отчуждение должны были стать доминантой развития общества и его культуры, что могло быть угрозой для цивилизации как целостной структуры. И в определенном смысле эти опасения небеспочвенны.

Проявлением отчуждения являются и более масштабные процессы цивилизационного характера: отчуждение от природы и проблемы экологии. Но при этом налицо и прямо противоположные тенденции: экономическая, политическая, культурная интеграция, различные поликультурные процессы, объединяющие человечество. Отчуждение является как специфическим способом бытия человека, так и глобальной жизненной проблемой, возникшей в результате "пронизанности" человеческого бытия этой проблемой. На фоне количественного и качественного нарастания отчуждения имеют место и процессы, направленные на его преодоление, поскольку индивид, создавая чуждую и враждебную культуру, сам же отчуждается от нее, т.е. имеет место "отчуждение отчуждения".

Современную культуру (как и предшествующие) можно рассматривать как целостность, являющую собой феномен и способ человеческого бытия, несмотря на историческое многообразие форм и сеодняшнюю поликультурность. На протяжении веков культура развивалась на основе неизменного принципа–унификации и единообразия. Всякая известная нам культура не приемлет то, что ей чуждо, и стремится к стабилизации и консервации уже достигнутого, что в широком смысле и есть отчуждение как фундаментальное свойство существующей культуры. Однако в культуре отчуждается лишь ее содержание, но отчуждение как принцип существования культурного феномена остается неизменным. Таким образом, смена культурных парадигм не приводит к снятию "отчуждения".

Процесс развития европейской духовной культуры XX в. был отмечен переживанием глубокого кризиса тех ценностей, которые составляли фундамент европейской культуры в предшествующий период. Такие ценности, как гуманизм, идея человека-субъекта являлись ключевыми категориями европейской культуры вплоть до XX в. Любая культура в качестве органической части социокультурной системы всегда многомерна и часто содержит противоположные друг другу мировоз-

зренческие конструкции. Сказанное относится как к европейской культуре XX в., так и к культуре XVI-XIX вв.

Именно в европейской духовной традиции сформировалась новая мыслительная парадигма, где любая из форм отчуждения могла обозначить один из аспектов самоотчуждения, т.е. отчуждения субъекта деятельности от него самого в результате процесса деятельности.

В основе традиции понимания категории отчуждения как отчуждения сущности человека лежит именно гуманизм, рассматривающий человека как целостность, наделенную рядом универсальных качеств, составляющих сущность или природу человека.

В целом история XX в., как впрочем и XIX в. явствует о постепенном углублении социального отчуждения, что находит отражение и в общественном сознании. Философская антропология, экзистенциализм с его идеей “обреченности человеческого “Я” на одиночество” явились попыткой выхода из создавшейся ситуации, не приведшей, однако, к желаемому результату. Представители антропологизма и экзистенциализма пытались не столько найти решение проблемы, сколько снять ее суть.

Продолжающийся по сей день кризис антропологизма можно охарактеризовать как ситуацию духовного отчуждения, с которым столкнулась европейская культура на пороге XXI века.

Развитие европейской культуры в XX в. было отмечено появлением и развитием новых форм социального отчуждения, почти не известных культурам прошлого. Одной из таких форм отчуждения является “тотальное отчуждение”, связанное с проблемами массового сознания и массовой культуры. “Тотальное отчуждение”—это симбиоз процесса разрушения коммуникации и процесса отчуждения, а также власти техники над человеком.

В силу активных процессов, имеющих место в европейской культуре, наблюдается тенденция самоотчуждения культуры, т.е. самоотрицание культурой существующих в ней базовых представлений и ценностей. Последнее выдвигает перед евро-

пейскими мыслителями задачу поиска альтернативных для культуры Европы мировоззренческих парадигм. Именно этим обусловлен для европейской культуры невиданный интерес к восточной философии, к буддизму, теософии и традициям китайской, индийской, арабской культур.

Следует добавить, что немаловажную роль в решении этой насущной для человечества задачи может играть дальнейшая гуманизация человеческих отношений во всех жизненных сферах, при которой влияние механизмов отчуждения, вызывающего ощущение потерянности, “выброшенности” человека из общества будет значительно ослаблено.

ՕՏԱՐՄԱՆ ՖԵՆՈՄԵՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԿԱԼՄԱՆ ՄԻՋՈՑ

ՎԱՐՏԱՆՈՎԱ Ճ. Ա.

Ամփոփում

Օտարման բարոյական, գեղագիտական և կրոնական հայեցակետերը ուսումնասիրել են դեռ գերմանական դասական փիլիսոփայության ներկայացուցիչները՝ Բ. Կանտը, Ֆ. Շելինգը, Բ. Ֆիխտեն, Գ. Հեգելը, Լ. Ֆոյերբախը:

Ի դեմս Կ. Մարքսի, XVIII-XIX դդ. գերմանական փիլիսոփայությունը հանդես է եկել օտարման՝ կատարելապես մշակված հայեցակարգով:

Օտարման գաղափարը վերախմաստավորվել է նաև իռացիոնալիստական ուսմունքի մեջ (Ջ. Ֆրոյդ, Մ. Հայդեգեր, Ժ.-Պ. Սարտր և այլն):

Ժամանակակից հասարակության մեջ աշխարհի և իր նկատմամբ մարդու վերաբերմունքը բնութագրվում է շրջապատից մեկուսանալով, ապաքաղաքականացմամբ, անտարբերության ու կյանքի ունայնության զգացողությամբ և հուսալքումով:

Ընդհանուր առմամբ, XX դ. մշակույթը դարձավ օտարման մշակույթ՝ համապատասխան արտացոլում ստանալով արվեստում, փիլիսոփայության և հոգեբանության մեջ:

THE PHENOMENON OF ALIENATION AS A METHOD OF PERCEPTION OF REALITY

ZH. VARTANOVA

Abstract

Moral, aesthetic and religious aspects of alienation and various ways of overcoming it have been studied and researched by the representatives of German classical philosophy – I. Kant, F. Schelling, J. Fichte, G. Hegel, L. Feuerbach.

German philosophy of the XVIII-XIX centuries in the person of K. Marx came up with the most developed concept of alienation, rooted in the objective historical conditions of existence in the system of relations of exploitation.

Another vector of rethinking the idea of alienation has become irrationalism – the philosophy of life, Freudianism, existentialism.

In modern society, the attitude of the man to the world and to himself is characterized by alienation from the environment, apathy, apoliticism, a sense of loss of meaning, and frustration.

The phenomenon of alienation was a very significant problem for philosophers and thinkers throughout the twentieth century, and the culture of the 20th century itself became a culture of alienation, which was adequately reflected in art, philosophy, and psychology.

ԽԱՌԱՏՅԱՆ Լ. Ա.

Զանգվածային լրատվամիջոցների անկախության իրավական կարգավիճակը այսօր ոչ միայն առանձին պետությունների, այլ նաև միջազգային ողջ հանրության առանձնահատուկ ուշադրություն և կարգավորում պահանջող խնդիրներից է:

Միջազգային կազմակերպությունների որոշումներում բազմիցս ընդգծվել է ՉԼՄ-ների անկախության առանձնահատուկ կարևորությունը ժողովրդավարական պետություններում. «ՉԼՄ-ների անկախությունը յուրաքանչյուր ժողովրդավարական հասարակության բնականոն գործունեության անհրաժեշտ նախապայմանն է, առանց որի, լիիրավ ժողովրդավարության հնարավոր չէ հասնել»¹: Միևնույն ժամանակ, մամուլի և զանգվածային մյուս լրատվամիջոցների (ռադիոյի, հեռուստատեսության) ազատությունը պատկանում է քաղաքակրթության այնպիսի արժեքներին, ինչպիսիք են մտքի, խղճի և ոգու ազատությունը²: Առաջին հայացքից թվում է, որ «ՉԼՄ-ների անկախություն» և «ՉԼՄ-ների ազատություն» հասկացությունները միևնույն իմաստն արտահայտող կատեգորիաներ են, սակայն ընդհանուր հատկանիշներով հանդերձ, այդ երկուսի միջև նկատելի են էական տարբերություններ:

Ընդհանուր իմաստով՝ ՉԼՄ-ների ազատությունը և անկախությունը մամուլի ազատությունն է պետության միջամտությունից: Սակայն ՉԼՄ-ների բացարձակ անկախություն գոյություն չունի, այն ենթակա է օրենսդրական սահմանափակումների՝ ի պաշտպանություն այլ իրավաչափ արժեքների, որոնք բացարձակապես անհրաժեշտ են ժողովրդավարական հասարակությունում և ուղղված են այլոց իրավունքների և օրինական շահերի, ազգային անվտանգության, հասարակության բարօրության, սահմանադրական կարգի, շրջակա միջավայրի պաշտպանությանը: ՉԼՄ-ների իրավունքների և գործունեության սահմանափակումներ առկա են ԱՄՆ-ի, Ավստրիայի, Ֆրանսիայի, Նիդերլանդների, Նորվեգիայի, Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի սահմանադրություններում և օրենքներում: Այսպես, օրինակ, Ֆինլանդիայի՝ 2004 թ. «Զանգվածային լրատվամիջոցներով արտահայտվելու ազատության մասին» օրենքը սահմանում է, որ պետական մարմնի միջամտությունը ՉԼՄ-ների գործունեությանը կարող է իրավաչափ լինել միայն այն դեպքում, երբ այն անհրաժեշտ է և հաշվի է առնում արտահայտվելու ազատության կարևորությունը ժողովրդավարական հասարակությունում³, ինչը, ըստ էության, համահունչ է և

¹ Вozчикoв В.А. Медиакyльтyра, телевидение и право на инфoрмацию (Философия права, 2005, N 3, с. 68-74):

² Տե՛ս Кoркoнoсeнкo С.Г. Oснoвы жyрналистики, М., 2002, с. 228.

³ Տե՛ս Finlex, Электронный ресурс, – Электрон. дан. – Режим доступа: <http://www.finex.fi/english/laws/index.php>.

համապատասխանում է Մարդու հիմնարար իրավունքների և ազատությունների մասին եվրոպական համաձայնագրի (ՄԻԱԵՀ) պահանջներին:

ԶԼՄ-ների ազատությունը, նախ և առաջ, արտահայտվում է լրատվամիջոցի գործունեությամբ, որը ենթադրաբար ազատ է գրաքննությունից և պետական իշխանության միջամտությունից: Մինչդեռ անկախ լինելու հանգամանքը չի արտահայտվում անկախությամբ միայն պետական մարմիններից: Հաճախ «լրատվամիջոցները կախվածության մեջ են լինում նաև խմբագրություններից, ԶԼՄ-ների հիմնադիրներից, խմբագրական կոլեկտիվից, և երբեմն էլ՝ հրապարակված նյութերի «հերոսներից»⁴: Դրա հետ մեկտեղ, պետք է նկատել, որ ԶԼՄ-ների ազատությունը որևէ կերպ չի սահմանափակում կամ խոչընդոտում այլ անձանց, մասնավոր կամ պետական կառույցների ազատությունը:

Ընդհանուր առմամբ, երբ խոսքը ԶԼՄ-ների իրավական կարգավիճակի մասին է, ապա նկատի են առնվում օրենսդրությամբ սահմանված՝ ԶԼՄ-ների անկախության երաշխիքները: Հետևաբար՝ անկախությունը ցուցադրական, կարելի է ասել, վերացական հասկացություն է, որը կոնկրետ ԶԼՄ-ի պարագայում, կարող է իրացվել միայն բացարձակ անկախության միջոցով կամ եղանակով: Իր հերթին, ԶԼՄ-ների ազատությունը ԶԼՄ-ների անկախության գլխավոր սահմանադրական երաշխիքն է:

Ազատությունը կոնկրետ հասկացություն է, որն ամրագրվում է հստակ՝ ԶԼՄ-ների անկախության իրավական երաշխիքների վերաբերյալ նորմերով, ինչպես նաև այնպիսի նորմերի միջոցով, որոնցով իշխանությունները ստանձնում են համապատասխան պարտավորություններ ԶԼՄ-ների, այսինքն՝ հանրային կամքի կամ կարծիքի նկատմամբ: ԶԼՄ-ների և՛ անկախությանը, և՛ ազատությանը հասնելու ամենաարդյունավետ միջոցը՝ դրանց սահմանադրաիրավական ամրագրումն է և օրենսդրական կարգավորումը:

ԶԼՄ-ների ազատության և անկախության հիմնախնդիրը բազմիցս արտացոլվել է միջազգային տարբեր համաձայնագրերում: Մասնավորապես, Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի 19-րդ հոդվածը, Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի (ՔՔԻՄԴ) 19-րդ հոդվածը, ՄԻԱԵՀ-ի 10-րդ հոդվածը երաշխավորում են անձի՝ կարծիքն ու համոզմունքներն ազատ արտահայտելու իրավունքը, լրատվության միջոցով տեղեկատվություն և գաղափարներ որոնելու և ստանալու ազատությունը՝ անկախ պետական սահմաններից և այլն: Բացի անկախության երաշխիքներից, ՄԻԱԵՀ-ի 10-րդ հոդվածն ամրագրել է արտահայտվելու ազատության սահմանափակումներ: Դրանք, ընդհանուր առմամբ, համապատասխանում են ժողովրդավարության սկզբունքներին, որոնց միջոցով հնարավոր կլինի կանխա-

⁴ Sk'u Романович Н.А. О независимости от власти и взгляде общества на миссию российского телевидения. Статья www.mognovse.ru

տեսել և գիտակցել այն հետևանքները, որոնք առաջանում են որոշակի հանգամանքների բերումով՝ կոնկրետ իրավիճակների պայմաններում⁵:

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը (ՄԻԵԴ) իր նախադեպերում նույնպես անդրադարձել է ՁԼՄ-ների անկախության հիմնախնդրին՝ հետևյալ իրավական դիրքորոշմամբ. «ՁԼՄ-ների անկախության հիմնախնդրի ուսումնասիրությունը պահանջում է առանձնահատուկ պաշտպանություն, որպեսզի ՁԼՄ-ները կարողանան կատարել իրենց վերապահված «հասարակական պաշտպանի» կենսական կարևոր դերը և այնպիսի տեղեկատվություն տարածեն, որն ունի հասարակական մեծ հետաքրքրություն⁶:

Մ. Ֆեդոտովը, խոսելով ՁԼՄ-ների անկախության վերաբերյալ, նշում է, որ լրատվամիջոցի իրավական կարգավիճակը (լրատվամիջոցի անկախությունը) տարածվում է ոչ միայն բարձրագույն արժեքների՝ մտքի խոսքի, կարծիքի ազատության, այլ նաև պետական, հասարակական և ազգային անվտանգության վրա: Ըստ նրա, ՁԼՄ-ների իրավական կարգավիճակը, ազատ մամուլը և խոսքի իրավունքը ազգային անվտանգության երաշխավորներն են: Եթե ՁԼՄ-ները կախվածության մեջ լինեն պետական մարմիններից, ապա խոսքի ազատությունը ազգային անվտանգության համար անխուսափելիորեն կվերածվի իրական սպառնալիքի: Ուղիղ իմաստով, ազգային անվտանգության ապահովումը պետության տնտեսական և քաղաքական անկախության, տարածքային ամբողջականության և իրավական ինքնիշխանության, մշակութային արժեքների և հասարակական կյանքի պաշտպանությունն է այլ պետությունների հնարավոր (ոչ իրավաչափ) գործողություններից, հետևաբար՝ «անկախ ՁԼՄ-ների գոյությունը պարտադիր է և անհրաժեշտ այնքանով, որքանով խոսքի ազատության իրավունքը ազգային անվտանգության գլխավոր երաշխիքն է»⁷: Իր հերթին, պետությունը, ազգային անվտանգության պաշտպանության նկատառումներից ելնելով, որպես հիմնավոր փաստարկ՝ վկայակոչում է գրաքննությունը և կոնկրետ տեղեկատվության գաղտնիության հաստատումը:

Իսկ ինչպիսի՞ իրավական կարգավորում ունեն ՁԼՄ-ները ՀՀ-ում: Արդյո՞ք դրանք համապատասխանում են միջազգային իրավական նորմերի պահանջներին, և որքանո՞վ է պետության կողմից ապահովվում ՁԼՄ-ների անկախությունը: Հայաստանի Հանրապետությունում ՁԼՄ-ների անկախության իրավական կարգավորումը պայմանավորված է հետևյալ գործոններով.

1. ՁԼՄ-ների անկախության կարգավիճակը դեռևս չի համապատասխանում ժողովրդավարական ՁԼՄ-ների սկզբունքներին և պահանջներին:

⁵ Sunday Times v. United Kingdom, Judgment of 26 April 1979.

⁶ Article 19, միջազգային կազմակերպություն "Всемирная компания за свободу слова", www.osce.org.

⁷ http://tvrain.ru/articles/mihail_fedotov_uveren_chno_protseess_unichtozhenija_nezavisimyh_smi_prodolzhatsja_ne_budet_svoboda_slova_eto.05.05.2014.r.

Խնդիր է առաջացնում նաև այն, որ ներկայիս ԶԼՄ-ների մասին օրենքում «ԶԼՄ-ներ» հասկացությունը չունի հստակ իրավական ձևակերպում, ինչպես այն հանգամանքը, որ օրենսդրորեն կարգավորված չեն ԶԼՄ-ների գործունեությանն առնչվող հարաբերությունները քաղաքացիների, հասարակության և իշխանության հետ. այդ պարագայում հնարավոր կլինե՞ր որոշել՝ որքանո՞վ են իրականում անկախ ԶԼՄ-ները, և արդյո՞ք դրանք պետական իշխանության գործունեության նկատմամբ հսկողություն իրականացնող միջոցներ են:

Որևէ օրենքով կամ իրավական ակտով սահմանված չեն «ԶԼՄ-ներ» և «ԶԼՄ-ների անկախություն» հասկացությունները: Լրատվամիջոցի՝ օրենսդրի կողմից տրված սահմանումը թերի է և ոչ ամբողջական, պահպանված չէ իրավական որոշակիության սկզբունքը: Մասնավորապես, ՀՀ ԶԼՄ-ների մասին օրենքի (ընդունված՝ 13.12.2003 թ.) 3-րդ հոդվածով լրատվամիջոցը «տեղեկատվության կամ լրատվության տարածման միջոց է», ինչպես նաև «լրատվական գործակալության և նմանատիպ այլ բնույթի կազմակերպությունների պարբերական հաղորդումներ՝ ուղղված լրատվական գործունեություն իրականացնողներին...»: Այսպիսի սահմանումը հնարավորություն չի տալիս վերջնականապես հասկանալու՝ ԶԼՄ-ները իրավունքի սուբյեկտնե՞ր են, թե՞՝ օբյեկտներ: Միննույն ժամանակ, հաշվի առնելով այն, որ ներկայիս ԶԼՄ-ների մասին օրենքը ընդունվել է 2003 թ., այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ լրատվամիջոցները ավանդական էին և դասակարգման չէին ենթարկվում, մինչդեռ արդի պայմաններում՝ համացանցի և էլեկտրոնային այլ լրատվամիջոցների բազմազանությունը պահանջում է նորովի և հրատապ իրավական մոտեցումներ: Պետք է նաև նշել, որ 2003 թ. մինչ այսօր ԶԼՄ-ների մասին օրենքում որևէ փոփոխություն կամ ուղղում չի կատարվել, ինչն ըստ էության, արդեն իսկ վկայում է օրենքի ոչ լիարժեք և անկատար լինելու մասն: Հետևաբար՝ ԶԼՄ-ների անկախության կարգավիճակին անդրադառնալիս, պետք է նաև օրենսդրորեն սահմանել «էլեկտրոնային ԶԼՄ-ներ», «ԶԼՄ-ների անկախություն» և «այլ ԶԼՄ-ներ» հասկացությունները:

Որոշ երկրների ԶԼՄ-ների ոլորտի իրավական ակտերում լրատվամիջոցի սահմանումները տրված են բավականաչափ հստակ: Այսպես, ՌԴ ԶԼՄ-ների մասին օրենքի 2-րդ հոդվածի համաձայն, ԶԼՄ-ն պարբերական տպագիր հրատարակություն է, ցանցային հրատարակություն, հեռուստատալիք, ռադիոտալիք, հեռուստահաղորդում, տեսահաղորդում, կինոքրոնիկ ծրագիր, ինչպես նաև մշտական անվանում ունեցող զանգվածային տեղեկատվության պարբերական տարածման այլ ձև⁸: Բացի ՌԴ-ի վերոնշյալ օրենքից, այդպիսի օրենսդրական

⁸ Ст'я Закон РФ от 27 декабря 1991 г. № 2124-1 "О средствах массовой информации". С изменениями и дополнениями: հոդվ. 2: (http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_1511/):

դրություններ են պարունակում նաև Ուկրաինայի, Մոլդովայի, Վրաստանի, Ֆրանսիայի և այլ պետությունների ՁԼՄ-ների մասին օրենսդրությունները:

Պետք է նշել, որ ՀՀ-ում դեռևս մշակված չեն ՁԼՄ-ների անկախության աստիճանը սահմանող և լրատվամիջոցի անկախության գնահատման վերաբերյալ միասնական չափանիշներ: Ինչպես գիտենք, ՁԼՄ-ների անկախությունը երաշխավորվում է ոչ միայն գործող Սահմանադրությամբ և օրենքներով, այլ նաև հասարակության կողմից վերջիններիս նկատմամբ դրսևորված վստահությամբ և գնահատականով: Հետևաբար՝ ՁԼՄ-ների անկախության որակի գնահատման միասնական չափանիշների բացակայության պայմաններում, յուրաքանչյուր պետություն լրատվամիջոցների անկախության աստիճանը որոշելիս ղեկավարվում է իր իսկ սահմանած չափանիշներով: Առավել ևս աչքի է զարնում ՀՀ օրենքներում այդպիսի միասնական չափանիշներ մշակելու անհրաժեշտությունը:

Հաջորդ խնդիրը, որն առնչվում է ՁԼՄ-ների անկախությանն ու ազատությանը, ՁԼՄ-ների ոլորտի հարաբերությունները կանոնակարգող լրագրողական վարքագծի (էթիկայի) կանոնակարգի առկայության անհրաժեշտությունն է: Վարքագծի նորմեր և կանոններ սահմանող իրավական ակտով պետք է ամրագրվեն ՁԼՄ-ների, լրագրողների, լրագրողական կազմակերպությունների գործողությունների համապատասխան կանոնները, որոնք պետք է ուղեցույց լինեն քաղաքացիների և կազմակերպությունների հետ փոխադարձ հարաբերություններում, և այդպիսով ՁԼՄ-ները ձեռք կբերեն հանրության վստահությունը, և կամրապնդվեր ՁԼՄ-հասարակություն, ՁԼՄ-անհատ և ՁԼՄ-իշխանություններ ինստիտուտների միջև կապը:

Մեր կարծիքով, ՁԼՄ-ների անկախության իրավական կարգավորմանը արդյունավետ լուծումներ տալու և օրենսդրական բացը լրացնելու նպատակով, խիստ հրատապ և անհրաժեշտ է բարելավումներ իրականացնել գործող օրենսդրությունում և կատարել որոշակի փոփոխություններ: Մասնավորապես՝ նպատակահարմար է 2003 թ. ընդունված ՁԼՄ-ների մասին օրենքում հստակեցնել «էլեկտրոնային ՁԼՄ-ներ», «ՁԼՄ-ների անկախություն» և «այլ ՁԼՄ-ներ» հասկացությունները, իրավական կարգավորման ենթարկել յուրաքանչյուր լրատվամիջոցի գործառնությունները, ամրագրել ՁԼՄ-ների և լրագրողների գործունեության ապահովման երաշխիքները՝ ներառելով նաև նոր, էլեկտրոնային միջոցների առանձնահատկությունները:

2. ՁԼՄ-ների անկախության հիմնախնդիրը այսօր ոչ միայն անցումային ժողովրդավարության պետությունների, այլ նաև միջազգային ողջ հանրության ուշադրության և քննարկման առարկան է: Տարբեր միջազգային կառույցներ («Լրագրողներն առանց սահմանների», Human Watch Rights, Article 19 և այլն)

պետությունների ազատ մամուլի ինդեքսը որոշելու և գնահատելու նպատակով անցկացնում են ամենամյա մշտադիտարկումներ, որոնց արդյունքների հիման վրա ստացված տվյալներով գրանցվում են խոսքի ազատության բազմաթիվ խախտումներ, գրաքննության դրսևորումներ, լրագրողների իրավունքների խախտումներ:

Հայաստանի Հանրապետությունը 2016 թ. անկախ մամուլի ազատության վերաբերյալ վարկանշային աղյուսակում 180 երկրների թվում զբաղեցրել է 74-րդ տեղը (ինդեքս 28,79), ինչը բավական բարձր ցուցանիշ է նախորդ տարիների համեմատությամբ: ՀՀ-ն «Լրագրողներն առանց սահմանների» միջազգային կազմակերպության մամուլի ազատության ինդեքսում առաջինն է գրանցել 4 հորիզոնականով: Այդ մասին նշված է կազմակերպության ամենամյա զեկույցում⁹:

3. ԶԼՄ-ների անկախության աստիճանը կախված է նաև պետական և ոչ պետական կամ մասնավոր ԶԼՄ-ների իրավական կարգավիճակից և գործունեությունից: Սովորաբար, երբ խոսքը պետական ԶԼՄ-ների անկախության մասին է, նկատի են առնվում վերջիններիս ֆինանսական անկախությունը՝ պետության կողմից դրանց ֆինանսական աջակցության ապահովման (սուբսիդավորման) միջոցով: Մասնավոր կամ ոչ պետական ԶԼՄ-ների ֆինանսավորումն իրականացվում է լրատվամիջոցի սեփականատերերի, գովազդատուների և բաժանորդագրվողների միջոցներով: Հետևաբար՝ ԶԼՄ-ների անկախության կարգավիճակի վրա անդրադառնում են դրանց ֆինանսական ապահովվածությունն ու խմբագրական ինքնուրույնությունը:

4. Հայաստանում ԶԼՄ-ների անկախության աստիճանը կախված է նաև երկրում տիրող քաղաքական-տնտեսական իրավիճակից, ինչպես նաև պետության քաղաքական համակարգի, սահմանադրական կարգի, պետական կառավարման համակարգի առանձնահատկություններից, հանրային լսարանի կողմից պետության գործերին ներգրավվածության աստիճանից, սոցիալական և տնտեսական վիճակից:

ԶԼՄ-ների անկախության վրա անդրադառնում են նաև քաղաքացիական հասարակության ակտիվությունը, հասարակության սոցիալական կենսամակարդակը, աշխարհագրական դիրքը, բնակլիմա-յական պայմանները և այլն: Կարծում ենք, որ ԶԼՄ-ների անկախությունը մեծ մասամբ կախված է իրավական, քաղաքական և տնտեսական գործոններից: **Իրավական են՝** ա) Սահմանադրությամբ ամրագրված խոսքի ազատության վերաբերյալ նորմերը և երաշխիքները, բ) քրեական և քաղաքացիական օրենսդրության իրավական նորմերով սահմանված խոսքի և ԶԼՄ-ների ազատության սահմանափակումները, գ) ԶԼՄ-ների ոլորտում լրագրողների կողմից խոսքի ազատության չարաշահումներ թույլ տալու համար (քաղաքացիներին, պաշտոնատար անձանց և պետությանը վիրա-

⁹ <http://www.tert.am/am/news/2016/04/20/reporters/1995989>:

վորելու) սահմանված տուգանքները կամ այլ պատժամիջոցներ նախատեսող նորմերը և այլն:

Քաղաքական՝ ա) ՁԼՄ-ներով տարածված՝ պետության, հասարակության կամ գործարարների շահերն արտահայտող հրապարակումները, բ) քաղաքական կուսակցությունների, հասարակական կազմակերպությունների, գործարարների վերաբերյալ տեղեկատվական աղբյուրները, գ) ճշգրիտ, անաչառ և հավաստի լրատվության և բազմակարծության ապահովումը, դ) լրագրողների և ՁԼՄ-ների նկատմամբ բռնությունների ու սպառնալիքների կանխումը:

Տնտեսական գործոններն են՝ լրատվամիջոցների սեփականությանն առնչվող հարաբերությունները, մասնավորապես՝ **սեփականության թափանցիկությունը, կենտրոնացվածությունը,** ՁԼՄ-ների արտադրությունը և տարածման սահմանափակումները, լրատվամիջոցների հիմնադրման, թողարկման և շահագործման ծախսերը, լրագրողական հոդվածների բովանդակությունը պաշտոնատար անձանց շահերից բխելու և հրապարակելու նպատակով վճարումների և պատվերների երևույթների արգելակումը:

Հետևաբար՝ ՁԼՄ-ների անկախությանը հասնելու և լրատվական անխոչընդոտ գործունեությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ է ՀՀ օրենսդրական ոլորտում ոչ միայն ամրագրել վերոնշյալ գործոնները, այլ նաև ունենալ դրանց կիրառելիության գործուն և արդյունավետ կառուցակարգեր:

ՁԼՄ-ների անկախությունը և խոսքի ազատությունը, թեև ոչ բացարձակ, սակայն բարձրագույն արժեքներ են: Ուստի ճիշտ չի լինի դրանք դիտարկել որպես հասարակական ներգործության նկատմամբ գուտ դրական և արդյունավետ միջոցներ: Մամուլի և խոսքի անկախությունը արդյունավետ կարող են համարվել միայն այն դեպքում, երբ դրանք գտնվում և համագոյակցում են այլ, ամենից առաջ՝ բարոյական արժեքների հետ (ասել է, թե՛ ինչ կարելի է անել և ինչ չի կարելի՝ համընդհանուր բարօրության հասնելու համար)՝ միևնույն համակարգում: Եթե մամուլը սահմանափակված չէ ոչ իրավունքով, և առավել ևս՝ բարոյականությամբ, ապա խոսքի ազատությունը և լրատվամիջոցի անկախությունը վերածվում են ամենաթողության և ինչ-որ չափով՝ անիշխանության: Հետևաբար՝ ՁԼՄ-ների անսահման և բացարձակ ազատությունը կարող է ունենալ բացասական հետևանքներ և ոտնահարել ժողովրդավարական մյուս արժեքները:

Այսպիսով, ՁԼՄ-ների անկախությունը և գործունեության ուղղվածությունը՝ որպես քաղաքացիական հասարակություն ձևավորող ինստիտուտ, մի կողմից, նպաստում է հասարակության համար կենսականորեն կարևոր նշանակություն ունեցող պահանջմունքների բավարարմանը, մյուս կողմից, տեղեկատվական քաղաքականության ոլորտի զարգացման և բարելավման գործում աջակցում է պետական մարմիններին:

1) ԶԼՄ-ների ազատության և անկախության ապահովումը պայմանավորված է սահմանադրաիրավական երաշխիքների առկայությամբ, ԶԼՄ-ների գործառնությունների և իրավունքների ոլորտի հստակ իրավական կարգավորմամբ:

2) ԶԼՄ-ների անկախությունը պայմանավորված է դրանց ոլորտի հարաբերությունները կարգավորող օրենսդրական բարեփոխումներ իրականացնելու անհրաժեշտությամբ, ոչ միայն գործող օրենսդրության, այլ նաև լրագրողական էթիկայի կանոնագրքի մշակման և ներդրման շրջանակում. այն հանդես է գալիս որպես ԶԼՄ-ների օրենսդրության բաղկացուցիչ մաս: Լրագրողական էթիկայի կանոնների հստակ սահմանումը և ԶԼՄ-ների ոլորտի իրավահարաբերությունները կարգավորող դրույթների առկայությունը այն պարտադիր նախապայմանն են, որոնցից էապես կախված են ԶԼՄ-ների անկախությունը և լրագրողների մասնագիտական գործունեության ազատությունը:

3) «ԶԼՄ-ների անկախություն» հասկացությունը սահմանված չէ որևէ օրենքով կամ իրավական ակտով, ինչը ոչ միայն չի համապատասխանում, այլ և հակասում է ժողովրդավարության էությանը և սկզբունքներին: Նպատակահարմար է ներմուծել և օրենսդրորեն սահմանել «ԶԼՄ-ների անկախություն» եզրույթը՝ որպես ԶԼՄ-ների արդյունավետ գործունեության երաշխիք:

4) ԶԼՄ-ների անկախությունը պետք է դիտարկել հասարակությունում առկա իրավական, տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական գործոնների տեսանկյունից:

Այսպիսով, ԶԼՄ-ների անկախության և ազատության՝ որպես միմյանցով փոխկապված և փոխպայմանավորված ժողովրդավարության բարձրագույն արժեքների համար առանձնակի կարևորվում են արտահայտվելու, ստեղծագործելու, կարծիքի և մտքի ազատության, տեղեկություններ փնտրելու և ստանալու իրավունքներն ու ազատությունները: Բացի այդ, ԶԼՄ-ների անկախության երաշխիքներով ապահովվում են մամուլի և մյուս լրատվամիջոցների իրավունքների իրացումը, գաղափարների և տեղեկությունների անխոչընդոտ տարածումը:

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ НЕЗАВИСИМОСТИ И СВОБОДЫ СМИ

ХАРАТЯН Л. А.

Резюме

Вопросы, связанные со свободой и независимостью СМИ, основаны на двух принципах: невмешательство государственной власти в деятельность СМИ, в сферу упорядочения их деятельности и коллегиальности органов, занимающихся регулированием названных процессов с учетом сопряженных с этим политических и

социальных моментов. Из этого следует, что СМИ являются не институтом власти, а институтом общества, призванным представлять интересы общества, его запросы, контролировать власть и содействовать общенациональному развитию.

THE MODERN PROBLEMS OF THE INDEPENDENCE AND FREEDOM OF THE MASS MEDIA

L. KHARATYAN

Abstract

The issues, related to the freedom and independence of the media are based on two principles: non-interference of state authorities in the activities of the media, in the regulation of their activities and the collegiality of the bodies that carry out this regulation, taking into account the largest part of the political and social aspects. This means that the media are not the source of power, but the institution of society, called upon to represent the interests and the request of society, to control the power and to promote the nation-wide development. The article reveals the issues related to the legal status of the media, the basis of which is the relationship of the international legal norms with the norms of national law.

ԱՆՁԻ ԱՄՈՒՄՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԸՆՏԱՆԻՔ ԿԱԶՄԵԼՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԳԻՆՈՍՅԱՆ Ս. Ա.

Միջազգային իրավական տեքստերում տրվող ամուսնության իրավական հասկացություններից կարևորում ենք երկուսը՝ Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիա (այսուհետև՝ Կոնվենցիա) և Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948 թ. դեկտեմբերի 10-ին ընդունված Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր (այսուհետև՝ Հռչակագիր)։ Այս փաստաթղթերը ստեղծվել են մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները և ազատությունները ճանաչելու և պաշտպանելու նպատակով և այդ նպատակին հասնելու համար նախատեսում են համապատասխան պաշտպանության մեխանիզմներ։ Օրինակ, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը (այսուհետև՝ Դատարան) մեկնաբանում է Կոնվենցիայում տեղ գտած նորմերը և արձանագրում դրանց խախտումները։

Հռչակագրի 16-րդ հոդվածն ամրագրում է. «1. Չափահաս դարձած տղամարդիկ ու կանայք իրավունք ունեն, առանց ռասայական, ազգային ու կրոնական պատկանելության հատկանիշների որևէ սահմանափակման, ամուսնանալու և ընտանիք կազմելու։ Նրանք օգտվում են նույն իրավունքներից ամուսնանալու պահին, ամուսնության ընթացքում և ամուսնալուծության դեպքում։

2. Ամուսնությունը կարող է կայանալ միայն ամուսնացող երկու կողմերի ազատ ու լիակատար համաձայնության դեպքում։

3. Ընտանիքը հանդիսանում է հասարակության բնական ու հիմնական բջիջը և ունի հասարակության ու պետության կողմից պաշտպանության իրավունք»¹։

Կոնվենցիայի 12-րդ հոդվածը՝ «Ամուսնության իրավունք»-ը, ամրագրում է. «Ամուսնական տարիքի հասած տղամարդիկ ու կանայք ունեն ամուսնանալու և ընտանիք կազմելու իրավունք՝ այդ իրավունքի իրականացումը կարգավորող ներպետական օրենսդրությանը համապատասխան»²։

Չնայած Հռչակագիրը իր ընդունման պահից ի վեր ամրագրում էր ամուսինների իրավահավասարության սկզբունքը 16-րդ հոդվածում, Կոնվենցիան լռում էր դրա մասին։ Բացի այդ, որոշ իրավագետներ ոչ միայն չէին անդրադառնում տղամարդու և կնոջ ամուսնական իրավահավասարության գաղափարին, այլև նույնիսկ բացահայտ

¹ Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր (1948 թ. դեկտեմբերի 10), հոդվ. 16, <http://www.un.org/fr/universal-declaration-human-rights/index.html>

² Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիա (1950 թ. նոյեմբերի 4, ուժի մեջ է մտել 1953 թ. սեպտեմբերի 3-ին), հոդվ. 12, Ամուսնության իրավունք, http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_FRA.pdf

անտեսում էին այն: Այսպես, XX դարի ֆրանսիացի հայտնի իրավագետ Լեոն Շյուլիո դը լա Մորանդյերը ամուսնությունը բնորոշում էր հետևյալ կերպ. «Ֆրանսիական իրավունքում ամուսնությունը օրենքի դրույթներին համապատասխան կնքված քաղաքացիական պայմանագիր է, որ միավորում է կնոջը և տղամարդուն՝ համատեղ կյանքի և փոխօգնության նպատակով՝ ամուսնու՝ ընտանիքի գլխի ղեկավարությամբ»³: Ի վերջո, այս սկզբունքը առաջին անգամ տեղ գտավ Կոնվենցիային կից՝ 1984 թ. ընդունված 7-րդ արձանագրության մեջ, որտեղ առաջին անգամ ամրագրվեց, որ ամուսինները ամուսնանալիս, ամուսնության ընթացքում և ամուսնալուծվելիս օգտվում են հավասար իրավունքներից:

Ազատագրված անձանց ամուսնության իրավունքը նույնպես նախատեսված չէ Կոնվենցիայով, սակայն անդամ բազմաթիվ պետությունների ներպետական օրենսդրությունները թույլ են տալիս ազատագրվածներին օգտվել ամուսնության իրավունքից: Օրինակ, Ֆրանսիայի Հանրապետության քրեական դատավարության օրենսգիրքը նշում է, որ ազատագրվածները կարող են ամուսնանալ հանրապետության դատախազի թույլտվությունը ստանալուց հետո⁴: Հայաստանի Հանրապետությունը նույնպես ճանաչում է ազատագրվածների ամուսնության իրավունքը⁵: Լեհաստանի Հանրապետության ներպետական օրենսդրությունը, սակայն, ավելի զգուշորեն է մոտենում այս հարցին և ազատագրվածներին չի օժտում ամուսնության իրավունքով: Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը իր սկզբունքային որոշումներում նշում է, որ չնայած ազատագրվածները չեն կարող ունենալ կանոնավոր ամուսնական հարաբերություններ, նրանց ամուսնության հիմնարար իրավունքը ամեն դեպքում պետք է պահպանվի: Դատարանը այս հարցին անդրադառնում է իր մի շարք որոշումներում, որոնցից առավել կարևոր է **Հրսթն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության 2005 թ. հոկտեմբերի 6-ի** որոշումը⁶: Այս որոշման մեջ Դատարանն արձանագրում է, որ ազատագրվածները ամեն դեպքում շարունակում են օգտվել իրենց բոլոր հիմնարար իրավունքներից և ազատություններից, բացի ազատ տեղաշարժվելու իրավունքից, նույնիսկ ազատությունից զրկված լինելու պարագայում: Իրավունքների և ազատությունների յուրաքանչյուր սահմանափակում պետք է պատճառաբանվի իշխանությունների կողմից: Այս որոշման վրա հիմնվելով՝ Դատարանը իր մյուս՝ **Ժարեմովիչն ընդդեմ Լեհաստանի 2010 թ. հունվարի 5-ի**⁷ գործում նշում է. «Անձնական ազատությունը դեռևս ամուսնության իրավունքից օգտվելու նախապայման չէ»: Սա նշանակում է, որ նույնիսկ,

³ Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции, М., 1958, с. 322.

⁴ Տե՛ս Ֆրանսիայի Հանրապետության Քրեական դատավարության օրենսգիրք, հոդվ. D424, www.legifrance.fr

⁵ Տե՛ս «Քաղաքացիական կացության ակտերի մասին» ՀՀ օրենք, հոդվ. 27, մաս 6, www.arlis.am

⁶ Տե՛ս CASE of HIRST v. THE UNITED KINGDOM (No. 2)- 74025/01 [2005] ECHR 681 (6 October 2005), <http://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/2005/681.html>

⁷ Տե՛ս CASE of JAREMOWICZ v. POLAND- 24023/03 (5 January 2010), [http://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid":\["001-96455"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/fre#{)

էթէ անձը անազատության մէջ է, նա կարող է օգտվել ամուսնության իր հիմնարար իրավունքից: Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ Դատարանը, լայն մեկնաբանելով Կոնվենցիան, թույլ է տալիս ազատագրկվածներին ամուսնանալ՝ նշելով, որ ամուսնության իրավունքը յուրաքանչյուր մարդու հիմնարար իրավունքն է, մինչդեռ Կոնվենցիայի 12-րդ հոդվածը տառացիորեն ոչ մի դրույթ չի պարունակում ազատագրկվածների ամուսնության իրավունքի մասին:

Ամուսնալուծությունը (լատիներեն *divortium*) ամուսինների միջև գոյություն ունեցող իրավաբանական կապի խզումն է: Այստեղ կարևոր է, թե արդյոք Կոնվենցիայի 12-րդ հոդվածում տեղ գտած ամուսնության իրավունքը ինքնաբերաբար նաև նախատեսու՞մ է ամուսնալուծության իրավունք: Այլ կերպ՝ հնարավո՞ր է 12-րդ հոդվածից բխեցնել նաև ամուսնալուծության իրավունքը: Նման խնդիրներ առաջանում են հիմնականում Կոնվենցիայի անդամ համեմատաբար ավելի պահպանողական և կրոնական այն պետություններում, որտեղ ներպետական օրենսդրությամբ ամուսնալուծության իրավունք նախատեսված չէ: Դատարանն ամուսնալուծության իրավունքի հարցը քննարկում է **Ջոնսթոնը և ուրիշներն ընդդէմ Իռլանդիայի 1986 թ. դեկտեմբերի 18-ի** գործում⁸: Այստեղ դիմողները բողոքում էին այդ ժամանակ Իռլանդիայում գոյություն ունեցող իրավիճակից. իռլանդական ազգային օրենսդրությունը արգելում էր ամուսնալուծությունը: Մարդիկ չէին կարող կրկին ամուսնանալ այնքան ժամանակ, քանի դեռ նրանց ամուսինները կենդանի էին, այսինքն՝ նրանք կարող էին օգտվել իրենց ամուսնության իրավունքից միայն ամուսնու մահից հետո: Դատարանն իր հերթին պարզաբանում է, որ այստեղ չկա Կոնվենցիայի 12-րդ հոդվածի խախտում, քանի որ պետությունը չունի պոզիտիվ պարտականություն ստեղծելու այնպիսի հնարավորություններ, որոնք թույլ կտան երկրորդ անգամ ամուսնանալ ցանկացողներին օգտվել իրենց ամուսնության իրավունքից: Պետությունը չի երաշխավորում անձանց երկրորդ անգամ ամուսնանալու իրավունքը: Սակայն պետությունն ունի նեգատիվ պարտականություն առ այն, որ պետք է ամեն դեպքում զերծ մնա էապես ամուսնության իրավունքի էությունը վնասող պայմաններ ամրագրելուց: Վերլուծելով Դատարանի վերոնշյալ որոշումները՝ կարող ենք փաստել, որ Կոնվենցիայի 12-րդ հոդվածը նախատեսում է անձանց ամուսնության և ոչ թե այն լուծելու իրավունքը: Սակայն Կոնվենցիան ընդունվել է մոտ 70 տարի առաջ, իսկ այժմ անհրաժեշտություն է առաջանում այն մեկնաբանել արդիական իմաստով՝ հաշվի առնելով արդի բարքերը, մարդկանց մտածելակերպը, հասարակության զարգացածության մակարդակը: Իհարկե, պետություններն ունեն լայն հայեցողության հնարավորություն այս հարցում, սակայն պետք է անձանց առանձին ապրելու հնարավորություն ընձեռեն, որովհետև նրանք չեն կարող

⁸ *Sté u AFFAIRE JOHNSTON ET AUTRES c. IRLANDE*, Requête no 9697/82 (18 décembre 1986), [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"respondent\":\[\"IRL\"\],\"kpthesaurus\":\[\"240\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-62066\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

մարդկանց ստիպել միասին ապրել՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հաճախ ամուսնությունները կարող են ձախողվել:

Կոնվենցիայի 12-րդ հոդվածը նախատեսում էր ամուսնության ավանդական հայեցակարգը, սակայն հասարակության զարգացման հետ մեկտեղ առաջ են գալիս խնդիրներ՝ կապված միասեռականների և տրանսսեռականների ամուսնության իրավունքի հետ: Երկու հնարավոր հարց է առաջանում.

1) Կոնվենցիայի 12-րդ և Հռչակագրի 16-րդ հոդվածներով նախատեսված ամուսնության իրավունքը ներառո՞ւմ է արդյոք տրանսսեռականների ամուսնությունը:

2) Կոնվենցիայի 12-րդ և Հռչակագրի 16-րդ հոդվածներով նախատեսված ամուսնության իրավունքը ներառո՞ւմ է արդյոք միասեռականների ամուսնության իրավունքը:

Տրանսսեռական է համարվում այն անձը, ըստ որի, իր ֆիզիոլոգիական մարմինը և կենսաբանական սեռը միմյանց չեն համապատասխանում⁹: Դատարանը **Քրիստին Գուդվինն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության 2002 թ. հուլիսի 11-ի** իր որոշման մեջ միմյանցից առանձնացնում է ամուսնության և ընտանիք կազմելու իրավունքները¹⁰: Այս գործով դիմումատուն վիճարկում էր անգլիական իշխանությունների կայացրած որոշման համապատասխանությունը Կոնվենցիայի 12-րդ հոդվածին: Անգլիական իշխանությունները մերժել էին տրանսսեռականի ամուսնության դիմումը այն պատճառաբանությամբ, որ դիմումատուն փոխել է իր սեռը և ֆիզիկապես չի կարող ունենալ երեխաներ, հետևաբար չի կարող կազմել ընտանիք: Դատարանը, արձանագրելով Կոնվենցիայի 12-րդ հոդվածի խախտում, նշում է, որ պետք չէ կապել ամուսնության իրավունքն ընտանիք կազմելու իրավունքի հետ, քանի որ բնական պատճառներով տրանսսեռականները չեն կարող ունենալ երեխա, հետևաբար և չեն կարող կազմել ընտանիք, սակայն այս հանգամանքը ոչ մի կերպ չպետք է սահմանափակի վերջիններիս ամուսնության իրավունքը: Մեկ այլ՝ **Դ. Վան Օստերվիլքն ընդդեմ Բելգիայի 1980 թ. նոյեմբերի 6-ի** գործով Դատարանը կրկին առանձնացնում է այս երկու իրավունքները¹¹: Դիմումատուն վիճարկում էր Բելգիայի իշխանությունների այն որոշումը, որով վերջիններս մերժել էին դիմումատուի փոփոխված սեռի մասին տեղեկություններն ընդգրկել ծննդի պետական գրանցման գրքում, որը, ըստ նրա, խոչընդոտ էր ամուսնության իրավունքն իրականացնելու: Նրանք իրենց որոշումը պատճառաբանում էին այն հանգամանքով, որ դիմումատուն այլևս չի կարող ծնունդ տալ և գրկված է վերարտադրողական գործառնություններից: Դատարանը, արձանագրելով Կոնվենցիայի 12-րդ հոդվածի խախտում, իր հերթին նշում է, որ վերարտադրողականության հատկությունը երբեք էլ չի եղել ամուսնության կնքման ամենագլխավոր պայմանը և նպատակը: Հետևաբար, այն չպետք է արգելք հանդիսանա անձանց՝ իրենց ամուսնության

⁹ Տրանսսեքսուալ բառի նշանակությունը, www.larousse.fr

¹⁰ St' u AFFAIRE CHRISTINE GOODWIN c. ROYAUME-UNI, Requête no 28957/95 (11 juillet 2002), [http://hudoc.echr.coe.int/eng-press/?i=001-65153#{"itemid":\["001-65153"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng-press/?i=001-65153#{)

¹¹ St' u AFFAIRE VAN OOSTERWIJCK c. BELGIQUE, Requête no 7654/76 (6 novembre 1980), <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-62107&filename=001-62107.pdf&TID=ihgdqbxnf>

հիմնարար իրավունքից օգտվելու համար: Բացի այդ, Կոնվենցիայի անդամ պետությունները պետք է քայլեր ձեռնարկեն անձանց սեռերի փոփոխության փաստը քաղաքացիական կացության ակտերի պետական գրանցման մարմիններում իրավաբանորեն ճանաչելու ուղղությամբ:

Իր երկու այլ **Բիսն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության 1986 թ. հոկտեմբերի 17-ի և Քոսսին ընդդեմ Միացյալ Թագավորության 1990 թ. սեպտեմբերի 27-ի** դատական որոշումներում Դատարանը, սակայն, բրիտանական իշխանությունների կողմից սեռերի փոփոխության փաստը չճանաչելը չի համարում Կոնվենցիայի 12-րդ հոդվածի խախտում՝ ընդգծելով, որ վերոնշյալ հոդվածը ճանաչում է միայն կենսաբանական տարբեր սեռերի մարդկանց՝ տղամարդու և կնոջ ամուսնության իրավունքը¹²: Դատարանը, սերտորեն կապելով **ընտանիք** և **ամուսնություն** հասկացությունները, այս որոշումներում պաշտպանում է ամուսնության ավանդական հայեցակարգը, նշելով, որ ամուսնությունը յուրաքանչյուր ընտանիքի հիմքն է: Ամեն դեպքում պետք է նշել, որ **Քոսսին ընդդեմ Միացյալ Թագավորության** գործով դատարանը որոշում է կայացրել ձայների մեծամասնությամբ, այնինչ դատավորների փոքրամասնությունը, հղում կատարելով **Դ. Վան Օստերվիլքն ընդդեմ Բելգիայի** գործին, գտնում էր, որ ամեն դեպքում կենսաբանական սեռը չպետք է կապել անձանց վերարտադրվելու հատկության հետ, քանի որ տղամարդիկ և կանայք, որոնք վերարտադրողական խնդիրների պատճառով ունակ չեն երեխա ունենալ, ամեն դեպքում կարող են օգտվել իրենց ամուսնության իրավունքից: Հետևաբար, ոչ մի պատճառ չկա դիմումատուների սեռի ճանաչման փաստը մերժելու՝ դրանով իսկ սահմանափակելով նրանց ամուսնության իրավունքը՝ հիմք ընդունելով միայն այն փաստը, որ չեն կարող երեխա ունենալ: Այսպիսով, չնայած Դատարանի՝ երբեմն իրար հակասող որոշումների առկայության, դատական պրակտիկան այսօր այնքան է զարգացել, որ սեռի փոփոխությունը այլևս ամուսնություն կնքելու խոչընդոտ չէ, և տրանսսեռականները կարող են օգտվել Կոնվենցիայով երաշխավորված իրավունքից:

Համասեռամոլությունը նույն սեռի անձանց միմյանց համակրելու հանգամանքն է¹³: Հասարակական բարքերի փոփոխման հետ մեկտեղ նույն սեռի անձինք նույնպես ցանկացան օգտվել իրենց ամուսնության իրավունքից: Մակայն կային դրան խոչընդոտող բազմաթիվ հանգամանքներ: Դրանցից առավել կարևոր են երկուսը.

1) ազգային մակարդակով. ներպետական օրենսդրությունը թույլ չի տալիս կամ առհասարակ չի նախատեսում այդպիսի անձանց ամուսնության հնարավորություն.

¹² *Sté u AFFAIRE REES c. ROYAUME-UNI*, Requête no 9532/81 (10 octobre 1986), [http://hudoc.echr.coe.int/eng# {"respondent":\["GBR"\],"article":\["12"\],"kpthesaurus":\["240"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-62121"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{); *AFFAIRE COSSEY c. ROYAUME-UNI*, Requête no 10843/84 (27 septembre 1990), [http://hudoc.echr.coe.int/eng# {"respondent":\["GBR"\],"article":\["12"\],"kpthesaurus":\["240"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-62198"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng# {)

¹³ Համասեռամոլության սահմանումը, www.larousse.fr

2) միջազգային մակարդակով. միջազգային իրավական տեքստերը չեն նախատեսում այդպիսի ամուսնության հնարավորություն:

Առաջինի դեպքում հասարակության զարգացման հետ մեկտեղ Կոնվենցիայի անդամ որոշ պետություններ աստիճանաբար ընդունել են նոր օրենքներ կամ կատարել արդեն գոյություն ունեցող նորմատիվ իրավական ակտերում այնպիսի փոփոխություններ, որոնք ներկայումս հնարավոր են դարձնում միասեռականների ամուսնությունը: Այսօր Եվրախորհրդի անդամ 11 պետություններ օրինականացրել են միասեռական զույգերի ամուսնությունները¹⁴: Այդ պետությունների թվում առաջինների շարքում էր Ֆրանսիայի Հանրապետությունը, որը 2013 թ. մայիսի 17-ին ընդունել էր միասեռականների ամուսնությունը օրինականացնող օրենք¹⁵: Դրանով նախատեսվում էր փոփոխություններ կատարել Ֆրանսիայի քաղաքացիական օրենսգրքի 143-րդ հոդվածում. «Ամուսնությունը կարող է կնքվել երկու տարբեր կամ **նույն սեռի** (ընդգծումը մերն է-Գ.Ս.) ներկայացուցիչների միջև»¹⁶: Այս նոր օրենքները, որոնք թույլ են տալիս միասեռականների ամուսնությունը, լուծում են այս խնդիրը միայն ներպետական մակարդակով, սակայն հարց է ծագում՝ դրանց իրավական դրույթները արդյո՞ք համապատասխանում են միջազգային իրավունքի նորմերին:

Եթե ընդունում ենք, որ ամուսնության իրավունքը անմիջականորեն ընտանիք կազմելու իրավունքի հիմքն է, և ամուսնական իրավահարաբերությունների սուբյեկտ կարող են լինել միայն կինը և տղամարդը, ապա իրավամբ կարելի է ասել, որ Կոնվենցիայի անդամ պետությունների ընդունած՝ միասեռականների ամուսնություններն օրինականացնող օրենքները հակասում են միջազգային իրավունքի նորմերին, մասնավորապես հենց Կոնվենցիայի 12-րդ և Հռչակագրի 16-րդ հոդվածներին: Դատարանը, սակայն, փոքր-ինչ այլ կերպ է մեկնաբանում 12-րդ հոդվածը՝ բնավ չդատապարտելով միասեռականների ամուսնությունը և փաստացիորեն նրանց թույլ է տալիս օգտվել ամուսնության իրավունքից որոշ պայմանների առկայության պարագայում: Միասեռականների ամուսնության իրավունքին Դատարանն անդրադառնում է իր մի շարք որոշումներում, որոնցից առավել կարևոր են երեքը. Միայքը և Կուպֆն ընդդեմ Ավստրիայի 2010 թ. հունիսի 23-ի գործը¹⁷, Փարին ընդդեմ Միացյալ Թագավորության

¹⁴ St' u Le mariage homosexuel en Europe, <http://www.touteleurope.eu/actualite/le-mariage-homosexuel-en-europe.html>

¹⁵ St' u LOI n° 2013-404 du 17 mai 2013 ouvrant le mariage aux couples de personnes de même sexe, www.legifrance.fr

¹⁶ St' u Code Civil de la République de France, Article 143, www.legifrance.fr

¹⁷ St' u AFFAIRE SCHALK ET KOPF c. AUTRISHE, Requête no 30141/04 (23 juin 2010), [http://hudoc.echr.coe.int/eng#-{"respondent":\["AUT"\],"kphthesaurus":\["240"\],"document-collectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-99643"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#-{)

2006 թ. նոյեմբերի 28-ի գործը¹⁸ և Օլիարին և ուրիշներն ընդդեմ Իտալիայի 2015 թ. հուլիսի 21-ի գործը¹⁹:

Փարին ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործում դիմողներն էին մի կին և վիրահատության շնորհիվ տղամարդուց կին դարձած ամուսինը, որը բողոքում էր, որ իշխանությունների կողմից իր սեռի փոփոխության փաստի իրավաբանական ճանաչման դեպքում ինքը պետք է հրաժարվեր իր ամուսնությունից, որը, ըստ նրա, խախտում էր Կոնվենցիայով երաշխավորված ամուսնության իր իրավունքը: Դատարանն այս գործով չարձանագրեց 12-րդ հոդվածի խախտում՝ պաշտպանելով ամուսնության ավանդական հայեցակարգը, և նշեց՝ ներպետական օրենսդրությունը թույլատրում է միայն հակառակ սեռի ներկայացուցիչների միջև ամուսնությունը: Այս գործով Դատարանի մեկնաբանությունն ամբողջովին տեղավորվում էր Կոնվենցիայի 12-րդ հոդվածի շրջանակում: Միայքը և Կոպֆն ընդդեմ Ավստրիայի գործով Դատարանն արդեն որոշ չափով փոխում է իր մոտեցումը միասեռականների ամուսնության իրավունքի վերաբերյալ: Թեև նշում է, որ Կոնվենցիայի 12-րդ հոդվածի խախտում չկա, այնուամենայնիվ, քննարկում է վերոնշյալ հոդվածում տեղ գտած նորմի՝ նույնասեռ անձանց մասով կիրառման հնարավորությունը. հնարավոր է ամուսնության իրավունքին նվիրված հոդվածի ձևակերպումը որոշ դեպքերում մեկնաբանել այնպես, որ նույնասեռ անձինք նույնպես կարողանան օգտվել ամուսնության իրավունքից: Դատարանն արձանագրում է. «...Դատարանը այլևս հաշվի չի առնելու, որ 12-րդ հոդվածով սահմանված ամուսնության իրավունքը բոլոր դեպքերում սահմանափակվի միայն հակառակ սեռի ներկայացուցիչների միջև ամուսնությամբ...»:

Օլիարին և ուրիշներն ընդդեմ Իտալիայի գործով Դատարանը կատարում է Կոնվենցիայի անդամ-պետությունների ներպետական օրենսդրությունների համեմատական վերլուծություն և նշում, որ ընդամենը Եվրախորհրդի անդամ 11 պետություն է օրենսդրորեն թույլ տվել միասեռականների ամուսնությունը, որը վկայում է այն մասին, որ այս հարցի շուրջ չկա որևէ կոնսենսուս: Հետևաբար, Դատարանն ընդգծում է, որ իրավունք չունի դատապարտելու որևէ անդամ-պետության և նրան պարտավորեցնել ընդունել նույնասեռ անձանց ամուսնությունը թույլատրող օրենքներ:

Այս երեք գործերը վերլուծելիս ուշադրություն դարձնենք մի կարևոր հանգամանքի վրա, այն է՝ երեք գործերում էլ Դատարանը միանշանակ նշում է, որ Կոնվենցիայի անդամ-պետություններն ունեն լայն հնարավորություն նույնասեռ անձանց ամուսնությունները թույլատրելու կամ չթույլատրելու հարցում և կարող են այն կարգավորել իրենց ներպետական օրենսդրությամբ: Սա վկայում է, որ պետությունները չունեն նույնասեռ անձանց ամուսնության իրավունքի իրացման հնարավորություններ ստեղծե-

¹⁸ Stéu CASE OF PARRY v. THE UNITED KINGDOM, Application no. 42971/05 (28 November 2006), [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"dmdocnumber\":\"812256\"}, \"itemid\":\"001-78666\"}\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

¹⁹ Stéu CASE OF OLIARI AND OTHERS v. ITALY, Applications nos. 18766/11 and 36030/11 (21 July 2015), [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"itemid\":\"001-156265\"}\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

լու պոզիտիվ պարտականություն: Հաշվի առնելով վերը թվարկված գործերի վերլուծությունները և միջազգային իրավական տեքստերը՝ մի կողմից, տեսնում ենք, որ Կոնվենցիայում և Հռչակագրում տեղ գտած նորմերի ձևակերպումները չեն ենթադրում տրանսսեռականների, միասեռականների ամուսնության, ինչպես նաև անձանց ամուսնալուծության իրավունքները: Պաշտպանվում է ամուսնության ավանդական հայեցակարգը, այն է՝ միայն տղամարդը և կինն ունեն ամուսնության և ընտանիք կազմելու իրավունք: Մյուս կողմից, մենք ունենք Դատարան, որն իրավասու է մեկնաբանելու Կոնվենցիայում տեղ գտած դրույթները և համապատասխանաբար արձանագրելու դրանց խախտումները: Խնդիրն այն է, որ Դատարանն իր որոշումներում հաճախ դուրս է գալիս Կոնվենցիայի հոդվածներում տեղ գտած ձևակերպումներից՝ դրանք լայն մեկնաբանելով կամ էլ, ընդհանրապես, այլ կերպ է մեկնաբանում այդ ձևակերպումները:

Այսպիսով, Դատարանն իր որոշումներում ամուսնության իրավունքին վերաբերող կոնվենցիոն նորմերը մեկնաբանելիս չպետք է դուրս գա ամուսնության ավանդական հայեցակարգի շրջանակից և այլ կերպ մեկնաբանի այդ իրավունքը, քանի որ իրավունքում գոյություն ունի մի մաքսիմ²⁰՝ «Exceptio est strictissimae interpretationis» (բացառությունը պետք է մեկնաբանել խիստ սահմանափակ), որի իմաստն այն է, որ եթե որևէ իրավունքի նորմից կամ սկզբունքից կան բացառություններ, ապա դրանք պետք է պարտադիր նախատեսված լինեն իրավունքի նորմի տեքստում: «Մեր պարագայում 12-րդ հոդվածը նշում է միայն տղամարդու և կնոջ ամուսնության իրավունքի մասին՝ չնախատեսելով այդ իրավունքից որևէ բացառություն տրանսսեռականների և միասեռականների ամուսնության տեսքով, որը կրկին վկայում է, որ Դատարանը պետք է հոդվածի տեքստը մեկնաբանի տառացիորեն՝ առանց խզելու ամուսնության և ընտանիք կազմելու իրավունքների միջև եղած կապը:

ОСОБЕННОСТИ ПРАВА ИНДИВИДА НА БРАК И СОЗДАНИЕ СЕМЬИ

ГИНОСЯН С. А.

Резюме

Правовые нормы, закрепленные в международно-правовых актах по урегулированию социально-семейных отношений, противоречат нормам национального законодательства ряда европейских стран, а Европейский суд по правам человека в своих решениях по-разному трактует положения Конвенции. Формируются ранее не существовавшие правовые отношения, допускаются однополые браки, а в некоторых консервативных католических странах возможность пользоваться этим правом получают и заключенные. Рассмотрение Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод, Всеобщей декларации прав человека, а также национальных

²⁰ Maxime՝ լատիներեն նշանակում է «հիմնականոն, խրատախոս»:

законодательств государств-членов конвенции приводит к заключению, что не следует выходить за рамки традиционной концепции брака и интерпретировать это гораздо шире.

PECULIARITIES OF THE RIGHT OF THE INDIVIDUAL TO MARRIAGE AND FORMATION OF FAMILY

S. GINOSYAN

Abstract

The legal norms enshrined in international legal acts on the regulation of social and family relations contradict the norms of the national legislation of a number of European countries, and the European Court of Human Rights in its decisions differently interprets the provisions of the Convention. Former non-existent legal relations are formed, same-sex marriages are allowed, and in some conservative Catholic countries, prisoners are also able to exercise this right. Consideration of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the Universal Declaration of Human Rights, as well as the national legislations of the member states of the convention leads to the conclusion that one should not go beyond the traditional concept of marriage and interpret it much broader.

СУБЪЕКТЫ УГОЛОВНОГО ПРАВА РА И ПРАВОВОЙ СТАТУС ИНОСТРАНЦЕВ

ТОНОЯН Т. С.

Развал СССР и образование на его территории отдельных государств сопровождается созданием национальных правовых систем, в которых уголовное право, а следовательно и его субъекты, играют существенную роль в обеспечении прав и свобод человека и гражданина. От характеристик субъектов и принципов их выделения во многом зависит настоящее и будущее всего юридического поля страны. Республика Армения (РА) – молодое государство, делающее первые шаги не только в плане независимости, но и в плане формирования своих принципов правовой политики. Поэтому исследование субъектов уголовного права РА представляет как теоретический, так и практический интерес.

Субъектами уголовного права¹ Республики Армения соответственно являются государство и физическое лицо – человек и гражданин вне зависимости от прочих характеристик: пола, расы, национальной принадлежности и т.п.

В современной теории в круг субъектов уголовного права иногда включается и общество. “Поскольку вопрос о свободе индивида и ее ограничении возникает только в общественных отношениях... схема права должна быть дополнена еще одним элементом, – пишет Н. В. Шигина, – индивид–общество–свобода–ответственность. В предложенной схеме, отражающей сущностные признаки права, общество рассматривается как субъект отношений с индивидом. Однако

¹ Уголовный кодекс Республики Армения: принят Национальным собранием Республики Армения 23 апреля 2003 года (с исправлениями и дополнениями до 01 ноября 2016 г.).

данный субъект может выступать не только как визави индивида, но и как равноправный с ним”².

Государство является субъектом уголовного права, устанавливающим нормы поведения общества и несущим ответственность за их соблюдение (статьи 1 и 2 Уголовного Кодекса, далее – УК РА). Его права и обязанности существенно отличаются от прав и обязанностей субъектов – физических лиц. Государство обладает властью, поэтому оно обязано направлять свою деятельность на обеспечение законности в обществе путем наказания за преступление, т.е. определить преступника и наказать за нарушение УК путем государственно-принудительного воздействия, одновременно неся ответственность за законность и справедливость своих действий, исходя из того, что единственным основанием уголовной ответственности является совершение преступления (ст. 3 УК РА). Для этих целей государство содержит оперативно-розыскную службу, службу предварительного расследования, суд (разных инстанций). Одновременно оно обязано реализовать уголовную ответственность и соблюсти все права и свободы жертвы преступления (ст. 2 УК РА).

Физические лица – субъекты уголовного права (при наличии преступного деяния) подразделяются на совершивших преступление и на жертв преступления. Хотя государство как субъект уголовного права своими действиями обязано, прежде всего, восстановить все права жертвы и наказать преступника, последние на любом этапе процесса остаются равноправными. Обвиняемому в преступлении законом предоставлены все возможности не подвергнуться наказанию до тех пор, пока его вина не доказана (ст. 7,8,9,10 УК РА), а при наличии вины – нести ответственность в государственно-установленных пределах (ст. 6 УК РА). Жертве предоставлена возможность реализовать свои права в отношении виновного и государства (восстановить понесенный ущерб) (ст. 2

²Шигина Н.В. *Субъекты уголовного права и уголовно-правовых отношений* (Актуальные проблемы российского права, 2007, № 1, с. 424).

УК РА), в то же время соблюдать все правила процесса (не давать ложных показаний, следовать дисциплине расследования, судебного разбирательства и т.п.).

Физическое лицо – субъект уголовного права РА, как и аналогичные субъекты уголовных кодексов других государств, в том числе и Российской Федерации, должен обладать правосубъектностью, которая включает правоспособность, дееспособность и деликтоспособность. Теоретически лицо получает правоспособность от рождения, поскольку в гражданском обществе существует система правовых отношений, и каждое лицо в этой системе приобретает свои права и обязанности, ибо система предусматривает, что они должны быть у всех и каждого. Если рассматривать правоспособность с точки зрения отношения “лицо–государство”, это – признанная государством способность лица иметь определенные политические, экономические, социальные и прочие права и определенные обязанности перед государством, нести ответственность за свои действия перед обществом. “Правоспособность – способность лица иметь субъективные права и обязанности, быть участником право-отношения. Во всех отраслях права, кроме гражданского, правоспособность физических лиц существует в единстве с дееспособностью как правосубъектность (способность иметь права и обязанности и приобретать и осуществлять их своими действиями)”³.

Согласно уголовному праву РА, правоспособностью обладают все физические лица. Однако, как можно вывести из сказанного, не каждое лицо в состоянии отстаивать свои права и выполнять свои обязанности, поэтому в юридической науке, принципы которой распространяются и на УК РА, лицо должно быть дееспособно, т.е. способно осознанно совершать действия по отстаиванию своих прав и выполнению своих обязанностей. Такое лицо, предполагает теория права, в определенных условиях может совершить и противоправное деяние, в том числе уголовно наказуемое, т.е. оно в принципе деликтоспособно. В теории права

³ Юридическая энциклопедия, М., 2001.

ставится прямая связь между дееспособностью и деликтоспособностью, которые вместе с правоспособностью составляют понятие правосубъектности. Однако следует отметить, что любое дееспособное лицо может быть деликтоспособным, в то время как не любое деликтоспособное лицо может быть дееспособным. Так, лицо с психическими нарушениями (невменяемый, психически больной), согласно теории права (на основании чего и построена Особенная часть УК РА), недееспособно, однако оно деликтоспособно, т.е. способно совершить преступление, в том числе и уголовно наказуемое, и не нести за это наказания (УК РА предусматривает в таких случаях принудительные меры медицинского характера–ст. 25 “Вменяемость”).

Дееспособность лица может быть ограничена разными факторами: от физических (психическая болезнь, немота и др.) до общественных (неграмотность, незнание юридических законов и др.). Поскольку задача уголовной юстиции – установить реально возможность субъекта преступления отвечать за свои деяния и субъекта–жертвы преступления требовать восстановления нанесенного ему ущерба, то законодатель может трактовать дееспособность “узко” или “широко”. Так, “в Германии основаниями ограничения дееспособности могут также служить “телесные повреждения”, в качестве которых рассматриваются глухота, крайняя близорукость, слепота, паралич и прочие недуги, затрудняющие или делающие невозможным нормальную социализацию гражданина”⁴. Немецкий законодатель исходит из того факта, что указанные лица не в состоянии самостоятельно отстаивать свои права и выполнять свои обязанности. Это ограниченно дееспособные лица, поэтому они и не могут считаться субъектами уголовного права.

В уголовном праве РА правосубъектными признаются все лица, на которые распространяется действие Уголовного Кодекса. В связи с вопросом об иностранцах как субъектах уголовного права РА следует отметить, что все они обладают право-

⁴ Михайлова И.А. Признание гражданина недееспособным и ограниченно дееспособным в современных зарубежных государствах (Юрист, 2011, № 23, с. 15).

способностью наравне с гражданами РА. Однако это не значит, что они всегда обладают правосубъектностью, способностью вступать в правоотношения от собственного имени, поскольку дееспособность иностранца может быть ограничена не только психическими расстройствами и болезнями, но и незнанием языка, незнанием законов не своей страны. Ученые юристы указывают также на другие факторы. “Нельзя определять гражданскую правосубъектность иностранца исходя лишь из того, что им предоставлена правоспособность как возможность обладать всеми установленными законом правами (за исключением специально указанных в законе), – пишет Т. Н. Кириллова. – В некоторых случаях признание правосубъектности иностранца ставится в зависимость от того, дееспособен ли он по своему национальному закону, иначе он не сможет самостоятельно осуществить... конкретное субъективное право...”⁵. Такое положение свидетельствует о том, что правосубъектность может быть активной и пассивной.

Исходя из этого армянским законодательством в статье 25 “Закона о правовом положении иностранных граждан в Республике Армения” специально предусмотрено: “Иностранный гражданин при защите своих прав пользуется всеми гарантиями, установленными для осуществления прав гражданина Республики Армения. При аресте, заключении под стражу, привлечении к уголовной ответственности иностранного гражданина или запрещении его выезда из Республики Армения соответствующие должностные лица обязаны не позднее, чем в течение 24 часов поставить в известность об этом представительство защищающего интересы иностранного гражданина государства, а в случае с беженцами – Генерального комиссара по делам беженцев Организации Объединенных Наций” (ст. 25 УК РА). Иначе говоря, в связи с тем, что иностранные граждане и лица без гражданства теоретически обладают той же правосубъектностью, что и граждане РА, им предоставлена

⁵ Кириллова Т.Н. *Общие положения гражданской правосубъектности иностранцев в СССР* (Правоведение, 1966, № 1, с. 110).

возможность защиты своих прав через посреднические организации, что приравнивает правосубъектность граждан РА и правосубъектность иностранца фактически.

УК РА не дифференцирует правоспособность гражданина и иностранца, поскольку это не связано с политическими правами, которыми гражданин отличается от иностранца. Случаи, когда иностранец в правах ограничен, связаны, как правило, с проблемами общественной или государственной безопасности. Так, согласно Конституции РА, “правом собственности на землю не пользуются иностранные граждане и лица без гражданства, за исключением случаев, предусмотренных законом”⁶. Поскольку правоспособность иностранца (в особенности, прибывшего в РА временно, проезжающего транзитом, беженца, членов его семьи и пр.) реально ограничивается незнанием государственного языка и законов РА, Конституция РА предусматривает: “Каждое лицо, лишенное свободы, незамедлительно извещается о причинах этого, а при предъявлении уголовного обвинения – также об обвинении на понятном ему языке. Каждое лицо, лишенное свободы, имеет право незамедлительно извещать об этом избранное им лицо” (ст. 16).

Являясь субъектом уголовного права РА, физическое лицо может представлять права и обязанности государства или муниципального образования (быть их представителем). Законодатель здесь имеет в виду, что государство или муниципальное образование осуществляет свои права и обязанности через физических лиц, которые и должны нести ответственность за свои действия. Реально нарушителями правопорядка могут быть только физические лица, и по принципам УК РА наказание может быть основано только на личной ответственности (ст. 8 УК РА). Государство свои функции осуществляет через физических лиц, наделяя их должностными правами. “Важнейшая область правоотношений, непосредственным участником которых выступает государство, – осуществление правосудия, охрана прав и

⁶ Конституция Республики Армения: принята всенародным голосованием 27.12.2005, Е., 2005.

правопорядка. Органы суда и следствия, должностные лица участвуют от имени государства в сложных правоотношениях, в которых охрана интересов общества сочетается с максимальной гарантией прав личности»⁷.

Понятие «лицо» в УК РА в принципе охватывает все субъекты – физические лица. Более того, субъектом преступления может быть только физическое лицо, вменяемое и достигшее совершеннолетия (т.е. возраста уголовной ответственности), поэтому термин этот («лицо») можно употребить только в общем плане – для указания на любое физическое лицо, а в УК РА физические лица подразделяются на следующие категории, поскольку в некоторых статьях их права и обязанности в определенной мере различаются:

- 1) физическое лицо, охватывающее все физические лица, обладающие правосубъектностью,
- 2) граждане РА – физические лица, имеющие гражданство РА,
- 3) иностранцы – физические лица, имеющие гражданство иного государства, не РА,
- 4) лица без гражданства – физические лица, не имеющие гражданства какого-либо государства.

Если физические лица, являющиеся субъектами УК РА, не охватывают понятие «лицо» полностью и классифицируются отдельно, они фиксируются как специальные субъекты права. «Приговор суда иностранного государства может учитываться, если гражданин Республики Армения, иностранный гражданин или лицо без гражданства были осуждены за преступление, совершенное вне пределов Республики Армения, и вновь совершили преступление на территории Республики Армения» (ст. 17.1 Общей части УК РА). В статье не употреблен термин «лицо», поскольку статья не охватывает дипломатических представителей и т.д.

Если с точки зрения прав и обязанностей произвести дальнейшую классификацию субъектов УК РА – физических лиц,

⁷ Халфина Р.О. *Общее учение о правоотношении*, М., 1974, с. 165.

то граждане РА и иностранцы подразделяются на три категории: не достигшие 14 лет, т.е. не несущие уголовной ответственности; достигшие 14 лет и несущие уголовную ответственность по ограниченному кругу преступлений; достигшие 16 лет (совершеннолетия) и несущие ответственность в полном объеме.

УК РА обеспечивает равную защиту прав и свобод как граждан РА, так и иностранцев (иностранных граждан и лица без гражданства), следуя Европейской конвенции о правах человека и Европейской социальной хартии. Так, законодатель констатирует: «Граждане Республики Армения, находящиеся вне пределов Республики Армения, и лица без гражданства, постоянно проживающие в Республике Армения, за совершение преступлений, предусмотренных статьями 384, 386-391, 393-397 настоящего Кодекса, подлежат уголовной ответственности по Уголовному кодексу Республики Армения...» (ст. 15.2 УК РА). Здесь речь идет о преступлениях против мира и безопасности человечества (гл. 33, раздел 13). В этой части ст. 15 в состав физических лиц не включены иностранные граждане, как и лица без гражданства, не проживающие постоянно в РА, ибо первые связаны правоотношениями с государством своего гражданства, а вторые – того государства, в котором проживают постоянно. Поскольку понятия «иностранный гражданин» и «лицо без гражданства» уже понятия «физическое лицо» и в отдельных статьях УК РА могут функционировать самостоятельно, они также относятся к специальным субъектам. В целом к специальным субъектам преступления относят лиц, которые, наряду с основными признаками вменяемости и возраста уголовной ответственности, обладают дополнительными характеристиками, например, относятся к особой профессиональной категории (врачи, учителя, должностные лица и т.д.).

В юридической литературе определение круга и классификация специальных субъектов всегда были проблематичными и носили дискуссионный характер, так как нет определенного

принципа классификации, а принципа нет, потому что слишком расплывчата ее цель⁸.

Если рассмотреть специальные субъекты подобного типа в Особенной части УК РА, то окажется, что классифицируются они по одному принципу – личной ответственности и подразделяются на следующие типы:

1) лица, ранее судимые или имеющие отношение к уголовным деяниям (повторное преступление, рецидив и т.п.). Например, в ст. 131, ч. 2 указано, что похищение человека “лицом, ранее осужденным за похищение человека”, наказывается более строго;

2) должностные лица, куда включаются все субъекты, которые совершили преступление при выполнении служебных обязанностей (чиновники, врачи, водители, повара, преподаватели, работники правоохранительных органов, судов, военные и т.п.), а также в определенных случаях третейский судья, аудитор, адвокат (ст. 200);

3) родители: в ст. 165 “Вовлечение несовершеннолетнего в совершение преступления” (ч. 2) указано: “то же деяние, совершенное родителем, педагогом или иным лицом, на которое возложена обязанность по воспитанию несовершеннолетнего” подлежит более строгому наказанию;

4) лицо, от которого пострадавший имел материальную или иную зависимость: так, в статье 110 “Доведение до самоубийства” (ч. 2) подчеркивается: “то же деяние, совершенное в отношении лица, находящегося в материальной или иной зависимости от виновного, наказывается лишением свободы на срок не свыше пяти лет”.

5) лицо, входящее в определенную группу, совершившую преступление; ст. 63 УК РА прямо указывает, что “совершение преступления в составе группы лиц, организованной группы или

⁸ См.: Орымбаев Р. *Специальный субъект преступления*, Алма-Ата, 1977; Тельнов П.Ф. *Ответственность за соучастие в преступлении*, М., 1974; Устименко В.В. *Специальный субъект преступления*, Харьков, 1989.

преступного сообщества” является отягощающим обстоятельством (см. также ст. 112, ч. 2 и 113, ч. 2);

6) лицо, совершившее преступление по мотиву национальной, расовой, религиозной ненависти или религиозного фанатизма (ст. 119, ч. 2);

7) спортсмены, спортивные судьи, организаторы спортивных соревнований, конкурсов, члены жюри и др. (ст. 201);

8) лица, несовершеннолетние или умственно недостаточно развитые (ст. 213, ч. 3);

9) “лица, освобожденные от определенных форм таможенного контроля, или лица, уполномоченные на перемещение через таможенную границу отдельных товаров или транспортных средств, освобожденных от установленных форм таможенного контроля”(ст. 215, ч. 3);

10) иностранные граждане и лица без гражданства (ст. 302 “Шпионаж”),

11) супруг (супруга) или близкие родственники; эти лица освобождаются от ответственности за несообщение о преступлении (ст. 335), в то время как иные лица подвергаются наказанию: “Супруг (супруга) и близкие родственники лица, совершившего преступление, не подлежат уголовной ответственности за несообщение о преступлении” (ст. 335, ч. 2);

12) “лицо, отказавшееся дать показания против себя самого, супруга (супруги) или близкого родственника”, “освобождается от уголовной ответственности”(ст. 339, ч. 2);

13) наемники (ст. 395, ч. 4);

14) лицо, не имеющее высшего медицинского образования (ст. 112, ч. 2, 112, ч. 3);

15) лицо, осужденное ранее за “незаконное производство аборта” (ст. 122, ч. 3).

Как видим, УК РА выделяет “специальность” субъекта, в основном, как отягощающий фактор, обстоятельство, усугубляющее вину.

В целом же следует констатировать, что, хотя иностранец выделяется в теории права как специальный субъект, он может

выступать в качестве любого другого специального субъекта, кроме тех, которые связаны с государственной и военной службой. Так, ст. 122 “Незаконное производство аборта” в качестве специального субъекта предусматривает лицо, имеющее высшее медицинское образование, однако таковым может быть не только гражданин РА, но и иностранец или лицо без гражданства. В той же статье (122, ч. 3) специальным субъектом является лицо, не имеющее выше-го медицинского образования, т.е. любое лицо.

Исходя из этого, с нашей точки зрения, в Общей части УК РА следует выделять специфические субъекты (чтобы не путать со специальными), определенные признаки которых усугубляют вину или освобождают от ответственности (т.е. имеют реальное значение для определения меры вины и наказания, определяют состав преступления). Таковыми признаками являются:

- 1) повторность совершения преступления (в том числе и аналогичного), рецидив;
- 2) нарушение прямых обязанностей, порученных обществом (должностных, родительских, профессиональных);
- 3) совершение деяния, требующего специальной профессиональной подготовки, без имения таковой;
- 4) использование материальной или иной зависимости пострадавшего от субъекта преступления;
- 5) совершение преступления против мира и человечества;
- 7) недостаточное умственное развитие или психическое расстройство.

Таким образом, нами были рассмотрены субъекты уголовного права РА, субъект преступления, специальные субъекты. В целом, субъекты УК РА принципиально не отличаются от субъектов УК других стран, поскольку их уголовное право строится на основе единых принципов. На основании примеров из УК РА показано, что иностранцы обладают такой же правосубъектностью, что и граждане РА, за исключением политических прав и обязанностей. В настоящей работе представлена система специальных субъектов УК РА, поскольку в них включаются и иностранцы.

Считаем существенным пробелом в УК РА отсутствие статей, регулирующих правовое положение лиц с двойным гражданством. Хотя Конституция РА, как указывалось, приравнивает их к гражданам страны, это положение должно быть признано на уровне межгосударственных отношений, а поскольку большинство стран не признает двойного гражданства, нужны соответствующие поправки в УК РА или принятие соответствующих международных документов. Права иностранцев – это не только внутренняя компетенция государства. Это – соответствие внутренней политики международным нормам.

ՀՀ ՔՐԵԱԿԱՆ ՕՐԵՆՔԻ ՍՈՒՔՅԵԿՏՆԵՐԸ ԵՎ ՕՏԱՐԵՐԿՐԱԾԻՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ

ՏՈՆՈՅԱՆ Տ. Ս.

Ամփոփում

Քրեական իրավունքի սուբյեկտներն են պետությունը և անձր: Պետության դերը հասարակության մեջ օրինական կարգուկանոնը պահպանելն է: Այն կարող է խախտել անձը պետության կամ այլ անձի նկատմամբ: ՀՀ Քրեական օրենսգիրքն անձին տալիս է սեփական շահերը պաշտպանելու կարգավիճակ՝ իրավասուբյեկտություն, որը տարածվում է ոչ միայն ՀՀ քաղաքացիների, այլև օտարերկրացիների վրա: ՀՀ քրեական օրենսդրությունն ամբողջովին համապատասխանում է ժողովրդավարության այսօրվա պահանջներին, քանի որ բոլոր անձինք քրեական պատասխանատվության առումով իրավահավասար են՝ անկախ նրանց քաղաքացիությունից:

**SUBJECTS OF CRIMINAL LAW OF THE RA AND
THE RIGHTS OF FOREIGNERS**

T. TONoyAN**Abstract**

The subjects of Criminal Code are the legal entity and the state. The role of state is to maintain the rules and regulations, which can be violated by a person in regard to a person or a state. The Criminal Code of the RA gives a person status of defending his/her lawful interests, which is extended not only for the citizens of the RA but also foreigners. The peculiarity of the law field of the RA lies in the legal equality of all the people due to criminal liability regardless of their citizenship, that is, the Criminal Code of the RA entirely corresponds to the demands of nowadays democracy.

Ժամանակակից աշխարհում գլոբալացման և տեղայնացման հետ կապված փոփոխվող իրավիճակը պետաիրավական և սոցիալական հիմնահարցերը հետազոտողների առջև նորանոր խնդիրներ է դնում, որոնք վերաբերում են ինչպես բուն իրավական պետությանը և քաղաքացիական հասարակությանը, այնպես էլ դրանց փոխգործակցության և փոխկապվածության բնույթին:

Ներկայումս հայրենական և արտասահմանյան գրականության մեջ իրավական պետության և քաղաքացիական հասարակության վերաբերյալ ստեղծվել են ամենատարբեր տեսություններ, որոնք հավակնում են վերին ճշմարտությունը լինելուն: Մի շարք հեղինակներ (ԱՄՆ), որպես կանոն, դիտարկելով քաղաքացիական հասարակության և իրավական պետության խնդիրները, այդ կազմավորումները նույնացնում են ավանդական բուրժուական հասարակության և ամենասովորական կապիտալիստական պետության հետ¹: Խոսքը «քաղաքացիական հասարակության վերակառուցման» և դրա հետ հարաբերակցող պետության «կատարելագործման» մասին է²:

Ի տարբերություն արևմտյան հետազոտողների՝ ռուս փիլիսոփաների և իրավագետների մեծամասնությունը, ժողովրդավարական դիրքերից դիտարկելով հետխորհրդային պետությունը և հասարակությունը, ոչ անհիմն կերպով, ելակետ են ընդունում այն հանգամանքը, որ քաղաքացիական հասարակությունը և իրավական պետությունը դեռևս լիակատար կայացած իրողություններ չեն: Նրանցից ոմանք այդպիսի հասարակության և պետության կառուցման հիմքում դնում են տեղական շահերը և ազգային արժեքները: Որոշ հետազոտողներ հիմնվում են, մեղմ ասած, խիստ արտասովոր այն դրույթի վրա, որ հետխորհրդային հասարակություններում «հոգևոր-բարոյական ժառանգությունը լուրջ խոչընդոտ է դառնում դեպի ազատ տնտեսություն, շուկայական հարաբերություններ, ժողովրդավարական ինստիտուտների ընկալմանը տանող ճանապարհին»³:

Մակայն, չնայած իրավական պետության և քաղաքացիական հասարակության վերաբերյալ պատկերացումների ձևավորման հարցում գոյություն ունեցող տարբեր մոտեցումներին՝ դրանք բոլորն էլ (ինչպես և դրանց նախորդած շատ տեսություններ և դոկտրիններ, մասնավորապես, «համընդհանուր բարեկեցության պետությունը», «սոցիալական պետությունը», «համաժողովրդական պետությունը» և այլն) չափից ավելի իդեա-

¹ Polangy K. *Great Transformation*, Boston, 1967; Ackerman B. *Social Justice in Liberal State*, N. Y. 1980; Sandel M. (ed) *Liberalism and its Critics*, N. Y. 1984; Offer C. *Contradiction of Welfare State*, Cambridge, 1994.

² Коэн Дж., Арато Э. *Гражданское общество и политическая теория*, М., 2003, с. 544-636.

³ Вестов Ф.А., Фаст О. Ф. *Правовое государство*, М., 2016, с. 21-22.

լականացնում են պետաիրավական և սոցիալական իրողությունները, հաճախ ցանկալին ներկայացնում որպես իրականություն:

Դիտարկելով իրավական պետության և քաղաքացիական հասարակության տեսությունները՝ իրականության արտացոլման համարժեքության տեսանկյունից, չի կարելի չնշել, որ դրանք վերաբերում են ոչ թե իսկապես պետական և հասարակական կազմավորմանը, այլ ենթադրելի և իդեալականացված ապագային: Աշխարհում երբեք չեն եղել և չկան իդեալական «իրավական պետություն» և «քաղաքացիական հասարակություն», հաշվի առնելով այն խիստ բարձր պահանջները, որոնք դրանց գաղափարախոսների և հետևորդների կողմից ներկայացվում են այդ կազմավորումներին: Մակայն քաղաքակրթության զարգացման յուրաքանչյուր փուլում գոյություն է ունեցել պետաիրավական և սոցիալական հերթական մի իդեալ, որը «երկրային դրախտի ուտոպիա է», և «այն կարող է լինել ոչ միայն առաջընթացի անվերապահ նպատակ, այլև գործնական իրականություն»⁴: Այդուամենայնիվ, ներկա պահին իդեալական իրավական պետության և քաղաքացիական հասարակության բացակայությունը նշանակում է արդյոք, որ դրանք պետության և իրավունքի տեսաբանների, սոցիոլոգների կամ փիլիսոփաների համար չեն կարող և չպետք է լինեն հետազոտության հերթական օբյեկտ: Ակնհայտ է, որ՝ ոչ: Չէ՞ որ գիտության խնդիրը, ինչպես արդարացիորեն նշում է մի հեղինակ, ոչ միայն այն է, որ «նկարագրի, համակարգի և բացատրի գոյություն ունեցողը, այլ նաև նայի դեպի ապագան, կանխատեսի հեռանկարային զարգացման հնարավոր տարբերակները»⁵:

Բնականաբար, իրավական պետության տեսության, ինչպես և հենց իրավական պետության դիտարկման գործընթացում, անկախ դրա իրական կամ հնարավոր լինելուց, առաջին հերթին կիրառվում են իմացության ավանդական միջոցներ և մեթոդներ, որոնք ուղղված են կենսականորեն այն կարևոր պայմանների նախադրյալներն ու գործոններն ի հայտ բերելուն, որոնք կնպաստեն որոնելի երևույթների երևան գալուն և զարգացմանը:

Մասնագիտական գրականության մեջ ստեղծված իմացության գործընթացի տեսության և պրակտիկայի մասին պատկերացումների համաձայն՝ բոլոր նախադրյալները և գործոնները, որոնք ազդեցություն են թողել և թողնում են իրավական պետության գաղափարների զարգացման ու ձևավորման վրա, կարելի է դասակարգել ամենատարբեր չափանիշներով: Դրանցից ամենակարևորը և ամենատարածվածներից է «կամային չափանիշը», ըստ որի՝ բոլոր նախադրյալները և գործոնները բաժանվում են օբյեկտիվի (որոնք կախված չեն մարդու կամքից ու գիտակցությունից) և

⁴ Տե՛ս **Марченко М.Н.** Правовое государство и гражданское общество, М., 2015, с. 9-10:

⁵ **Керимов Д.А.** Проблемы общей теории права и государства, Тюмень, 2005, с. 521.

սուբյեկտիվի (որոնք ստեղծվել են մարդու կողմից կամ նրա որոշակի ազդեցությանն են ենթարկվել)⁶:

Նշենք, որ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ նախադրյալների և գործոնների դասակարգումը բավական անորոշ է և պայմանական: Այդ անորոշության և պայմանականության հիմնական պատճառն այն է, որ յուրաքանչյուր գաղափար և տեսություն, անկախ նրանից, թե ինչպիսի օբյեկտիվ նախադրյալների և գործոնների ազդեցության ներքո է առաջանում և զարգանում, միշտ անցնում է սուբյեկտների, մարդկանց կամքի և գիտակցության միջով: Այս տեսանկյունից տվյալ գործոնները և նախադրյալները ավելի ճիշտ կլինեն անվանել ոչ թե օբյեկտիվ, այլ օբյեկտիվ-սուբյեկտիվ: Դա մի կողմից: Բսկ մյուս կողմից՝ իրավական պետության գաղափարների ձևավորման և զարգացման գործընթացի վրա օբյեկտիվ ազդեցություն թողած տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական և այլ միջավայրի ոչ մի բաղադրիչ չի կարող գոյություն ունենալ և գործել հասարակության և նրա առանձին անդամների՝ սուբյեկտների կողմից դրա վրա ունեցած ազդեցությունից դուրս: Այս տեսանկյունից հասարակության ստեղծած նախադրյալները և գործոնները ավելի ճիշտ կլինեն անվանել ոչ թե սուբյեկտիվ, այլ սուբյեկտիվ-օբյեկտիվ իրողություններ:

Նկատի ունենալով այդ վերապահումը՝ անդրադառնանք հիմնականում օբյեկտիվ (օբյեկտիվ-սուբյեկտիվ) նախադրյալներին և գործոններին, որոնք ի սկզբանե ազդեցություն են թողել իրավական պետության գաղափարների առաջացման և զարգացման գործընթացի վրա:

Ընդհանուր փիլիսոփայական և սոցիոլոգիական առումով դրանք գրեթե չեն տարբերվում այն պայմաններից, նախադրյալներից և գործոններից, որոնք մարդկային քաղաքակրթության զարգացման տարբեր փուլերում նպաստել են բոլոր առաջադեմ տեսությունների և առանձին գաղափարների ի հայտ գալուն և էվոլյուցիային: Դրանք սոցիալական պայմաններ, նախադրյալներ և գործոններ են, որոնք առաջանում են հասարակության, տնտեսության, քաղաքականության, տեխնոլոգիաների և մարդկության ընդհանուր մշակույթի զարգացման շնորհիվ և ծառայում են որպես ամենատարբեր տնտեսական, քաղաքական, սոցիոլոգիական և այլ տեսությունների ու գաղափարների կատալիզատոր:

Ավելի կոնկրետ ասած՝ իրավական պետության գաղափարների ի հայտ գալը և զարգացումը պայմանավորված օբյեկտիվ նախադրյալները և գործոնները արմատավորվում են իրավական, ավելի ճիշտ, հասարակության պետաիրավական մշակույթի մեջ և դրանով իսկ հասարակության և նրա գաղափարախոսների կողմից ձևավորվող իրավագիտակցության շնորհիվ դրսևորվում են վարքագծերի, գաղափարների ձևով:

Հատկապես սոցիալ-քաղաքական միջավայրում են ձևավորվում ոչ միայն բուն իրավական պետությանը, այլ նաև պետաիրավական ինստիտուտները, հաստատությունները և դրանց վերաբերող իրավական գաղա-

⁶ Овчинников А.И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ (отв. ред. П. П. Баранов, Р. н/д, 2003, с. 10-15).

փարախոսությունը: Իրավագիտակցությունը, որպես պետության տեսության և միջավայրի միջև մի յուրատեսակ միջանկյալ, «միջնորդավորող» օղակ, նաև պետաիրավական գաղափարների, հայացքների ու պատկերացումների աղբյուր է:

Իրավագիտակցությունը, ինչպես նշել է իրավագետ Բ. Իլյինը, «ավելի լայն ու խորը մի բան է, քան «գիտակցությունը» և դրա մեջ կարևորվում են ոչ միայն գիտելիքն ու մտածողությունը, այլև երևակայությունը, կամքը, զգացմունքը և ամբողջ մարդկային հոգին»⁷:

Մարդը ստեղծում է պետությունը, ընդգծում է հեղինակը, «հենց գիտա-կցությամբ, զգացմունքով և կամքով, ոչ ուղղակի արտաքին արարքներով, այլ նաև այն շարժառիթներով, որոնք նրան ստիպում են գործել այդպես, ոչ թե այլ կերպ, ոչ միայն իրավական նորմերով կամ հարկադրանքի ուժով, այլև հոգու և ոգու տևական, հաստատուն և բովանդակային գերագույն լարմամբ»: Իսկ պետական մտածելակերպը, պետական ուղղվածությունը, յուրաքանչյուր գործող պետության անհրաժեշտ և իրական հիմքն են: «Դա նման է այն օդին, որի միջոցով այն շնչում է, առանց որի խեղդվում և մահանում է»⁸:

Դա վերաբերում է յուրաքանչյուր պետությանը՝ որպես «հոգևոր առումով համերաշխ մարդկանց կազմակերպված մի միավորում, որոնք մտքով հասկանում են իրենց հոգևոր համերաշխությունը, ընդունում հայրենասիրական սիրով և կամքով աջակցում դրա ինքնահաստատմանը»⁹: Ներառելով պետաիրավական գաղափարները, հայացքները և պատկերացումները՝ իրավագիտակցությունը համընդհանուր ազդեցություն է գործում ոչ միայն առանձին գաղափարների ձևավորման և զարգացման, այլ նաև հասարակության զարգացման ավելի ուշ փուլերի վրա:

Իրավագիտակցությունը՝ որպես իրավական պետության գաղափարների առաջացման նախադրյալ և գործոն, ունի հետևյալ բնութագրական հատկանիշները.

1. Իրավագիտակցությունը, ինչպես և դրանից ծնված գաղափարները, չեն մնում անփոփոխ, այլ հասարակության զարգացմանը զուգընթաց՝ մշտապես զարգանում և կատարելագործվում են: Իրավագիտակցության էվոլյուցիայի հետ մեկտեղ զարգանում և կատարելագործվում են նաև հասարակության պետաիրավական կազմակերպման մասին գաղափարներն ընդհանրապես և իրավական պետության մասին գաղափարները՝ մասնավորապես:

2. Իրավագիտակցությունը, հանդես գալով որպես իրավական կամ որևէ այլ պետության և իրավունքի գաղափարների առաջացման համընդհանուր նախադրյալ և դրանց հետևողական զարգացման ու կատարելագործման գործոն, նպաստում է առաջադիմական գաղափարների, հա-

⁷ Ильин И.А. Теория права и государства (под ред. и предисл. В. А. Томсинова, М., 2003, с. 230-231).

⁸ Նույն տեղում, էջ 260:

⁹ Նույն տեղում, էջ 261:

յացքների և մտքերի ձևավորմանն ու զարգացմանը: Հասարակության զարգացման տարբեր փուլերում իրավական պետության հայեցակարգը, որպես ձևավորված և համակարգված գիտական ուսմունք, նպաստել և նպաստում է տարբեր երկրներում (այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետությունում) գործնականում կառուցելու իրավական պետության մոդելը:

ПРАВОВОЕ ГОСУДАРСТВО И ПРАВОСОЗНАНИЕ

БАРСЕГЯН С. М.

Резюме

Изменение ситуации в современном мире, вызванное глобализацией, перед исследователями правовой сферы выдвигает вопросы, имеющие отношение как к теории правового государства и гражданского общества, так и к характеру их взаимодействия и взаимообусловленности.

На разных этапах развития общества концепция правового государства в качестве сформировавшейся научной дисциплины способствовала и по сей день способствует конструированию модели правового государства в разных странах, в том числе и в Республике Армения.

LEGAL STATE AND LEGAL AWARENESS

S. BARSEGHYAN

Abstract

The change in the situation in the modern world, caused by globalization, raises questions before the researcher in the legal sphere, concerning the theory of the rule of law and civil society, as well as the nature of their interaction and interdependence.

At various stages of the development of society, the concept of the rule of law as a formed scientific discipline has contributed to and to this day contributes to the construction of a model of the rule of law in different countries, including the Republic of Armenia.

ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ ՅՈՒ. Մ.

Կառավարման մեթոդաբանությունը և արդյունավետությունը մենեջմենթի տեսության հիմնարար կատեգորիաներից են: Կարելի է պնդել, որ կառավարման գործընթացը արդյունավետ է, այսինքն՝ ստացված արդյունքները գերազանցում են կատարված ծախսերը, եթե կառավարման մեթոդաբանությունը գիտականորեն հիմնավորված է: Այս անվերապահ ճշմարտությունը, սակայն, քննական վերլուծության կարիք ունի, քանի որ հարկ է ճշգրտել արդյունքներ-ծախսեր, կառավարման մեթոդաբանություն և դրա բաղադրիչներ կազմող սկզբունքներ ու մեթոդներ հասկացությունները և վերջիններիս նշանակությունը արդյունավետ կառավարման համար:

Կառավարման վերաբերյալ գիտական գրականության մեջ որոշակիություն գոյություն ունի կառավարման արդյունավետության առումով: Օրինակ, ամենահաջողված և համընդգրկուն աշխատություններից մեկում կառավարման արդյունավետությունը դրսևորվում է իբրև կազմակերպությունների գործունեության արդյունավետություն, ինչը քանակապես գնահատվում է ամբողջական աշխատանքի արտադրողականության ցուցանիշով՝ ելքի արդյունքները հարաբերելով մուտքի ռեսուրսներին¹: Ի դեպ, կառավարման արդյունավետությունը դիտարկվում է որակական և քանակական առումներով: Որակականն այն է, որն արտահայտում է կազմակերպությունների կողմից առաքելության և նպատակների ճշգրիտ սահմանման և դրանց կատարման ապահովման գործընթացները, որոնց հիմքում ապրանքների և ծառայությունների նկատմամբ պահանջարկի գնահատումն է: Հարկ է նշել, որ գրականության մեջ այս ցուցանիշը անվանում են արդյունքաբերություն (результативность), ինչը, մեր կարծիքով, ավելի ճիշտ է կոչել որակական արդյունավետություն: Արդյունավետության քանակական դրսևորումը, ինչպես նշվել է, արդյունքների և ծախսերի հարաբերակցությունն է՝ աշխատանքի արտադրողականությունը: Այսինքն, կառավարումն արդյունավետ է, եթե թողարկվում են պահանջարկ ունեցող, մրցունակ ապրանքներ ու ծառայություններ, և եթե սահմանված

¹Տե՛ս Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента, М., 2000, с. 48-50.

նպատակները իրացվում են կատարված ծախսերի համեմատ արդյունքների աճող դինամիկայով: Արդյունավետության գնահատման նման եղանակ առաջարկվում է այլ աշխատություններում²: Սակայն կառավարման մեթոդաբանության, հատկապես մեթոդների հարցերը առանձին չեն դիտարկվում, թեև դրանք առանց համակարգման լուսաբանվում են շահադրդման, իշխանության ձևերի, առաջնորդման և այլ ոլորտներին առնչվող խնդիրները քննարկելու ընթացքում:

Ընդունված է, որ կառավարումը՝ իբրև մարդկային գործունեության տեսակ, դրսևորվել է հնագույն ժամանակներում (մ.թ.ա. IV-II հազարամյակներում, Շումերական պետության ժամանակ և դրանից էլ առաջ), երբ մարդիկ, միավորվելով առանձին խմբերում, ձգտել են հասնել գոյատևման նպատակներին (սննդի հայթայթում, կենսապայմանների և ֆիզիկական պայմանների ապահովում և այլն), ուստի կառավարչական գործունեությունը այնքան տարիք ունի, որքան մարդկային հասարակությունը: Մտացվել է այնպես, որ գործնական կառավարումը և կառավարման գիտությունը դարերի հոլովությամբ զարգացել են զուգահեռաբար, ընդ որում՝ առաջինն անհրաժեշտաբար առաջանցիկ թափով, քան երկրորդը՝ կուտակելով գիտական ընդհանրացումների համար վիթխարի փորձ: Պատահական չէ, որ կառավարման պրակտիկայի տեսական ամփոփումները ի սկզբանե ձեռնարկել են խոշոր գործարար-մենեջերները (Ֆ. Թեյլոր, Ա. Ֆայոլ և այլք), հանրային կառավարման առումով պետական գործիչները (Ն. Մաքիավելլի, Վ. Վիլսոն և այլք), որոնք առանձնապես կարևորել են կառավարման հմտությունների զարգացումը, կառավարման գործառույթների և սկզբունքների նկարագրությունը, այսինքն՝ գործնական կառավարման խնդիրների լուծումը արտադրության և կազմակերպությունների մակարդակով:

Կառավարման գիտության ձևավորման ընթացքում XX դարի առաջին կեսին և ավելի ուշ իրականացվեցին հետազոտություններ (Է. Մեյո, Մ. Ֆոլետ, Ա. Մալոու, Դ. Մաք-Գրեգոր, Փ. Դրաքեր և ուրիշներ), որոնք էականորեն նպաստեցին կառավարման գիտության առաջընթացին, պարադիգմատիկ փոփոխություններին (խմբային կառավարում, կազմակերպական ճկուն կառուցվածքներ, արդյունավետ առաջնորդում և այլն) և ստեղծեցին նախադրյալներ գործնական կառավարման արդյունավետության վերելքի համար: Ըստ այդմ, տրամաբանական է, որ կառավարման մեթոդաբանու-

² *Տե՛ս, օրինակ, Дафт Р. Л. Менеджмент, СПб., 2006, с. 810-812; Кунц Г., О'Доннел С. Управление: системный и ситуационный анализ управленческих функций, т. 1, М., 1981, с. 40.*

թյան համակարգված և համալիր հետազոտությունը ոչ միայն կարևոր է տեսական մակարդակով մենեջմենթի գործիքակազմի զարգացման խնդիրները խորը ըմբռնելու և մեկնաբանելու, այլ նաև միջոց՝ գործնական դեկավարման արդյունավետությունը բարձրացնելու համար, քանի որ կառավարման օբյեկտի վրա ներգործության եղանակների կատարելագործումը հասարակական ու տնտեսական գործունեության արդյունավետության բարձրացման կարևորագույն գործոններից է:

Կառավարման մեթոդաբանությունը: Գիտական գրականության մեջ կառավարման՝ իբրև գործունեության առանձնահատուկ տեսակի, բովանդակության տարբեր մեկնաբանություններ կան, սակայն դրանցում էականն այն է, որ կառավարման սուբյեկտը (մարմինը) տարբեր եղանակներով ներագրում է կառավարման օբյեկտի վրա՝ հետապնդվող նպատակներին հասնելու համար³: Իսկ որո՞նք են այդ եղանակները, և ինչպիսի՞ն է դրանց ներագրեցության կառուցակարգը, ո՞րն է կառավարման օբյեկտը: Այս հարցերի պատասխանը որոնելիս հանգում ենք կառավարման մեթոդաբանության և մեթոդաբանական հիմքերի մեկնաբանության անհրաժեշտությանը: Լայն առումով, կառավարման օբյեկտը այն տնտեսական և հասարակական հարաբերություններն են, որոնք առաջանում են մարդու և բնության, առանձին կոլեկտիվների և նրանց անդամների միջև: Հետևաբար, կառավարման գիտության մեթոդաբանական հիմքը շրջապատող աշխարհի ու հասարակական-տնտեսական օրինաչափությունների գործողության կառուցակարգերի մասին քաղաքակրթությանը հայտնի գիտական գաղափարներն են, որոնք հնարավորություն են ընձեռում խորապես և բազմակողմանիորեն ճանաչելու կառավարման ենթակա երևույթները⁴: Այդպիսով, օբյեկտիվ իրողության գիտական ճանաչողության հիմքի վրա և ընդհանրացնելով մարդկանց ու կազմակերպությունների դեկավարման հարուստ փորձը, մշակվել են կառավարման որոշակի սկզբունքներ, մեթոդներ, բնութագրվել են կառավարմանը յուրահատուկ օրինաչափություններն ու կատեգորիաները, որոնց ամբողջությունը կազմում է կառավարման մեթոդաբանությունը: Նշված ձևակերպմամբ կառավարման մեթոդաբանության բաղադրիչներից տեսական գրականության էջերում հանգամանորեն դիտարկվել են կառավարման սկզբունքներն ու կատեգորիաները:

Կառավարման սկզբունքները դարերի ընթացքում, սկսած մ.թ.ա. 4-2 հազարամյակներից, ձևավորվել են գործնական դեկավարման գործընթ-

³ Տե՛ս Մենեջմենթ (ՀՀ ԳԱԱ ակադ. Յու. Մ. Սուվարյանի ընդ. խմբ.), Ե., 2016, էջ 15:

⁴ Այս և կառավարման մեթոդաբանության վերաբերյալ ձևակերպումները մշակվել են 1996-1999 թթ. և առաջին անգամ արտահայտվել «Մենեջմենթ» խորագրով ուսումնական ձեռնարկում (Ե., 1999, էջ 7-8):

ացում: Դրանք կառավարող համակարգի վարքի կանոններն են, ըստ Հ. Կունցի և Ս. Օ'Դոնելի՝ սկզբունքներ, որպես հիմնարար ճշմարտություններ, որոնք բացատրում են երկու և ավելի փոփոխականների կապերը, ունեն նորմատիվային բնույթ և մատնանշում են ինչպես գործել⁵: Իսկ կառավարման սկզբունքների ձևակերպման ու դասակարգման ամբողջական և արդիական տարբերակը առ այսօր շարունակում է մնալ կառավարման տեսաբան Ա. Ֆայոլի տեսությունը⁶:

Քանի որ կառավարման կատեգորիաները արտահայտում են կառավարման՝ որպես ճանաչողության երևույթի և իրականության առավել ընդհանուր և էական հատկանիշներն ու հարաբերությունները, ապա դրանք, լինելով գիտության առանցքային, հիմնարար կառույցներ, ամբողջության մեջ ու տրամաբանական շաղկապվածությամբ կազմում են կառավարման ժամանակակից տեսությունը և անընդհատ կիրառվում գործնական կառավարման ամենօրյա գործընթացում:

Ինչպես արդեն նշվել է, կառավարման մեթոդները կազմակերպության նպատակներն իրագործելու համար կառավարման օբյեկտի վրա ներգործելու եղանակներն են, այն կառուցակարգերը, որոնցով կարգավորվում է կառավարվողների վարքագիծը: Իսկ դրանք բազմաբնույթ են, կարող են ներգործել ուղղակիորեն, ինչպես նաև ստեղծված ներգործության դաշտի (միջավայրի) միջոցով, այսինքն՝ անուղղակիորեն:

Կառավարման օբյեկտի վրա ներգործելու առումով գործադրվող եղանակներն ընդունված է դասակարգել ըստ վարչակազմակերպական, տնտեսական և սոցիալ-հոգեբանական խմբերի: Ի դեպ, առաջին խումբը բովանդակում է ուղղակի, իսկ երկրորդը և երրորդը՝ անուղղակի ներգործության եղանակները:

Առանձին դեպքերում ումանց թվում է, թե կառավարումը սահմանափակվում է ուղղակի ներգործության եղանակներով, այդպիսով ընդունվում է միայն վարչական կառավարումը, մինչդեռ կառավարման գործիքակազմը և դաշտը ավելի ընդարձակ են, ներառում են նաև տնտեսական և սոցիալ-հոգեբանական ներգործության եղանակները, իսկ վերջիններիս նշանակությունը ազատական տնտեսության պայմաններում ավելի մեծ է ու զգալիորեն գերակշռում է վարչական մեթոդներին (տե՛ս գծանկար 1):

⁵ Кунц Г., О'Доннел С., նշվ. աշխ., էջ 46-48:

⁶ Файоль А. Учение об управлении (Научная организация труда и управления, М., 1965, с. 364-366).

Կառավարման մեթոդների գործադրման կառուցվածքը տարբեր տնտեսական համակարգերում (փորձագիտական գնահատական)

Կառավարման մեթոդները	Շուկայական տնտեսակարգ	Վարչափրամայական տնտեսակարգ
Վարչակազմակերպական		
Տնտեսական		
Սոցիալ-հոգեբանական		

Կառավարման վարչակազմակերպական մեթոդները: Կառավարման վարչակազմակերպական մեթոդներին բնորոշ ներգործության եղանակները դասակարգվում են հետևյալ խմբերում.

- հասարակական, տնտեսական և սոցիալական գործունեության օրենսդրափրավական կառուցակարգեր,
- կազմակերպական-կայունացնող եղանակներ,
- կարգադրական եղանակներ,
- կարգապահական ներգործության գործիքներ:

Առաջին խմբի համար առանցքայինը երկրի հիմնական օրենքն է (Սահմանադրությունը), այնուհետև դրանից բխող ոլորտային ու ճյուղային օրենքները, որոնք սահմանում են կազմակերպությունների և առանձին անձանց իրավունքներն ու պարտականությունները, նրանց լիազորությունների, գործառույթների և պատասխանատվության շրջանակները:

Երկրորդ խումբը կազմող եղանակները վերաբերում են կազմակերպություններին, բխում են օրենսդրափրավական դաշտի պահանջներից և ներառում են կազմակերպության կանոնադրությունը, ներքին կանոնակարգերը և կառավարման կազմակերպական կառուցվածքը: Դրանցով ապահովվում է կազմակերպությունների գործունեության կայունությունը, որովհետև նշված բաղադրիչներով կանոնակարգվում են կազմակերպության, նրա ստորաբաժանումների և աշխատողների լիազորությունները և գործառույթները անդեմության՝ Վերերյան հայտնի սկզբունքով:

Արտադրանք կամ ծառայություններ թողարկելու համար հարկ է ունենալ որոշակի արտադրական համակարգ և տեխնոլոգիա: Ըստ այդմ, յուրաքանչյուր կազմակերպություն նախապես ընդունված ռազմավարությանը համապատասխան նախագծում է արտադրական համակարգը և տեխնոլոգիան: Այդ գործընթացում սահմանվում են արտադրանքի (ծառայությունների) ստանդարտները (նաև որակը կառավարելու համար), հումքի, նյութերի, վառելիքի օտագործման նորմերը (դրանց նկատմամբ պահանջը որոշելու և օգտագործման արդյունավետությունը վերահսկելու համար), աշխատանքի նորմերը (խթանման համակարգը կազմակերպելու նպատակով), սարքավորումների օգտագործման և մաշվածքի, արտադրության կազմակերպման նորմերը: Այդպիսով, նորմավորումը, իբրև օբյեկտիվորեն անհրաժեշտ գործառույթ, կազմակերպական-կայունացնող եղանակներից մեկն է:

Թեև իրավական դաշտը սահմանում է գործունեության կանոնները բոլորի համար, սակայն այն համապարփակ չէ, ուստի անհրաժեշտաբար կիրառվում են կարգադրական ներազդման հայտնի եղանակները՝ հրամանը և կարգադրությունը, ծագող խնդիրները օպերատիվ լուծելու համար: Կարգապահական ներազդեցությունը ապահովվում է կարգապահական նորմերի սահմանմամբ և դրանց կատարման համար պատասխանատվության սահմանների և չափերի հստակեցմամբ:

Կառավարման գործընթացում գործադրվող ներգործության նշված եղանակները, սակայն, բավարար չեն արդի պայմաններում կազմակերպությունների և առանձին ֆիզիկական անձանց գործունեությունը կանոնակարգելու համար, ուստի լայնորեն կիրառվում են նաև տնտեսական ու սոցիալ-հոգեբանական ներազդեցության առավել ընդգրկուն անուղղակի մեթոդները:

Կառավարման տնտեսական մեթոդները: Ադամ Սմիթի հռչակած «տնտեսանելի ձեռքի» կանոնը նշանակում է ազատական տնտեսության պայմաններում ավելի քիչ գործադրել վարչական լծակներ, տալ տնտեսավարող սուբյեկտներին տնտեսական ազատություն, քանի որ նրանք ուղղորդվում են սեփական շահերով և ձգտում են ստանալ առավելագույն շահույթ: Սակայն հետսմիթյան ժամանակաշրջանում, որին բնորոշ են շարունակ բարդացող տնտեսական ու մրցակցային հարաբերությունները, ակնհայտ դարձավ, որ տնտեսական ազատությունը բացարձակ չէ, հարկ է գործադրել տնտեսական զարգացման ընթացքի վրա ներազդելու կարգավորիչ լծակներ, որոնց ամբողջությունը կազմում են կառավարման տնտեսական մեթոդների բովանդակությունը և գործիքակազմը:

Այդ լծակների թվում հիմնարարը սեփականության ձևերի ազատությունն է, ինչը սահմանվում է երկրի Մահմանադրությամբ և

այդպիսով երաշխավորում տնտեսական գործունեության ազատությունը, ստեղծում նախադրյալներ ձեռնարկատիրական գործունեությամբ իրացնելու զուգակցել անհատի և հանրության շահերը: Կարգավորիչ մյուս լծակները բաժանվում են երկու խմբի՝ մակրոտնտեսական և միկրոտնտեսական (տե՛ս գծանկար 2):

Գծանկար 2

Կառավարման մակրոտնտեսական և միկրոտնտեսական լծակները

Մակրոտնտեսական	Միկրոտնտեսական
1. Փողի քանակը շրջանառության մեջ 2. Ազգային արժույթի փոխարժեք 3. Գնաձի տեմպեր 4. Հարկային դրույքաչափեր և վարչարարություն 5. Մաքսային կարգավորման գործիքներ 6. Կենտրոնական բանկի կողմից սահմանվող նորմատիվներ և բանկային տոկոսադրույթներ 7. Միջազգային ֆինանսական կառույցների կողմից սահմանվող նորմատիվներ (պետական պարտքի, բյուջեի պակասուրդի և այլ նորմատիվային ցուցանիշներ)	1. Շահույթ և սեփականությունից ստացվող եկամտի այլ տեսակներ 2. Աշխատավարձ 3. Պարգևատրումներ, հավելավճարներ, սոցիալական արտոնություններ 4. Աշխատողների ուղղահայաց և հորիզոնական առաջխաղացում 5. Կազմակերպության մասնաբաժինը շուկայում և իմիջը 6. Կազմակերպության մրցունակության ցուցանիշները (որակ, գին և այլն)

Նշված գործիքների մի մասը նպատակային բնույթ ունի: Դրանցից են շահույթը, եկամուտների մյուս ձևերը, աշխատավարձը, շուկայական մասնաբաժինը և մրցունակության ցուցանիշները: Տնտեսական լծակների գերակշռող մասը, հատկապես մակրոտնտեսական գործիքները, ստեղծում են տնտեսավարման միջավայր, որտեղ գործում են կառավարման օբյեկտները: Նրանց վրա բոլոր լծակների ազդեցությունն անուղղակի է: Դա վերաբերում է թե՛ նպատակների սահմանմանը, թե՛ տնտեսավարման պայմաններին: Տրամաբանորեն տնտեսական գործիքներով սոցիալ-տնտեսական զարգացման կանոնակարգումը հավասարազոր է տնտեսական

մեթոդներով կառավարմանը: Այդ գործիքները տնտեսավարող սուբյեկտներին մղում են ընդունելու կառավարչական որոշումներ, որոնք համապատասխանում են դրանց պահանջներին, իսկ կառավարումը, ինչպես հայտնի է, որոշումների ընդունման և իրագործման անընդհատ կրկնվող գործընթաց է:

Կառավարման սոցիալ-հոգեբանական մեթոդներ*: Քանի որ յուրաքանչյուր կազմակերպություն սոցիոտեխնիկական համակարգ է, կառավարման մեթոդների գործիքակազմում հարկ է ներառել այնպիսի ներազդեցության եղանակներ, որոնք հնարավորություն կընձեռեն արդյունավետ կառավարելու այդ համակարգի առավել ակտիվ, իր գործունեության նշանակությամբ կարևորագույն, միաժամանակ նաև բարդագույն ենթահամակարգը՝ մարդկանց, որոնք տարբերվում են իրենց անհատականությամբ, պահանջմունքներով, դրանցով պայմանավորված շահերով, արժեքային համակարգով, մասնագիտական կարողություններով, խմբերում և մարդկային հարաբերություններում յուրօրինակ վարքագծով:

Մարդկանց կառավարելու խնդիրը բարդ է նաև այն պատճառով, որ նրանք և՛ կառավարման օբյեկտ են, և՛ կառավարման սուբյեկտ, այսինքն՝ և՛ կառավարող են, և՛ կառավարվող:

Հանրային ընկալմամբ մարդկանց կառավարումը լայն առումով նշանակում է յուրաքանչյուր երկրում (համընդհանրացման ներկա պայմաններում՝ նաև աշխարհում) օրենսդրանորմատիվային կարգավորմամբ ապրելու և աշխատելու հասարակությանն ընդունելի ընդհանուր կանոնների սահմանում, որոնք, ինչպես նշվել է, արտացոլվում են սահմանադրության ենթադրած և ըստ ոլորտների ընդունված օրենքներում (հարկային, մաքսային, բանկային, տրանսպորտի, կրթության, առողջապահության, քաղաքացիական և համայնքային ծառայության, գիտատեխնիկական գործունեության, քրեական և այլն): Ըստ այդմ, պետականորեն կարգավորվում է մարդկանց վարքը, սահմանվում են նրանց իրավունքները և պարտականությունները, ինչպես նաև հանրայնորեն սահմանված կանոնները խախտելու համար պատասխանատվության պատժաչափերը: Այդպիսով, մակրոմակարդակում ձևավորվում է մարդկանց վարքագծի դրսևորման սոցիալական ու հոգեբանական որոշակի միջավայր: Սակայն առանձին կազմակերպություններում (միկրոմակարդակ) հարկ է լինում կարևորել մարդկանց վարքի կառավարումը, քանի որ ստեղծված մակրոմիջավայրը միշտ չէ, որ բավարար է հարափոփոխ պայմաններում մարդկանց վարքագծին առնչվող խնդիրները լուծելու համար:

* Այս հատվածը զետեղվել է իմ համահեղինակությամբ և ընդհանուր խմբագրությամբ՝ «Մենեջմենթ» դասագրքում (Ե., 2016), էջ 227-230:

Կառավարման տեսության մեջ մարդկանց կառավարման գործառույթը վերաբերում է հիմնականում կազմակերպություններում ներգրավվածներին՝ աշխատողներին:

Կազմակերպություններում սոցիալ-հոգեբանական մեթոդները գործադրվում են անմիջական և անուղղակի ներգործության եղանակներով: Անմիջական ներգործության եղանակները վերաբերում են կառավարման հիմնական գործառույթներից մեկի՝ շահադրման, իրագործման կառուցակարգին: Վերջինս ներառում է մարդկանց նյութական, սոցիալական, առաջխաղացման, բարոյահոգեբանական պահանջմունքների բավարարումը և, այդպիսով, հանդես է գալիս որպես կազմակերպություններում սոցիալ-հոգեբանական միջավայրի ձևավորման առանցքային ու անմիջական եղանակ:

Սակայն, դրանից բացի, գործադրվում են նաև անուղղակի ներգործության եղանակներ, որոնք կարող են ընդհանրացվել հետևյալ երեք խմբերում, որոնք ներառում են.

— սոցիալ-հոգեբանական մթնոլորտի և առողջ միջավայրի ձևավորման վերահսկողությունը,

— իշխանության և առաջնորդման ժողովրդավարական ոճի գործադրումը, այսինքն՝ կազմակերպություններում օբյեկտիվորեն կազմավորվող ոչ ձևական խմբերի ճանաչումն և կառավարումը,

— կազմակերպություններում իրականացվելիք սոցիալական գործընթացների ծրագրավորումը և դրանց իրագործման ապահովումը:

Անշուշտ, սոցիալ-հոգեբանական մթնոլորտը կազմակերպություններում ձևավորվում է ընդունվող և իրագործվող կառավարչական որոշումների շնորհիվ: Հասկապես էական են մարդկանց առնչվող որոշումները: Այդպիսիք են աշխատողների աշխատանքի արդյունքների հատուցման և լրացուցիչ խթանման, առաջխաղացման որոշումները, կառավարչական որոշումների վերաբերյալ իրազեկման, դրանց ընդունման գործընթացում ներգրավման, սոցիալական արտոնությունների տրամադրման, բարոյական խրախուսման գործողությունները: Աշխատողների ընկալմամբ որևէ անարդարացի կառավարչական որոշում կարող է խաթարել կազմակերպությունում սոցիալ-հոգեբանական միջավայրը: Ահա թե ինչու անհրաժեշտ է պարբերաբար ուսումնասիրել ստեղծված սոցիալ-հոգեբանական մթնոլորտը և ձևավորել միջոցառումներ այն առողջացնելու, կորպորատիվ ոգի ստեղծելու համար:

Սոցիալ-հոգեբանական միջավայրի դիտարկման եղանակներն են.

— ղեկավարի անմիջական և պարբերական հանդիպումները ենթակաների հետ, որի գերնպատակը ընդունված որոշումների արդարացիության, հիմնավորվածության աստիճանի գնահատումն է ենթակաների հայացքով, ինչպես նաև դրանց կատարման ընթացքին տեղեկանալը: Դա ղեկավար-ենթակա հետադարձ

կապի ձևերից է, որը կարող է տեղի ունենալ նաև ժամանակակից հաղորդակցական կապի եղանակներով,

— պարբերաբար կազմակերպվող (տարեկան 1-2 անգամ) ընտրանքային սոցիոլոգիական հարցումները, որոնք կարող են ներկայացնել ձևավորված սոցիալ-հոգեբանական միջավայրի օբյեկտիվ պատկերը, այն կազմավորող դրական և բացասական գործոնները: Գոյություն ունի նման հարցումների գիտականորեն հիմնավորված մեթոդաբանություն՝ ներառյալ հարցաշարը, ստացված նյութերի ամփոփման մեթոդիկան⁷: Ստացված տեղեկատվությունը ամուր հիմք է կազմակերպությունում՝ զանազան պատճառներով (որոնք բացահայտվում են հարցման արդյունքներով) սոցիալ-հոգեբանական միջավայրի խաթարումները բացատրելու համար:

Իշխանության ձևերը և առաջնորդման ոճերը՝ իբրև կազմակերպության սոցիալ-հոգեբանական միջավայրի վրա ազդող գործոններ, նպաստավոր են, եթե ունեն խրախուսման, ժողովրդավարական, էտալոնային և օրինական բնույթ, հիմնված չեն իշխանության հարկադրանքի ձևի, միահեծան (ավտորիտար) առաջնորդման ոճի վրա: Առաջնորդման ժողովրդավարական ոճի հիմքը մարդկանց բարձր կարգի պահանջմունքներն են (սոցիալական, հարգանքի, ինքնարտահայտման), ինչի պարագայում ստեղծվում է փոխըմբռնման միջավայր դեկավարի և ենթակաների միջև, մինչդեռ միահեծան ոճը, իշխանության հարկադրանքի ձևը կառուցվում են ստորին կարգի պահանջմունքների (կենսաբանական, անվտանգության և ապահովման) վրա, իսկ այդ դեպքում տիրապետում է վախի և փոխադարձ անվստահության լարված իրավիճակը, որը չի նպաստում աշխատանքային կոլեկտիվի սոցիալ-հոգեբանական միջավայրի բարելավմանը:

Էլբոն Մեյոյի գլխավորությամբ 1924 թ. սկսված հայտնի գիտական հետազոտությունները «Վեսթերն Էլեկտրիկ» ընկերությունում, որը գիտության պատմության մեջ մտավ իբրև հոտորնյան գիտափորձ, բացահայտեցին աշխատակիցների միջև փաստորեն առկա սոցիալական փոխհարաբերությունները, որոնք չափազանց էական են կազմակերպություններում աշխատանքի բարձր արդյունավետության ապահովման համար: Բացի այդ, հետազոտության արդյունքներից էր նաև այն, որ յուրաքանչյուր կազմակերպությունում, բացի ձևական խմբերից, օբյեկտիվորեն կազմավորվում են նաև ոչ ձևական խմբեր, որոնք հարկ է ճանաչել և կառավարել:

Կազմակերպություններում առկա ոչ ձևական խմբերի և նրանց առաջնորդների ճանաչումը, ընդունված խմբային նորմերի ու նպատակների մասին տեղեկանալը կարևոր նախադրյալ են նրանց հետ հաղորդակցվելու և ապա կառավարչական որոշումների ընդունմանը ներգրավելու, նրանց պահանջմունքները հաշվի առնելու, այդպիսով, ոչ ձևական

⁷ Տե՛ս **Морено Я.Л.** Социометрия, М., 2004.

խմբերը կառավարելու համար: Իրական կյանքը հաստատում է, որ միայն նման մոտեցումը ոչ ձևական կազմավորումներին կարող է ապահովել կազմակերպություններում նպաստավոր սոցիալ-հոգեբանական միջավայր: Ագրեսիվ գործելակերպը այդ խմբերի նկատմամբ կառաջացնի սոցիալական լարվածություն, կիսաթարի սոցիալ-հոգեբանական մթնոլորտը:

Կազմակերպություններում ընտրված ռազմավարության իրագործման համար տեղի են ունենում սոցիալական գործընթացներ, մասնավորապես ստեղծվում է համապատասխան արտադրատեխնոլոգիական միջավայր՝ սոցիալական ենթակառուցվածքներով, հավաքագրվում, ընտրվում և տեղաբաշխվում են կադրերը, կազմավորվում են աշխատողների կյանքի որակի ապահովման անհրաժեշտ նախադրյալներ: Սոցիալական այս գործընթացները իրագործվում են ռազմավարությանը համապատասխան, նախապես ծրագրավորման եղանակով՝ նախատեսված միջոցառումները դի-տարկելով որպես կորպորատիվ ռազմավարության բաղկացուցիչ:

Կազմակերպություններն իրենց արտադրական ծրագիրն իրագործելու համար, ինչպես արդեն նշվել է, ստեղծում են արտադրական համակարգ, որը նախադրյալներ պետք է ապահովի բարձրորակ արտադրանք (ծառայություններ) թողարկելու համար: Միաժամանակ, այդ համակարգը պետք է ունենա աշխատելու համար նպաստավոր արտադրասոցիալական միջավայր. լինի անվտանգ արտադրական վնասվածքների առումով, թույլատրելի աղմուկի աստիճանով, լուսավոր, մաքուր, պատշաճ գեղագիտական մակարդակով ձևավորված աշխատատեղերով: Աշխատանքային նպաստավոր պայմանները բարձր արդյունավետ աշխատանքի երաշխիք են, միաժամանակ նաև՝ սոցիալ-հոգեբանական միջավայրի կարևոր գործոն:

Կազմակերպության գլխավոր սոցիալական ենթահամակարգը, ինչպես հայտնի է, աշխատողներն են: Ուստի էական է ապահովել մարդկային ռեսուրսների նկատմամբ պահանջը բարձր որակավորման մասնագետներով, պարբերաբար կազմակերպել մասնագիտական որակավորման բարձրացման միջոցառումներ, կարևորել մարդկանց մասնագիտական և աշխատանքային (հորիզոնական կամ ուղղահայաց) առաջընթացը:

Աշխատողների նյութական եկամուտների հետ մեկտեղ, աշխատանքային կյանքի որակի բաղադրիչներից է նրանց բնակարանային, կուլտուր-կենցաղային, առողջության պահպանման պահանջմունքների բավարարման պայմանների ստեղծումը: Այդ նպատակով որոշ կազմակերպություններ իրենց տարածքներում գործարկում են բուժկետեր, գեղեցկության սրահներ, խանութներ, ճաշարաններ, սրճարաններ, գրադարաններ: Առանձին դեպքերում ներդրումներ են կատարում բնակելի շենքերի և հանգստյան տների շինարարության, նախադպրոցական հաստատ-

ությունների ստեղծման ուղղություններով: Բոլոր այս սոցիալական միջոցառումները միտված են կազմակերպություններում կորպորատիվ ոգու ստեղծման, առողջ և բարձր արտադրողական աշխատանքին նպաստող սոցիալ-հոգեբանական միջավայր ձևավորելու շատ կարևոր նպատակի կենսագործմանը:

Կառավարման մեթոդների և գործառույթների փոխառնչությունները: Կառավարման հիմնական գործառույթները՝ պլանավորումը կամ նպատակադրումը, կազմակերպումը, շահադրդումը, վերահսկողությունը, ինչպես նաև իշխանությունը, առաջնորդումը, կազմելով գործնական կառավարման հարաբերաբար առանձնացված փուլեր, ամբողջանալով կապակցող գործընթացներով՝ կոմունիկացիաներով և կառավարչական որոշումներով, իրագործվում են վերը նկարագրված մեթոդների գործադրմամբ, սակայն այն առանձնահատկությամբ, որ դրանց բնորոշ ներագդեցության եղանակները, ըստ իրավիճակների, կիրառվում են համապատասխան գործառույթների իրականացման ընթացքում: Այսպես, վարչակազմակերպական մեթոդները, ինչպես նշվել է, ապահովում են կազմակերպության կայունությունը, կառավարման կազմակերպական կառուցվածքի սահմանմամբ՝ լիազորությունների պատվիրակումը, նպատակների տարանջատումը խնդիրների և դրանց ամրագրումը ըստ աշխատատեղերի, ինչն անհրաժեշտ է շահադրդման համակարգի կառուցման համար, հրամանների և կարգադրությունների միջոցով ստեղծվում է օպերատիվ կառավարման հնարավորություն, նորմատիվային դաշտի սահմանմամբ կարգավորվում են ռեսուրսների հավաքագրումը և օգտագործումը: Տնտեսական մեթոդների առումով հարկ է ընդգծել, որ պլանավորման, շահադրդման և վերահսկողության գործառույթները տնտեսության յուրաքանչյուր բնագավառում չեն կարող լիարժեք իրագործվել առանց մակրոտնտեսական և միկրոտնտեսական լծակների պահանջների հաշվառման: Ակնհայտորեն, կազմակերպության զարգացման ռազմավարությունը, անգամ դրանից բխող գործարարության ծրագիրը չեն կարող մշակվել առանց մակրոտնտեսական միջավայրի գնահատման: Նույնը վերաբերում է նաև միկրոտնտեսական միջավայրին: Անվիճելի է, որ մարդկային ռեսուրսների կառավարումը՝ իբրև կոնկրետ գործառույթ, կարող է արդյունավետորեն ապահովվել սոցիալ-հոգեբանական մեթոդների գործադրմամբ:

Իրական կյանքում կառավարման հիմնական և կոնկրետ գործառույթները ներծծված են կառավարման մեթոդներով, դրանք իրագործվում են որոշակի ներգործության եղանակներով: Հենց դա է պատճառը, որ կառավարման մեթոդները արևմտյան գրականության մեջ առանձին չեն դիտարկվել: Մինչդեռ դրանց տարանջատումը գործառույթներից հնարա-

վորություն է ընձեռում կատարելագործել կառավարման գործիքակազմը, ինչը կնպաստի գործառույթների ավելի արդյունավետ իրագործմանը:

Ընդհանրացնելով վերը շարադրվածը՝ կարելի է եզրակացնել, որ կազմակերպությունների կառավարումը կարող է լինել արդյունավետ քանակական առումով՝ արդյունքներ - ծախսեր աճող հարաբերակցությամբ, և որակապես, երբ ապահովվում են նախապես սահմանված նպատակները, եթե այն իրագործվում է գիտաքաղաքակրթական մեթոդաբանական հիմքով և սկզբունքներով, գործադրվում են կառավարման օբյեկտի վրա ներգործության փոխընթացող արդիական գործիքակազմով ու կառուցվածքով վարչակազմակերպական, տնտեսական և սոցիալ-հոգեբանական մեթոդներ:

К ВОПРОСУ О МЕТОДОЛОГИИ И ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ

СУВАРЯН Ю. М.

Резюме

Методологической основой науки управления являются известные нашей цивилизации научные идеи об окружающем мире, о механизмах действия общественно-экономических закономерностей, позволяющих глубоко и всесторонне изучить явления, которыми необходимо управлять. Таким образом, на основе научного познания объективной реальности и богатейшего опыта руководства организациями и людьми были разработаны определенные принципы и методы управления, а также охарактеризованы категории и закономерности управленческой деятельности, совокупность которых составляет содержание методологии управления.

Поскольку в научной литературе описаны принципы и категории управления, нами подробно проанализированы административно-организационные, экономические и социально-психологические методы воздействия субъектами на объекты управления прямыми и косвенными способами.

Следует выделить качественные и количественные показатели эффективности управления.

Управление организациями может быть эффективным в количественном смысле, если динамика соотношения «результаты-затраты» имеет тенденцию роста, и в качественном, если обеспечиваются программные цели, а управление в целом осуществляется на научно-цивилизованной методологической основе. С целью воздействия на объекты управления применяются взаимодополняющие-с современными инструментариями и структурой-административно-организационные, экономические и социально-психологические методы.

**TO THE QUESTION OF METHODOLOGY AND EFFECTIVENESS OF
MANAGEMENT****Yu. SUVARYAN****Abstract**

The methodological basis of the science of management is the scientific ideas known to our civilization about the surrounding world, the mechanisms of the action of social and economic regularities, allowing deep and comprehensive study of the phenomena that need to be managed. Thus, on the basis of scientific knowledge of objective reality and the richest experience of management of organizations and people, certain principles and methods of management were developed, and also categories and regularities of management activity, the totality of which makes up the content of the management methodology, are characterized.

Since the scientific literature describes the principles and categories of management, we have analyzed in details the administrative-organizational, economic and socio-psychological methods of influence by subjects on management objects in direct and indirect ways.

Qualitative and quantitative indicators of management effectiveness should be highlighted.

The management of organizations can be effective in a quantitative sense, if the dynamics of the ratio between results and costs has a growth tendency, and in quality, if program objectives are provided, and management as a whole is carried out on a scientifically-civilized methodological basis. In order to influence management objects, complementary with modern tools and structure-administrative-organizational, economic and socio-psychological methods are applied.

ԲՅՈՒՋԵՏԱՅԻՆ ԾԱԽՍԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ¹

ԲՈՍՏԱՆՁՅԱՆ Վ. Բ.

Հարկարյուջետային համակարգի գլխավոր օղակը պետական բյուջեն է, որը կարևոր դեր ունի յուրաքանչյուր երկրի տնտեսական զարգացման, գոյություն ունեցող խնդիրների լուծման և հասարակական առաջընթացի ապահովման գործում: Այն նաև տնտեսության պետական կարգավորման կարևոր լծակն է և արտացոլում է պետության տնտեսական քաղաքականության հիմնական ուղղություններն ու գերակայությունները: Օգտագործելով բյուջետային համակարգում կենտրոնացված ֆինանսական ռեսուրսները՝ պետությունը մասնակցում է կարևոր նշանակություն ունեցող ներդրումային, կառուցվածքային, տեխնոլոգիական ծրագրերի իրականացմանը՝ լրիվ կամ մասնակի ֆինանսավորման, երաշխիքների տրամադրման և ֆինանսական աջակցության այլ ձևերի կիրառմամբ:

Հարկ է նշել, որ երկրի բյուջետային համակարգի կարևորագույն խնդիրը պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների գործառույթների իրականացումն է և դրա համար անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների կենտրոնացումը: Յուրաքանչյուր երկրի բյուջետային համակարգ ունի իր առանձնահատկությունները և կախված է պետության կառուցվածքից, պետական կառավարման համակարգից, տնտեսության զարգացման մակարդակից և մի շարք այլ գործոններից: Անկախ գոյություն ունեցող յուրահատկություններից՝ բյուջետային համակարգը պետք է հիմնված լինի արդյունավետության, կայունության և սոցիալական արդարության սկզբունքների վրա: Եկամուտների աղբյուրների ընտրության, դրանց չափերի հիմնավորման հարցերի կարևորության հետ խիստ կարևոր է նաև բյուջետային միջոցների արդյունավետ օգտագործման հարցը: Արդի համաշխարհային տնտեսությունում տեղի ունեցող գործընթացները վկայում են տնտեսության կարգավորման հարցում պետության դերի բարձրացման մասին, որը նրան առաջադրում է նոր գործառույթներ: Հատկապես շուկայական հարաբերություններին անցման շրջանում պետության դերը և գործունեության շրջանակները միարժեքորեն մեծանում են:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի ֆինանսավորմամբ՝ գիտական թեմայի շրջանակում:

Բյուջետային ծախսերի վերաբերյալ մասնագետների ներկայացրած սահմանումների² համաձայն՝ դրանք դիտարկվում են որպես ֆինանսական հարաբերությունների մի մաս, որը կապված է պետության կենտրոնացված դրամական ֆոնդերի օգտագործման, կառավարման մարմինների կողմից սահմանադրական նորմերի պահպանման, բյուջետային համակարգի բոլոր մակարդակներում ֆինանսական ռեսուրսների ձևավորման, կենտրոնացված ֆոնդերի վերաբաշխման և պետական այլ գործառնությունների իրականացման հետ:

Սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար, անշուշտ, խիստ կարևոր է հարկաբյուջետային քաղաքականության ռազմավարության մշակման և իրականացման հարցը: Դրա համար, նախ և առաջ, պետք է երկրում ձևավորել այնպիսի հարկաբյուջետային համակարգ, որը մեծապես կնպաստի ձեռնարկատիրական ակտիվության բարձրացմանը, ներդրումային բարենպաստ միջավայրի ձևավորմանը, բնակչության սոցիալ-տնտեսական պահանջմունքների բավարարմանը և տնտեսական այլ հիմնախնդիրների լուծմանը: Ընդ որում, անկախ պետության և հարկատուների տնտեսական հետաքրքրությունների տարբերություններից, զարգացման ընդհանուր ռազմավարությունը պետք է լինի մեկը՝ ստեղծել կայուն տնտեսական բազիս ամբողջ երկրում: Միայն նման մոտեցման պարագայում, մեր համոզմամբ, հնարավոր կլինի ունենալ իրական ակնկալիքներ սոցիալ-տնտեսական զարգացման առումով:

Բյուջետային ծախսերի արդյունավետության բարձրացումն ակնհայտորեն հարկաբյուջետային քաղաքականության կարևոր նպատակներից է, որը նախ և առաջ կապված է բյուջետային գործընթացի կատարելագործման հետ: Ըստ էության, պետք է առանձնացնել այն հիմնական ուղղությունները, որոնք կազմելու են բյուջետային բարեփոխումների առանցքը: Դրանցից մեկը, մասնավորապես, պետք է ներառի պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ստանձնած պարտավորությունների ամբողջական ֆինանսավորումն ապահովելու ուղղությամբ իրականացվող միջոցառումների համալիրը: Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է հետևողական աշխատանքներ իրականացնել պետական գործառնությունների հստակեցման, դրանց անհրաժեշտության հիմնավորման և, որ ամենակարևորն է, այդ գործառնությունների կատարման համար արդյունավետ մոտեցումների մշակման ուղղությամբ: Նման խնդրի

² Родионова В., Вавилов Ю., Гончаренко Л. и др. Финансы, М., 1995, с. 245; Региональные финансы и кредит. Под ред. Л. Сергеева, М., 1998, с. 100; Бабиц А., Павлова Л. Государственные и муниципальные финансы, М., 1999, с. 115, Финансы и кредит. Под ред. А. Козака, Екатеринбург, 1994, с. 203, Բոստանջյան Վ., Կիրակոսյան Գ., Հարկաբյուջետային քաղաքականության կատարելագործման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում, Ե., 2004, էջ 84:

լուծումը հատկապես կարևորվում է անցումային տնտեսության պայմաններում, քանի որ նախկին համակարգից ժառանգած մի շարք խնդիրներ դադարում են պետության հետաքրքրության առարկա մնալուց: Ավելին, առաջանում են նոր խնդիրներ, որոնց լուծումը ենթադրում է պետության մասնակցություն կամ անմիջական ղեկավարում: Այս առումով, կարծում ենք, որ բյուջետային ծախսերն անհրաժեշտ է ենթարկել մանրակրկիտ փորձաքննության՝ թողնելով միայն այն ծախսերը, որոնք ուղղակիորեն կապված են հասարակության և պետության բնականոն գործունեության ապահովման հետ:

Բյուջետային համակարգի արդյունավետության բարձրացման կարևոր ուղղություններից է բյուջեի մշակման և կատարման գործընթացում ծրագրանպատակային սկզբունքների կիրառումը: Այս առումով, անհրաժեշտ է մշակել և ներդնել բյուջետային միջոցների բաշխման համակարգ՝ ըստ տնտեսական և սոցիալական կարևոր հիմնախնդիրների լուծմանն ուղղված ճյուղային, ոլորտային և գերատեսչական ծրագրերի: Նման խնդրի լուծումը պահանջում է նախատեսվող ծրագրերի իրագործման արդյունավետության գնահատման մեխանիզմներ, որ թույլ կտան հստակորեն կողմնորոշվել բյուջետային միջոցների բաշխումը պլանավորելու հարցում:

Ակնհայտորեն, բյուջետային համակարգի բարեփոխումների կարևոր ուղղություններից պետք է լինեն միջբյուջետային հարաբերությունների արդյունավետ համակարգի ձևավորումը և, մասնավորապես, բյուջետային համակարգի բոլոր մակարդակներում իրավասությունների և պատասխանատվության, պարտավորությունների և ռեսուրսների միջև հաշվեկշռվածության ապահովումը: Տվյալ ոլորտում հիմնական խնդիրը ֆինանսական պարտավորությունների հիմնավորված ապակենտրոնացումն է և բյուջետային մուտքերի ամրագրումը համապատասխան մակարդակի բյուջեներին՝ պահպանելով ստանձնած ծախսային պարտավորությունների մակարդակներին վերապահված իրավասության համարժեքությունը: Այս խնդիրը հատկապես կարևորվում է Հայաստանի Հանրապետության համար, որտեղ համայնքների բյուջեների եկամտային բազան, որպես կանոն, չափազանց փոքր է տեղական ինքնակառավարման մարմիններին վերապահված լիազորությունների պատշաճ իրականացումը ֆինանսավորելու համար: Միջբյուջետային հարաբերությունների բնույթը պետք է նպաստի տարածաշրջաններում տնտեսական կյանքի խթանմանը, քաղաքացիների համար պետք է ապահովի բյուջետային ծառայությունների հա-սանելիությունը և տեղական նշանակության առաջնահերթ խնդիրների լուծումը: Այս համատեքստում լուրջ խնդիր է դառնում ֆինանսական համահարթեցման այնպիսի մեխանիզմի ձևավորումը, որն իրապես հնարավորություն կընձեռի զարգացման տարբեր ներուժ և հնարավոր-

րություններ ունեցող համայնքներին՝ ապահովելու համեմատաբար հավասար հնարավորություններ:

Պետական ծախսերի ծավալի և կառուցվածքի որոշումը պետական քաղաքականության կարևոր խնդիրներից է, որից անմիջականորեն կախված է պետության գործառույթների պատշաճ իրականացումը: Բյուջետային դեֆիցիտի կառավարման ոլորտում իրականացվող քաղաքականությունը կախված է ինչպես երկարաժամկետ զարգացման ռազմավարության ընտրությունից, այնպես էլ արտաքին և ներքին տնտեսական գործոններից: Բյուջետային ծախսերի կառուցվածքը և ուղղությունները, ըստ էության, արտացոլում են տնտեսական քաղաքականության գերակայությունները և բխում են պետության որդեգրած քաղաքական և տնտեսական զարգացման ռազմավարությունից: Հարկ է նշել, որ տարբեր երկրներ նախընտրում են բյուջեի տարբեր կառուցվածքներ: Դա, ի թիվս այլ գործոնների, մեծապես պայմանավորված է տվյալ երկրի սոցիալ-տնտեսական և աշխարհաքաղաքական առանձնահատկություններով: Հատկապես ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակներում գտնվող պետություններում, որպես կանոն, ծախսերի զգալի մասը բաժին է ընկնում պաշտպանության ոլորտին: Միաժամանակ, սոցիալական ընդգծված քաղաքականություն իրականացնող երկրներում մեծ տեսակարար կշիռ են կազմում սոցիալական աջակցությանն ուղղվող բյուջետային ծախսերը: Այս առումով, ակնհայտ է, որ բյուջեի ծախսային մասի կառուցվածքն արտացոլում է տվյալ երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական առանձնահատկությունները և կախված է պետական քաղաքականության գերակայություններից: Ըստ էության, հաստատված բյուջեն կարելի է դիտարկել որպես բյուջետային սահմանափակումների պայմաններում պետության գործառույթների առավելագույնս արդյունավետ իրականացման խնդրի լուծում: Գոյություն ունեն նաև որոշակի ծախսային պարտավորություններ, որոնք, թեկուզև նվազագույն ծավալով, պետք է իրականացվեն ապահովելու պետության բնականոն գործունեությունը:

Ընդհանուր առմամբ, բյուջետային գործընթացի հիմքում ընկած է լինում տնտեսական քաղաքականությամբ պայմանավորված հարաբերությունների այն ամբողջությունը, որը հստակ ցույց է տալիս հասարակության քաղաքական կառուցվածքի և երկրի տնտեսության միջև գոյություն ունեցող կապը: Ըստ էության, պետական բյուջեի ծախսային մասի ձևավորման հիմնական պայմանը բյուջետային սահմանափակումների պայմաններում պետության գործունեության օգտակարության առավելագույնս ապահովումն է, որը, ի թիվս այլ գործոնների, կախված է նաև տվյալ երկրի առանձնահատկություններից: Որպես կանոն, բյուջետային քաղաքականության հիմնական ուղղվածությունը գնահատելու համար ծախսերը

տարանջատվում են երկու հիմնական խմբերի: Առաջինն ընդգրկում է սոցիալական կողմնորոշում ունեցող ծախսերը՝ սոցիալական ապահովություն, առողջապահություն, կրթություն, գիտություն, մշակույթ և այլն, իսկ երկրորդը՝ պաշտպանության, պետական կառավարման, իրավապահ համակարգի պահպանման ծախսերը: Առաջին խմբում ընդգրկվող ծախսերի մեծ տեսակարար կշիռը վկայում է բնակչության կենսամակարդակի բարձրացմանն ուղղված ընդգծված քաղաքականության իրականացման և եկամուտներն առավելապես հոգուտ հասարակության վերաբաշխման մասին: Երկրորդ խումբն առավել շատ վկայում է պետության ամրապնդմանն ուղղված քայլերի իրականացման մասին: Ըստ էության, նման տարանջատումը հնարավորություն է տալիս համեմատական վերլուծություններ իրականացնելու տարբեր երկրների միջև՝ պարզելու համար բյուջետային քաղաքականության գերակայությունները:

Տնտեսական գործընթացներին պետության միջամտությունը և տնտեսության պետական կարգավորումն առավել քան արդարացված են, քանի որ շուկայական տնտեսությանը բնորոշ որոշ խոցելի կողմեր, մասնավորապես, ոչ կատարյալ մրցակցությունը, հասարակական բարիքների արտադրության գործում շուկայական գործակալների շահագրգռվածության բացակայությունը և այլն, օբյեկտիվորեն պահանջում են տնտեսական գործընթացներին պետության որոշակի մասնակցություն և միջամտություն: Մակայն անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ պետության միջամտությունը պետք է լինի խիստ հիմնավորված և միայն այն դեպքերում, երբ շուկան ի վիճակի չէ ինքնուրույն լուծելու ծագած խնդիրները:

Ակնհայտ է, որ բյուջետային գործընթացի կատարելագործումը պետական ծախսերի արդյունավետության բարձրացման կարևոր գործիքներից մեկն է: Եթե բյուջեի պլանավորումը, կառավարումը և կատարումը անհրաժեշտ մակարդակի վրա չեն, ապա ծախսերի արդյունավետությանն ուղղված քայլերը, անշուշտ, չեն հանգեցնի սոցիալ-տնտեսական ցանկալի արդյունքների և հետևանքների: Բյուջետային գործընթացի կատարելագործումը պահանջում է փաստացի և ակնկալվող արդյունքների վերաբերյալ հստակ տեղեկատվություն, որը ենթադրում է համապատասխան բազայի, ինչպես նաև մշտադիտարկման և գնահատման համակարգերի ձևավորում: Գոյություն ունեն մի քանի պատճառներ, որոնք խիստ կարևոր են պետական հատվածում գործունեության արդյունավետության գնահատման համար: Մասնավորապես, գնահատման արդյունքներն անհրաժեշտ են՝

- զարգացման գերակայությունների հստակեցման և բյուջետային գործընթացի տարբեր փուլերում համապատասխան որոշումների ընդունման,

- ծախսային ծրագրերի, ինչպես նաև ընթացիկ գործունեության գնահատման և առաջիկա ուղղությունների հստակեցման,
- կառավարության հաշվետվողականության և գործունեության թափանցիկության աստիճանի բարձրացման համար:

Շուկայական հարաբերություններին անցման ուղղությամբ ՀՀ-ում իրականացված տնտեսական վերափոխումները, ըստ էության, միտված էին տնտեսավարման նոր պայմաններին համահունչ և շուկայական սկզբունքների վրա հիմնված տնտեսության ձևավորմանը, որը, ի թիվս այլ խնդիրների, ենթադրում էր նաև նոր պահանջներից բխող բյուջետային համակարգի կառուցում և զարգացում: Այդ նպատակով ձևավորվեցին համապատասխան օրենսդրավական և ինստիտուցիոնալ հիմքեր, սահմանվեցին բյուջետային գործընթացի կազմակերպման և իրականացման ընդհանուր հայեցակարգային մոտեցումներ, և կատարվեցին համապատասխան քայլեր հանրապետությունում շուկայական հարաբերությունների պահանջները բավարարող բյուջետային համակարգի ձևավորման ուղղությամբ: Այդուհանդերձ, հարկ է նշել, որ հանրապետությունում բյուջետային ծախսերի կառավարման առումով դեռևս գոյություն ունեն մի շարք հիմնախնդիրներ, որոնցից անհրաժեշտ է հատկապես կարևորել հետևյալները.

1. Բյուջետային ծախսերի պլանավորումը հիմնականում իրականացվում է նախահաշվային մեթոդի հիման վրա, չնայած այն հանգամանքին, որ դրանց պլանավորման հիմքը պետք է լինի պետական և մունիցիպալ ծառայությունների մատուցումը: Ըստ էության, նախահաշվային մեթոդն առավել բնութագրական է պլանային տնտեսությանը, երբ մատուցվող ծառայությունների ծավալը և գները սահմանում է պետությունը: Տնտեսավարման ներկա համակարգի պայմաններում երբեմն այդ նորմատիվները կարող են բավարար չլինել բյուջետային հիմնարկի կողմից իր առջև դրված խնդիրների լուծման համար, և հաճախ բյուջետային հատկացումները կատարվում են՝ ելնելով առկա ֆինանսական հնարավորություններից: Ընդհանուր առմամբ, նման մեխանիզմի պայմաններում, երբ բյուջետային հատկացումները չեն փոխկապակցվում գործունեության ծրագրերի և դրանց արդյունքների հետ, հնարավորություններ են ստեղծվում բյուջետային միջոցներ հատկացնող սուբյեկտների համար սեփական հայեցողությամբ որոշումներ կայացնելու: Ավելին, որոշ դեպքերում նման մեխանիզմը կարող է ստեղծել սուբյեկտիվության մեծ դաշտ՝ բյուջետային միջոցներ հատկացնողների և ստացողների միջև ոչ ֆորմալ փոխհամաձայնության համար:

2. Բյուջետային ծախսերի արդյունավետության գնահատում և վերահսկողություն, որպես այդպիսին, չի իրականացվում, չնայած այն

հանգամանքին, որ «Հայաստանի Հանրապետության բյուջետային համակարգի մասին» ՀՀ օրենքով բյուջետային միջոցների արդյունավետ օգտագործումը հռչակված է որպես ՀՀ բյուջետային համակարգի հիմնական սկզբունքներից մեկը: Նշված օրենքով, բյուջետային միջոցների օգտագործման արդյունավետության սկզբունքը դիտարկվում է երկու հիմնական տեսանկյունով. առաջին, որպես բյուջետային միջոցների նվազագույն ծավալի օգտագործմամբ նախատեսված արդյունքի ձեռքբերում, և երկրորդ՝ բյուջեով նախատեսված միջոցների ծավալով լավագույն արդյունքի ստացում: Միաժամանակ, բյուջետային համակարգի սկզբունքներ են սահմանվում բյուջետային միջոցների հասցեագրվածությունը և նպատակայնությունը: Համաձայն վերջիններիս՝ բյուջետային միջոցները հատկացվում են կոնկրետ ստացողներին՝ ֆինանսավորման հստակ նպատակների նշումով: Ընդ որում, բյուջետային միջոցների հատկացման ժամանակ օրենսդրության շրջանակներից դուրս ցանկացած գործողություն, որը հանգեցնում է բյուջեով նախատեսված միջոցների հասցեագրվածության խախտմանը կամ այդ միջոցների ուղղմանը բյուջեով չնախատեսված նպատակներին, որակվում է որպես օրենսդրության խախտում: Սակայն նշված սկզբունքների գործնական կիրառման տեսանկյունից գոյություն ունեն որոշակի դժվարություններ, հատկապես պայմանավորված արդյունավետության վերահսկողության իրականացման ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների և հիմնավորված մեթոդաբանության բացակայությամբ: Ավելին, բյուջետային միջոցների օգտագործման արդյունավետության գնահատման չափանիշների բացակայությունը, ըստ էության, էականորեն սահմանափակում է նման գնահատման հնարավորությունները՝ ապահովելով միայն որակական գնահատումների իրականացում: Մինչդեռ օրենքով բյուջետային միջոցների արդյունավետության գնահատման համար որպես չափանիշ է սահմանված լավագույն արդյունքը, որի գնահատման չափորոշիչները բացակայում են: Նման պայմաններում ակնկալվող արդյունքի ստացումը կարող է դրվել կախվածության մեջ առկա բյուջետային ռեսուրսներից: Այդպիսի մոտեցումը, մեր կարծիքով, չի կարող բնութագրել բյուջետային միջոցների օգտագործման արդյունավետության բուն էությունը: Այդ իսկ պատճառով բյուջետային ռեսուրսների պլանավորումը պետք է իրականացվի՝ ելնելով ակնկալվող արդյունքներից, այլ ոչ թե հակառակը:

3. Չնայած այն հանգամանքին, որ վերջին տարիներին հանրապետությունում որոշակի քայլեր են իրականացվել ծրագրային բյուջետավորման համակարգին անցնելու և տարբեր գերատեսչությունների բյուջեները ծրագրային սկզբունքով կազմելու ուղղությամբ, այդուհանդերձ, դեռևս այդ ոլորտում գոյություն ունեն բազմաթիվ խնդիրներ: Դա, նախ և

առաջ, պայմանավորված է բյուջեստավորման տվյալ մոդելի հիմնական բաղադրիչի՝ ակնկալվող արդյունքների բացակայությամբ: Այլ կերպ ասած, ներկայացվում են ձեռնարկվելիք քայլերն առաջիկա տարվա ընթացքում՝ առանց ներկայացնելու այն չափերի արդյունքները, որոնք ակնկալվում է ստանալ:

4. Հանրապետությունում բյուջեստային կարգապահության հասնելու համար վերահսկողությունն ուղղվում է բյուջեստային միջոցների նպատակային օգտագործմանը, և արդյունքում չեն ստեղծվում անհրաժեշտ խթաններ՝ դրանց արդյունավետության ապահովման համար: Համաձայն հանրապետությունում գործող մոտեցումների՝ բյուջեստային միջոցների ոչ արդյունավետ օգտագործումը, որպես կանոն, համարվում է դրանց ոչ նպատակային տեղաբաշխումը: Այս առումով ոչ նպատակային տեղաբաշխման համար օրենսդրությունը նախատեսում է որոշակի պատժամիջոցներ, մինչդեռ ոչ արդյունավետ օգտագործման համար նման մեխանիզմներ նախատեսված չեն:

5. Պաշտոնական և գերատեսչական վիճակագրության համակարգը ներկայումս չի պարունակում բյուջեստային միջոցների օգտագործման արդյունավետության գնահատման համար բավարար տեղեկատվություն: Ավելին, այդ մակարդակներում չեն գործում բյուջեստային եկամուտների և բյուջեստային ծախսերի մասին պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների միջև տեղեկատվության փոխանակման հստակ մեխանիզմներ, որը, ըստ էության, բացառում է արդյունավետ վերահսկողության որևէ տարբերակի իրականացում:

6. Բյուջեստային հիմնարկների գործունեության արդյունավետության վերաբերյալ տեղեկատվության բացակայությունը, նախահաշվային պլանավորումը, բյուջեստային միջոցների նպատակային օգտագործման նկատմամբ կենտրոնացված վերահսկողության ուժեղացումը՝ հանգեցնում են բյուջեստային որոշումների ընդունման կենտրոնացմանը՝ վտանգելով բյուջեների կատարման թափանցիկության ապահովումը և սահմանված սկզբունքների պահպանումը, էականորեն նվազեցնելով ֆինանսական կառավարման ճկունությունը:

Ընդհանրացնելով ՀՀ բյուջեստային համակարգի կատարելագործմանն ուղղված բարեփոխումների արդյունքները և այդ բնագավառում առկա թերությունները՝ նշենք, որ դեռևս չի հաջողվել ձևավորել պետական ծախսերի կառավարման այնպիսի համակարգ, որը թույլ կտա կատարված բյուջեստային ծախսերը գնահատելու ըստ ստացված արդյունքների: Ծախսերի պլանավորումը հիմնականում իրականացվում է նախահաշվային մեթոդով, որն անհրաժեշտ փոխկապակցվածություն չի ապահովում ծախսերի և արդյունքների միջև: Բյուջեստային վերահսկողությունը

գլխավորապես ուղղված է ծախսերի նպատակայնության ապահովմանը. ըստ այդմ՝ գնահատվում է ոչ թե մատուցված բյուջետային ծառայության որակը, այլ ծախսերի նպատակային նշանակությունը: Հետևաբար, մեծանում է անորոշությունը, և ծագում են սուբյեկտիվ բնույթի բազում խնդիրներ, որոնք դառնում են լուրջ խոչընդոտ բյուջետային ծախսերի արդյունավետության անհրաժեշտ մակարդակի ապահովման համար:

СОЦИАЛЬНО – ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ БЮДЖЕТНЫХ РАСХОДОВ И ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ ИХ ЭФФЕКТИВНОСТИ

БОСТАНДЖЯН В. Б.

Резюме

Расходная политика, проводимая правительством РА, обусловлена возможностью определения степени оптимальности размера государственного сектора и уровня бюджетных расходов, способствующих решению возникших в стране социально-экономических проблем. Структурные особенности бюджетных расходов РА, показатели бюджетного дефицита, государственного долга и общие тенденции их изменения являются прямым следствием расходной политики.

THE SOCIO-ECONOMIC MEANING OF BUDGET EXPENDITURES AND PROBLEMS OF INCREASING THEIR EFFICIENCY

V. BOSTANJYAN

Abstract

The paper is devoted to the analysis of the expenditure policy implemented by the Armenian government over the last fifteen years in order to determine the current optimality of public sector and extent of contribution of the budgetary expenditures at solving state social and economic problems. Structural features of the budgetary expenditures of RA, the indicators of budget deficit, public debt and general trends of their changes, which are direct consequences of the expenditure policy are also discussed in this paper.

ԿՈՌՈՒՊՑԻԱՆ՝ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ.
ԽՆԴԻՐՆԵՐ ՀՀ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ԳՅՈԶԱԼՅԱՆ Վ. Գ.

Ժամանակակից տնտեսագիտության մեջ ինստիտուցիոնալ տեսությունն ամենադինամիկ զարգացող ուղղություններից է: Դա պայմանավորված է առաջին հերթին ինստիտուտների՝ տնտեսական գործընթացների վրա ունեցած ազդեցության վերաարժևորմամբ և տնտեսական զարգացումների համատեքստում դրանց առանցքային դերի ու կարևորության գիտական հիմնավորմամբ: Մասնավորապես, հայտնի տնտեսագետներ Աջենօղլուն և Ռոբինսոնը որպես տնտեսական աճի հենքային գործոն են դիտարկում քաղաքական և տնտեսական ինստիտուտների արդյունավետ փոխգործակցությունը: Ընդ որում, քաղաքական ինստիտուտների կայացածությունը պայմանավորվում է քաղաքացիների հնարավորության աստիճանով՝ վերահսկելու քաղաքական գործիչներին և նրանց վարքը: Դա, իր հերթին, հասարակության շրջանում ձևավորում է այնպիսի իրավիճակ, որտեղ քաղաքական գործիչների գործունեությունը կա՛մ ծառայում է քաղաքացիների շահերին, կա՛մ հակառակը՝ միտված է իշխանության ընձեռած հնարավորությունները շարունակաբար չարաշահելուն: Առաջին դեպքում ստեղծվում են արդյունավետ և աճ խթանող տնտեսական ինստիտուտներ, երկրորդի պարագայում տեղի է ունենում իշխանական լծակներով օժտված գործիչների անձնական միջոցների կուտակում՝ անխուսափելիորեն հանգեցնելով եկամուտների բնեռացման և անարդյունավետ տնտեսական ինստիտուտների առաջացման: Եվ եթե տնտեսական ինստիտուտները պայմանավորում են երկրի հարուստ կամ աղքատ լինելը, ապա քաղաքական ինստիտուտներից է կախված տնտեսական ինստիտուտների բնույթը¹:

Ժամանակակից աշխարհում, որպես տնտեսական աճը խոչընդոտող առանցքային գործոն, հանդես է գալիս, այսպես կոչված, “ստվերային իրականությունը”, որը ոչ միայն “երկրորդ տնտեսություն” է, այլև հասարակական լայն ընդգրկունություն ունեցող ինստիտուցիոնալ համակարգ, որի հիմնական բաղկացուցիչներից է կոռուպցիայի ինստիտուտը՝ որպես այլընտրանք օրենքի գերակայությանը:

¹Acemoglu D., Robinson J.A. *Why Nations Fail. The Origins of Power, Prosperity and Poverty*, New York, 2012, p. 43.

Կոռուպցիան ինքնին բարդ և բազմավեկտոր երևույթ է, որը զարգանում է ժամանակի մեջ, ունի կոնկրետ պատմական բնույթ և մեծապես կախված ինչպես սոցիալական գործոններից, այնպես էլ երկրի ավանդույթներից ու ազգային գիտակցության ձևավորման առանձնահատկություններից²:

Մասնագիտական գրականության մեջ գոյություն ունեն կոռուպցիայի բազմաթիվ սահմանումներ, որոնք հիմնականում որպես այդպիսիք են դիտարկում կաշառակերությունը և պաշտոնեական դիրքի չարաշահումը: ՄԱԿ-ի բնորոշման համաձայն՝ կոռուպցիան պետական իշխանության չարաշահումն է՝ անձնական օգուտներ ստանալու նպատակով³:

Եվրամիության փորձագետներն առաջարկում են առավել ընդգրկուն բնորոշում. կոռուպցիան ներառում է կաշառակերությունը և ցանկացած այլ պահվածք, որով պետական, հանրային կամ մասնավոր հատվածում պարտավորություններ ունեցող անձը չարաշահում է իր կարգավիճակից բխող լիազորությունները՝ ոչ իրավաչափ գործողությունների միջոցով նպատակ ունենալով իր կամ այլ անձի համար ապահովել որոշակի օգուտներ⁴:

Իրավական հայեցակետով այն, անշուշտ, դրսևորվում է որպես հակա-իրավական գործողություն, որն ուղղակի խոչընդոտում է կառավարման նորմատիվային մոդելի ձևավորմանն ու կայացմանը: Հետևապես, այս համատեքստում պետք է կարևորել ոչ միայն օրենքների ու օրենսդրակրթական ակտերի ձևական առկայությունը, օրենսդրական գործընթացի որակն ու տեխնիկան, այլև օրենքի և գործնականում դրա կիրառման արդյունքների միջև կապի ձևավորման մեխանիզմները: Այլ կերպ ասած՝ կառավարման նորմատիվ մոդելը կենսունակ կարող է լինել միայն այն դեպքում, երբ գործնականում դառնում է քաղաքականության և կառավարչական գործունեության արդյունավետ իրավական հենք⁵:

Կոռուպցիայի տնտեսագիտական բովանդակությունն ընդհանուր առմամբ հանգում է իշխանական մարմինների կողմից տնտեսավարող սուբյեկտների նկատմամբ խտրականության, որը դրսևորվում է տարբեր (հատկապես՝ հարկային համակարգի) չինովնիկների պաշտոնական դիրքի չարաշահման հետևանքով: Այս իմաստով կոռուպցիան ստվերի ձևավորման ամենահզոր ազդակն է՝ որպես բիզնեսի յուրատեսակ “հարկ”, որը, սակայն, չի համալրում պետական եկամուտները:

² Качкина Т.Б., Качкин А.В. Коррупция и основные элементы стратегии противодействия ей: учебное пособие, Ульяновск, 2010, с. 14.

³ Справочный документ о международной борьбе с коррупцией, подготовленный Секретариатом ООН. A/CONF. 169/14. 1995. 13 Apr. – www.un.org.

⁴ Шевец Е.В. Некоторые аспекты международно-правового сотрудничества государств-членов Совета Европы в области борьбы с коррупцией (Журнал российского права, 2000, № 7, с. 67).

⁵ Противодействие коррупции: учебник и практикум, под общ. ред. Е. В. Охотского, М., 2015, с. 18.

Լայն առումով, կոռուպցիան կարելի է դիտարկել որպես համակարգային երևույթ, որը խոցելի է դարձնում ամբողջ հասարակությունը՝ շղթայական փոխազդեցություններով ներգործելով ոչ միայն քաղաքական ու տնտեսական ոլորտների, այլև մշակութային, կրթական համակարգերի, բարոյական արժեհամակարգի, ազգային մտածողության վրա: Այս իմաստով, կոռուպցիան կարելի է ընկալել որպես հասարակության կենսական նշանակության ոլորտների համակարգային ձևախեղում⁶:

Երկարաժամկետ հատվածում անընդհատ խարխլելով իրավական, քաղաքական, տնտեսական և այլ համակարգերի արդյունավետ կենսագործունեության հիմքերը՝ կոռուպցիան միաժամանակ ինստիտուցիոնալացվում է⁷:

Կոռուպցիայի՝ որպես սոցիալական ինստիտուտի ձևավորման գործընթացը հիմնավորվում է մի շարք հասարակական դրսևորումներով, մասնավորապես.

- որոշակի սոցիալական գործառույթների իրականացում, ինչպիսիք են կառավարչական մարմինների հետ փոխհարաբերությունների և հաղորդակցության դյուրացում, կառավարչական որոշումների կայացման արագացում և հեշտացում, բյուրոկրատական տարբեր արգելքների հաղթահարում և այլն,

- կոռուպցիոն հարաբերությունների սուբյեկտների առկայություն, որոնց միջև բաշխված են հստակ սոցիալական դերեր (կաշառատու, կաշառակեր, միջնորդ և այլն),

- որոշակի խաղի կանոնների և նորմերի առկայություն, որոնք հայտնի են կոռուպցիոն գործունեության կողմերին,

- ձևավորված կոնկրետ խոսակցական ձևի (սլենգի) և նշանների (օրինակ՝ ցուցամատի և բութ մատի շոշափումը՝ ի նշան գումար պահանջելու) առկայություն, որոնք բնորոշ են կոռուպցիոն հարաբերություններին,

- ձևավորված և շահագրգիռ կողմերին հայտնի “ծառայությունների դրույքաչափերի” առկայություն⁸, ինչպես, օրինակ, ճանապարհատրանսպորտային կանոնների խախտման դեպքում վարորդներին հայտնի է ճանապարհային ոստիկանության ծառայողների կողմից սովորաբար ակնկալվող կաշառքի չափը՝ տուգանքը օրինական ճանապարհով չձևակերպելու դիմաց:

Տնտեսական աճի վրա կոռուպցիան իր բացասական ազդեցությունն է ունենում մի շարք ուղղություններով: Դրանցից է պետական կամ հանրային

⁶ Качкин А.В. Коррупция в современной России. Десять лет социологических наблюдений, М., 2003, с. 196.

⁷ Ինստիտուցիոնալացումը երկարաժամկետ և կայուն սոցիալական փորձի կայացման գործընթաց է, որը տեղի է ունենում սոցիալական նորմերի ազդեցության ներքո՝ որպես ինստիտուտների ձևավորման արդյունք:

⁸ Тилинский Я.И. Коррупция: теория, российская реальность, социальный контроль (Криминология: вчера, сегодня, завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба, 2003, № 1, с. 238-255).

Ֆինանսների կառավարման ոլորտը, որտեղ կոռուպցիոն ռիսկերը հիմնականում պայմանավորված են բյուջետային պարբերաշրջանի ընթացքում դրսևորվող այնպիսի համակարգային գործոններով, ինչպիսիք են ներքին վերահսկողության անարդյունավետությունը, գործընթացների ոչ թափանցիկությունը, կառավարիչների շրջանում կառավարչական որակների անբավարար մակարդակը, արտաքին հաշվետվության բացակայությունը և այլն:

Համաշխարհային պրակտիկայում կոռուպցիոն ռիսկերի հետ կապված տնտեսության վրա մեծ ազդեցություն ունեցող մյուս ուղղությունները պետական գնումների և հարկային ու մաքսային ոլորտներն են: Պետական գնումների խոցելիությունը կոռուպցիոն ռիսկերի նկատմամբ հիմնականում պայմանավորված է ոլորտում շրջանառվող միջոցների մեծ ծավալներով և ծախսումների յուրահատուկ կառուցվածքով, որը, ի տարբերություն պետական բյուջեի այլ ծախսային հոդվածների, դրսևորվում է համեմատաբար փոքր քանակի, բայց խոշոր՝ հաճախ միլիոնավոր դոլարների հասնող գործարքների տեսքով, որն էլ դաշտն ավելի գրավիչ է դարձնում հնարավոր կոռումպացված չինովնիկների համար⁹:

Ինչ վերաբերում է հարկային և մաքսային համակարգերին, ապա այստեղ համապատասխան աշխատակիցը կարող է դիմել կոռուպցիոն գործողությունների, եթե նրա ակնկալվող անձնական օգուտները գերազանցում են դրանց բացահայտումից և պատժից սպասվող հնարավոր վնասները: Այսպիսի հավանական օգուտների և վնասների հարաբերակցությունը որոշվում է հարկային վարչարարության և կազմակերպակառավարչական այն միջավայրի առանձնահատկություններով, որտեղ գործում են տվյալ սուբյեկտները¹⁰:

Տարբեր երկրներում կոռուպցիայի մակարդակի գնահատման համար կիրառվում է, այսպես կոչված, կոռուպցիայի ընկալման համաթիվը¹¹ (*Corruption Perceptions index*): 2015 թ. տվյալներով Հայաստանը գնահատված

⁹ Որպես կանոն՝ պետական ծախսումներին բաժին է ընկնում երկրի ՀՆԱ-ի 10-20%-ը: Օրինակ՝ Եվրամիությունում 2002 թ. տվյալներով պետական ծախսումների համախառն ծավալը (ապրանքների և ծառայությունների ձեռքբերում, հասարակական նշանակության խոշոր նախագծերի իրականացում) կազմել է 1.5 տրիլիոն եվրո կամ Եվրամիության ՀՆԱ-ի մոտ 16 %-ը (տե՛ս http://ec.europa.eu/internal_market/publicprocurement/index_en.htm):

¹⁰ **Huther Jeff, and Anwar Shah.** 2000. «Anti-Corruption Policies and Programs: A Framework for Evaluation» Policy Review Working Paper 2501, World Bank, Washington, DC (December).

¹¹ Համաթիվը հաշվարկվում է Transparency International (ԹԻ) միջազգային կազմակերպության կողմից՝ հիմք ընդունելով տարբեր երկրներում համապատասխան փորձագետների շրջանում և բիզնես շրջանակներում անցկացվող հարցումների արդյունքները: Ըստ այդմ՝ երկրները գնահատվում են 0-100 բալային համակարգով, որտեղ 0-ն ցույց է տալիս կոռուպցիայի ընկալման ամենաբարձր մակարդակը:

167 երկրների շարքում 35 միավորով զբաղեցնում է 95-րդ տեղը¹²: Նշենք, որ կոռուպցիայի ընկալման ամենացածր ցուցանիշն ունեն Սկանդինավյան երկրները (առաջին տեղում Դանիան է), որոնց հաջորդում են Նոր Զելանդիան, Նիդերլանդները, Նորվեգիան և Շվեյցարիան: Հարևան Վրաստանը 48 միավորով զբաղեցնում է 52-րդ տեղը, իսկ Ռուսաստանը և Ադրբեյջանը 29 միավորով Գայանայի և Սիերա Լեոնեի հետ՝ 119-րդ տեղը:

Կոռուպցիայի համաշխարհային բարոմետրի¹³ 2016 թ. Հայաստանում անցկացրած հարցումների¹⁴ արդյունքները ցույց են տալիս, որ կոռուպցիայի մակարդակը կրճատելու ուղղությամբ իշխանությունների ձեռնարկած քայլերը շատ արդյունավետ կամ արդյունավետ է համարում հարցվածների միայն 14%-ը (2013 թ. այն հավասար էր 21%-ի), այն դեպքում, երբ այդ քայլերն անարդյունավետ կամ շատ անարդյունավետ է համարում հարցվածների 65%-ը (2013 թ. 53%-ի փոխարեն)¹⁵: Հայաստանի պարագայում պատկերն առավել մտահոգիչ է դառնում, երբ դիտարկվում են հարցման այն արդյունքները, որոնք վերաբերում են կոռուպցիայի դեմ պայքարի մեջ մարդկանց ներգրավված լինելու ցանկությանը և այդ պայքարում իրենց դերի ընկալմանը: Մասնավորապես, հարցվածների 63%-ը կարծում է (2013 թ. այդ տոկոսը նույնն էր), որ շարքային քաղաքացու ներգրավումը կոռուպցիայի դեմ պայքարում ոչինչ չի փոխի: Հայաստանի հարցվողների 67%-ը (2013 թ. այն դարձյալ 67% էր) չի բարձրաձայնի կոռուպցիոն դեպքերի մասին, եթե դրանց առնչվի կամ վկա լինի: Այս ցուցանիշով Հայաստանը տարածաշրջանի 42 երկրների մեջ վերջին տեղում է: Ընդ որում, հաճախ որպես պատճառ բերվում է վախը հնարավոր հետևանքներից (41%):

¹² Տե՛ս http://transparency.am/storage/CPI2015_table_am.pdf:

¹³ Կոռուպցիայի համաշխարհային բարոմետրը (ԿՀԲ) ևս կազմվում է Transparency International միջազգային կազմակերպության հարցումների հիման վրա: Ի տարբերություն կոռուպցիայի ընկալման համաթվի, որը գնահատում է տարբեր երկրների հանրային ոլորտներում կոռուպցիայի մակարդակի փորձագիտական ընկալումները, այս դեպքում հարցումներն անցկացվում են հանրության շրջանում, և ուշադրության կենտրոնում են կոռուպցիայի նկատմամբ բնակչության վերաբերմունքը և կոռուպցիոն երևույթների հետ շփման նրանց փորձը:

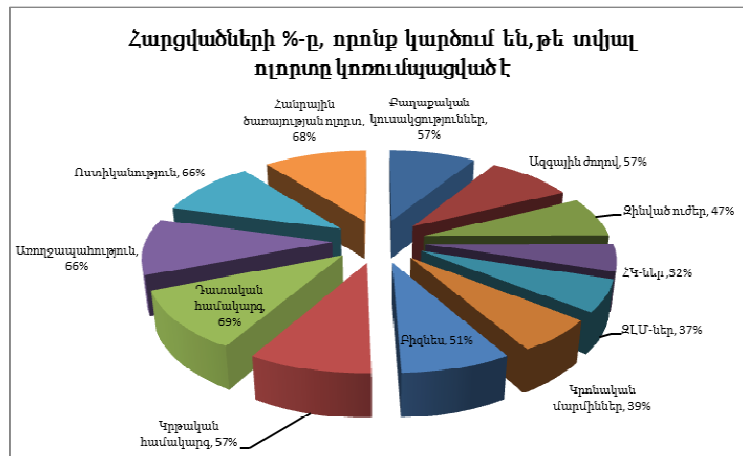
¹⁴ ԹԻ պատվերով 2015 թ. դեկտեմբերի 28-ից մինչև 2016 թ. մայիսի 2-ն ընկած ժամանակահատվածում Հայաստանում TNS հետազոտական կազմակերպության կողմից անցկացվել է ԿՀԲ-ի 2016 թ. հարցումը: Հարցման ընտրանքը կազմել է 1,527 անձ (18 տարեկանից բարձր տարիքի բնակիչ), և հարցման մեթոդ էր ընտրվել դեմ առ դեմ հարցազրույցը: Հայաստանը ԿՀԲ-ի հարցման մեջ ընդգրկվում է չորրորդ անգամ անընդմեջ (նախորդ հարցումները, որոնցում Հայաստանը կար, անցկացվել էին 2009, 2010 և 2013 թթ.):

¹⁵ Տե՛ս <http://transparency.am/hy/gcb>

Կոռուպցիայի համաշխարհային բարոմետրի հարցումները ցույց են տալիս ՀՀ հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտների կո-ռումպացվածության ընկալման պատկերը (գծ. 1): Գծապատկերի տվյալները վկայում են, որ հանրության շրջանում կոռումպացվածության առումով ամենա-անվստահելի ոլորտը դատական համակարգն է (69%), որին հաջորդում են հանրային ծառայությունները (68%), ոստիկանությունը (66%) և առողջա-պահությունը (66%):

Գծապատկեր 1

Կոռումպացվածության ընկալումը հանրության շրջանում՝ ըստ ոլորտների

Ուշագրավ և մտահոգիչ է հատկապես այն հանգամանքը, որ հասարակության շրջանում որպես կոռումպացված կամ կոռուպցիոն վտանգ պարունակող են ընկալվում գրեթե բոլոր համակարգաստեղծ ոլորտները, որոնց արդյունավետությամբ են պայմանավորված թե՛ քաղաքական, սոցիալական ու տնտեսական համակարգերի զարգացումը, թե՛ մարդկային կապիտալի որակն ու մրցունակությունը: Հետևապես, կարող ենք փաստել, որ խնդիրը համակարգային է, և դրա լուծումները ևս պահանջում են համակարգային և բազմալեկտոր մոտեցում: Այս համատեքստում ամենակարևոր քայլերից մեկը, անշուշտ, հանրային վստահության բարձրացումն է, որն էապես կարևորվում է ՀՀ հակակոռուպցիոն ռազմավարության¹⁶ շրջանակում, որտեղ որպես խնդրի լուծման միջոցներ են դիտարկվում,

¹⁶ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության հակակոռուպցիոն ռազմավարություն, Հավելված ՀՀ կառավարության 2015 թ. սեպտեմբերի 25-ի N 1141-Ն որոշման:

մասնավորապես, օրենսդրական բարեփոխումները¹⁷ և տեղեկատվության տրամադրման համակարգի կատարելագործումը:

Ընդունելով, որ ՀՀ տնտեսությունում ևս կոռուպցիան ինստիտուցիոնալացված համակարգ է՝ կոռուպցիոն հարաբերությունների համապատասխան կողմերի առկայությամբ և ձևավորված առանձնահատկություններով, կարծում ենք՝ համակարգային մոտեցման շրջանակում կոռուպցիայի կանխարգելմանն ու դրա բացասական հետևանքների վերացմանն ուղղված քաղաքականությունը ևս առաջին հերթին պետք է իրականացնել ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների միջոցով:

ՀՀ-ում հակակոռուպցիոն քաղաքականությունն իրականացվում է կանխարգելիչ ինստիտուցիոնալ մոդելի շրջանակում՝ հետևյալ կառուցվածքով¹⁸.

- կոռուպցիայի դեմ պայքարի խորհուրդ՝ որպես հակակոռուպցիոն ռազմավարության համակարգող, ոլորտային ծրագրերի իրականացման նկատմամբ հսկողություն ապահովող մարմին,
- փորձագիտական հանձնախումբ,
- առանձին ոլորտներում հակակոռուպցիոն քաղաքականություն իրականացնող պատասխանատու մարմիններ (նախարարություններ, կառավարությանն առնթեր պետական մարմիններ):

Այդուհանդերձ, նշենք, որ որոշ հետազոտություններ փաստում են, որ թեև կիսաինքնավար կառույցների ստեղծումը լայն դաշտ է բացում կոռուպցիայի դեմ պայքարի համար, այդուամենայնիվ, դեռևս բավարար չէ տեսանելի արդյունքներ ապահովելու համար¹⁹:

Տարբեր հակակոռուպցիոն մարմինների ստեղծումը կարող է արդարացված լինել, եթե դրանք զուգահեռաբար ապահովվեն այնպիսի պայմաններով, ինչպիսիք են այդ կառուցվածքների համալրումը մասնագիտական համապատասխան բարձր որակներ ունեցող կադրերով (առաջին հերթին՝

¹⁷ Մասնավորապես՝ առաջարկվում է օրենքով սահմանել, որ կոռուպցիոն հանցագործությունների վերաբերյալ հաղորդում ներկայացնող անձինք հավասարապես օգտվում են տուժողների, վկաների և փորձագետների համար քրեադատավարական օրենսդրությամբ սահմանված միջոցներից, ՀՀ քրեական օրենսգրքում առանձին հոդվածով պատասխանատվություն նախատեսել հանցագործության վերաբերյալ հաղորդում տվող անձի կամ նրա հետ փոխկապակցված անձանց գույքին կամ առողջությանը վնաս պատճառելու կամ այդպիսի սպառնալիքի համար, ինչպես նաև հանցագործության վերաբերյալ հաղորդում տվող անձի՝ իրավապահ մարմնի ներկայացուցչի կողմից ոչ իրավաչափ գաղտնագրեթման համար:

¹⁸ Հայեցակարգ հանրային կառավարման համակարգում կոռուպցիայի դեմ պայքարի, Հավելված ՀՀ կառավարության 2014 թ. ապրիլի 10-ի նիստի N 14 արձանագրային որոշման, էջ 18:

¹⁹ *The Many Faces of Corruption, Tracking Vulnerabilities at the Sector Level*, Edited by J. Edgardo Campos, Sanjay Pradhan, The World Bank, Washington, 2007, p. 437.

դեկավար օղակում), աշխատանքային գործընթացների օպտիմալացումը՝ համապատասխան տեղեկատվական տեխնոլոգիաների միջոցով, վերահսկողության և մոնիտորինգի արդյունավետ մեխանիզմների ներդրումը, գործունեության հաշվետվությունը և թափանցիկությունը²⁰:

Կոռուպցիայի՝ որպես ինստիտուտի ձևավորմանն ու արմատավորմանը նպաստում է նաև դրա հետևանքով ստացված անօրինական միջոցների օգտագործման, այլ կերպ ասած՝ փողերի լվացման²¹ հնարավորությունը, որը միաժամանակ և՛ կոռուպցիոն երևույթների դրսևորման նախապայման է, և՛ հետևանք:

ՀՀ-ում, չնայած փողերի լվացման և ահաբեկչության դեմ պայքարի մասին օրենքի²² առկայությանը, այս հիմնախնդրի պարագայում ևս պատկերը մտահոգիչ է: Global Financial Integrity կազմակերպության հրապարակած «Զարգացող երկրներից ոչ օրինական ֆինանսական հոսքեր 2002-2011» զեկույցում Հայաստանը 144 երկրների շարքում 71-րդն էր՝ 10 տարվա ընթացքում անօրինական փողերի արտահոսքի 6 մլրդ 229 մլն ԱՄՆ դոլարի ծավալով: Ուշագրավ է, որ 2002-ից ի վեր Հայաստանից անօրինական փողերի արտահոսքը աստիճանաբար է ավելացել, իսկ 2007 և 2008 թթ. գրանցվել է կտրուկ աճ՝ կազմելով համապատասխանաբար 806 մլն և 1 մլրդ 124 մլն դրամ: 2011 թ. անօրինական փողերի արտահոսքը ՀՀ-ից կազմել է 1 մլրդ 163 մլն դրամ²³:

Հայաստանում փողերի լվացման դեմ պայքարի համակարգի գործունեությունը մեկնարկել է դրա քրեականացմամբ՝ 2003 թ.: Դրանից հետո Կենտրոնական բանկի խորհրդի որոշման հիման վրա ներդրվել է բանկերի կողմից կասկածելի գործարքների վերաբերյալ Կենտրոնական բանկին տեղեկացնելու ինստիտուտը: Միաժամանակ նշենք նաև, որ, չնայած անօրինական գումարների արտահոսքի մտահոգիչ տեմպերին և դրա դեմ պայքարի ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների առկայությանը, 2012 թ. դրությամբ փողերի լվացման քրեականացումից ի վեր ապօրինի կամ

²⁰ Di John, Jonathan. 2006. «The Political Economy of Taxation and Tax Reform in Developing Countries» UNU-WIDER Research Paper 2006/74. United Nations University - World Institute for Development Economics Research (July), <http://www.wider.unu.edu/publications/publications.htm>.

²¹ Փողերի լվացումը անօրինական եկամուտների այնպիսի ձևափոխում է, որը հնարավորություն է տալիս դրանցից օգտվելու ինչպես օրինական ճանապարհով գոյացած միջոցներից (տե՛ս The Many Faces of Corruption, Tracking Vulnerabilities at the Sector Level, edited by J. Edgardo Campos, Sanjay Pradhan, The World Bank, 2007, p. 493):

²² Տե՛ս ՀՀ օրենքը փողերի լվացման և ահաբեկչության ֆինանսավորման դեմ պայքարի մասին՝ ընդունված 2008 թ. մայիսի 26-ին:

²³ Տե՛ս <http://168.am/2013/12/27/314556.html>

հանցավոր ճանապարհով ստացված եկամուտների օրինականացման համար ՀՀ-ում դատապարտվել է 12 քր. գործով 14 անձ²⁴:

Հետևապես, կոռուպցիայի և փողերի լվացման դեմ պայքարի ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների ներդրումը կարող է արդյունավետ լինել միայն այն դեպքում, եթե դրանց գործունեության վերջնարդյունքներից ստացված սոցիալական էֆեկտը միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հատվածում լինի տեսանելի: Դրան կարող է նպաստել փողերի լվացման դեմ պայքարի համաշխարհային փորձի ուսումնասիրության և վերլուծության հիման վրա կատարված հետազոտությունների շնորհիվ վերհանված ոլորտային ցուցիչների²⁵ կիրառությունը, որոնք կարող են արժեքավոր լինել փողերի լվացման հնարավոր ձևերի գնահատման գործում:

Ամփոփելով նշենք, որ կոռուպցիան, արմատավորվելով հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներում, աստիճանաբար վերածվում է սոցիալական ինստիտուտի՝ կոռուպցիոն հարաբերությունների գործառնությունը, դրանց հայտնի “խաղի կանոններով”, ծառայությունների “դրույքաչափերով”: ՀՀ-ում ևս կոռուպցիան ինստիտուցիոնալացված է՝ դառնալով լրջագույն խոչընդոտ տնտեսության զարգացման և սովորական հաղթահարման համար: Կոռուպցիայի և դրա՝ միաժամանակ և՛ պատճառ, և՛ հետևանք հանդիսացող՝ փողերի լվացման դեմ պայքարի համատեքստում կարևորվում է տարբեր ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների ներդրումը: Սակայն նույնքան կարևոր է նաև տվյալ ինստիտուտների հաշվետու լինելու և թափանցիկության ապահովումը, դրանց գործունեության վերջնարդյունքների (կոռուպցիոն դրսևորումների կրճատման ցուցանիշների) մշտական մոնիտորինգը և վերահսկելիությունը քաղաքացիական հասարակության կողմից, որն իր հերթին կհանգեցնի տարբեր ոլորտներում կառավարչական մարմինների նկատմամբ հասարակական վստահության բարձրացման:

КОРРУПЦИЯ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ИНСТИТУТ: ЗАДАЧИ ЭКОНОМИКИ РА

ГЕЗАЛЯН В. Г.

Резюме

В современном обществе, включая армянское, коррупция является социальным институтом, элементом системы управления. Об институционализации коррупции свидетельствуют:

²⁴ Տե՛ս <http://www.armworld.am/detail.php?paperid=4227&pageid=130322&lang=arm>

²⁵ *The Many Faces of Corruption*, p. 518-521.

- выполнение ею ряда социальных функций–упрощение административных связей, ускорение и упрощение принятия управленческих решений и т.д.;
- наличие вполне определенных субъектов коррупционных взаимоотношений, распределение социальных ролей (взятокодатель, взятокополучатель, посредник);
- наличие определенных правил игры, норм, известных субъектам коррупционной деятельности;
- сложившийся сленг и символика;
- установившаяся и известная заинтересованным лицам такса услуг и т.д.

В экономике РА основными проблемами, обусловленными коррупцией, являются тенизация экономики, отсутствие общественного доверия к управленческим системам в основных сферах политической и социально-экономической деятельности, отмывание денег и т.д. Для противодействия коррупции в первую очередь необходимо задействовать эффективно функционирующие институциональные механизмы.

CORRUPTION – AS A SOCIAL INSTITUTE. THE . PROBLEMS IN ECONOMY OF RA

V. GYOZALYAN

Abstract

In the modern society, including the Armenian one, corruption is a social institute, an element of the governance system. The evidence of institutionalization of Corruption are the following facts:

- Corruption performs a number of functions, such as the simplification of administrative relations, the speeding-up of management decision making process and so on.
- There are definite parties of corruption relations, which have their social roles, such as the bribe giver, the grafter and the intermediary.
- There are definite rules of the game, norms, which are known for the parties of the corruption activity.
- There are well-established slang and symbolism in the corruption relations.
- There are established rates for the corruption services, which are known for the persons concerned.

In the Armenian economy the main problems related to corruption are the shadow economy, the absence of public confidence in public management systems in the main fields of political and social-economic activities, money laundering and so on. For the counteraction of corruption, such as a social institute, the government first of all must introduce effective-functioning institutional mechanisms in the economy.

**ՀՀ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄՐՑԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ**

ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Մ. Վ., ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Գ. Մ.

Հայաստանի տնտեսությունում վերջին տարիներին նկատվում է աճի տեմպերի դանդաղում (տնտեսական ակտիվության ցուցանիշը 2016 թ. հունվար-դեկտեմբերին նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի համեմատ աճել է ընդամենը 0.5 %-ով). և՛ ողջ երկրի տնտեսությունը, և՛ դրա առանձին ճյուղերը զարգացման միտում չունեն: Չնայած 2016-2017 թթ. Համաշխարհային մրցունակության ինդեքսը (այսուհետև՝ ՀՄԻ) վկայում է, որ Հայաստանը 3 տեղով բարելավել է դիրքը (79-րդ տեղ 138 երկրների մեջ) 2015-2016 թթ. (82-րդ տեղ 140 երկրների մեջ) համապատասխան ցուցանիշի համեմատությամբ¹, սակայն դա բնավ էլ չի նշանակում, թե տնտեսական մրցակցության պաշտպանության բնագավառում երկրում զգալի առաջընթաց կա: Խնդիրն այն է, որ ՀՄԻ-ն ստացվում է 12 հենասյուներից (ենթաինդեքսներից): Դրանք են՝ ինստիտուցիոնալ միջավայրը, ենթակառուցվածքները, մակրոտնտեսական միջավայրը, առողջությունը և տարրական կրթությունը, բարձրագույն կրթությունը և ուսուցումը, ապրանքային շուկաների արդյունավետությունը (Goods market efficiency²), աշխատանքի շուկայի արդյունավետությունը, ֆինանսական շուկայի զարգացումը, տեխնոլոգիական պատրաստվածությունը, շուկայի չափը, բիզնեսի կատարելագործումը և նոր ամուծությունը: Նշված 12 հենասյուներից միայն երեքն են, որ ուղղակի կապ ունեն տնտեսական մրցակցության պաշտպանության արդյունավետության հետ: Մնացած 9-ը անուղղակիորեն են բնութագրում երկրի մրցունակության վիճակը: Բացի դրանից, երկրի մրցունակության դիրքի բարելավումը, այլ հավասար պայմաններում, կարող է տեղի ունենալ ոչ թե տվյալ երկրի մրցակցության պաշտպանության արդյունավետության բարձրացման, այլ՝ դիտարկվող մյուս երկրների (մրցունակության ինդեքսով մոտ) մրցակցության պաշտպանության վիճակների վատթարացման պատճառով:

Հիմք ընդունելով «Համաշխարհային տնտեսական ֆորում» միջազգային կազմակերպության Համաշխարհային մրցունակության զեկույցը (այսուհետև՝ ՀՄԶ), ՀՀ տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական հանձնաժողովը (այսուհետև՝ Հանձնաժողով) տնտեսական մրցակցության միջավայրին և մրցակցային քաղաքականության արդյունավետությանը վերաբերող երեք ցուցանիշների³ զծով 2010 թ. համեմատ

¹http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf

² Բառացիորեն թարգմանվում է «ապրանքների շուկայի արդյունավետություն»: Մեր կարծիքով, շուկան կգործի արդյունավետ, եթե դրա սուբյեկտները գործում են հավասար մրցակցային միջավայրում, իսկ վաճառողների և գնորդների շահերն էլ հավասարակշռված են:

³ Իրականում բերվածը երկու ցուցանիշ է:

արձանագրել է զգալի առաջընթաց: Մասնավորապես, հակամենաշնորհային քաղաքականության արդյունավետության ցուցանիշով 2016 թ. զբաղեցրել է 77-րդ հորիզոնականը՝ 2010 թ. 138-րդ հորիզոնականի փոխարեն⁴: Ներքին շուկայում⁵ մրցակցության ուժգնության ցուցանիշով Հայաստանը 91-րդ հորիզոնականում էր՝ 2010 թ. 136-րդի փոխարեն⁶: Հարկ է նշել, որ, ըստ Հանձնաժողովի՝ 2013-2014 թթ. ՀՄԶ-ի համաձայն, Հայաստանը նույնպես զբաղեցրել է 79-րդ տեղը (144 երկրների մեջ)⁷: Այսինքն, 2013-2014 թթ. ՀՄԶ-ի մեջ արձանագրած ՀՄԻ-ի դրական տեղաշարժից հետո այդ ցուցանիշով բացասական տեղաշարժ է եղել, որին Հանձնաժողովը չի անդրադարձել ոչ 2015 թ. տարեկան գործունեության ծրագրում⁸ և ոչ էլ 2015 թ. տարեկան գործունեության հաշվետվության մեջ⁹: Այդ մասին խոսք չկա նաև Հանձնաժողովի 2016 թ. տարեկան գործունեության ծրագրում: Նշանակում է՝ արձանագրվում են միայն դրական տեղաշարժերը, իսկ բացասականները՝ ոչ:

Հանձնաժողովի գործունեության գնահատականը տալու համար անդրադառնանք այդ պետական կառույցի որոշ գործառնություններին: Դրանցից «Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքի (այսուհետև՝ Օրենք) 18-րդ հոդվածի 2-րդ մասով նախատեսված գործառնություններից են հրապարակայնության ապահովումն ու տեղեկագրի հրատարակումը¹⁰: Սկսած 2009 թ.՝ Հանձնաժողովը չի հրատարակել ոչ մի տեղեկագիր (նախկինում պարբերաբար հրատարակվել են Հանձնաժողովի պաշտոնական տեղեկագրերը, որոնցում զետեղվել են ոչ միայն ընդունված իրավական ակտերը, այլև Հանձնաժողովի գործունեությունն արտացոլող որոշումները, մեկնաբանությունները և հասարակությանը տեղեկացնող մրցակցության պաշտպանությանն առնչվող բոլոր միջոցառումները):

⁴ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական հանձնաժողովի 2016 թ. տարեկան գործունեության հաշվետվությունը, http://competition.am/uploads/resources/Annual_report_2016.pdf, ինչպես նաև 2017 թ. տարեկան գործունեության ծրագիրը, http://competition.am/uploads/resources/Activity_plan_2017.pdf

⁵ Մասնագիտական առումով «ներքին շուկայում մրցունակության ուժգնացում» արտահայտությունը ճիշտ չի բնութագրում իրերի վիճակը: Շուկան (կարևոր չէ՝ ներքին, թե արտաքին) միակը չէ: Նույնիսկ միևնույն անվանացանկի ապրանքները (ապրանք, աշխատանք, ծառայություն) կարող են մի քանի շուկաների գնման ու վաճառքի օբյեկտ լինել:

⁶ Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական հանձնաժողովի 2016 թ. տարեկան գործունեության հաշվետվություն:

⁷ Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական հանձնաժողովի 2014 թ. տարեկան գործունեության ծրագիր, http://www.competition.am/uploads/resources/program_2014.pdf

⁸ Տե՛ս http://www.competition.am/uploads/resources/activity_programme_2015.pdf

⁹ Տե՛ս http://competition.am/uploads/resources/Report_2015.pdf

¹⁰ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Միքայելյան Մ., Մրցակցության պաշտպանության բարելավման անհրաժեշտությունը, 17 մարտի 2016 թ. <http://hetq.am/arm/news/66495/mrcakcutyan-pashtpanutyman-barelavman-anhrazheshtutyuny.html>

Մինչև 2012 թ. Հանձնաժողովը իր կայքէջում գետեղել է բաց նիստերում ընդունված բոլոր որոշումները:

Հանձնաժողովի գործունեության հրապարակայնությունը չի արտացոլվում նաև Օրենքի 27-րդ հոդվածով նախատեսված տարեկան գործունեության ծրագրերը և հաշվետվությունները կազմելիս: Դեռ ավելին՝ դրանք լիարժեք չեն պարունակում նշված հոդվածով նախատեսված ամբողջ տեղեկատվությունը: Այսպես, օրինակ, 27-րդ հոդվածի 2-րդ մասի «բ» կետի համաձայն, տարեկան գործունեության հաշվետվության մեջ պետք է կատարվի ապրանքային շուկաների վերլուծություն: Իսկ Օրենքի 4-րդ հոդվածով՝ ապրանքային շուկան որոշակի տարածքում տվյալ ապրանքի և դրա փոխադարձ փոխարինելի ապրանքների շրջանառության ոլորտ է, որի սահմանները որոշվում են գնորդի կողմից համապատասխան տարածքում ապրանքի ձեռքբերման տնտեսական հնարավորություններով և նպատակահարմարությամբ: Նույն հոդվածում ներկայացված է նաև «ապրանքային շուկայի ծավալ» հասկացությունը՝ որպես ապրանքային շուկայի աշխարհագրական սահմանում տվյալ ապրանքի և դրա փոխադարձ փոխարինելի ապրանքների իրացման կամ ձեռքբերման ընդհանուր ծավալ՝ բնեղեն և (կամ) արժեքային արտահայտությամբ, ինչպես նաև ապրանքային շուկայի սուբյեկտները՝ որպես տվյալ ապրանքը և դրա փոխադարձ փոխարինելի ապրանքները իրացնող (վաճառող, մատակարար, օտարող, մատուցող, կատարող) և ձեռքբերող (գնորդ, ստացող, ընդունող, սպառող): Այստեղից հետևում է, որ ապրանքային շուկաների վերլուծություն կատարելու համար անհրաժեշտ է առնվազն, ըստ առանձին ապրանքային շուկաների՝ պարզել շուկայի սուբյեկտներին, դրանց իրացման ծավալները և շուկայի ընդհանուր ծավալը: Դրանից հետո միայն կարելի է գնահատել գերիշխող դիրք ունեցող սուբյեկտների առկայությունը և դրանց կողմից չարաշահում կատարելու հնարավորությունը: Հարկ է նշել, որ ապրանքային շուկան որոշելիս կարևոր է առանձնացնել ոչ միայն ապրանքի տեսակը, այլև գնային պարամետրը: Միևնույն ապրանքատեսակը, գնային պարամետրով պայմանավորված, կարող է միանգամայն տարբեր ապրանքային շուկայում հայտնվել: Օրինակ, նույն տարողությամբ 1500 դրամանոց և 10000 դրամանոց օդիները տարբեր ապրանքային շուկաներին պատկանող ապրանքներ են (եթե նույնիսկ դրանց վաճառողները նույնը լինեն, ապա սպառողների խմբերն են տարբեր): Եթե 10 հազար դրամանոց օդի վաճառողը 1000 դրամով ավելացնի իր ապրանքի գինը, միևնույն է, այն չի ազդի ոչ 1500 դրամանոց օդի գնող սպառողի պահանջարկի, ոչ էլ 1500 դրամանոց օդի վաճառող ապրանքատիրոջ առաջարկի վրա (քանի որ վերջիններս մրցակից չեն):

Հանձնաժողովի 2015 թ. տարեկան գործունեության հաշվետվության մեջ¹¹ փորձ է արվել վերլուծել նպարեղենի ապրանքային շուկան: Օրենքում, ապրանքային շուկայի սահմանումից ելնելով, առնվազն մասնագիտական առումով գրագետ չէ նպարեղենը (հնդկաձավար, բրինձ, ռսպ, ոլոռ, մակարոնեղեն և այլն) վերցնել որպես մեկ ընդհանուր շուկա, վերլուծել և

¹¹ http://competition.am/uploads/resources/Report_2015.pdf

եզրակացնել, թե դրանում գերիշխող դիրք ունեցող ֆիրմա չկա, և, հետևաբար, դրանց կողմից չարաշահումներ էլ չեն կարող լինել: Նույնիսկ, եթե ընդունենք, թե Հանձնաժողովը ճիշտ է որոշել ապրանքային շուկան: Տեսնենք, թե Հանձնաժողովը ինչպես է շարունակել «վերլուծությունը»: Ըստ Հանձնաժողովի՝ նպարեղենի շուկայում տնտեսավարողների եկամտաբերությունը (նկատի ունի շահութաբերությունը՝ Մ.Մ. և Մ.Գ.) 5 %-ից պակաս կարող է լինել, ինչը վկայում է, որ մրցակցությունը կտրուկ աճել է: Հանձնաժողովը եզրակացնում է, որ չկան շուկայի մուտքի խոչընդոտներ, տնտեսավարող սուբյեկտները կարող են ազատորեն մտնել այդ շուկա, և պատահական չէ, որ շուկայի մասնակիցների բաժինների փոփոխություն է տեղի ունեցել, և շուկայում հայտնվել են նոր սուբյեկտներ: Նույն հաշվետվությունում չի կարելի չհամաձայնվել Հանձնաժողովի դիտարկման հետ, որ **այն ընկերությունները, որոնք առաջարկում են ցածր գին, կարողանում են ապահովել իրացման մեծ ծավալներ:** «Հանձնաժողովի ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ նպարեղենի իրացման ցածր գին առաջարկելու հնարավորությունները պայմանավորված են մեծ ֆինանսական ռեսուրսների առկայությամբ, ինչը հիմնականում կարող են ապահովել խոշոր ընկերությունները»¹²: Միանգամայն արժեքավոր տեղեկատվություն: Եթե այդպես է, իսկ մենք ամբողջությամբ ընդունում ենք այդ տրամաբանությունը, ապա ինչով է պայմանավորված Հանձնաժողովի լավատեսական եզրակացությունը, թե շուկայում չկան մուտքի խոչընդոտներ, և մրցակցությունը կտրուկ աճել է:

Նախ, 5%-ից պակաս շահութաբերությունը, այն էլ Հայաստանի պայմաններում, արդեն մուտքի լուրջ խոչընդոտ է: Արդյո՞ք Հանձնաժողովը չէր կարող ենթադրել, որ գործող սուբյեկտները մտածված կերպով մենաշնորհ ցածր գին են սահմանել՝ որոշ մրցակիցների շուկայից դուրս մղելու համար:

Երկրորդ, ֆինանսական մեծ ռեսուրսներ ունեցող ֆիրմաները Հայաստանի նման փոքր և ապրանքային շուկաներում մենաշնորհացման բարձր աստիճան ունեցող երկրներում, որպես կանոն, գերիշխող դիրք են ունենում այդ շուկաներում: Այս հանգամանքը լրացուցիչ պետք է հուշեր Հանձնաժողովին, որ ապրանքային շուկան ճիշտ որոշված չէ:

Երրորդ, Հանձնաժողովը պարզել էր, որ շուկայի մասնակից տնտեսավարող սուբյեկտների շուրջ 60%-ը դժգոհել էր, որ իրենց համար ֆինանսական ռեսուրսները դժվար հասանելի են: Այդ հանգամանքը, 2017 թ. տարեկան գործունեության ծրագիրը կազմելիս, Հանձնաժողովի կողմից մրցակցությունը սահմանափակող գործոն դիտելով հանդերձ, դրա ազդեցության մեղմացման մեխանիզմ պետք է մշակվեր և ընդգրկվեր տնտեսական մրցակցության պաշտպանության միջոցառումների ցանկում: Սակայն նշված ծրագրում Հանձնաժողովը «մոռացել» է դրա անհրաժեշտության մասին:

¹² Նույն տեղում:

Չորրորդ, քանի որ Հանձնաժողովը Օրենքի պահանջով հանրությանը ներկայացնելու էր 2016 թ. գործունեության հաշվետվությունը, ուստի ավելորդ էր անդրադարձ կատարել 2017 թ. բենզինի գների դինամիկային:

Հինգերորդ, տարեկան հաշվետվություններում գրեթե անդրադարձ չկա գործունեության ծրագրերում նախատեսված տնտեսական մրցակցության պաշտպանության միջոցառումների, կարգավորման մեխանիզմների և մրցակցային իրավիճակի բարելավման առաջարկությունների կատարմանը:

Շատ կարևոր է, որ առավել անկաշկանդ և անաչառ լինելու համար Հանձնաժողովի անդամները չգրադվեն քաղաքականությամբ, չպատկանեն որևէ կուսակցության: Այլ կերպ ասած՝ հարկատուներիս հաշվին գործող պետական անկախ մարմնի ներկայացուցիչները, իրենց հիմնական գործառնությունը թողած (թեկուզ և իրենց հաշվին արձակուրդ վերցնելով), չգրադվեն ընտրական քարոզարշավով:

Այսպիսով, անցած ավելի քան 16 տարիների ընթացքում, չնայած Հանձնաժողովը կայացել և դրական արդյունքներ է արձանագրել, սակայն հասարակության սպասելիքները մասամբ է իրականացնում: Վերջին տարիներին աչքի է ընկնում նրա աշխատանքի ոչ թափանցիկ գործելաոճը: Զգալի են մասնագիտական սխալները, որոնց պատճառները, մեր կարծիքով, հարկավոր է փնտրել Հանձնաժողովի ձևավորման օրենսդրական բացի մեջ: Մասնավորապես, Հանձնաժողովի և նրա յուրաքանչյուր անդամի անկախությունն ապահովելու համար վճռական նշանակություն ունի սուբյեկտիվ գործոնը նվազագույնի հասցնող անկախ կադրային բանկում ընդգրկված մասնագետներից ռոտացիոն սկզբունքով Հանձնաժողովի անդամների նշանակումը¹³: Կադրային բանկը պետք է ձևավորվի և համալրվի անկուսակցական, որոշակի չափանիշներ բավարարող մասնագիտական և աշխատանքային փորձ ունեցող կադրերից: Նման սկզբունքով պետք է ձևավորել պետական անկախ բոլոր կոլեգիալ մարմինները:

ПРОБЛЕМЫ ЗАЩИТЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КОНКУРЕНЦИИ В РА

МИКАЕЛЯН М. В., МИКАЕЛЯН Г. М.

¹³Նման մեխանիզմի գործադրման մասին առավել հանգամանորեն տե՛ս Միքայելյան Մ., ՀՀ ապրանքային շուկաների համակենտրոնացման մակարդակները և մրցակցության պաշտպանության առաջնահերթությունները, Սոցիալիստական մոտեցումներ Հայաստանի մարտահրավերներին. Գլոբալ հեռանկարներ. Տեղական իրողություններ. Խորհրդաժողովի նյութեր, Ե., 2010, էջ 328-335, նույնի՝ *Защита конкуренции в Армении и механизмы обеспечения независимости регулирующего органа и лиц, принимающих решения в этом органе (Проблемы и перспективы сотрудничества между странами Юго-восточной Европы в рамках черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ, ч. 2, Донецк, 2011, с. 494-498)*:

Резюме

Функции защиты экономической конкуренции в Армении возложены на Государственную комиссию по защите экономической конкуренции РА, деятельность которой за последние годы нельзя назвать успешной. Начиная с 2009 года названной комиссией не издается официальный бюллетень, предусмотренный законодательством. Принятые комиссией решения не помещаются на ее сайте.

В целях решения проблемы необходимо внести изменения в механизм формирования комиссии, исключив при этом воздействие субъективных факторов.

**THE PROBLEMS OF PROTECTION OF ECONOMIC
COMPETITION OF THE RA****M. MIKAELYAN, G. MIKAELYAN**

Abstract

The functions of protecting economic competition in Armenia are vested in the State Commission for the Protection of Economic Competition of the RA, whose activities in recent years can not be considered successful. It does not ensure the transparency of its activities and starting from 2009 does not issue an official bulletin provided for by the Law, does not publish on its website the decisions of the commission. Annual programs and reports of the commission's activities do not fully meet the requirements stipulated by the Law.

In order to solve the problem, it is necessary to change the mechanism for forming the commission, excluding the influence of the subjective factors of this process.

ФОРМИРОВАНИЕ ТАРИФОВ НА ПОСТАВЛЯЕМЫЙ В АРМЕНИЮ РОССИЙСКИЙ ПРИРОДНЫЙ ГАЗ В УСЛОВИЯХ ЕВРАЗИЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ¹

ДАВТЯН В. С.

Сделав выбор в пользу евразийской интеграции и приняв условия функционирования в рамках Евразийского экономического союза, Республика Армения фактически взяла на себя обязательства по гармонизации своей экономической системы в соответствии с правилами и принципами работы “евразийской семьи”. Очевидно, что подобная гармонизация представляет собой многоуровневый и многогранный процесс, затрагивающий как отдельные институты, не имеющие системообразующего значения, так и стратегически важные сферы экономики республики. Одной из таких ключевых сфер является энергетика, в частности, система энергетической безопасности, включающая в себя огромный спектр экономических, технических и политических проблем. В свою очередь, одним из наиболее важных, а часто болезненных вопросов обеспечения энергетической безопасности республики является формирование тарифов на импортируемое из России “голубое топливо”. В рамках данной статьи сделана попытка выявить, в какой степени вступление Армении в ЕАЭС, а также предшествующий и сопутствующий этому событию политический дискурс в состоянии воздействовать на тарифную политику РФ. Изучение этого вопроса крайне важно, особенно ввиду его прямого воздействия на уровень эффективности экономической системы Республики Армения, благосостояния ее граждан и, следовательно, внутривнутриполитической стабильности в государстве. Более того, вопросы формирования тарифной политики России во многом требуют осмысления также во

¹ При анализе тарифов, а также составлении таблиц и графиков автор пользовался материалами, предоставленными ОАО “Газпром-Армения”.

внешнеполитическом контексте, ведь зачастую именно тарифы на природный газ являются своеобразным индикатором геополитического настроения России. Таким образом, вырисовывается тезис, который нам и следует доказать.

Как известно, одним из наиболее значимых этапов реализации проекта евразийской интеграции является создание Единого экономического пространства (ЕЭП), предполагающего наличие целого комплекса экономических свобод. ЕЭП также предусматривает совместную координацию экономической политики государств-членов преимущественно в ключевых сферах: энергетика, транспорт, финансы и пр. 1 января 2012 г. были введены в действие 17 базовых международных соглашений, которые были призваны сформировать основы функционирования ЕЭП². В частности, три из них (N 15, 16 и 17) определяют базовые принципы энергетической интеграции государств-членов, закладывают основы создания единого энергетического рынка. Наряду с соглашениями, относящимися к обеспечению доступа к услугам естественных монополий в сфере электроэнергетики (соглашение N 15), к порядку организации, управления и развития общих рынков нефти и нефтепродуктов (соглашение N 17), соглашение N 16 касается основы функционирования газового рынка³.

Как видим из вышеприведенных базовых принципов формирования общего газотранспортного рынка ЕАЭС, для государств-участников предусматривается создать такие условия, которые неизбежно приведут к *равнодоходным тарифам на природный газ*.

В апреле 2017 г. Консультативный комитет по нефти и газу Евразийской экономической комиссии (ЕЭК) одобрил программу формирования общего рынка газа в ЕАЭС, решение по которому

² См. Евразийская экономическая интеграция: цифры и факты, 2014, с. 14, www.eurasiancommission.org/ru/Documents/broshura26_RUS_2014.pdf

³ Там же, с. 21.

было принято в 2016 г.⁴ Программа формирования общего рынка газа на пространстве ЕАЭС является, по сути, системообразующей, так как именно от эффективности энергетического и, в частности, газотранспортного комплекса зависит во многом экономическое развитие стран-членов. Это важный механизм экономической интеграции. Не случайно, что идея создания единого рынка газа (а также электроэнергии и углеводородов) изначально рассматривалась как ключевая составляющая единого экономического пространства. Более того, при детальном изучении самой программы общего рынка газа становится очевидным, что она гармонично вписана в философию евразийской интеграции, выстроенной на основе принципа свободы движения товаров, капиталов, услуг и рабочей силы. Очевидно, что единые наднациональные правила регулирования рынка природного газа могут привести к усилению гарантий энергетической безопасности, особенно для стран-покупателей, зависимых от внешних поставок.

Согласно программе формирования общего рынка газа, предполагается переход к рыночным механизмам определения тарифов. В частности, в рамках второго этапа реализации программы, до 2021 г., планируется открытие товарной биржи, на которой будут осуществляться торги природным газом. При этом предполагается обеспечение недискриминационного доступа участников к биржевым торгам. Следовательно, благодаря применению рыночных механизмов цены на газ будут более предсказуемыми, хотя, безусловно, не перестанут периодически играть роль геополитического индикатора. Вместе с тем важно понимать, что речь идет о ценах на границе; внутренние тарифы будут регулироваться в соответствии с законодательством страны-члена. При этом программа включает регулярный обмен информацией о ценообразовании на внутреннем рынке с целью гармонизации законодательств.

⁴ См. О концепции формирования общего рынка газа Евразийского экономического союза/<file:///C:/Documents%20and%20Settings/user/My%20Documents/Downloads/%D1%80%D0%B5%D1%88+7+%D0%BA%D0%BE%D0%BF.pdf>

Для комплексного понимания проблемы и утверждения тезиса, представленного в начале данной статьи, попытаемся выявить основные тенденции формирования тарифов на российский природный газ, в частности, для Республики Армения.

В течение ближайших десятилетий экспорт энергоресурсов останется ключевым фактором для поддержания национальной экономики, а также для укрепления позиций России в системе международных экономических отношений. В “Энергетической стратегии России на период до 2020 г.” отмечается, что энергетическая политика РФ предполагает:

- *максимализацию национальной выгоды от внешнеэкономической деятельности с учетом оценки взаимосвязанных последствий политики в области экспорта, импорта и транзита, присутствия российских компаний на мировых рынках энергоресурсов и капитала;*
- *стимулирование диверсификации товарной структуры экспорта, повышения объема вывоза продукции с более высокой долей добавленной стоимости*⁵.

Формирование тарифов на природный газ для армянского рынка имеет свою специфику, для раскрытия которой необходимо обратиться к динамике роста тарифов на российский природный газ для Армении с выявлением влияющих на нее политических компонентов.

Как известно, до 2005 г. Армения, наряду с Украиной, Грузией, Азербайджаном, Таджикистаном и Киргизией, пользовалась особыми льготами в импортировании российского газа. Однако уже в мае 2005 г. руководство “Газпрома” заявило о повышении расценок на газ для Украины и Грузии. В январе 2006 г. армянской стороне удалось добиться временного тарифного компромисса в переговорах с “Газпромом”. Стороны условились, что в первом квартале 2006 г. до 1 апреля цена на поставляемый в Армению природный газ останется на уровне 56 долл. США за 1000 куб. м .

⁵ См. Энергетическая стратегия России на период до 2020 г. (утверждена распоряжением Правительства РФ 28 августа 2003 г.).

Итак, к концу 2005 г. в ряде стран, в том числе и в Армении, цены на «голубое топливо» претерпели резкие изменения (см. табл. 1).

Таблица 1

Цены на российский газ (USD/1000 куб/м, 2005-2006 гг.)

<i>Страны</i>	<i>Годы</i>		<i>Повышение цены, %</i>
	2005	2006	
Эстония	80	120	50
Литва	80	120	50
Латвия	85	125	47
Молдова	80	110	37
Беларусь	46,7	46,7	0
Украина	50	95	90
Грузия	60	110	84
Армения	56	110	104
Азербайджан	60	110	84

Как видно из таблицы, в процентном соотношении изменение цен на российское «голубое топливо» больше всего сказалось на Армении. Особенно часто проводилось сравнение с повышением тарифов для Азербайджана и Грузии. Так, если повышение для этих государств было осуществлено на уровне 84%, то цена на поставляемый в Армению газ была повышена на целых 104%.

Тем не менее, повышение тарифов на природный газ российской стороной в 2005 г. в политическом смысле не носило однозначного характера. Более того, тарифная политика России в указанный период во многом определила дальнейший сценарий формирования энергетической системы Армении. Повысив тарифы в 2005 г., Россия фактически поставила Армению, Грузию и Азербайджан на единый тарифный уровень – 110 долл. США за 1 куб.м. В 2007 г. стало ясно, что 2005 г. был всего лишь первым этапом повышения тарифов (см. табл. 2).

Таблица 2

Цены на российский газ (USD/1000 куб/м)

Годы	Страны		
	Армения	Грузия	Азербайджан
2005	56	60	60
2006	110	110	110
2007	110	230	235

Итак, в 2007 г. вновь было зафиксировано повышение тарифов на российский природный газ. На сей раз, как видно из таблицы, повышение не коснулось Армении, в то время как цены для Грузии и Азербайджана были повышены на 120 и 135 долл. США соответственно. При определении новой тарифной политики, повлекшей за собой указанный “тарифный дисбаланс” в странах Южного Кавказа, российская сторона зачастую мотивировала сдерживание цен на газ для Армении стратегическим партнерством, что, безусловно, имело место, однако не без прагматического расчета, свидетельством чего является приобретение 5-го энергоблока Разданской ТЭС. Еще в 2005 г. в модернизации “Раздан-5” предпочтение отдавалось иранским компаниям “MAR” и “SANIR”, о чем неоднократно заявлялось на официальном уровне. Однако уже в 2006 г., после изменения тарифной политики России на Южном Кавказе, выбор армянской стороны пал на российского инвестора. Очевидно, что сдерживание роста тарифов на природный газ для Армении в 2007 г. было обусловлено перспективой приобретения имущественного комплекса “Раздан-5” (запущен в 2011 г.), на который должно было поступать и перерабатываться в электроэнергию порядка 700 млн куб. м иранского газа, импортируемого по газопроводу “Иран-Армения”.

Тариф 110 долл. США за 1000 куб.м природного газа вскоре также претерпел изменения. В конце апреля 2008 г. Совет директоров ОАО “Газпром” одобрил стратегию, нацеленную на повышение цен на газ для стран СНГ и Балтии. Для Армении новая цена с 2009 г. должна была составить 165 долл. США за

1000 куб.м. В сентябре 2008 г. власти Армении и руководство ЗАО “АрмРосгазпром” пришли к соглашению, что тарифы на газ будут повышены с 1 апреля 2009 г. В 2009 г. базовый тариф на российский газ был повышен, однако не до 165, а до 154 долл. США.

Следующее повышение тарифов на российский природный газ состоялось спустя год – в 2010 г. Изначально новая цена должна была составить 200 долл. США, однако в октябре 2009 г. данное решение было пересмотрено. Согласно новой договоренности между руководством РА и ОАО “Газпром”, базовая цена на природный газ с апреля 2010 г. составила 180 долл. США за 1000 куб.м вместо запланированных ранее 200 долл. США. Следует отметить, что незадолго до принятия решения о снижении цены на газ в апреле 2009 г. в Москве состоялась встреча президентов РФ и РА – Дмитрия Медведева и Сержа Саргсяна, во время которой особый акцент был поставлен на вопросы сотрудничества в сфере энергетики. В частности, одной из ключевых тем состоявшейся встречи стал вопрос строительства в Армении нового блока АЭС. Как и в случае с приобретением комплекса “Раздан-5”, решение о строительстве нового атомного блока в Армении российской стороной и в целом сопутствующая данному решению риторика во многом обусловили снижение тарифа до 180 долл. США. Данный тариф был заново пересмотрен уже в конце 2013 г., однако в силу т.н. “газовых соглашений” он вырос всего на 9 долл. США вместо активно обсуждаемых 90 долл. США. В соответствии с условиями соглашений российский “Газпром” получил полный контроль над армянской газораспределительной компанией “АрмРосгазпром” (с целью покрытия накопившегося долга в 300 млн долл. США и с дальнейшим переименованием компании в ОАО “Газпром-Армения”): до вступления соглашений в силу “Газпрому” принадлежало 80% акционерного капитала компании. Наряду с этим “газовые соглашения” включали также другое, не менее

важное условие – контроль “Газпромом” всего импорта природного газа на территорию Армении вплоть до 2043 г.⁶

Тариф 189 долл. США был пересмотрен в 2015 г. с понижением на 13%, составив, таким образом, 165 долл. США за 1000 куб.м. Важно отметить, что последняя, весьма существенная скидка в политических и экспертных кругах напрямую связывается со вступлением Армении в ЕАЭС. И хотя, согласно официальным заявлениям компании “Газпром-Армения”, понижение никоим образом не скажется на внутриреспубликанских ценах на газ (как для рядовых потребителей, так и для крупных предприятий), тем не менее, решение о 13%-ом понижении представляет собой своеобразный политический ресурс для проевразийски настроенного армянского истеблишмента в регулировании ряда вопросов социального и экономического характера: примененная скидка позволит армянским властям удерживать внутренние тарифы на прежнем уровне в течение достаточно долгого времени и тем самым сохранять некоторую политическую стабильность. Очередное понижение тарифов на российский природный газ для армянского рынка было зафиксировано в апреле 2016 г. На сей раз российской монополией была применена скидка в размере 9%, вследствие чего цена на границе Армении фактически упала с 165 до 150 долл. США.

Тенденция на понижение цен на российский газ для армянского рынка зачастую рассматривается в качестве результата некоторых политических процессов либо же уступок. Разумеется, было бы заблуждением полностью исключать влияние политической составляющей в вопросе ценообразования поставляемого Армении российского газа, однако такой подход был бы оправдан в 2000-2013 гг., когда цена на российский газ во всем мире была довольно высокой, Армения же пользовалась некоторыми льготными условиями. Однако после 2013 г. мировой рынок был

⁶ Ազգային ժողովի մոնիտորինգ: 5-րդ գումարում, 4-րդ նստաշրջան / 3-րդ զեկույց / 09.09.2013-05.12.2013: -Բաց հասարակության հիմնադրամներ, “Մանդատ” տեղեկատվական ՀԿ, Ե., 2013, էջ 23:

подвергнут трансформациям, в результате чего в мире существенно снизилось потребление газа, что не могло не отразиться на стоимости “голубого топлива”.

В настоящее время по себестоимости добычи газа «Газпром» демонстрирует самые низкие в мире показатели – 20 долл. США за 1000 куб. м. При этом экспортная цена российского газа колеблется в районе 165-170 долл. США, что примерно на 20-25% ниже европейских своповых расценок. Важно отметить, что цена на российский газ сегодня фактически упала до самых низких отметок, зафиксированных в далеком 2004 г. Согласно официальным данным, в 2016 г. цена на российский газ в Европе составила 167-171 долл. США, тогда как в 2015 г. средняя цена доходила до 243 долл. США. Очевидно, что подобное снижение обусловлено другой тенденцией глобального характера – привязкой цен на газ к котировкам на нефть, подешевевшей с 2014 г. в два раза.

Исходя из вышеизложенного, можно констатировать, что при продолжении указанной тенденции на мировом рынке российский газ будет дешеветь, что не может не отразиться на поставках в армянском направлении.

Таким образом, располагая целым комплексом геополитических интересов на Южном Кавказе и, в частности, в Армении, России в процессе реализации евразийского проекта следует и дальше применять индивидуальный подход как в формировании тарифов на газ, так и в осуществлении своей энергетической политики в целом. Приведенный выше краткий анализ ценообразования демонстрирует эффективность и политическую целесообразность выбранных российским актором методов и мотивов.

Тарифная политика России является ключевым инструментом проведения внешнеполитического курса; при изучении основных тенденций ее формирования можно провести комплексный анализ не только энергетической политики, но и геополитических интересов России, что прослеживается также при изучении армянского вектора ее внешней политики. Вместе с

тем, как было показано выше, участие Армении в евразийском проекте вовсе не означает применение общих принципов и подходов в регулировании как газотранспортного, так и, в целом, энергетического рынка ЕАЭС. Проводимая в отношении Армении на протяжении последнего десятилетия тарифная политика лишь подтверждает тезис о том, что политические, геополитические и социально-экономические особенности республики должны и в дальнейшем быть системообразующими факторами в процессе ценообразования. Лишь при этом условии возможна полноценная интеграция Армении в единый евразийский энергетический рынок.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՎՈՂ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՆ
ԳԱԶԻ ՄԱԿԱԳՆԵՐԻ ԳՈՅԱՑՈՒՄԸ ԵՎՐԱՍԻԱԿԱՆ ԻՆՏԵԳՐԱՄԱՆ
ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ**

ԴԱՎԹՅԱՆ Վ. Ս.

Ամփոփում

Հայաստան մատակարարվող ռուսական բնական գազի սակագների գոյացման խնդիրների ուսումնասիրությունը հույժ կարևոր է, քանի որ դրանք անմիջականորեն ազդում են ՀՀ տնտեսական արդյունավետության, քաղաքացիների բարեկեցության և, հետևաբար, ներքաղաքական կայունության վրա: Ռուսաստանի սակագնային քաղաքականության ձևավորման հիմնահարցերը անհրաժեշտ է վերլուծել նաև արտաքին քաղաքականության համատեքստում, քանի որ գազի սակագները հաճախ Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական տրամադրության յուրահատուկ ցուցիչ են: Գազի սակագների նվազումը ընդունված է դիտարկել որպես որոշակի քաղաքական գործընթացների կամ զիջումների հետևանք: Միայն կլինեն ամբողջությամբ բացառել քաղաքական բաղադրիչի ազդեցությունը Հայաստան ներկրվող ռուսական գազի գնագոյացման հարցում, սակայն այս մոտեցումն արդարացված է 2000-2013 թթ. ժամանակահատվածի համար, երբ ռուսական գազի գինը աշխարհում բավական բարձր էր, իսկ Հայաստանը որոշակի արտոնյալ պայմաններով էր օգտվում դրանից: Սակայն արդեն 2013 թ. համաշխարհային շուկան լուրջ ձևափոխումների ենթարկվեց, ինչի հետևանքով զգալիորեն

նվազեց գազի սպառումը աշխարհում. դա չէր կարող չազդել այդ էներգակրի գնագոյացման վրա: Միևնույն ժամանակ, ԵՏՄ ընդհանուր գազատրանսպորտային շուկայի ձևավորման ծրագրի համաձայն՝ անդամ-երկրների համար նախատեսվում է ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որոնք կնպաստեն հավասար շահույթ ապահովող բնական գազի սակագների գոյացմանը:

FORMATION OF TARIFFS FOR IMPORTED TO ARMENIA RUSSIAN NATURAL GAS IN THE CONDITIONS OF EURASIAN INTEGRATION

V. DAVTYAN

Abstract

The study of the problems of forming tariffs for the Russian natural gas supplied to Armenia is extremely important because of its direct impact on the level of efficiency of the economic system of the Republic of Armenia, the welfare of its citizens and, consequently, domestic political sustainability. The formation of the tariff policy of Russia in many respects requires a comprehension also in the foreign policy context, because often the tariffs for natural gas are a kind of indicator of Russia's geopolitical mood. The tendency to lower prices for Russian gas for the Armenian market is often seen as the result of some political processes or concessions. Of course, it would be a mistake to completely exclude the influence of the political component in the issue of pricing of Russian gas supplied to Armenia, but this approach would be justified in 2000-2013, when the price of Russian gas around the world was quite high, but Armenia enjoyed certain preferential terms. However, after 2013 the world market was transformed, resulting in a significant decrease in gas consumption in the world, which could not but affect the cost of "blue fuel". At the same time, according to the basic principles of formation of the unified gas transportation market of the EAEC, it is foreseen for the member states to create such conditions that will inevitably lead to equally profitable tariffs for natural gas.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И СТРУКТУРА ПРИРОДНЫХ БОГАТСТВ (МЕТОДИКА РАССМОТРЕНИЯ)

ТОРОСЯН К. А.

Целенаправленная деятельность людей в определенных политико-экономических условиях не может быть всесторонне полезной, высокопроизводительной при отсутствии оптимальной взаимосогласованности, взаимообусловленности звеньев системы **“природа-общество-природа”**.

Вопреки огромному массиву законов об охране природы нашей планете грозит экологическая катастрофа, ибо отсутствует соответствующая научно обоснованная структура защиты природных ресурсов и их возможное восстановление.

Объективные потребности человека привели к созданию мощной технически насыщенной экономической системы, породившей такие глобальные экологические проблемы, которые со временем приведут человечество к гибели.

Развитие общества находится не только в прямой зависимости от знаний законов развития, но и от последствий действия этих законов. Вооруженность знаниями иногда приводит человечество к глубокому заблуждению, что его потребности в целом удовлетворяет не природа, а оно само. Подобная искаженная картина имеет место и в отношениях природы и общества. К примеру, коммунистическая социализированная экономика функционировала по принципу–продадим то, что произведем. Между тем в любой более или менее нормальной (многоукладной) экономике производится то, что продается. Именно этот принцип лежит в основе маркетинговых отношений.

С течением времени отношение человека к природе претерпело качественные изменения, а именно: человек, являясь частью природы, стал ее эксплуатировать, наносить ей вред, равно как и всей биосфере в целом, в то время как человек должен относиться к природе творчески, не допускать при этом новых экологических кризисов и ликвидировать назревающий. Однако в действительности

общество не сочетает свои интересы с интересами самой природы, с ее естественным состоянием. Для этого наука не должна руководствоваться лозунгом “знание во имя знаний” или “знание во имя разрушений” (создание атомного, нейтронного, бактериологического и других видов оружия массового уничтожения). Знание должно стать также восстанавливающей и сохраняющей равновесие природы силой.

Во второй половине XX века, тем более в начале третьего тысячелетия, в условиях научно-технического прогресса постиндустриального общества человечество в погоне за прибылью, за удовлетворением своих бесчисленных интересов потребления столкнулось со многими противоречиями, в частности, с экологическими. С целью ликвидации или смягчения этих противоречий возник ряд направлений в самой экологии: синэкология, аутоэкология, архоэкология, рекреационная экология, общая и глобальная экология, мегаэкология и т.д. Однако рост природных катастроф невозможно предотвратить, что связано с двумя общеизвестными объективными явлениями. Во-первых, хотим мы того или нет, вселенная “дышит” по своим законам – гравитационные силы (энергия) импульсируют посвоему. Во-вторых, независимо от нашего желания человечество вынуждено “сжигать” природные ресурсы, преобразовывая природу по своему усмотрению. И при этом важнейшие экологические проблемы большей частью остаются на уровне академических, аудиторных, парламентских, юриспруденциальных, являясь фактически нерешенными. А посему следует в мировом масштабе исследовать и на практике применять экономические законы с учетом экологических интересов, связывая производство и потребление конечного национального продукта с состоянием окружающей среды, уделяя пристальное внимание добывающей и обрабатывающей промышленности. Это имеет первостепенное значение в экологическом плане, а также с точки зрения рентных отношений. Необходимо выдвинуть на первый план принципы ресурсосбережения и альтернативности использования природных ресурсов, что предполагает их рациональное использование. Во имя сохранения природы следует считать недопустимым

внедрение в производство таких научных достижений, которые несовместимы с общими условиями окружающей среды, обеспечивающими равновесие природы. Следует запретить организацию новых производств, строительство торговых центров, складов и рынков, эксплуатацию столовых и ресторанов, учебно-производственных комплексов и т.д. без решения проблемы ожидаемых отходов.

Действительно, между человеком и природой разверзлась бездна, игнорирование которой может привести к коллапсу, а избежать его можно лишь при разумном обращении с природой, с одной стороны, и человека с человеком – с другой. Однако господствовавшая не в столь далеком прошлом марксистско-ленинская идеология не учитывала этих важнейших постулатов гармоничного тандема человека с природой.

Марксовский диалектический “материализм” – это философия “близкого порядка”, “близкой истины”, которая в определенном смысле противостоит сути истины. Носители этой идеологии не понимают, что всеобщий закон цепи питания всего живого мира не может быть инвариантен без закона цепи всеобщего относительного равновесия. А всеобщее равновесие обеспечивается всеобщей разнородностью природы, собственности, производства и общества, а не только коммунистической, общественно-классовой социализированной однородностью. Этой политической партии, вооруженной марксизмом, казалось, что после революционного утверждения социалистической собственности на средства производства и природные богатства будут решены все проблемы и противоречия внутри общества, с одной стороны, между обществом и природой – с другой, а утвержденная революцией и охраняемая советской диктатурой общественная собственность навсегда останется незыблемой.

Кстати, такое метафизическое представление имело место и относительно других форм движения, к примеру, бытовавшая некогда в химии точка зрения о неизменности числа атомов натрия оказалась неверной, ибо атомы одного химического элемента можно превратить в другие до его полного исчезновения. В этом и заключается суть сохранения – суть взаимообусловленности, взаимопревращения массы

и энергии. К. Маркс, разработавший теорию развития общества соответственно предлагаемым им строгим политическим правилам, подобно физикам, химикам, биологам требовал от общества, чтобы оно руководствовалось определенными канонами. Если рассматривать марксистскую теорию исходя из того, что люди являются одушевленными роботами с заданной программой, то она построена правильно. Однако это невозможно. Ведь следует учесть генетическую предопределенность, духовную направленность, изменчивость человека под воздействием огромной массы социально-политических, экономических, природных и иных факторов, особенно фактора общественно-экономической, политической ориентации. Классики же марксизма-ленинизма ставят во главу угла один «верховный», главенствующий, конституирующий фактор коммунистической ориентации в вопросе общественного производства – общественной собственности на средства производства. Это происходит тогда, когда объективные законы соответствуют интересам оптимальной цивилизации. Законы природы «охватывают» все явления самой природы, однако их следует познать, особенно когда речь идет о преобразовании природы – переработке и присвоении ее богатств. Забывая о необходимости познания законов природы, человек берет от нее все, что возможно, не думая о ее истощении и нарушении гармонии. Об этом говорилось еще в произведениях античных философов, хотя здесь пока не шла речь о законах природы. С XVII века люди задумывались над этими законами, но от этого природе не становилось легче, а ее эксплуатация не уменьшалась.

Учитывая неразрывную связь природы и общества, а также обострившиеся за последнее время проблемы окружающей среды и народонаселения, следует на государственном уровне уделить серьезное внимание природным ресурсам, являющимся естественным базисом общества, основой и источником организации воспроизводства и существования человечества. Для этого необходимо научно обосновать структуризацию природных богатств (см. табл.).

Общая структура богатств

Богатства	Источники образования	Формы проявления	Укрупненная структура
Природные	Природа	Материальные	1. Незразведанные 2. Разведанно-потенциальные 3. Разведанно-активные 4. Активные
Воспроизводимые (экономические)	Деятельность людей	Материальные и духовные	1. Производительный капитал 2. Капитал обращения 3. Непроизводительный капитал, в том числе личное имущество и услуги 4. Интегрированный интеллект, фундаментальная и прикладная наука

В противном случае такое отношение к природе может привести к искажению причинно-следственных связей, а именно—нарушатся причинно-следственные связи общества и природы:

- а) природа бесконечна, от нее можно взять все, что угодно;
- б) изначально слудует решить классово-партийный характер общества, форму собственности на средства производства, что соответствует коммунистическим идеалам;
- в) необходимо отказаться от превратного представления о неисчерпаемости природных ресурсов;
- г) перестать надеяться на государственную мощь, позволяющую при необходимости присваивать ресурсы других стран;

д) альтернативный принцип в экономике не приведет к полному исчерпанию ее богатств и т. д.

Между тем природа говорит с нами на языке катастроф: налицо признаки истощения, засорения, эподирования почвы и исчезновения ряда особей и растений, расширение территорий пустынь, загрязнение окружающей среды и биосферы в целом.

Наступил такой период, когда необходимы контроль и восстановление естественного равновесия в природе. Это еще раз подтверждает необходимость научно обоснованной структуризации ее богатств.

Последовательность изыскания и альтернативность обработки природных богатств обусловлены техническим и технологическим характером производства, уровнем развития науки и техники, национально-традиционным принципом добычи и присвоения жизненных средств, природно-климатическими условиями, объемом капитальных вложений. Исходя из этого, можно обосновать правомерность структуризации богатств в следующем порядке^{*}:

- а) неразведанные богатства;
- б) разведанно-потенциальные богатства;
- в) разведанно-активные богатства;
- г) активные богатства.

Такая группировка или структуризация богатств прежде всего говорит о том, что естественный базис общества не ограничивается рамками географической и биологической оболочки земли; он бесконечен абсолютно, но не относительно. Да, природа бесконечна с точки зрения бесконечности матери-мироздания, превращения, сохранения массы–энергии. В этой бесконечности прежде всего теоретически следует выявить и подвести к субституции богатства по их производственной и личной полезности.

^{*} Для марксистской политической экономии все перечисленные факторы являются производными, второстепенными по сравнению с общественно-классовым характером организации добычи и переработки природных ресурсов. См. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 23, с. 189, т. 24, с. 43–44.

Бесчисленные естественные богатства, силы, энергии, находящиеся в непрерывном процессе движения, преобразования, согласно имманентным закономерностям природы и самих вещей, которые не познаны или познаны без обоснования их полезности, переработки и потребления в условиях научно-технического прогресса, являются неразведанными природными богатствами. Если богатства обозначим через букву (X), то с точки зрения их бесконечности $X \rightarrow \infty$. Такая наиболее общая дефиниция говорит в пользу беско-нечности и неисчерпаемости природы, но если руководство-ваться этим в прямом смысле, то человечество вступит на путь самоуничтожения.

С развитием науки и техники увеличивается объем природных ресурсов, превращаемых человеком в экономическое богатство.

Ресурсы природы, признанные наукой и обществом как средства или предметы труда, но по каким-либо причинам еще не являющиеся таковыми, составляют разведанно-потенциальные богатства. Они включают в себя определенные общественные затраты, обуславливающие исходную грань воспроизводимых богатств.

Говоря образно, разведанно-потенциальные богатства – это те природные ресурсы, которые уже экономически “зачаты”, приобрели экономическую “личину” и тем самым вступили в процесс обработки и переработки.

Если со временем в силу тех или иных причин (а их много) то или иное разведанное богатство окажется бесполезным для общества, то оно разорвет экономическую “личину” и перейдет в состав неразведанных природных богатств. Находясь и в первом и во втором состоянии, оно не перестанет быть вещественной массой природы, энергии, частицей Вселенной. Но с переходом в первоначальное неразве-данное состояние богатство сбрасывает с себя общественно-экономическую скорлупу – капитальные вложения, которые были направлены на его разведывание.

Пока богатство остается разведанно-потенциальным, его можно выразить в виде $X_1 + K_1$. То есть это богатство по объему мощности,

количеству и другим параметрам всегда меньше неразведанных богатств, что можно отразить следующей формулой: $X \rightarrow \infty > X_1 + K_1$.

Совокупность разведанно-потенциальных богатств, кото-рые в силу новых затрат подвергаются непосредственному воздействию труда, составляет разведанно-активные природные богатства. Эти богатства являются вещественной частью производительных сил общества–объектов воздействия труда. По вещественному содержанию они весьма разнообразны. Несмотря на это разведанно-активные богатства по удельному весу меньше разведанно-потенциальных богатств: $X_1 + K_1 > X_2 + K_2$. В целом это можно выразить в следующей математической форме: $X \rightarrow \infty > (X_1 + K_1) + (X_2 + K_2)$.

При поверхностном взгляде кажется, что мы имеем дело с парадоксом, а именно: чем больше к неизвестному прибавляем известное, тем меньше, кажется, оно становится. Экономические явления часто на первый взгляд парадоксальны. Дело в том, что посредством инвестиций от целого отделяем его часть (X_1), а с помощью дополнительных капитальных затрат отделяем часть уже отделенной части (X_2).

Тем самым X_1 является источником образования X_2 , а $X \rightarrow \infty$ в свою очередь является источником образования X_1 . Поскольку под $X \rightarrow \infty$ подразумевается природа в широком смысле слова, то при безрасчетном, диспропорциональном увеличении X_1 и X_2 за счет $X \rightarrow \infty$ возникнут серьезные экологические проблемы, ввергающие общество в кризис.

Активные богатства – это, наряду с воспроизводимыми жизненными средствами, необходимая обществу совокупность готовых к потреблению материально-энергетических благ, которые даны ему на вечное потребление. К этим богатствам относятся воздух, вода, солнечный свет, земля с естественной плодородностью, всевозможные виды энергии и т. д. в той форме, в какой они есть в природе – блага, удовлетворяющие потребности человека без трудового посредничества. Благодаря активным богатствам человек не только живет, но еще и развивается, поскольку заряжается “дополнительной” энергией, которая проявляется в форме высшей биоэнергии, являясь

источником прибавочного труда, прибавочного продукта и, наконец, прибавочной стоимости. Факт, а не вымысел, приводящий в ярость любого марксиста, когда речь идет о внеклассово-политической трансформации.

**ԲՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ (ԴԻՏԱՐԿՄԱՆ ՄԵԹՈԴ)**

ԹՈՐՈՍՅԱՆ Կ. Ա.

Ամփոփում

“Բնություն-հասարակություն-բնություն” համակարգի՝ առաջին հայացքից կարծեցյալ պարզ փոխկապվածությունն ու փոխազդեցությունը, առավել ևս արդի պայմաններում, համաշխարհային քաղաքականությանը “լինել-չլինելու” հայտ են ներկայացնում:

Այսօր շուկայական հարաբերություններին առաջնություն տալու պատճառով մարդկանց թվում է, թե հասարակության սպառողական պահանջները բավարարվում են միայն ապրանքային արտադրության միջոցով, իսկ բնությունն ընդամենը վայր է, որից կարելի է կորզել ինչ-որ բան և որքան հնարավոր է: Մինչդեռ բարիքների յուրացմանն ուղղված արդյունահանող արդյունաբերության շեշտակի աճը և օրեցօր ավելացող ռեսուրսների յուրացումը կարող են խախտել բնական օրենքների և գրավիտացիոն դաշտի հավասարակշռությունը, որ համատարած աղետների պատճառ կդառնա:

**THE SOCIO-ECONOMIC NATURE AND STRUCTURE
OF NATURAL RESOURCES (MONITORING METHOD)**

K. TOROSYAN

Abstract

At first sight system of "Nature-Society-Nature" seems to be simply interconnected and interacted, especially under modern conditions, "applies to be or not to be" question to the global policy.

Today, in the whole world, because of the monopoly of market relations, it seems to people, that public consumption requirements are satisfied only by production of goods, and the nature is just a place, from which it is possible to extort whatever and however. Whereas the heady growth of goods-producing industry efforts and day by day the appropriation of increasing natural resources may break the balance of natural laws and gravitational field, which may lead to the global disasters.

Մ. ՇԱԹԻՐՅԱՆԻ «ԱՐԾԱԹԵ ԴԱՐ» ՊԱՏՄԱՎԵՊԻ
ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ Ա. Գ.

Ուղիղ 30 տարի է անցել Միքայել Շաթիրյանի «Արծաթե դար» պատմավեպի հրապարակումից, և տարիներ անց, նորից վերընթերցելով այդ հիանալի գիրքը, հասկանում ես, որ այն ավելի քան արդիական է: Ռուսական պատմավիպասանության նշանավոր դեմքերից մեկը՝ Վասիլի Յանը, որը Չինգիզ խանին ու նրա հաջորդներին վերաբերող պատմական եռագրության համար օգտագործել է նաև Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմությունը»¹, հետևյալ պահանջն է դնում պատմավիպասանի առաջ. «Պատմավեպը, բացի նրանից, որ պետք է պատմականորեն ճշգրիտ ու հետաքրքրաշարժ գրված լինի, նախ և առաջ պետք է լինի հերոսականության, ճշմարտության և առաքինության ուսուցիչ»²:

Մ. Շաթիրյանը «Արծաթե դար» վեպը գրելիս օգտագործել է համաշխարհային պատմավեպի, ինչպես նաև հայ պատմավեպի լավագույն ավանդները: Նախ գիտականորեն խորացել է հայ ժողովրդի պատմության այն ժամանակահատվածի մեջ, որը սկսվում է Բագրատունիների թագավորության անկումով և հասնում մինչև Լևոն Մեծագործի ջանքերով Կիլիկյան հայկական թագավորության հաստատման ժամանակաշրջանը: Վեպի փաստագրական հետազոտումը պարզում է, որ գրողը ծանոթ է եղել Կիլիկյան շրջանի հայ մատենագրության դրսևորումներին, Գրիգոր Պահլավունի, Ներսես Շնորհալի, Գրիգոր Տղա, Գրիգոր Ե Քարավեժ, Գրիգոր Զ Ապիրատ կաթողիկոսների կյանքին ու գործունեությանը, XII դարի խաչակիրների գործունեությանը, Մեծ Հայքի և Կիլիկյան Հայաստանի հոգևոր ու աշխարհիկ տերերի փոխհարաբերություններին, միաբարական շարժման հետ կապված՝ հայ հոգևոր հայրերի մաքառումներին և դեռ XII դարում շարունակվող ադանդավորական շարժումներին, որոնցից մեկն էլ արևորդիների հերձվածն էր:

Վեպը շարադրված է այն ճշգրիտ մոտեցմամբ, ըստ որի, հայ ժողովրդի առաջադեմ ուժերը Կիլիկյան Հայաստանի թագավորությունը հիմք են համարել Մեծ Հայքի տարածքում ազգային պետականությունը վերականգնելու համար:

Վեպում Մեծ Հայքը դիտարկված է իր պատմական ամբողջական տարածքով՝ Արցախ, Մոկս, Մասուն, Վանա լճի շրջակա տարածքներ, մինչև Կիլիկիա: Այդ գաղափարի կրողը Սմբատն է՝ վեպի առանցքային կերպարը, որը Արցախից տեղափոխվում է Կիլիկիա և չունենալով ազնվական ծա-

¹ Ян В. Собрание сочинений в четырех томах, т. 2, М., 1989, с. 237.

² Ян В. Собрание сочинений в четырех томах, т. 1, М., 1989, с. 5.

գում՝ իր քաջության ու խելքի շնորհիվ Կիլիկիայում բերդեր է գրավում՝ դառնալով դրանց տերը և ստանալով ազնվական տիտղոս:

«Արծաթե դար» պատմավեպը բազմապլան է և բազմակերպար:

Գրողին ծանոթ է Արիստակես Լաստիվերցու պատմությունից տիեզերահռչակ Անի քաղաքի կործանման պատմությունը³:

Մ. Շաթիրյանը վեպում շարունակ շեշտում է հայի ազատատենչությունը: Այնժամ, երբ բազարկանը Մմբատին ասում է, թե գերի հայերը հրաժարվում են թշնամու համար աշխատել, վերջինս հպարտորեն պատասխանում է. «...ես միայն հպարտ եմ, որովհետև հայը իրոք ծնված չէ ստրուկ լինելու համար... Նա ազատ լեռների ազատ զավակ է, զինվոր և գերության մեջ չի համակերպվում ուրիշի կամքի ու կարգի հետ...»⁴:

Անիի կործանումը և Բագրատունիների թագավորության անկումը պատճառ դարձան հայ նախարարների և նրանց հպատակ ռազմիկների զանգվածային արտագաղթին դեպի տարբեր երկրներ՝ Եգիպտոս, Վիրք, Փոքր Հայք, Կապադովկիա, Ասորիք և հատկապես Կիլիկիա: Այս երևույթը տեսանելիորեն առկա է վեպում: Ինչպես իր ողբում է բացատրում այդ ժամանակների ականատես պատմիչ Ա. Լաստիվերցին, պատճառը հետևյալն էր.

**Օրավուր մեր դեմ բոլոր կողմերից
Հառնեցին անդուլ նոր պատերազմներ,
Արևելքից սուր, արևմուտքից մահ,
Հյուսիսից սպանդ և հարավից հուր,
Ուրախությունը երկրից վերացավ.
Ամենուր լռեց ձայնը քնարի,
Լռեց թմբուկի բոմբյունը զվարթ,
Բարձրացան ողբի աղաղակները⁵:**

«Արծաթե դար» վեպը ներկայացնում է ոչ միայն հայ պետականության, այլև մշակութային ու գիտական կյանքի վերելքը՝ հանձինս այնպիսի մտավորականների, ինչպիսիք էին Ներսես Շնորհալին և Մխիթար Գոշը:

Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» հանդես գալը մասնագետները կապում են Հայաստանի ազատագրական մղումների հետ. «ԺԲ դարի վերջին քառորդից սկսած հայ ժողովուրդը թևակոխում է ազգային պետականության վերականգնման մի նոր շրջան, որն անխզելիորեն կապված է Հայաստանի հարավ-արևմուտքում Ռուբինյան, հյուսիս-արևելքում՝ Ջաքարյան իշխանական տների հետ»⁶: Պետականության վերահաստատման գործում իր դերը պետք է կատարեր քաղաքացիական օրենսգիրքը, որը և իրականացրեց Մխիթար Գոշը: «Դատաստանագիրքը» այնքան ընդունված էր տարածաշրջանում, որ երբ 1703-1709 թթ. վրաց արքայազն

³ Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Ե., 1971, էջ 98-101:

⁴ Շաթիրյան Մ., Արծաթե դար, Ե., 1983, էջ 51: Այսուհետև վեպից արված մեջբերումների էջերը կնշվեն բնագրին կից:

⁵ Արիստակես Լաստիվերցի, նշվ. աշխ., էջ 2:

⁶ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի: Աշխատասիրությամբ՝ Խոսրով Թորոսյանի, Ե., 1975, էջ 2:

Վախթանգը կազմեց իր «Հավաք օրինացը», օրենսգրքում բառացի որոշ օրենքներ քաղեց Գոշի «Դատաստանագրքից»: Այդ հատվածները մատնացույց է անում ֆրանսիացի հայագետ և վրացագետ Մարի Բրոսսեն. «Ինչպես հայտնի է... Էջմիածնից Վախթանգին ուղարկված՝ հայ թագավորների օրենքները Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքն» էր⁷:

Մ. Շաթիրյանն իր վեպում ճշգրտորեն ներկայացնում է Մ. Գոշի ջանքերը հայ պետականության վերականգնման երազանքն իրականություն դարձնելու գործում. «Հասկանո՞ւմ ես, ես շարունակ մտածում եմ, որ մենք հիմա մոտենում ենք մեր թագավորության վերականգնմանը, - հուզված ասաց Մխիթարը: - Ես գիտեմ, որ կլինեն մարդիկ, ովքեր կծիծաղեն իմ այս երազանքի վրա...» (էջ 76):

«Արծաթե դարի» լուսավոր կերպարներից է Ներսես Շնորհալին, որն իր բազմագիտականությամբ ու դիվանագիտական հմտությամբ փորձում էր լուծել Հայաստանի քաղաքական խնդիրները՝ ծավալելով նաև լուսավորական շարժում: Շնորհալու հայրենասիրությունը գրողը մատնացույց է անում «Ողբ Եդեսիոյ» քերթվածից բերված Հայաստանի թագավորության անկումը պատկերող հատվածներով և «Թուղթ ընդհանրականում» հոգևորական դասի խիստ քննադատությամբ:

Վեպում շոշափված խնդիրներից է նաև անդրադարձը աղանդավորական շարժումներին: Գլխավոր հերոսներից Սմբատը թոնդրակյան գաղափարախոսության համախոհներից է, սակայն վճռական պահերին պարզապես հայրենասեր հայ է, որի համար առաջնայինը հայրենիքի ազատությունն ու բարօրությունն են:

Ինչպես վկայում է Միքայել Չամչյանը, Ներսես Շնորհալին արևորդիների մասին գրված իր թղթով հրահանգում է վերջիններին մկրտել և վերադարձնել Հայ առաքելական եկեղեցու գիրկը. «Եւ այնպէս մկրտեալ նոցա և ուսեալ զբանս հաւատոյ՝ հաստատեցան ի ճշմարիտ աստուածագիտութեան և առ սակաւ սակաւ իսպառ անհետ եղև այն մոլութիւն արևորդաց»⁸:

Վեպում Մ. Շաթիրյանի կողմից հայ իրականության մեջ տեղ գտած աղանդավորական շարժումներին անդրադարձը պատահական չէ: Այդ շարժումներից պավլիկյաններինը դեռ կար Տարոնում, և վերջիններին գաղափարախոսությունն ամփոփված էր «Բանալի ճշմարտութեան» ձեռագրում, որը հրատարակել է անգլիացի նշանավոր հայագետ Ֆրեդերիկ Կոնիքերը 1893-ին՝ Գալուստ Տեր-Սկրտչյանից ստանալով ձեռագրի ընդօրինակությունը⁹:

«Արծաթե դար» վեպի երկրորդ գիրքն ամբողջությամբ նվիրված է Լևոն Մեծագործի ջանքերին՝ Կիլիկիայում անկախ պետականություն ստեղծելու նպատակը վերջնական հաղթանակի հասցնելու համար:

⁷ Brosset M. Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847-1848..., SPb., 1849-1850, p. 79.

⁸ Չամչեան Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Ե., 1984, էջ 87:

⁹ Skéu The Key of Truth, Oxford, 1898:

Շաթիրյանը պատմական ճշգրտությամբ ներկայացնում է, թե ինչ արգելքներ էին կանգնած այդ անհատի ճանապարհին. նրան շարունակ խանգարում էին թուրքերը, բյուզանդացիները, Հոմը, եվրոպական խաչակիրները, հայ իշխանների ներքին տարաձայնությունները, նաև հոգևոր դասի տարակարծությունները՝ պետությանը ենթարկվելու խնդիրներում: Միարարական շարժումն իր ավերիչ գործունեությունն էր ծավալում, և փտանգ էր առաջանում Մեծ Հայքի ու Կիլիկիայի հոգևորականության միջև: Մեծ Հայքի հոգևորականները պնդում էին, թե հայ եկեղեցին չպետք է միանա ոչ հունականին և ոչ էլ կաթոլիկ Հռոմին, և նրանք իրավացի էին: Ունիթորության մերժման խնդիրներում Մեծ Հայքի հոգևորականներին սատարում էին Ներսես Շնորհալի և Գրիգոր Տղա կաթողիկոսները: Սակայն Գրիգոր Տղայի մահվանից հետո, երբ Լևոն Երկրորդի աջակցությամբ կաթողիկոս է ընտրվում Գրիգոր Ե Քարավեժը, վերջինս չի համաձայնվում արքայի՝ կաթողիկոսի գործունեությունը սահմանափակող որոշումներին, և Լևոնը նրան բանտարկել է տալիս: Ընդամենը 22 տարեկան կաթողիկոսին նրա հակառակորդները դավադրաբար նետում են ժայռի վրա. այստեղից էլ՝ Քարավեժ մականունը: Այս փաստը դժգոհություն է առաջացրել Մեծ Հայքի հոգևորականության մեջ:

Խաչակիրների շրջանում Կիլիկիայի ազնվականները և թագավորական ընտանիքը ամուսնական կապեր էին հաստատում եվրոպական թագավորական ընտանիքների անդամների հետ: Սա հին ժամանակներից եկող քաղաքական, դիվանագիտական նպատակներ ունեցող իրողություն էր: Քանի որ Կիլիկիայի հայ տերերը ֆրանկների հետ լայն շփումների մեջ էին, ապա յուրացնում էին ֆրանսերենը, և կիլիկյան հայերենի մեջ հայտնվում են բազմաթիվ ֆրանսերեն բառեր: Ֆրանսերենի ազդեցությամբ սպարապետը կոչվում էր գունդստաբլ, զարմիկը՝ կուզեն, ասպետը՝ շեվայլե, ազնվականը՝ բարոն և այլն: Այս և նման բառերի շարունակ հանդիպում ենք վեպի շարադրանքում:

Վեպում պատկերված են ոչ միայն մահմեդականների վայրագությունները հայերի նկատմամբ, այլև խաչակիրների, որոնց դավադրությամբ Ուռհայում սպանվում է նրանց հավատարիմ Թորոս հայ իշխանը:

Մ. Շաթիրյանը փաստերով ներկայացնում է «արծաթե դարի» հայ մատենագրության բարձր մակարդակը: Վեպում բերվում են Ներսես Շնորհալու՝ գինուն, ցորեն հացին և գրքին նվիրված հանելուկները: Գիրքը Շնորհալին փոխանունությամբ պատկերել է հետևյալ ձևով.

Արդ է անթև և անփետուր,

Քան զծիծառն երթայ ի սուր,

յերկրէ յերկիր շրջի թափուր,

Դառնայ ու գայ բերէ շատ հիւր... (էջ 221):

Ֆրանսիացի հայագետ Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հիացական գնահատական է տվել Ներսես Շնորհալու՝ հայ գրականության զարգացման մեջ կատարած դերին. «Կարելի է ստուգապես ասել, որ հայոց կաթողիկոս Ներսես

Շնորհալին, ծնված Ֆրանսուա Ասիզից երեք քառորդ դար առաջ, դարձավ առաջնորդը այնպիսի բարեշրջման, որի նմանը մեզ հայտնի է գաղիականություն անունով: ...Նա դիմում էր ժողովրդին՝ չխորշելով գրել նրանց համար խոսակցական լեզվով»¹⁰: Այս երևույթը նրբորեն նկատված է Մ. Շաթիրյանի պատմավեպում, որի հիմքի վրա էլ հասկանում ես, թե ինչու նկարա-գրված ժամանակահատվածը կոչվել է «արծաթե դար»:

Բաֆֆին հայ գրականությանը նվիրեց իր հիանալի երեք պատմավեպերը՝ «Սամվել», «Դավիթ Բեկ», «Պարույր Հայկազն»: Նա «Սամվելի» առաջաբանում իր և հետագա հայ պատմավիպասանների համար ուղենիշ ընտրեց Վալտեր Սկոտի և Գեորգ Էբերսի պատմական գրվածքները, որոնք խորապես հիմնված են փաստերի վրա: «Դավիթ Բեկ» վեպը գրելիս Բաֆֆին ընդհատեց շարադրանքը, որպեսզի մեկնի Սյունիք և տեսնի այն վայրերը, որտեղ կատարվել են վեպի գործողությունները: Դրա համար էլ «Մշակում» 1881 թվականի հուլիսի 15-ին տպագրեց «Իմ ընթերցողներին» հոդվածը, որը նս կարող է ուղենիշ լինել պատմական երկ գրողների համար¹¹:

Մ. Շաթիրյանը չէր կարող լինել ո՛չ Գիլիկիայում և ո՛չ էլ Մեծ Հայքի պատմական այն վայրերում, որոնք ճշգրտորեն պատկերված են վեպում: Նա բարեխղճորեն հետազոտել է պատմական ու աշխարհագրական բազմաթիվ հիշատակարաններ, որոնք էլ նրա վեպին հաղորդել են վավերականության սպասված արդյունքը:

«Արծաթե դար» վեպը, վավերական լինելուց բացի, գեղարվեստական պատում է: Նրանում ներկայացվում են տարբեր խավերի կանայք՝ կենդանի ու տեսանելի կերպարներով: Անմոռաց է Սմբատ ասպետի կնոջ՝ Նվարդի կերպարը, որը հիշեցնում է մեր անմահ էպոսի՝ «Սասունցի Դավթի» Սասնա դուրսագունների հրաշալի կանանց, որոնց կյանքի իմաստը ամուսնուն նվիրված լինելն է: Ու թեև Նվարդը, Սմբատի մահվան լուրն առնելով, հուսահատությունից մեղանչում է նրա հիշատակի առաջ, սակայն, երբ գիտակցում է իր կատարածը, փորձում է ինքնասպան լինել: Սա տիպիկ հայ ըն-տանեսեր և ընտանեկան սրբություններին հավատարիմ կնոջ վարքագծի դրսևորում է: Վեպում կան նաև օտարազգի կանանց կերպարներ՝ իրենց տիպական գծերով ու վարքագծով, որոնցով խիստ տարբերվում են հայուհիներից:

«Արծաթե դար» վեպը պատկերում է այն բարդ պատմական ժամանակահատվածը, երբ Գիլիկիայի տարածքում շարունակական պատերազմների մեջ բախվում էին Արևմուտքի և Արևելքի հզոր երկրների քաղաքական շահերն ու բանակները: Որքա՛ն հանճարեղ պետք էր լինել այդ դաժան խառնարանում սեփական պետականությունը հիմնելու համար:

Մ. Շաթիրյանը բոլոր եկող ժամանակների հայերին բացատրում է, թե հայ ժողովուրդը երբեք իր հույսը չպետք է դնի այլ պետությունների օգնության վրա և սեփական ուժերով, ազգային միացյալ ջանքերով կարող է

¹⁰ «David de Sassoun», Épopée en vers, Paris, 1964, p. 38.

¹¹ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ. 10, Ե., 1959, էջ 41-46:

ունենալ իր անկախ պետականությունը: Այդ իմաստուն եզրահանգման հեղինակը Կիլիկիայի անկախ արքա Լևոն Երկրորդն է, որի թագադրման տեսարանով էլ ավարտվում է «Արծաթե դար» վեպը:

Տեղին է համեմատական գուգահեռով ներկայացնել Լևոն Մեծագործի թագադրման իրողությունը պատկերող երկու տարբեր հատվածներ՝ Կլոդ Մութաֆյանի «Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում» գրքից և «Արծաթե դար» վեպից:

ԿԼՈՂ ՄՈՒԹԱՖՅԱՆ

«Տեղեկանալով, որ ոչ Պապը, ոչ էլ գերմանական կայսրը չէին ցանկանա, որպեսզի նա թագադրվեր որպես Բյուզանդիայի վասալ, Լևոնը կրկին նուրբ խաղ է տանում և կարողանում է համոզել ավատատերերին և իր կղերականությանը, որը չէր ենթարկվում հռոմեական ծեսին, և բոլոր հարցերում հաղթանակ է տանում. 1198 թ. հունվարին նա թագադրվում է Տարսոնում և ստանում է Լևոն Առաջին անունը պապական լեգատի և գերմանական ներկայացուցչի կողմից: Բյուզանդիայի կայսրը ինչ-որ չափով իր ազդեցությունը պահպանելու համար ստիպված է լինում նույնպես նրան արքայական թագ ուղարկել: Բաղդադի խալիֆը նվերներ և դեսպաններ է ուղարկում: Կարճ ասած՝ Կիլիկիան ճանաչվում է բոլորի կողմից որպես հայկական թագավորություն: Այն իր գոյությունը կապահպանի մինչև 1375 թ.»¹²:

ՄԻՔԱՅԵԼ ՇԱԹԻՐՅԱՆ

«Դեռ հանդեսից մի քանի օր առաջ Լևոնը Տարսոնի Սուրբ Սուփիա մայր տաճարում Ներսես Լամբրոնացու կողմից հանդիսավորապես թագադրվել էր Բյուզանդական կայսեր ուղարկած թագով, այդպիսով նախապես չեզոքացնելով երկու կայսրերի հետագա նկրտումները իր իշխանության հանդեպ...

Իսկ այդ օրը՝ 1198 թվականի հունվարի 6-ին, Լևոնը արդեն պաշտոնապես պիտի ընդուներ Գերմանիայի կայսեր ուղարկած թագը... Եվ ահա, ըստ Լամբրոնացու մշակած և Լևոնի կողմից հաստատված արարողության կարգի՝ կեսօրին մոտ Կիլիկիո իշխանների, օտարերկրյա հյուրերի և դեսպանների թափորը Լևոնի գլխավորությամբ շարժվեց Տարսոնի պալատից դեպի մայր տաճար, որտեղ նրանց էին սպասում Գրիգոր Ապիրատն ու եպիսկոպոսները»¹³:

Պատմավեպի վերջում Սմբատ ասպետի խելամիտ կերպարով Մ. Շաթիրյանը հավաստում է, թե Հայաստանը կհզորանա, եթե արցախցին, սասունցին, կիլիկեցին և Մեծ Հայքի յուրաքանչյուր հատվածի հայր վերանա իր անձնական խնդիրներից ու ապրի հանուն ազգային պետականության: Հիրավի, որքան արդիական է տաղանդավոր գրողի մարգարեական պատգամն այսօր:

¹² Մութաֆյան Կ., Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Ե., 2001, էջ 157:

¹³ Շաթիրյան Մ., Արծաթե դար, Ե., 1986, էջ 598:

**АКТУАЛЬНОСТЬ ИСТОРИЧЕСКОГО РОМАНА М. ШАТИРЯНА
«СЕРЕБРЯНЫЙ ВЕК»****ДОЛУХАНЫАН А. Г.**

Резюме

Прошло тридцать лет со дня выхода в свет исторического романа «Серебряный век» Микаела Шатиряна, однако книга актуальна по сей день. При написании романа Микаел Шатирян следовал лучшим традициям и мирового, и армянского исторического романа. Сюжетная линия произведения охватывает период, связанный с падением царства Багратидов и доходящий до эпохи основания Киликийского армянского царства. Роман заканчивается пророческими словами, вложенными автором в уста героя романа—Смбата: Армения станет могущественной, если идея национального суверенитета станет доминирующей для каждого армянина.

**THE RELEVANCE OF THE HISTORICAL NOVEL "*THE SILVER AGE*" OF
M. SHATIRYAN****A. DOLUKHANYAN**

Abstract

The historical novel "*The Silver Age*" by Mikael Shatiryan was published exactly thirty years ago, but reading again this wonderful book now, one understands that it is more than important nowadays. Writing the novel "*The Silver Age*", Mikael Shatiryan followed the best traditions of either world or Armenian historical novel. First of all he scientifically studied that period of Armenian history which begins from the collapse of Bagratids Kingdom and ends with the foundation of Armenian Cilician Kingdom by the efforts of Levon the Magnificent. At the end of the historical novel through the clever personage of the Knight Smbat M. Shatiryan shows that Armenia will become powerful if each Armenian of Artsakh, Sasun, Cilicia and every region of Greater Armenia will overcome his own problems and will live for the sake of national sovereignty. Indeed, how important the prophetic instruction of the talented writer nowadays is.

ЖИТИЕ СВ. ГРИГОРИЯ ДЕ ПИТИВЬЕ (новое прочтение житийного памятника)

КАРАГЁЗЯН Г. Л.

Житийная литература как исторический источник включает в себе ценный фактический материал, который позволяет воссоздать историю франко-армянских отношений в период средневековья и отчасти восполнить пробел в истории армянского народа. Безусловно, в этих памятниках житийные элементы начинают выдвигаться на первый план, наблюдается тенденция подогнать героев под общий тип “святого” – “христианского подвижника”, пользуясь при этом привычными шаблонами агиографического стиля. В основе этих житийных памятников лежит реальный исторический материал.

В этом аспекте привлекает внимание тип житий, в центре которого образ святого–миссионера, подвижника, проповедника христианской религии в Европе. К числу героев этой разновидности житий, наряду со святыми местного происхождения, относится значительная группа святых с Востока, в частности из Армении.

Направляясь из Армении на Запад – из страны в страну, из города в город, из замка в замок, из святилища в святилище, из монастыря в монастырь, армянские пилигримы выступали в роли транслятора удивительных рассказов, озабоченных европейцев с положением христиан на Востоке, с притеснениями и гонениями последних со стороны неверных, с историей стран Востока, в том числе и с историей своей родины. Можно представить, как в этот рассказ вкрапливаются фрагменты из “Историй” армянских историков, занимательные рассказы, бытующие в устном поэтическом творчестве. Особой притягательностью отличались рассказы о святых местах, о героях Ветхого и Нового Заветов. Тоска по “подлинным следам” миров иных обеспечивала этим христианским странникам-сказителям большую аудиторию. В своих повествованиях не обходили они молчанием и себя

самых, подлинных свидетелей нездешнего мира, уроженцев земли библейских патриархов, царей и пророков, Христа, Богородицы и Апостолов.

Эти занимательные расхожие рассказы дополняли местный литературный «репертуар». Хотя авторы этих чужеземных историй остаются порой анонимными – отсутствует констатация источника информации – мы уверены в том, что земля романской Европы сохранила этот культурный пласт для потомков и что пусть не одновременно, а через века, пусть в ином литературном облике, он проникнет в культуру этноса.

Для осуществления нашего литературного поиска обратимся к личности Григория де Питивье и его жизнеописанию. Наш выбор пал на Григория не случайно. Он обусловлен, с одной стороны, характером посвященного ему жития, типичного в ряду житий рассматриваемого вида, с другой – местопребыванием святого – городом Питивье, расположенным во Франции, близ Орлеана.

Так, согласно житию¹ анонимного автора, Св. Григорий де Питивье родился в Армении² – в Никополисе³, во второй

¹ Рукопись жития, написанная на латинском языке, долгое время хранилась в аббатстве Сен-Месмен. Она была издана в 1615 году Шарлем де ля Сосэ (Charles de la Saussaye) и вошла в «Анналы» церкви Орлеана. Ученые отцы Болландисты включили ее в «Жизнеописание святых» (*Acta Sanctorum*, *Vie des Saints*). Мы же использовали «Житие Св. Григория», изданное в XIX веке Виделлем. Оно является дословным переводом латинской рукописи XI века (см.: *Vie de S. Grégoire, Archevêque de Nicopole en Arménie, Solitaire dans un bourg, du diocèse d'Orléans, Pithiviers, de l'imprimerie de Videlle*). Подробный пересказ жития был дан Симфориен Гуйон-ом в «Истории церкви, епархии, города и университета Орлеана» (Symphorien Guyon, *L'histoire de l'église, diocèse, ville et université de l'Orléan, à Orléans, 1647, p. 305-311*).

² Жерар Дедеян убежден, что Св. Григорий родом не из Великой Армении, а из Восточной Каппадокии – Малой Армении (см.: G. Dédéyan, *Les Arméniens en Occident fin X-e-début XI-e siècle - In: Actes du IX Congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur, Dijon, 1979-1980, p. 127*).

половине X века, в знатной и богатой армянской семье. Получив хорошее образование, он преуспевает в науках. Однако больше всего его увлекает религия. Он часами читает Библию. Вскоре по знаниям и подготовке он превзошел своих учителей. Юноша отличался не только умом, но и добрым сердцем. Спустя годы он раздает свое богатство бедным и уединяется в монастыре, расположенном в окрестностях Никополиса. Здесь он завоевывает всеобщую любовь и поклонение. *“Жизнь его походит скорее на жизнь ангела, чем смертного”*, – восклицают служители церкви.

Слухи о святости Григория доходят до архиепископа Никополиса. Последний приглашает его к себе и после долгих с ним бесед, удостоверившись в его глубоких научных и религиозных знаниях, назначает священником и поручает правление епархией. Перед смертью он делает Григория своим преемником. Став архиепископом Никополиса, он посвящает себя благородному делу обращения язычников⁴ в истинную веру.

В своих продолжительных молитвах он непрестанно повторяет вместе со святым царем Давидом: *“Господи, укажи мне путь, по которому я должен идти”*.

Ведомый Господом, он оставляет свой родной город Никополис и вместе с двумя путниками пересекает Италию, каждый раз спрашивая Господа: *“Не здесь ли мне остановиться?”*. *“Не здесь, иди дальше, иди!”*. И так он достигает Франции, и только в этой стороне Господь говорит ему: *“Это здесь!”*.

Вторая часть “Жития” описывает жизнь Св. Григория в Питивье. Здесь его, “божьего посланника”, принимает с

³ На Востоке существует несколько городов с подобным названием. В “Житии” речь идет об епископском городе, расположенном в Малой Армении. Никополис был включен в павликианское государство со столицей Тефрике. В 872 году византийские войска разгромили павликиан и уничтожили Тефрике.

⁴ Проповеди Св. Григория были обращены, по всей вероятности, к армянским дуалистам, поскольку, как было отмечено выше, Никополис примыкал к павликианскому городу Тефрике.

большой сердечностью священник Офрой (Aufroy, Arlefroy). Здесь же, в Питивье, ему снится мистический сон. Голос с небес произносит следующие слова: *“Григорий, сын мой, ты много страдал во славу божью и будешь страдать еще больше. Здесь (в Питивье) пришел конец твоим паломническим. В двух тысячах шагах отсюда находится небольшая церковь святого Мартина в Верту (Saint-Martin-de-Vertou)⁵. Поскольку она заброшена и находится вдали от сует людских, жители назвали ее Saint- Martin - le - Seul [Solitaire] (Одиноким Сен-Мартен). Это и есть место твоего пристанища; я тебе приказываю провести здесь остаток жизни. Здесь ты и будешь погребен...”*

Далее Св. Григорий отправляется к владелице этих мест Aloyse (Алис), просит у нее разрешения обосноваться в этих краях: *“Добрая слава о вас дошла до меня, и я спешу сообщить вам о своем намерении. Я, армянин благородного происхождения, архиепископ. Бог привел меня в эти края и указал на Saint-Martin-le-Seul. Однако я не могу здесь остановиться без вашего согласия...”*. На что Алис отвечает: *“Сеньор и отец наш, вы можете в моих владениях выбрать для жилья любое место, какое пожелаете”*.

Получив разрешение, Св. Григорий, некогда живший во дворцах Армении, поселился в гроте недалеко от церкви, и здесь он прожил отшельнической жизнью семь лет в неустанных молитвах и в суровых постах. И лишь в воскресенье и по праздникам жители Питивье подносили ему различные кушанья, которые он раздавал бедным. Иногда он приглашал священников на скромный обед и угощал их им же приготовленным армянским хлебом из меда и пряностей.

Далее в житии приводятся занимательные истории чудотворного характера, связанные с именем Св. Питивье. Приведем их краткое содержание:

1. Крестьянин, пренебрегший приглашением Св. Григория, подвергся преследованиям демона.

⁵ Vertou – главный город департамента Атлантической Луары.

2. История бедной и богатой женщин. Обе несли Св. Григорию испеченный ими хлеб. Богатая хвасталась белизной и пышностью своего хлеба, бедная же за неимением денег испекла черный хлеб. Однако когда они преподнесли хлеб Св.Григорию, свершилось чудо – хлеб богатой превратился в уголь, хлеб же бедной стал белым и пышным.

3. Среди трав, собранных Св. Григорием для еды, приоткрылся ядовитый корень *Arīorios*. Когда святой его промыл, то с ядовитой травы стала стекать кровь–предостережение свыше.

4. Дети и некий буржуа Отран посмеивались над отшельничеством Григория и обвиняли его в ереси. Последний своими речами заставил их плакать и просить прощение.

В заключении “Жития” описывается смерть Григория, его погребение в церкви Saint-Martin-le-Seul, посмертные чудеса, происходившие на его могиле, перенесение мощей по распоряжению Алис в церковь Святого Саломона в Питивье.

На протяжении девяти веков Св. Григорий оставался популярным во Франции и в соседних странах. В его честь была воздвигнута часовня, здесь же находятся связанные с ним реликвии.

Мы кратко пересказали содержание “Жития”, написанного на латинском языке современником Григория. Возникает вопрос, какая традиция протянула таинственные нити, например, от событий, связанных с жизнью Григория в Никополесе, а также истории предшественника Григория на архиепископский престол к житию XI века? От кого автор “Vita” узнал о легендах, связанных с именем святого? Каким образом дошли до Франции подробности приготовления армянского национального кушанья?

В житии имеется множество разнохарактерных и дополняющих друг друга сведений, восходящих к разным, подчас крайне далеким друг от друга источникам. Автор жития пишет, что он является свидетелем части изложенных событий, связанных с жизнью и деяниями святого. Другие же факты почерпнуты им из достоверных источников. Что же подразумевает автор под достоверностью источника? Это

люди, “достаточно часто посещавшие Григория и видевшие воочию пересказанное нами, а также некоторые из родственников и друзей святого, прибывшие из Армении в эту провинцию в надежде повидать его”⁶.

Как видим, источники написания “Жития” разнохарактерны. Их можно условно разделить на две группы:

- *первая группа* – жившие во Франции очевидцы событий, включая и самого автора;
- *вторая группа* – очевидцы событий, прибывшие из Армении.

Сообразно источникам, житие делится на две части: армянский период жизни Св. Григория и французский период его жизнедеятельности.

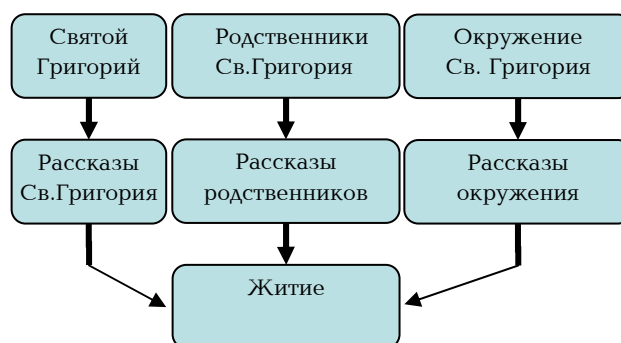
Если французский период деяний Григория был изложен на основе увиденного и услышанного самим автором и его окружением, то экскурс в “армянское” прошлое основывается на сведениях, заимствованных у родственников и друзей умершего. Не исключено, что сам Григорий был причастен к созданию жития: он, видимо, делился воспоминаниями о родине, пересказывал историю своей жизни жителям Питивье.

Эти рассказы, передаваясь из уст в уста, из поколения в поколение (мы имеем дело с эпохой, когда любили рассказывать и слушать рассказы), нашли свое художественное воплощение в упомянутом житии.

Безусловно, “скитаясь” во времени и пространстве, изначальный материал сдабривался все новыми и новыми историями, обрастал новыми деталями и пластами. Однако эти пласты, включая любые нововведения, интегрировались, суммировались в определенные стабильные структуры. Жанр диктовал свои законы: он выбирал из множества бытовавших в устной традиции рассказов о святом те данные и те детали, которые больше всего соответствовали требованиям жанра, и, наоборот, отметал все излишнее и ненужное с точки зрения жанра. Реализация автором неко-

⁶ *Vie de S. Gregoire...*, p. 36.

торых исходных, заранее заданных жанром правил, не умаляет литературной значимости житийного памятника.

Вернемся к материалу, использованному автором жития. Остаются неизвестными сведения, оказавшиеся за пределами повествования. Возможно, что оставшийся в тени материал представляет собой несравнимо бо́льшую ценность для истории литературы. Однако наше внимание привлекло не только то, что сказано в тексте преднамеренно, т. е. сообразно канонам жанра, но и то, что автор дает нам понять, сам того не желая.

“Среди житий святых раннего средневековья,—пишет известный французский медиевист Марк Блок,—по меньшей мере три четверти не дают нам никаких серьезных сведений о благочестивых личностях, чью жизнь они должны изобразить. Но поищем там указаний на особый образ жизни или мышления в эпоху, когда они были написаны, на то, что агиограф отнюдь не собирался нам сообщить, и эти жития станут для нас неоценимыми... При нашей неизбежной подчиненности прошлому мы пользуемся по крайней мере одной льготой: хотя мы обречены знакомиться с ним лишь по его следам, нам все же удастся узнать о нем значительно больше, чем ему угодно было нам открыть”⁷.

Житию “было угодно” нам сообщить о жизни святого, о его благочестивой деятельности во славу Христа, нас же, в

⁷ Блок М. *Апология истории*, М., 1986, с. 38.

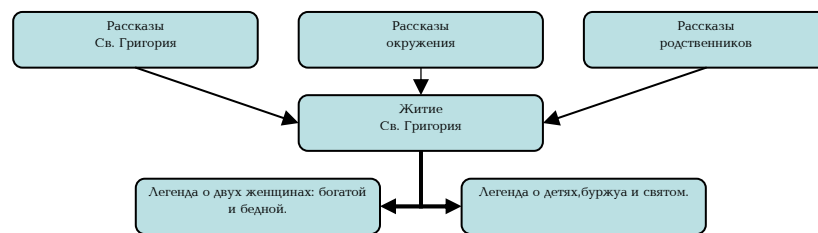
аспекте нашего исследования, заинтересовали легенды, которые были привлечены автором с целью демонстрации святости Григория. Религиозно-дидактическая направленность в сочетании с новеллистической занимательностью обеспечивали этим христианским легендам долгую жизнь и широкое географическое распространение. Эти рассказы восходят к фольклору, к устным преданиям и народным легендам. Для уяснения генезиса этой литературы небесполезно обратиться к сходным памятникам других литератур, в частности, к литературе Востока, где тем или иным образом выявляются близкие легендам мотивы. Использование Западом образцов агиографической литературы восточных стран – факт общепризнанный и неоспоримый. Мы не будем в данной статье заострять свое внимание на изучении процесса международного литературного обмена. Эта проблема требует отдельного углубленного исследования.

Введение автором в текст жития легенд – это не просто механическое их использование и добавление к культурному наследию, а важный стимул к его “тиражированию” в новом жанровом выражении. Так, церковные “Анналы” Орлеана (от 13 декабря 1879 года) содержат две любопытные поэмы, связанные с именем Григория де Питивье – обе поэмы являются литературными обработками легенд из рассмотренного нами “Vita”.

Время вырвало эти легенды из литературного ряда, в который был включен данный памятник, из литературной “среды” своего времени. Оказавшись вне текста, вне системы сюжетного повествования, эти легенды продолжали жить новой, самостоятельной жизнью. Они словно перешли в новое качество. Автономизируясь, легенды не теряют свою идейную значимость, они становятся все развлекательнее и увлекательнее: наблюдается усиление красочности, новеллистического элемента; персонажи легенд “помещены” во вневременной мир, повествование значительно расширено. Перед нами результат известной конвергенции жанров – городской сатиры и дидактики, в частности *contes pieux* или *contes d'ivots* (благочестивых рассказов, своего рода рели-

гиозно-назидательных поэм), а также моралите (стихотворных произведений морализирующего характера).

Таким образом, вошедшие в Житие Св. Григория де Питивье религиозные легенды “экспортируются” через века и, переходя в новое качество, начинают функционировать автономно. Проникновение же их в “Vita” обеспечивалось посредством устных рассказов как самого Григория, так и его родственников и окружения.

Вернемся к высказыванию Марка Блока относительно того, что “нам удастся узнать о нем (о житии) значительно больше, чем ему угодно было нам открыть”.

Так, в “Житии св. Григория Питивье” фигурирует Алис (Аэлис, Алоиз), владелица местности, где поселился Григорий. Мы решили воссоздать родословную Алис и выяснили, что Heloise, Aloyse, Alvisa (Alice) (960–1025 гг.)—старшая дочь Эда I, графа Шартра и Эрменгард (Ermengarde), внучка Тибо Плута и Летгард де Вермандуа, сестра Роже—епископа Бова и канцлера Франции, вдова Ренардуса, сеньора Питивье, мать Олдорикуса — епископа Орлеана (1021–1035 гг.), возглавившего посольство Роберта Набожного в Константинополь, к императору Константину IX. Будучи владелицей Питивье и округа, Алис восстановила феодальный замок и соорудила донжон, долгое время известный как башня “Aloyse”. Эпическая поэма Гарена де Лоэрена, сложенная спустя два столетия после ее смерти, прославляет “прекрасную Элоиз” и “великолепную башню”, которую она построила.

Детальное описание нами родословной Алисы было продиктовано гипотезой Жака Дешемекера. В своей диссертационной работе⁸, посвященной выявлению истоков дома d'Aremberg-ов, Жак Дешемекер выдвигает гипотезу относительно армянского происхождения имени Ermengarde-матери Алис. По убеждению Дешемекера, имя Эрменгард связано с фамилией Aremberg-ов, которая имеет армянское происхождение. Жены Арембергов, а фамилия эта встречается со времен короля Дагобера (первый дюк Франции–обладатель этой фамилии), носили, как правило, имя Эрменгард. Если предположить, что мать Алис–армянка, то становится вполне понятным радушный прием, оказанный ею св. Григорию, а также готовность предоставить ему право на поселение в ее домене. Не случайно, что сам Григорий при встрече с ней апеллирует к своему армянскому происхождению. Если допустить, что Алис имеет армянские корни и принять во внимание семилетнее пребывание Григория де Питивье в этих краях, а также посещение этих мест армянскими родственниками святого, то можно высказать предположение о существовании здесь небольшого армянского поселения. Сказанное подкрепляется еще и тем обстоятельством, что в XI веке имел место значительный приток мигрантов с Востока. Как сообщает видный исследователь истории армянских колоний А. Алпояджян, “с XI века в Италии и Франции, а также в Вероне, Турине, Тулузе и Орлеане встречаются опасные еретики восточного происхождения”⁹. Город Орлеан и его пригород (сюда входит и город Питивье) представляют большой интерес в плане изучения армяно-французских отношений в средневековый период. В этой связи заслуживает внимания сооруженная в городе Орлеане в конце IX–начале X веков церковь Сен-Дерре, которая, согласно утверждению И. Стржиговского, построена в армянском стиле, а также церковь св. Григория (X в.) в Питивье,

⁸Jacques Descheemaeker, *Origine de la maison d'Aremberg*, 1971.

⁹ Ալպօյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, հ. 1, Գահիրէ, 1941, էջ 332:

воздвигнутая армянскими зодчими¹⁰. Перемещение армян с Востока в Западную Европу в IX–X веках было продиктовано факторами социально-политического характера. Так, в конце IX века византийские войска разгромили павликиан, и часть их бежала в Армению, где их последователями стали тондракийцы, другая же часть была переселена византийскими правителями во Фракию. Век спустя аналогичным гонениям подвергаются (30-е–40-е годы IX–середина XI вв.) тондракийцы. В 70-ых годах X века византийский император Иоанн Цимисхий наносит тондракийцам ряд поражений и насильственно переселяет их во Фракию. Весьма вероятно, что приверженцы этих еретических учений добрались и до Западной Европы. Именно в этот период во Франции, в районе города Пуатье, распространяется учение манихейства. Спустя два века здесь же получает "гражданство" ересь альбигойцев¹¹. Очевидно, армяне сыграли не последнюю роль в "популяризации" дуалистического учения в этом регионе. Выбор Св. Григорием де Питивье и другими переселенцами местности для поселения объясняется также, по мнению Жерара Дедеяна, авторитетом уроженца Орлеана, короля Роберта Набожного–основателя множества религиозных учреждений. Королевкий домен между Сеной и Луарой был местом основания епископских школ (орлеанская, шартрская...). Вместе с тем эти края были привычным пунктом паломничеств: монастырь Св. Мартина Турского, Флерисюр-Луар, где был похоронен Св. Бенуа, базилика с мощами Св. Григория Турского и Св. Саломона (бретонского короля–победителя нормандцев). Эти места посещали не только паломники с Запада, они притягивали также богомолы с Востока, в том числе и из Армении. Известен факт посещения могилы Св. Мартина не только Св. Григорием де Питивье, но и другим армянином, современником Григория, Св. Симеоном де Полироном.

¹⁰ Հայ Միջինը. Հանրագիտարան, Ե., 2003, էջ 622:

¹¹ Jacques Charles, *Pithiviers à travers les siècles*, 1964, p. 30.

Таким образом, через упомянутую в “Житии” Алис мы попытались воссоздать картину взаимосвязей Армении и Франции этого периода и выявить новые грани армяно-французских исторических и культурных контактов.

Отметим еще одну деталь, связанную с Григорием, которая приводится автором жития как бы невзначай. И на этот раз “нам удастся узнать о нем (о житии) больше, чем ему угодно было нам открыть”. Так например, приглашая к себе членов общины для скромной трапезы, Григорий угощает их армянским печеньем из меда и пряностей (*Il leur faisoit lui-même des espiques de pâtisseries, composés de Miel et d'Épice à l'Arménienne*), собственного приготовления. В дальнейшем это печенье стало известно под названием *le pain d'Épice* – пряники.

Впервые на отрывок из *Vita* относительно хлеба, изготовленного Св. Григорием, обратил внимание аббат Муфлэ в своей книге “Краткая история города Питивье”¹². Печенье изготовлялось из ржаной муки, меда и пряностей. Нет сомнений в том, что это был рецепт “*Pain d'Épices*”. Его начали изготовлять в этом регионе с XI века. В последующем это печенье изготовляли по всей Франции. Однако право выдачи разрешения на изготовление “армянского хлеба” в течение продолжительного времени было закреплено за сеньором. Частные лица месили тесто и пекли его в общинных печах, платя при этом небольшую арендную плату. Нубар Арпиарян де Варенц¹³ отмечает, что уцелевшие во время резни армяне-выходцы из Трапезунда и Себастии, вспоминают, что их родители готовили эти пряники по рецепту времен Сенекерима. Ныне в Питивье существует корпорация пекарей (*Boulangers en pain d'épices*), которые выпекают пряники по рецепту, переданному святым Григорием Армянином.

Казалось бы, ничем не примечательный с точки зрения автора жития эпизод из жизни Св. Григория помогает вос-

¹² **Abbé Moufflet**, *Petite Histoire de Pithiviers*, 1947.

¹³ *Noubar Arpiarian de Varentz, Saint Grégoire l'Arménien (Armenia, 1979, N 45, Mai-Juin)*.

создать образ носителя армянской культуры – Григория Армянина. Вторгаясь в регламентированный жанровый канон, в структуру житийного универсума, этот эпизод частично воспроизводит механизм наследования инокультурного явления; последнее становится фактом данной культуры.

Salut a vous, rivages d'Arménie,
Ciel d'Orient, terre des oliviers,
Nicopolis, ville heureuse et bñnie,
Oщ Dieu choisit le Saint de Pithiviers!

Приветствуем вас, берега Армении,
Небо Востока, земля олив,
Никополис, счастливый и благословенный город,
Где бог избрал Святого Питивье!
(подстрочный перевод автора)

Так начинается религиозный гимн Поля Верона, посвященный Святому Григорию. Автор выступает в роли ретранслятора уже известного сюжета “Vita”. Заключает он свою поэму-гимн следующими строками:

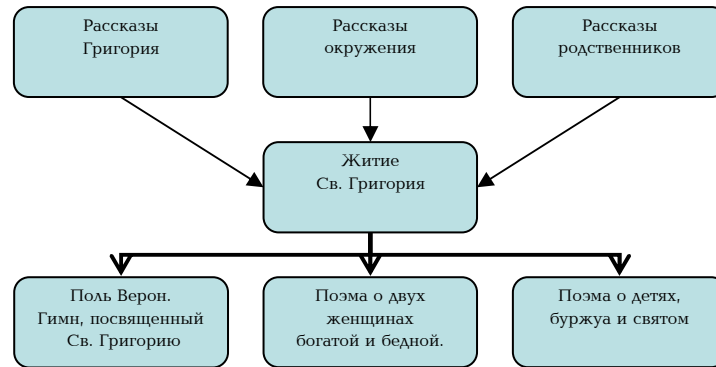
Et huit cents ans ont passй dans l'histoire,
Et c'est encore l'ardeur des anciens jours;
Sur la contrйе ощ fleurit sa мйmoire,
Son nom, son coeur rayonneront toujours!

Восемь веков ушли в прошлое,
Все еще не остыл жар былых дней,
В стороне, где не гаснет память о нем,
Его имя, его сердце будут излучать свет¹⁴!

Обратившись к агиографическому материалу, мы хотели на примере “Жития Св. Григория де Питивье” проследить процесс проникновения восточного, в нашем слу-

¹⁴*Cantique à Saint-Grégoire de Pithiviers (In: Le livre des Pèlerins de Saint- Grégoire, Pithiviers, imprimerie Moderne, 1933, p. 30).*

чае армянского, культурного элемента в западную культуру и аккумуляции в последней культурных ценностей Востока.

Житийные памятники, выступая в роли весомого информационного ресурса, дают возможность реконструирования механизмов и путей взаимопроникновения культур, а также воссоздания исторической эпохи. Предложенное нами прочтение памятника проливает свет и на проблему такого сложного и многогранного явления, как литературный посредник. Это позволяет уяснить роль армян как посредников коммуникации культур в процессе историко-географического распространения литературного материала.

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ՊԻՏԻՎԻԵՅՈՒ ՎԱՐՔԸ
(վարքագրական հուշարձանի նոր ընթերցում)

ՎԱՐԱԳՅՈԶՅԱՆ Գ. Լ.

Ամփոփում

Վարքագրական գրականությունը, որպես պատմական աղբյուր, ընդգրկում է արժեքավոր փաստական նյութ: Այն թույլ է տալիս վերհանելու նաև միջնադարյան հայ-

Ֆրանսիական առնչությունների պատմությունը և մասամբ լրացնելու այդ բացը հայ ժողովրդի պատմության մեջ:

«Սուրբ Գրիգոր Պիտիվիեցու» վարքի հիման վրա փորձ է արվում հետևել հայկական մշակութային տարրի ներթափանցմանը արևմտյան մշակույթ, Արևելքից եկած մշակութային արժեքների կուտակումը նրա կողմից:

Վարքի՝ մեր առաջարկած ընթերցումը լույս է սփռում այնպիսի բարդ և բազմաբովանդակ երևույթի վրա, ինչպիսին է գրական միջնորդը: Դա հնարավորություն է տալիս բացահայտելու վերջինիս դերը գրական նյութի պատմաաշխարհագրական տարածման գործընթացում:

The LIFE OF SAINT GREGORY OF PITHIVIERS (A New Interpretation of the Hagiographic Monument)

G. KARAGYOZYAN

Abstract

Hagiographic literature, as a historical source, contains valuable factual material, which enables to re-create the history of Franco-Armenian relations in the Middle Ages, and partly, to fill the gap in the history of the Armenian people. As a solid informational resource, hagiographic monuments, provide wide opportunities for reconstructing the mechanisms and ways of interpenetration of cultures, as well as recreating a historical epoch.

On the example of “The Life of Saint Gregory of Pithiviers”, The process of how an Eastern, in this case Armenian, cultural element, entered the Western culture and promoted to the accumulation of cultural values from the East, has been traced. This interpretation of “The Life of Saint Gregory of Pithiviers” throws light on the problem of such a complex and many-sided occurrence, as a literary intermediary. This gives an opportunity to clarify the role of the Armenians, as mediators in the communication of cultures, in the process of historical-geographical propagation of a literary material.

ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑԸ ԼԵԶՎԻ ՄԱՍԻՆ

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ Կ. Լ.

XX դարասկիզբը գրական արևմտահայերենի համար հետաքրքիր, եռուն, բայց նաև խիստ հակասական շրջան էր: Համիդյան բռնապետությունը գիտության, արվեստի, լեզվի, գրականության և այլնի զարգացման համար ստեղծել էր ամենաանբարենպաստ պայմանները: Գրաքննությունը Պոլսում հասել էր բացարձակ անհեթեթության: Միյուռքահայ ավագագույն գրողներից մեկը՝ Լևոն Մեսրոպը, վկայում էր, որ «քրեական յանցանք էր», օրինակ, «Հայաստան» բառը գործածելը: «Ազգին տեղ հազիւ թոյլատրելի էին «տոհմ», «ցեղ» և «համայնք»: «Աղբերց արին» բոյսի մը գաւառական անունը պատճառ դարձաւ գրողին և տպագրողին բանտարկութեան, թարգմանուելով «եղբօր արին» կամ «հայկական ջա՛րդ»... Ասպարէզը մնաց Մ. Պարսամեանի, Հ. Նազարեանի նման «բանաստեղծներու», որոնք եւրոպական խոհանոցին կեղծ-ռոմանթիք, հիւանդագին նորութիւնները կը կապկէին, ոչ մէկ կապ ունենալով հայ ժողովուրդին կեանքին ու հոգեբանութեան հետ, եւ անտաղանդ ու ապիկար գրչակներու, որոնք «հրապարակագրութիւն» կ'ընէին սիւնակներ լեցնելով ջոջ մարդոց յուղարկաւորութեան, հարսանիքին, կնունքին կամ թաղական աղաներու կռիւներուն նկարագրութիւններով»¹:

Մյուս կողմից, արևմտահայ գրականության կարկառուն ներկայացուցիչները հիմնականում ստեղծագործում էին արտերկրում. նրանց ջանքերի շնորհիվ նաև արևմտահայերենը հասավ իր բարձրությանն իբրև գրական լեզու:

XX դարասկզբի արևմտահայ ականավոր քնարերգու Միսաք Մեծարենցն ապրում ու ստեղծագործում էր Պոլսում, այլ խոսքով՝ բուն դժոխքում՝ «տիղմի», գրաքննության, մանր ու մեծ դավադրություններով հագեցած միջավայրում, որի հետ նա պարզապես չէր կարող հակասություններ չունենալ: Հետաքրքրական է, որ առաջին ընդհարումը այդ միջավայրի ակնառու ներկայացուցիչ, «Մասիս» հանդեսի խմբագիր Ենուվք Արմենի հետ պատանի բանաստեղծն ունեցել է հենց լեզվական խնդրի առնչությամբ:

Մեծարենցի անդրանիկ ժողովածուի՝ «Ծիածանի» տպագրությունն սկսվեց 1907 թ. մարտին: Ժողովածուն պետք է հրատարակվեր ««Մասիսի» մատենադարան» մատենաշարով՝ իբրև առաջին հատոր, սակայն դա տեղի չունեցավ, ինչի մասին «Մասիսը» պարզաբանեց. «Ծանուցած էինք թեև, թե «Մասիսի» մատենադարանին առաջին հատորը պիտի կազմե ան, սակայն տիրոջը հետ գեղարվեստական խնդրի մը մասին անհամաձայնության պատճառով, նախընտրեցինք մատենադարանին չկցել հրատարակությունը»²: Այս գեղարվեստական խնդրին հեղինակն անդրադառնում է իր «Քննադատությունը» հոդվածում՝ գրելով. «Տեսնենք նախ թե ի՞նչ կ'ըմբռնե Ենուվք Արմեն

¹ Լևոն Մեսրոպ, Միսաք Մեծարենցի վերածնունդը (Ծիրանի գոտի, հանդես, Պոսդոն, 1959, - 4, էջ 40-41):

² Մասիս, շաբաթական հանդես, Կ. Պոլիս, 1907, - 26, էջ 528:

գեղարվեստ բառով: Երբ Ենովք Արմենի փափաքով (այն ատեն երևի մոլար կապկոդ մը չէի) հոժարեցա «Մասիսի մատենադարանին մեջ հրատարակել Ծիածանը՝ այս վերջինին կցվելու համար ազդ մը խմբագրեց «Մասիս»-ի խմբագիրը. այս ազդեն մաս մը կ'արտագրեմ, իբրև նմուշ հեղինակին լեզվական գեղարվեստին:

...Հիմնած ենք «Մասիսի» Մատենադարանը», որուն լույս կ'ընծայենք Առաջին հատորը, Ծիածան, իբր սկզբնավորություն Մատենադարանի շարքին:

Ես չկրցա հանդուրժել այս ճոգած հայերենով ազդին՝ զոր Ենովք Արմեն կ'ուզեր անպատճառ գետեղել զրքին ճակատը, հառաջաբանեն իսկ առաջ: Որուն լույս կ'ընծայենք առաջին հատորը (*dont nous publions le premier volume*), ահա՛ վասիկ, ո՛ր պետք է փնտռել մոլար կապկությունը. հայերեն մը՝ որ իսկենիսկ ֆրանսերենին վրա ձևված ըլլա»³:

Այս «լեզվագեղարվեստական» խնդիրը միակը չէր, որին անդրադարձել կամ ստիպված է եղել անդրադառնալ Միսաք Մեծարենցը: Ժամանակի «քննադատները» երբեմն-երբեմն մեղադրում էին Մեծարենցին զանազան, այդ թվում՝ լեզվական «զանցանքների» համար, որոնց ի պատասխան բանաստեղծը հանդես եկավ իր մի քանի՝ «Ինքնադատության փորձ մը «Ծիածան»-ին առիթով», «Քննադատությունը», «Հետամնաց բարեկենդան», «Աղեղ ու կապարձ», հոդվածներով՝ ի հայտ բերելով ոչ միայն տաղանդավոր գեղագետի, քննադատի, այլև լեզվամտածողի ունակություններ:

Նույն Ենովք Արմենը, որ «Գրական նոր հոսանքի փորձ մը» հոդվածում Մեծարենցին համարում էր «մոլար կապկոդ» կամ սիմվոլիզմի «ջերմեռանդորեն ուխտադիր ռահ-վիրա», «մոլեռանդ առաքելության» դերն ստանձնող⁴ և այլն, ուներ իր «լեզվափիլիսոփայությունը», ինչի մասին Մեծարենցն ակնարկում է «Հետամնաց բարեկենդան» հոդվածում. «Ինչ են այն խոշոր բառերը՝ (ռահվիրա, ռահահորդ, առաջավորդ, առաքյալ) զորս անունիս կցելու տիրահոջակ պատիվը կ'ընեն. չէ՛, ես լեզվական առաքելության փառատենչիկ ցանկացողներուն կը թողում այդ բոլոր լպրծուն տիտղոսները» (276): Խոսքը «Մասիսի» խմբագրի՝ «Կինը» պատմվածքների ժողովածուի մասին է, որ լույս է տեսել Պոլսում 1906-ին: Ենովք Արմենը գետեղել էր մի պատմվածք՝ «Գեշ կաթ» վերնագրով, որի տողատակի ծանոթագրության մեջ նշել էր. «Աս պատմվածքը՝ լեզվական փորձի մը համար՝ հրատարակված է լեզվական ուղղությունով մը՝ որը հեղինակը կը դաւանի թէ՛ պիտի ըլլա Ապագա Աշխարհաբարը: Կը զգա թէ՛ աս փորձին մեջը՝ ներդաշնակությունը, ականջի վարժությունը, ձայներու երաժշտականությունը՝ զոհիւմ են լեզվական նրբախոյզ խստությունով կանոնականությունի մը...»⁵:

Ստորև մեջբերում ենք մի նախադասություն այդ պատմվածքից՝ հայցելով ընթերցողի ներողամտությունը. «Աչքէ ձգւած, բաղդին հարւածովը բիրտօրէն լքւած տարաբաղդ որբ մըն էր ինք, որ մայրին մեռնելէն ետքը, եկած է ապաստանիլ ադ անշուր

³ Միսաք Մեծարենց, Երկերի լիակատար ժողովածու, Ե., 1981, էջ 261: Այսուհետև այս գրքից կատարվող մեջբերումների էջերը կնշվեն բնագրին կից:

⁴ Մասիս, 1907, - 47, էջ 939, 940:

⁵ Ենովք Արմեն, Կինը, Կ. Պոլիս, 1906, էջ 81:

երդիքին տակը, իր թշուառ օրերը անցընելու համար, մանկամարդ կինի մը հետը, որ իր մօրաքոյրն է»⁶:

Մեծարենցը չէր կարող հանդուրժել լեզվական նման զարգացումները, մանավանդ որ հրաշալի գիտեր գրաբարը և պաշտամունքի հասնող սեր էր տածում մեր ոսկեդինիկ լեզվի հանդեպ: Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ «Մեծ նախասիրություն մը ուներ գրաբարին համար, զայն դավանելով լեզվի գեղեցկագիտության անսպառ աղբյուր մը և Նարեկին հետ կկարդար գրաբար Աստվածաշունչը, որոնք թերևս իր կրոնական զգացումներուն ալ կը խոսեին: Չէր անտեսեր գավառական բարբառը: Նոթատետրի մը մեջ ընդօրինակած էր ժողովրդական երգեր»⁷:

Գրաբարի, նաև աշխարհաբարի հանդեպ իր վերաբերմունքի, մայրենիի վաղվա օրվա մասին պատկերացումների ու տեսլականի, ինչպես նաև գրականության անդաստանում լեզուն աղավաղողների գործած մեծ վնասարարությունների առնչությամբ Մեծարենցը գրել է, որ Ենովք Արմենը, ինչպես և շատ ուրիշեր, լեզվի հանդեպ մտահոգություն չունեն և արհամարհում են գրաբարը, սակայն նկատելի է, որ աշխարհաբ արը դեռևս «ինքնուրույն, կազմված նկարագրով» լեզու չէ, և «...մոլար կապկություն է զայն եվրոպական լեզուներու վրա ձևելը. օգտվենք եվրոպական լեզուներու նորանոր ու թարմ արտահայտություններեն, բայց չմոռնանք գրաբարին հուռթի շտեմարաններեն օգտվիլ մանավանդ: Ինչո՞ւ մեր հացը գետին ձգենք ու մուրացիկ՝ ուրիշին ետևեն վազենք... Կրնա առարկվիլ թե ի՞նչ հարկ կար այս որակներով ա՛յսքան զբաղելու: Բայց այս պղծագործությունները նվիրագործություն սեպվելու հավակնությունը ունին, ու մեղապարտ ու ցասուցիչ ա՛յսքան լռությունները վերջ, պետք էր որ հանուն գրականության և հանուն ցեղին լեզվական արժանապատվության ձայն մը բարձրանար գոնե...» (262):

Ասվածներից պետք չէ եզրակացնել, թե հեղինակը գրաբարյան ձևերին ու կազմություններին նախապատվություն էր տալիս պատեհ ու անպատեհ առիթներով: Սրանում կարելի է համոզվել բնագրային մի քանի վկայությունների օգնությամբ: Առավոտի գաղափարն արտահայտելու համար, օրինակ, Մեծարենցն իր չափածոյում օգտագործել է հետևյալ բառերը՝ **այգ, առտու, արշալույս, արևագալ, վաղորդյան: Առտուն**, որ կիրառվում է սոսկ արևմտահայերենում և պատկանում է բառաշարի չեզոք շերտին, գործածված է 25 անգամ, **այգը՝ 19, արշալույսը՝ 3: Արևագալ և վաղորդայն** բառերը, որոնք առավելապես գործածական էին գրաբարում և շատ ավելի քիչ՝ նոր գրական հայերենում, կիրառված են մեկական անգամ, ինչից երևում է, որ հեղինակը նախապատվությունը տալիս է լեզվի տվյալ փուլին հասունկ բառերին:

Սրանում կարող ենք համոզվել՝ կարդալով նաև «Արևագալ» բանաստեղծության տարբերակները: Ոտանավորի երկրորդ տան առաջին երկատողը նախապես եղել է՝

⁶ Նույն տեղում, էջ 81-82:

⁷ Գեղամ Բարսեղյանի հուշերից (Միսաք Մեծարենցը և Դանիել Վարուժանը ժամանակակիցների հուշերում, Ե., 1986, էջ 113):

*Կենդանություն կը զգենուն դաշտ ու լեռներք,
Ցնծուն երգերը միշտ կը լսվին գեղջուկին (323):*

Մշակումից հետո դարձել է.

*Կենդանություն կը հագնին դաշտ ու լեռներ,
Զվարթ երգերը միշտ կը լսվին գեղջուկին (18):*

Գրաբարի հանդեպ նման մոտեցումը արևմտահայ բանաստեղծների շրջանում եզակի չէր: Գրեթե նույն ժամանակ նմանատիպ կարծիք էր հայտնում Դանիել Վարուժանը: Իր «Միամանթոյի քերթողությունը» հողվածում, ի թիվս այլոց, անդրադառնալով Միամանթոյի լեզվին՝ Վարուժանը գրում է. «Յարճանյանի աշխարհա-բարը բավական նման է իր անձին, խրոխտ, ճկուն և վայելուչ: Բարեկեցիկ լեզու մըն է՝ չըսելու համար հարուստ: Իր դուրսագները ևս կարծես ավելի հզոր պիտի ըլլային, եթե զանոնք քիչ մը ավելի հագվեցներ գրաբարին պղնձի բովեն հանված զենուզարդով, մարտագոռ բառերով, հստակ ասացվածքներով: Այն աստեն պիտի տեսներ որ նոր բառեր կերտելու ձանձրոյթին ալ տեղի պիտի չմնար այլևս»⁸:

Մամուլի էջերում մղվող բանավեճերը չեն շրջանցում Մեծարենցի բառապաշարի և բառընտրության հարցերը: 1908 թ. մարտին Ժակ Սայապայանը՝ առավել հայտնի «Փայլակ» կեղծանվամբ, «Արևելք» հանդեսում հրատարակում է «Նոր տաղեր» ժողովածուին նվիրված մի գրախոսական, որում որևէ արժեք չէր տեսնում Մեծարենցի քնարի մեջ, ինչին ի պատասխան բանաստեղծը «Հետամնաց բարեկենդան» հողվածում գրում է. «Դիտելի է, որ Փայլակի իբրև անճաշակ դատապարտած բառերը՝ առավելապես նախնայաց մատենագրության մեջ գործածվածներ են. բառերն՝ որոնք ամենքն ալ գեղեցկության քվեն չեն ստանար Փայլակի կողմեն, վասն զի «շիք» չեն, «սիրուն» չեն, «moderne» չեն, այլ նախնի մատենագրության մեջ հաճախված, «բրածո» բառեր են ...այդ բառերը գործածող նախնի մատենագիրներ՝ մենե շա՛տ ավելի լավ կ'ըմբռնեին լսելության և առողջանության գեղեցիկը...» (275):

Նկատենք, որ հայ մատենագիրների կիրառած բառերից փող-փողենեջ-ն օգտագործված է Նարեկացու տաղերում, ճաճան-վուխտ-ը՝ Աստվածաշնչում՝ Եզեկիելի մարգարեության մեջ, լռա-բան-ը՝ Նարեկացու Մատյանում, կղկաթիմ-ը՝ Հովհան Ոսկեբերանի մեկնության մեջ, վարսաղիտակ-ը՝ «Ճառընտիրում», զարմանուհի-ն՝ Նարեկացու «Գանձ ի սուրբ եկեղեցույ» մեջ, բազմագեղուն-ը և բազմաբեղուն-ը՝ Նարեկացու Մատյանում⁹:

⁸ Դանիել Վարուժան, Երկեր, Ե., 1946, էջ 360-361:

⁹ Տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. I, Ե., 1979, էջ 904, 1103, 722, 404, 402, հ. II, Ե., 1981, էջ 953, 168, 798:

Իր գրախոսականում Փայլակը նշում էր նաև հազվադեպ գործածություն ունեցող բառերի մասին, որոնց իմաստը չէր հասկանում: Դրանցից է «լուրջ» ածականը՝ մեկն այն գունանուններից, որոնք առանձին հմայք են հաղորդում Մեծարենցի քնարերգու-թյանը: Այս բառի ծագման, ստուգաբանության և բացատրության վերաբերյալ բառարանագիրներն ունեն տարբեր կարծիքներ: Նոր Հայկազյան բառարանում կարդում ենք. «Լուրջ-Լուրթ, որպես բաց կապոյտ... Ասմագուն (այսինքն երկնագոյն), լուրջ շուշան ծաղիկ, որ է կապոյտ շուշանն, սուսամ...»¹⁰:

Աճառյանը գրում է. «Լուրթ, նոյն է ընդ Լուրջ, նշանակութեան կողմից ընդարձակ զարգացում կրած մի բառ է: Առաջին և հիմնական նշանակութիւնն է «պայծառ, բաց, ոչ-մուրթ, ոչ-խիստ, նուրբ» (օղի, լոյսի, գոյնի և յատկապէս՝ կապոյտ գոյնի բացութեան համար գործածուած), որից լրթանալ «բացուիլ, մթութիւնը պարզուիլ»¹¹:

Ստեփանոս Մալխասյանցը, բացի վերը նշվածներից, լուրջ գունանվանը հատուկ է համարում նաև «մուրթ», «սև», «թուխ» իմաստները՝ հավանաբար հենվելով Հին Հայկազյան բառարանի տվյալներին¹²:

Գևորգ Ջահուկյանը գրում է. ««Լուրջ, -ի, -աց, «պարզ, բաց, բաց կապույտ, պայծառ, ուրախ, զվարթ, պայծառամիտ, արթուն, զգոն, սթափ, լուրջ»¹³:

Հեղինակն իր ողջ չափաժողովում բառն օգտագործել է երկու անգամ՝ տարբեր իմաստներով: Մի դեպքում («Այգային» բանաստեղծության մեջ) այն կապույտի հոմանիշ է և մեծապես նպաստել է առավոտի գեղեցկության, զարթոնքի և ցնծության գեղարվեստական նկարագրությանը.

Աղբյուրին լուրջ ջուրերուն մեջ ճառագայթ մը կ'իյնա շեղ,
Աղբյուրին հարթ քարին վըրա՝ ձայնն հոտաղին երգեցիկ,
Աղբյուրին զով ծորակին հուպ՝ համբույրն հովին առտըվան...(106):

Մյուս դեպքում («Անձրև» բանաստեղծության մեջ), այն կիրառված է «լուրջ շուշան» բառակապակցության մեջ՝ դարձյալ բնության գովերգման, անձրևոտ գիշերվա բերած իսաղաղության և բնության ու մարդու անքակտելի միասնության համատեքստում.

Օ՛հ, աս ի՛նչ գրգանք, օ՛հ, աս ի՛նչ անուրջ,
Որ կը տամկանա, գաղտ ու հապըշտապ,
Իմ ծարավահյուծ, իմ որբնայրի
Իրիկուններու շուշանին վրա լուրջ (99):

Փայլակի գրախոսականին ի պատասխան Մեծարենցը գրում է. «Հետո կ'ըսե անպատկառ ու անպարկեշտ տգիտությամբ. – «Լուրջ» իբր «անուրջ»-ին հանգ կ'երթա,

¹⁰ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. I, էջ 903:

¹¹ Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. II, Ե., 1973, էջ 304:

¹² Մալխասյանց Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. II, Ե., 1944, էջ 218:

¹³ Ջահուկյան Գ., Հայերեն աստուգաբանական բառարան, Ե., 2010, էջ 303:

բայց շուշանին ածական տալ ուզելնուդ պես, լրջության վերարկուն կը նետե վրայեն ու բարե-կենդանի «մասկարա» կ'ըլլա կարծես... Լուրջ՝ կը նշանակե երկնագույն, իսկ լուրջ շուշան՝ հիրիկ զամբագ, iris»(273-274):

Բառի այս բացատրությունը, գրեթե նույնությամբ, հետագայում տալիս է «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանը»¹⁴: Մյուս «վիճահարույց» բառը «ցնծապատարն» էր: Այն Մեծարենցի չափաձոյում օգտագործվել է մեկ անգամ դարձյալ հեղինակին հարազատ թեմայի՝ մարդ-բնություն փոխհարաբերության ու միասնության համատեքստում.

Եվ արն ին կըսպասեմ ես ցնծապատար,
Միտքս երագով լեցուն համակ, ձեռքս ծափո՛վ.
Ունկնդրելու զանգակն անոր պատարագին... (100)

Ու այստեղ ևս «Փայլակ կը կրկնե, միևնույն անպատկառ ու անպարկեշտ տգիտությամբ. - «...Ցնծապատար»-ը (այսինքն՝ ցնծապատար) «լեղապատառ»-ին վրա ձևեր ես (այսինքն՝ լեղապատար-«տ»ա-«ռ»-ին) դերձակի մը պես որ կյանքին մեջ առաջին անգամ «Ֆրագ» մը կը շինե ինչ որ «էնթարիի» մը կը նմանի:

Հոս Փայլակ դպրոցականն մը շա՛տ վար կը մնա, դպրոցական մը բառարան նայիլ գիտե, իսկ Փայլակ... իր տգիտությունը մինակ: Ուրեմն նոր եղանակ.-Ցնծապատարին «պատար»-ը պատարիմ բային արմատն է. պատարիմ կը նշանակե լեցուն ընել, առատացնել, ուրեմն՝ ցնծապատար՝ կը նշանակե ցնծությամբ պատարուն, լեցուն, եթե Փայլակ դասառության պետք չունենար՝ ավելորդ պիտի ըլլար ըսել թե ո՛չ մեկ առնչություն կա ցնծապատարին պատար վերջավորության և լեղապատառին պատառին հետ, Ռայով՝ պատառ՝ իր պարզագույն նշանակության մեջ, որով լեղապատառ կը նշա-նակե լեղին պատառ պատառ եղած...»(274):

Նույն «քննադատները», Մեծարենցի անձն ու գործը նշավակելուց զատ, պանծացնում, գովաբանում էին հեղինակների, որոնց անուններն այսօր շատ քչերին են ծանոթ: Դրանցից մեկը Մերուժան Պարսամյանն էր, որը 1907-ին տպագրում է իր բանաստեղծական ժողովածուն: Այս փոքրիկ ժողովածուն հրատարակվում է իբրև «Մասիսի» Մատենադարանի առաջին հատոր, Մեծարենցի «Ծիածանի» փոխարեն, և իր «ճոզած հայերենով» հայտնի ազդն էլ Ենովք Արմենը զետեղում է այս գրքի սկզբում: Բացի դրանից, նա Պարսամյանի բանաստեղծությունները տպագրում է «Մասիս» հանդեսի էջերում, իսկ դրանցից մեկի՝ «Տալիթա, Կո՛ւմի...»-ի առիթով խմբագրության անունից նշում է. «Պարսամյան, - նոր սերունդի բանաստեղծներուն ամենեն արվեստագետներեն մեկը, որուն քնարը կորովի շեշտը ունի հուզիչ զգայություններու, - իր «Տալիթա, Կո՛ւմի...»-ով՝ սկզբնավորությունը կ'ընե մասնավոր սեռի մը վրա քերթվածներու շարքի

¹⁴ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. II, Ե., 1972, էջ 458:

մը, զոր հաջողապես մշակել կարենալու ամեն հավաստիք կը ներշնչե իր առաջին քերթ-վածով իսկ»¹⁵:

Սակայն յուրաքանչյուր ընթերցողի համար կարող է պարզ լինել, որ խմբագրի գովեստը, մեղմ ասած, իրականությանը չի համապատասխանում, և որ շատ հաճախ Պարսամյանի ոտանավորները պարզունակ արձակից չեն տարբերվում, ինչպես.

Ինչպէս գիտես գեղադէմ կնոջ մը հետ ոսկեհեր
...Ամուսնացած եմ վերջերս, հարուստ է ան ու աղուոր:
Երբոր կիներս կը գովեմ, օ՛հ, հաւատա՛ իրաւ որ,
Անկեղծութեան համար է, եթէ ոչ բնա՛ւ չի վայելեր...¹⁶

Պարսամյանը նաև փորձեր էր անում Աստվածաշնչում նկարագրված զանազան դեպքեր չափաձոյի վերածելու, և դարձյալ Մեծարենցի ձայնը բարձրանում է գեղարվեստական ու լեզվական խեղաթուրումների դեմ, և «Քննադատությունը» հող-վածում նա գրում է. «Պարսամյան նոր սեռ մը փորձած ըլլալ կը կարծե, աստվա-ծաշնչական կարգ մը անցքեր իր կաթոս զգացումներով մակարդելով: Ունինք իր վերջին ոտանավորը (Մասիս, թիվ 28-29), «Դալիլա», որ չարափոխումն է Աստվածաշունչին մեծավայելուչ պարզությամբ ու հանդարտ խաղացքով վիպերգության: Հետաքրքրական պիտի ըլլար բաղդատությունը՝ ուր երևան պիտի գա գրականեն զատ լեզվական պղծագործությունն ալ՝ զոր կ'ընե Պարսամյան իր կոշկոռ կապած հայերենով» (259-260):

Ինչպես կարելի է եզրակացնել այս համառոտ քննությունից, արևմտահայ ականավոր քնարերգու Միսաք Մեծարենցը մայրենի լեզվի հանդեպ դրսևորել է նախանձախնդիր ոգի և անսահման սեր: Լինելով լեզվի մաքրության ջատագով՝ միշտ ընդվզել է ժամանակի «նորաձև» հոսանքների դեմ, որոնք փորձում էին հայերենը վե-րաձևել եվրոպական լեզուների ազդեցությամբ, կատարել տեղի-անտեղի փոխա-ռություններ՝ աղճատելով լեզվի նկարագիրը: Բանաստեղծը գրաբարը դավանել է իբրև «գեղեցկագիտության անսպառ աղբյուր», և իր բազմաթիվ քերթվածների հմայքն ու գե-ղեցկությունը պայմանավորված են հազվադեպ գործածական, հատկապես գրաբարյան բառերի ու ձևերի առկայությամբ: Մեծարենցն առանձնացել է խոր լեզվախմացությամբ, հզոր լեզվամտածողությամբ և նուրբ լեզվագագացողությամբ, որոնք, ավելի ու ավելի ներդաշնակելով ստեղծագործության ձևն ու բովանդակությունը, նրա արվեստը հասցրել են կատարելության:

¹⁵ Մասիս, 1907, - 24, էջ 488:

¹⁶ Մեղուժան Պարսամյան, Պատրանքի ծաղիկներ, Կ. Պոլիս, 1907, էջ 68:

МИСАК МЕЦАРЕНЦ О ЯЗЫКЕ**АРАКЕЛЯН К. Л.****Резюме**

Будучи поборником чистоты языка, Мисак Мецаренц отвергал попытки некоторых “литературных деятелей” обогатить армянский путем неоправданных заимствований из европейских языков, что было чревато искажением родного языка, являющего собой, говоря словами поэта, “неисчерпаемый источник красноречия”. Красота и неповторимость его поэтических образов обусловлена именно использованием пластов родного языка и обращением к лексике грабара (древнеармянского языка).

MISAK METSARENTS ABOUT LANGUAGE**K. ARAKELYAN****Abstract**

Being an apologist of pureness of language Misak Metsarents rejected the attempts of some “literary figures”, who turned to reshape the Armenian under the influence of the European languages, which was fraught with serious distortions of mother tongue. Metsarents considered our wonderful Old Armenian as an “inexhaustible source of eloquence”, and the beauty and charm of his many poems are closely connected with the use of rarely meeting, especially Old Armenian words and forms.

«ՍԱՐՈՑԱՆԱԿԱՆԸ» ԵՎ Վ. ՍԱՐՈՑԱՆԻ ԹԱՏԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԾԵՐԸ

ԱՍԼԻԲԵԿՑԱՆ Ա. Գ.

Թատրոնը Վ. Սարոյանին հետաքրքրել է դեռ մանկուց: Ինքնակենսագրական առաջին երկում, որում հեղինակը պատմում է 7-10 տարեկանի իր հուշերը, գրում է. «Աշխարհի մեջ ես հայտնաբերեցի մի ուրիշ աշխարհ: Այս մյուս աշխարհը՝ իրական աշխարհի ներսում, արտասովոր ու հիասքանչ է»¹: Ավելի ուշ նրա մանկության այս սերը վերաճում է գրողի կյանքի գործի: Դրամատուրգիան և թատրոնը Սարոյանի ստեղծագործության անբաժան մասն են դառնում:

Սարոյանը երեսնականներին ճանաչվում է XX դարի ամերիկյան հինգ լավագույն գրողներից մեկը՝ ի թիվս Հեմինգուեյի, Ֆոկների, Սթայնբեկի, Քոլդուելի: Փոքր արձակում արդեն ճանաչված և բազմաթիվ մրցանակների դափնեկիր էր Սարոյանը, երբ նրա պիեսները սկսեցին բեմադրել: Դրանք բեմադրվում էին ամենուրեք, Բրոդվեյի մեծ ու փոքր բեմերում՝ հռչակ ու ճանաչում բերելով հեղինակին: Աղմկահարույց «Իմ սիրտը լեռներում է» պիեսը (1939-ին²) Նյու Յորքի քննադատներն արժանացնում են «Տարվա լավագույն պիես» մրցանակին, նույն թվականի գարնանը այն բեմադրում է Հարոլդ Կլեյմենի «Group Theatre» թատերախումբը՝ 30-ականների ամենահայտնի կոլեկտիվը ԱՄՆ-ում: Ե՛վ պիեսը, և՛ ներկայացումն ունեցել են հսկայական հաջողություն: Ժամանակի ամենահեղինակավոր թատերագետները (Բրուկս Ատկինսոն, Ջորջ Շան Նաթան, Ջոն Մեյսոն Բրաուն) գրում են, որ Սարոյանը Բրոդվեյի թատերական հարթակներ վերադարձրեց իրական պոեզիայի և իրական հումորի շնչառությունը³: Ոչ պակաս ու գուցե ավելի մեծ համբավ բերած նրա առաջին «լիամետրած» պիեսը՝ «Քո կյանքի ժամերը», ինչպես հեղինակն է խոստովանել՝ գրված 6 օրում, բեմադրվել է 1939 թ. հոկտեմբերին Էդդի Դաուլինգի կողմից՝ գրողի ակտիվ և անմիջական միջամտությամբ, որից հետո միայն դարձել ԱՄՆ-ի թատրոնի պատմության ամենաշոնորալից երևույթներից: 1940 թ. այս պիեսը հեղինակին միանգամից երկու խոշոր գրական մրցանակ է բերել՝ Նյու-յորքյան գրաքննադատների և Պուլիտցերյան: Երկրորդ մրցանակից հեղինակը հրաժարվել է՝ հայտարարելով. «Առևտուրը իրավունք չունի հովանավորելու արվեստը», և այս «ծայրահեղ ազնիվ» վերաբերմունքով ցնցել ամերիկյան հասարակությանը: Պիեսը այնուհետև սկսում են բեմադրել Կանադայում, Ֆրանսիայում և աշխարհի այլ երկրներում, ապա 1953-ին վերաբեմադրում Նյու Յորքում՝ դարձյալ մեծ հաջողությամբ:

¹ Սարոյան Վ., Հեծանվորդը Բներլի Հիլզից, Ե., 2016, էջ 177:

² Սարոյանի մասին տեսական գրականության մեջ պիեսի ստեղծման թիվն ամենուրեք նշվում է 1939 թ., այնինչ իր «Razzle-Dazzle» գրքի առաջաբանում Սարոյանը գրում է՝ 1938, էջ 7:

³ Տե՛ս Գոնչար Н.А. Вильямс Сароян и его рассказы, ЯЕ., 1976, я. 41:

Այլ կերպ էր նայում հաջողությունն ասվածին ինքը՝ Մարոյանը. նա անհաշտ էր ամերիկյան թատրոնի հետ առհասարակ: Անգամ մեծ համբավ բերած «Իմ սիրտը լեռներում է» պիեսի բեմադրությունը նա համարում է անհաջող: Պրեմիերայից անմիջապես հետո Մարոյանը հողվածով է հանդես գալիս, որտեղ ներկայացումն անվանել է «միագիծ ու ձանձրալի խրատական»։ «Ամերիկյան թատրոնը միայն անունով է թատրոն, նրանից վաղուց կորել են թատերայնությունն ու խաղը՝ փոխարինվելով նատուրալիստական դետալների հավաստիությամբ, կենցաղային տեսարանների բծախնդիր մանրամասներով»⁴: Պիեսը «...խաղացվեց ինչպես «կարմիր տասնամյակի» ևս մեկ սոցիալական դրամա, թեև Մարոյանը գործողությունները հետ էր գցել քառորդ դարով»⁵, - գրում է տեսաբանը: Ըստ նրա՝ Մարոյանը չէր սխալվում, ներկայացումը կառուցված է եղել շատ տրամաբանորեն ու կանոնավոր, ինչը հակասում էր Մարոյանի ոճին:

Ինչ էր որոնում թատրոնում Մարոյանը, և ո՞րն էր «Մարոյանի ոճ» ասվածը: Գրողն իր դրամայում նախ և առաջ կարևորում է ներքին հուզական հագեցվածությունը, յուրաքանչյուր դրվագի բազմաշերտությունը, պայմանականությունը, խորհրդապաշտությունը, որը չի պահանջում «կյանքի» կոտորած տրամաբանություն, այնտեղ պետք է ապրի վայրկյանի պոեզիան՝ իր թվացյալ կտրտվածությամբ ու հակադրություններով: Ամերիկյան դրամատուրգիայում սա, անշուշտ, նորույթ էր, և բեմադրիչներին անելանելի դրության առաջ էր կանգնեցրել, քանի որ, ըստ էության, պիեսը ոչ հոգեբանական դրամա էր, ոչ կոմեդիա, ոչ ողբերգություն, ոչ վոդևիլ. «Ձեր առաջ է մի պիես, որն իրական է, ինչպես փողոցների խաչմերուկը, - գրում է պիեսի նախաբանում Մարոյանը և ավելացնում, - սա այլախոսություն է»⁶: Այս հուշումը օգնել չէր կարող բեմադրիչներին, «իրականը» և «այլախոսությունը» հակասում էին իրար, իսկ նախաբանում Բյորնսի համանուն բանաստեղծությունը նրանց մոլորեցրեց վերջնականապես: Անհրաժեշտ էր, առաջ մղելով փիլիսոփայական հարթությունը, պահպանել նաև բնականությունն ու «կյանքայնությունը»: Բարդագույն խնդիր, որ մինչև օրս էլ Մարոյան բեմադրող ռեժիսորներից քչերին է հաջողվել իրագործել:

Մարոյանը եղավ «նոր դրամայի» առաջին ջատագովներից Միացյալ Նահանգներում: Այս ուղղությամբ թատերական առաջատար երկրներում արդեն ստեղծագործում էին Հաուպտմանը, Մետերլինկը, Իբսենը, Չեխովը և այլք: Մինչդեռ ամերիկյան միևնույն ժամանակաշրջանի դրաման սոցիալական էր, գրված դասական դրամայի օրինաչափություններով (էքսպոզիցիա, գործողության ծավալում, կուլմինացիա, հանգուցալուծում), ուստի այն ամենը, ինչ ամերիկյան դրամա ներմուծեց Մարոյանը, չէր համապատասխանում դրամայի ընդունված օրենքներին: «Մարոյան-

⁴ Նույն տեղում, էջ 143:

⁵ Зверев А. Грустный солнечный мир Сарояна, ЯЕ., 1982, я. 142.

⁶ Նույն տեղում, էջ 141:

դրամատուրգը ստեղծեց ինչ-որ չլսված, չկռահված բան՝ բեմ բարձրացրեց իրեն՝ հանդիսականին, հանեց բեմի բոլոր չորս պատերը, “ջնջեց” նախաբեմը, վերացրեց բեմի ու դահլիճի միջև եղած բոլոր բաժանարար գծերը, նա իրար «ձուլեց» բեմն ու դահլիճը, ըմբռնեց դրանց փոխադրամանավորվածությունը, ի մի բերեց դրանք՝ միասնական մի ամբողջության»⁷: Ռուբեն Մանոյանը Մարոյանին նվիրված իր աշխատության մեջ կարծես բանաձևում է բուն սարոյանականը կամ Մարոյանի ոճը, որը վերաբերում էր ոչ միայն նրա գրչի առանձնահատկություններին, այլև նոր սկզբունքներ ու խնդիրներ էր առաջ քաշում բեմադրիչների և դերասանների առջև:

Հետևելով Մարոյանի հարցազրույցներին ու ինքնակենսագրական երկերին՝ կարելի է հայտնաբերել զուտ սարոյանականի /*saroyanesque*/ հենց գրողի բնորոշումը, մի երևույթ, որը լուրջ ուսումնասիրության առարկա է դարձել սարոյանագիտության մեջ: Այս երևույթի առաջին արձագանքները կան գրողի ինքնակենսագրական երկերից մեկում: Մարոյանը գրում է, որ 1930-31 թթ. ծանոթանում է ծագումով անգլիացի քննադատ Քենդելի հետ, որ եղել է Բերնարդ Շոուի մտերիմներից. այդ ժամանակ նա վաթսուն տարեկան էր: Հենց այդ Քենդելն է, որ կարդալով Մարոյանի առաջին գիրքը, գրում է մի մեծ գրախոսական, սակայն չի հասցնում տպագրել: «Փր հոգվածում բառի նկատմամբ իմ ուշադրությունը նա անվանեց «Մարոյանական» և հետո հպարտանում էր, երբ պարզվեց, որ իրենից մի քանի ամիս հետո միայն այդ եզրույթը օգտագործվեց գրքերի մի հայտնի քննադատի վերլուծականում: Ես սիրում էի Քենդելին, բայց նա մահացավ, և որևէ բան, որ նա գրել էր, այդպես էլ չհրատարակվեց (ընդգծումը մերն է-Ա.Ա.)»⁸: Այս իրողությունը սովորել են սարոյանագետները, սակայն բառի հանդեպ իր բծախնդիր վերաբերմունքի մասին մեկ անգամ չէ, որ խոսում է Մարոյանն իր էսսեներում և ինքնակենսագրականներում. «Բնականից հավելյալ ժամանակ պահանջվեց բացահայտելու համար, որ ես գործ եմ ունենալու Բառի հետ: Խոսքը արգասավոր, ճշգրիտ, հեռահար ու խորիմաստ գործածելու հետ»⁹: Մարոյանի բառերը պարզ են, խոսքը՝ անպաճույճ և հակիրճ. նա միտքն արտահայտելու համար օգտվում է ամենագործածական, սակայն դիպուկ, բնորոշող բառերից, այն օգտագործում է իբրև «մտադրության բացահայտման» գործիք, քանի որ «Դրամայում» խոսքը դրության արդյունք է կամ ինքնին դրություն, և դրությունն էլ կարող է լինել խոսքի արդյունք»¹⁰:

Սակայն «սարոյանականի» ավելի ընդունված բնորոշիչը սարոյանագիտության մեջ գրողի կողմից գեղարվեստական բազմազան և տարատեսակ գործիքների կիրառումն է իր գրական համակարգում. «Մարոյանականը» /*Saroyanesque writing style*/ հստակ իմաստ ունի:

⁷ Մանոյան Ռ., Մեծ բիթլիսցու առեղծվածը, Ե., 2004, էջ 56-57:

⁸ Մարոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 158:

⁹ Նույն տեղում, էջ 53:

¹⁰ Հովհաննիսյան Հ., Դերասանի արվեստի բնույթը, էսթետիկական քննություն, Ե., 2002, էջ 162-163:

Մարոյանական կերպարն անուշ, էքսցենտրիկ մարմնավաճառն էր՝ ոսկե սրտով, ծոմոված ու հին շեփորով՝ ոտքերը հագիվ քարշ տվող ծեր շոտլանդացին, գեղաչա մանուկը, որի կենսալի անմեղությունը ստիպում է ընթերցողին կամ հանդիսատեսին տեսնելու աշխարհն այնպես, ինչպես դա երևում է այգաբացի անձրևից հետո»¹¹։ Իսկ Մարոյանի ստեղծագործությունները մեր իրականության մեջ լավագույն ուսումնասիրողներից մեկը՝ Վահագն Դավթյանը, «սարոյանականի» իր մեկնաբանությունն ունի. «...Այդ երկուսի՝ մեր ազգային ոգու, ոճի, հոգեբանության, ավանդների և միջազգային գեղարվեստական մտածողության համաձուլվածքից ծնունդ է առել գրական վիթխարի մի երևույթ, որ մեկ բառով սարոյանական է կոչվում»¹²։ Վ.Դավթյանը չի հակասում մյուսների՝ «սարոյանականի» ձևակերպմանը, նա տալիս է այս հասկացության ավելի ընդհանրական ու խոր բացատրությունը՝ գրողի եզակիության բանաձևը, այնինչ մյուսները մանրամասնում են՝ բացելով չակերտները։ «Հատաջ» պիեսում (1979 թ.) գործող անձ Վիլյամ Մարոյանն ասում է. «Ամերիկյան սոփեստ քննադատների և ընթերցողների շրջանակում հաճախ է կրկնվում այն կատակը, որ իմ գրվածքները պիտի թարգմանվեն սարոյաներենից»¹³։ Թվում է, թե Մարոյանը հեզնանքով թե հումորով է վերաբերվում այս հանգամանքին. իրականում «սարոյանականը» պատահականորեն տեսաբանների գտած կամ ձևակերպած երևույթ չէր, Մարոյանը գիտակցված աշխատել է իր ողջ գրական կյանքի ընթացքում բառի, ոճի, ձևի ուղղությամբ՝ ամերիկյան բազմազան ու հարուստ գրական աշխարհում կերտելով միանգամայն տարբերվող ու ինքնատիպ գրական տեսակն ու ձեռագիրը։ «Իմ ճանապարհին ես ինձ համար բացահայտեցի այն ամենը, առանց որոնց չէի դառնա այն գրողը, որը հիմա եմ», - կգրի նա հետագայում¹⁴։

Մանրամասները այդ հատկանիշներից մի քանիսը, որոնք պայմանավորում են «սարոյանականը»։ Կարդալով Մարոյանի յուրաքանչյուր ժանրի ստեղծագործություն՝ ընթերցողը նույնացնում է իրեն գրողի հետ, ջնջվում է ընթերցող-գրող պատենշը՝ շնորհիվ անմիջականության և պատմելու մտերմիկ ոճի. «Մարոյանն անհապաղ ուզում է հասկացնել, որ յուրաքանչյուր մարդ պոետ է, թեև այդ մասին հաճախ ինքն էլ չի գիտակցում»¹⁵։ Դահլիճում նստած հանդիսատեսն իրեն պետք է զգա բեմում՝ որպես գործող անձ. սա Մարոյանի բեմադրիչներին ուղղորդող կարևորագույն կետերից մեկը պետք է լինի։ Այս անմիջականությանը Մարոյանը հասնում է ոչ պատահականորեն, այլ ընտրված պարզ բառերի, նախադասությունների ճիշտ հերթագայության, երկխոսությունների հմուտ կառուցման շնորհիվ։

¹¹ Lee Lawrence & Gifford Barry, "Saroyan", Harper & Row, Publishers, New York, 1984, p. 9.

¹² Մարոյան Վ., Ընտիր երկեր, չորս հատորով, հ. 1, Ե., 1986, էջ 9:

¹³ Մարոյան Վ., Հայկական եռագրություն, Ե., 2008, էջ 126:

¹⁴ Մարոյան Վ., Հեծանվորդը Բներլի Հիլզից, էջ 26:

¹⁵ Саноян Р. Загадка великого битлисца, Е., 1998, с. 36.

Մարոյանի պիեսներում ողբերգական նոտան հնչում է կոմիկականի կողքին խիստ համաձույլ: Իրականում իրավիճակներն անհուսալի են, սակայն հերոսները կատակում են ու երգում՝ հաստատելով, որ միայն ապրելն իսկ գեղեցիկ է: Ժամանակի մամուլում այս հատկության մասին շրջանառվում են «միամիտ», «պարզունակ», «ոչ ռեալիստ» արտահայտությունները. ինքը՝ Մարոյանը, գրում է. «Իմ ստեղծածը խորապես ռեալիստական է, թեկուզ և դա մակերեսի վրա չէ»¹⁶: Մարոյանի ռեալիզմն առաջին հայացքից աներևույթ է, սակայն թաքնված է պիեսի տարբեր հարթություններում և ընթերցողին է հասնում հուզական երանգների և պարզամտորեն ասված խոր մտքերի միջոցով:

Մարոյանի պիեսներում միշտ առկա է երեխաների մասնակցությունը, որոնք ստեղծագործություն են բերում մաքրություն ու պոեզիա, անկեղծություն ու ճշմարտություն: Գրողի ստեղծագործությունը սերտորեն առնչվում է իր կենսագրության հետ. «Խաղ մը չունիմ, որ ես ամենաներկան չեմ»¹⁷, - խոստովանում է նա, իսկ մանկությունը նրա ամենացավազին ու ամենալեցուն ժամանակաշրջանն է եղել: Պատահական չէ, որ Մարոյանի ստեղծագործության մանչուկները, որպես կանոն, հասուն են իրենց տարիքից, իմաստուն՝ զվարճալիորեն, ժամանակից շուտ ճաշակել են կյանքի դառնությունները, սակայն լուսավոր են ու պայծառ իրական մանկան պես. Վոլոշինի խոսքերով՝ նրանք գրողի «հոգու խոստովանությունն են», ենթագիտակցականի և հասուն գիտակցականի օրգանական ձուլման հետևանք¹⁸:

Մարոյանը չունի գլխավոր ու երկրորդական հերոսներ, նրանք բոլորը գլխավոր են: Եվ սա նույնպես նրա դրամայի յուրահատկություններից է: Սակայն կարևորագույն հատկանիշ է դառնում այս կերպարներից յուրաքանչյուրի ընդգծված և ավարտուն անհատականությունը: «Դրամատուրգի համար պիեսում բոլոր գործող անձինք գլխավոր են, անհրաժեշտ գործողության կառույցի միասնությունը «ցեմենտելու» որոշակի և միշտ կարևոր ու հարկավոր խնդրում»¹⁹: Մեծ թե փոքր, դրվագային թե ոչ, նրանցից յուրաքանչյուրն ունի սեփական բնավորությունն ու ճակատագիրը, որը, հայտնվելով գործողության մեջ, իր հետ յուրօրինակ մթնոլորտ է բերում և անփոխարինելի դառնում իր տեսակի մեջ:

Առանձնակի ուշադրության են արժանի Մարոյանի պիեսների ռեմարկները: Դրանք ծավալուն են, փիլիսոփայական և այնքան

¹⁶ Սանդյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 29:

¹⁷ Մարոյան Վ., Պատմվածքներ, հարցազրույցներ, էսսեներ, նամակներ, հուշեր (կազմեց Հրանտ Մաթևոսյանը), Ե., 2010, էջ 218: Մարոյանի այս միտքը գրեթե նույնությամբ հանդիպում ենք նաև Հենրիկ Իբսենի մոտ: Դեռևս 1880 թ. իր նամակներից մեկում նա գրել է. «Այն ամենը, ինչ ես ստեղծել եմ, սերտորեն կապված է այն ամենին, ինչ ես վերապրել եմ, թեև դրանք տեղի չեն ունեցել անձամբ ինձ հետ», տե՛ս Игнатюв С.И. История западноевропейского театра нового времени, М.-Л., 1940, с. 283: Եվ այս փաստը ևս մեկ անգամ ընդգծում է «Նոր դրամայի» հետ Մարոյանի սերտ առնչությունը:

¹⁸ Տե՛ս Волошин М. Луки творчества, ЯЛ., 1988, с. 494:

¹⁹ Սանդյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 23:

մանրակրկիտ, որ թվում է՝ հեղինակը գրեթե տեղ չի թողնում ընթերցողի և ռեժիսորի երևակայության համար: Այս առանձնահատկությունը պարզապես ոճի կամ քմահաճույքի հարց չէր. այն ուներ նաև իր բարոյական կողմը: Մարդանը լավ գիտեր ժամանակի թատրոնը, ծանոթ էր բեմադրական գործին, ժամանակի ամերիկյան ռեժիսորներից շատերին և ոչ առանց պատճառի համոզված էր, որ պարտավոր է ուղղորդել «գրական նյութի հետ» ոչ այնքան բարեխիղճ վարվող բեմադրիչներին:

Անկասկած, «սարդանականի» ամենաբնորոշ հատկանիշներից է նաև Մարդանի ստեղծագործությունների երաժշտականության հասնող ռիթմը, որը ստեղծվում է հակիրճ նախադասությունների հարմոնիկ հերթագայությամբ, հատուկ ընտրված խոսքերի հաճախակի կրկնություններով: «Պատմվածք լինի, վեպ թե թատերա խաղ, ինչ գրվածք էլ որ լինի, պահանջում է ռիթմի պահպանում»²⁰, - գրում է Մարդանը:

Այսպիսով, Մարդանն իր ժամանակի համատեքստում ստեղծեց դրամատիկական նոր ձև, այն դուրս չէր իր ժամանակից, տարբեր էր ամերիկյան սոցիալական, ավանդական դրամայի սկզբունքներով գրված պիեսներից, սակայն ավելի շուտ համահունչ էր եվրոպական «նոր դրամայի» սկզբունքներին, որտեղ շատ ավելի կարևոր էին ոչ թե արտաքին գործողությունը, այլ «գործողության ներքին հիմնավորումը», ոչ թե կերպարների դրական կամ բացասական, կամ գլխավոր թե երկրորդական լինելը, այլ «կերպարների բնութագրական մանրամասները»²¹: Այս պիեսներում կոնֆլիկտը մարդկանց ներաշխարհում է, կարևորված են ենթատեքստը, խորհրդանիշները, մթնոլորտն ու տրամադրությունը, ռիթմը, քնարականությունը և ներքին դրամատիզմը: Հերոսները պարզ մարդիկ են, որոնց առօրյան ընթանում է «ոչ թե գաղափարական միտումների թելադրանքով, ոչ թե սյուժեի տրամաբանական ընթացքով, այլ առօրյայի մեջ բացառիկը տեսնելու հայացքով»²²: Այս ամենին ավելացրած Մարդանի դրամաներում առկա են նաև ամերիկյան կյանքի ինքնատիպ ռիթմը, հայկական ոգին, բացառիկ երաժշտականության հասնող պարզ ու լակոնիկ ոճը, գեղարվեստականության արժեք ձեռք բերող մանրակրկիտ ու ծավալուն ռեմարկները, կյանքի աղտեղությունների դեմ պայքարելու միայն սեփական փիլիսոփայությունն ու դեդատումները. ասես այլ աշխարհի բնակիչները, խենթ ու բոլորից տարբեր անիրական թվացող հերոսները և ահռելի մարդասիրությունն ու հավատը առ մարդը, կազմելով զուտ «սարդանականը», թույլ չեն տալիս Մարդան դրամատուրգին պարփակվելու որևէ «իզմի» կամ ուղղության շրջանակներում:

²⁰ Մարդան Վ., Հեծանվորդը Բներլի Հիլզից, էջ 44:

²¹ Մարգարյան Ն. Ս., Ռուս թատրոնի պատմություն, գիրք 2, Ե., 2010, էջ 74:

²² Նույն տեղում:

**«САРОЯНОВСКОЕ» И ОБЩИЕ ЧЕРТЫ ДРАМАТУРГИИ
В. САРОЯНА****АСЛИБЕКЯН А. Г.****Резюме**

В. Сароян в целом не смирился с американским театром. Он считал, что американский театр давно утратил театральность, заменив ее достоверностью натуралистических деталей и бытом. Этой реальности Сароян противопоставлял свой тщательно выверенный и разработанный в течение многих лет стиль, который в сарояноведении приобрел смысл нового термина–сарояновского стиля– «saroyanesque writing style». Сарояновский стиль тесно связан с «новой драмой» – новым направлением в истории театра XX века; это сочетание основных принципов “новой драмы”, своеобразный синтез армянской и американской ментальности. Его драматургия в корне отличается от пьес, написанных по принципам традиционной американской социальной драмы.

**“THE SAROYANESQUE” AND BASIC FEATURES
OF SAROYAN’S DRAMATURGY****A. ASLIBEKYAN****Abstract**

Saroyan was intransigent with the American theater in general. He always found that it has lost its “theatricalism” and game, which was replaced by the accuracy of naturalistic elements and everyday life. Saroyan contrasts this reality by his style, worked out in details and formulated throughout many years, which received the status of a term “Saroyanesque” in the art of studying Saroyan. The Saroyan style is closely connected with the “new drama” - a new direction in the history of the theater of the 20th century. It is a unique combination of the basic principles of the “new drama”, a kind of synthesis of the Armenian and American mentalities. His drama is fundamentally different from the plays written on the principles of traditional American social drama.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴԻՍԿՈՒՐՍԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԴԻՍԿՈՒՐՍԻ ՏԵՍԱԿ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Լ. Ա.

Մարդկանց գործունեությունը հասարակական բազմազան ոլորտներում ենթադրում է հաղորդակցման տարբեր նպատակներ, որոնց իրականացման համար կիրառվում են դիսկուրսի զանազան տեսակներ: Հետևաբար՝ դիսկուրսների տարբերակման համար հիմնական չափանիշը հասարակական ոլորտի հետ հարաբերակցումն է: “Դիսկուրսի տեսակները հանդես են գալիս որպես խոսքային վարքագծի հաղորդակցական-գործաբանական նմուշներ, որոնք ընթանում են որոշակի հասարակական ոլորտում, այսինքն՝ ներկայացնում են հաղորդակցման սեփական ոլորտները”¹:

Հասարակական համակարգն իր հերթին համապատասխան կապերի և նորմերի կազմակերպված ամբողջություն է, որը միավորում է հասարակության հիմնական պահանջմունքները բավարարող նշանակալի հասարակական արժեքներն ու ընթացակարգերը²:

Հասարակագետները զարգացած հասարակություններում տարբերակում են նմանատիպ համակարգերի հինգ տեսակ՝ ընտանեկան, քաղաքական, տնտեսական, կրթական և կրոնական: Տնտեսական ինստիտուտները սահմանվում են որպես հանրության կողմից ընդունված կոլեկտիվ տնտեսական գործունեության գործառնության կազմակերպչական ձևեր, որոնց միջոցով իրագործվում են տնտեսության համակարգված գործառնություններ³: Մեծ թվով տնտեսագետներ այս ինստիտուտների շարքին են դասում նաև այն ընկերությունները, որոնք իրականացնում են արտադրական գործառնություններ. տնային տնտեսությունները, կազմակերպությունները, ֆինանսական-արդյունաբերական խմբերը, բանկերը, բորսաները, արհմիությունները, խորհրդարանը և այլն: Նշված հաստատություններից յուրաքանչյուրը հետապնդում է ուրույն նպատակներ, որոնց իրականացման համար էլ կիրառվում է տնտեսական դիսկուրսը՝ որպես սահմանակարգային դիսկուրսի առանձին տեսակ:

Այսպիսով՝ սահմանակարգային դիսկուրսի տեսակ է, որն իրականանում է հանրային հաստատություններում, որտեղ հաղորդակցումը համարվում է այս գործունեության բաղադրիչ մաս:

¹ Сухих С.А., Зеленская В.В. Прагматингвистическое моделирование коммуникативного процесса, Краснодар, 1998, с. 8-11.

² Фролов С.С. Социология, М., 1994.

³ Зотов В.В., Пресняков В.Ф., Розенталь В.О. Институциональные проблемы функционирования и преобразования экономики России (Экономическая наука современной России, 1999, N 1, с. 7-21).

Տնտեսական դիսկուրսը կիրառվում է տնտեսական գործունեությանը զբաղվող յուրաքանչյուր կազմակերպությունում:

Տնտեսական դիսկուրսը համապարփակ սահմանելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել դիսկուրսի ոլորտին վերաբերող մի շարք առանձնահատկություններ: Այսպես՝ առանձնացվում են դիսկուրսի երկու հիմնական տեսակ՝ անձնական (անձնակենտրոն) և սահմանակարգային: Առաջին դեպքում խոսողը հանդես է գալիս որպես անհատ՝ ներաշխարհի ողջ հարստությամբ, երկրորդ դեպքում՝ որպես հասարակական որևէ ինստիտուտի ներկայացուցիչ: Սահմանակարգային դիսկուրսը հաղորդակցություն է դերակարգավիճակային հարաբերությունների շրջանակում: Ընդունելով, որ հետևյալ ցանկը կարելի է փոփոխել կամ ընդլայնել, Վ. Կարասիկը տարբերակում է սահմանակարգային դիսկուրսի հետևյալ տեսակները՝ քաղաքական, դիվանագիտական, վարչական, իրավաբանական, գինվորական, մանկավարժական, կրոնական, միստիկ, բժշկական, գործնական, գովազդային, մարզական, գիտական, բեմական և զանգվածային-լրատվական: Սահմանակարգային դիսկուրսն առանձնանում է երկու հիմնական հատկանիշներով՝ հաղորդակցական նպատակներ և մասնակիցներ: Քաղաքական դիսկուրսի նպատակն իշխանության նվաճումն ու պահպանումն է, մանկավարժականին՝ հասարակության նոր անդամի հանրայնացումը և այլն: Սահմանակարգային դիսկուրսի հիմնական մասնակիցները հասարակական հասարակությունների ներկայացուցիչներն են (գործակալները) և այն մարդիկ, որոնք դիմում են նրանց (հաճախորդներ). օրինակ՝ ուսուցիչ և աշակերտ, բժիշկ և հիվանդ, քահանա և ծխական⁴:

Այսպիսով՝ սահմանակարգային դիսկուրսի վերլուծության և հաղորդակցման տեսակի որոշման դեպքում հաշվի են առնվում հետևյալ բնութագրող չափորոշիչները՝ մասնակիցների դերակարգավիճակային բնութագրեր, գործողության պայմաններ, ժամանակ և տեղ, հաղորդակցման թեմա, նպատակներ և այլն: Դրա բնորոշ գիծը առանձնակի ենթալեզվի առկայությունն է⁵, որը, ըստ էության, ծառայում է որոշակի մասնագիտական ոլորտում հաղորդակցական նպատակների իրականացման համար: Ա. Միմոնյանն առաջարկում է սահմանակարգային դիսկուրսի իր բանաձևը. «դիսկուրս = ենթալեզու+տեքստ+համատեքստ»: Տվյալ մոտեցումը ենթադրում է սահմանակարգային դիսկուրսի ներառում ինչպես լեզվական համա-

⁴ Карасик В.И. О типах дискурса (Языковая личность: институциональный и персональный дискурс, Волгоград, 2000, с. 5-20).

⁵ Степанов Ю.С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности (Язык и наука конца XX века. Сб. статей, М., 1995, с. 44); Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса, Волгоград, 2000, с. 15.

կարգ, որը նախատեսված է հաղորդակցման որոշակի հատվածին ծառայելու համար, այնպես էլ խոսքային գործունեություն, որտեղ առկա են լեզվական և արտալեզվական գործոններ և տեքստ⁶:

Տնտեսական դիսկուրսի ուսումնասիրությանն են նվիրված լեզվաբանական մի շարք հետազոտություններ⁷: Որոշ լեզվաբաններ տնտեսական դիսկուրսը դիտարկում են այլ դիսկուրսների համատեքստում: Այսպես՝ ըստ լեզվաբաններ Ե. Շեյգալի և Ա. Չուդինովի՝ դա քաղաքական դիսկուրսի անքակտելի բաղադրիչ է⁸:

Տնտեսական դիսկուրսը խոսքային այն ակտերի ամբողջությունն է, որ կիրառվում է տնտեսական իրողություններ նկարագրելիս կամ բնութագրելիս: Դա տնտեսական գործունեություն արտացոլող տեքստի կամ տեքստերի բանավոր և գրավոր հատված է⁹:

Որոշ գիտնականներ **“տնտեսական դիսկուրս”** հասկացությունը գործածում են **“գործարար դիսկուրսին” (բիզնես դիսկուրս)** զուգահեռ¹⁰: Սակայն, հարկ է նշել, որ առկա են մի շարք աշխատություններ, որոնցում գործարար դիսկուրսը դիտարկվում է որպես առանձին՝ իր առանձնահատկություններով և չափանիշներով բնորոշվող երևույթ¹¹: Այսպես՝ Տ. Շիրյանան, ուսումնասիրելով սահմանակարգային գործարար դիսկուրսը, բնորոշում է այն իբրև իրականացվող նպատակաուղղված դերակարգավիճակային խոսքային գործունեություն անհատների միջև, որոնք ներգրավված են գործարար-կազմակերպչական հարաբերությունների մեջ, ինչպես նաև կազմակերպությունների և առանձին անհատների հաղորդակցման

⁶ **Симонян А.А.** Когнитивно-прагматический аспект теории политического дискурса (на материале выступлений американских и британских политических деятелей), дисс. докт. филол. наук, Е., 2011.

⁷ **Степанов Ю.С.**, նշվ. աշխ., **Степанова Е.Д.** Прагматические особенности коммуникативного акта «Кредитный договор» в экономическом дискурсе (Дискурсивный аспект языковых единиц, Иркутск, 2006, с. 434-486); **Махницкая Е.Ю.** О современном экономическом дискурсе (Речевая деятельность. Текст: межвуз. сб. науч. трудов, Таганрог, 2002, с. 158-161).

⁸ **Шейгал Е.И.**, նշվ. աշխ., **Чудинов А.П.** Политическая лингвистика. Уч. пособие, М., 2006.

⁹ **Махницкая Е.Ю.**, նշվ. աշխ., էջ 158-161:

¹⁰ **Карасик В.И.**, նշվ. աշխ., էջ 5-20: **Астафурова Т.Н.** Стратегии коммуникативного поведения в профессионально-значимых ситуациях межкультурного общения (лингвистический и дидактический аспекты). Автореф. дисс. докт. филол. наук, М., 1997). **Петушинская Е.Г.** Язык популярного экономического дискурса. Автореф. дисс. канд. филол. наук, М., 2008 և այլք:

¹¹ **Ширяева Т.А.** Когнитивное моделирование институционального делового дискурса. Автореф. дисс. докт. филол. наук, Краснодар, 2008; **Назарова Т.Б.** Функциональные разновидности речи в деловом английском (Вопросы лингвистики и лингводидактики иностранного языка делового и профессионального общения. Сборник материалов конференции, М., 2008); **Данюшина Ю.В.** Многоуровневый анализ англоязычного сетевого бизнес-дискурса. Дисс. докт. филол. наук, М., 2011.

մեջ՝ հիմնված գործարար հաղորդակցության նորմերի և կանոնների վրա: Հեղինակն առանձնացնում է գործարար դիսկուրսի հետևյալ համակարգաստեղծ չափանիշները՝

- հաղորդակցման նպատակ. փոխշահավետ մասնագիտական գործունեություն, համագործակցության պայմանների հաստատում, երկու կամ ավելի շահագրգիռ կողմերի միջև գործնական փոխհամաձայնության ձեռքբերում կամ միասնական դիրքորոշում որևէ հարցի վերաբերյալ.

- մասնակիցներ. բոլոր օղակների կառավարիչներ, որոնք վերահսկում են արտադրությունը, առևտուրը, ծառայությունների մատուցումը, գործարարներ, որոնք զբաղվում են բիզնեսի տարբեր տեսակներով, ձեռնարկատերեր, որոնք ունեն սեփական ձեռնարկություններ, գիտության գործիչներ, որոնք իրականացնում են հետազոտական գործունեություն, մասնագետների պատրաստում, խորհրդատվական և փորձագիտական ծառայություններ մատուցողներ, տարատեսակ հաճախորդներ, մարդիկ, որոնք հետաքրքրվում են գործարարությամբ.

- սոցիալական քրոնոտոպ (ժամանակատարածական առանձնահատկությունները). ժամանակակից գործարար համայնքի մասնագիտական գործունեություն.

- արժեքներ. ստացվող շահույթ, արդյունավետ կառավարում, գործընկերային հարաբերությունների հաստատում, մրցակցային միջավայրի մշտադիտարկում, կադրերի ընտրություն և ուսուցում և այլն.

- գործնական դիսկուրսի ռազմավարություն. բանակցություններ, շնորհանդեսներ, հողվածներ ՋԼՄ-ներում, զրույցներ, հարցազրույցներ, սեմինարներ և այլն.

- աշխարհի ընդհանուր պատկեր. անձնական գիտելիքների, պատկերացումների, գաղափարների համակարգ, որը ներառում է ժամանակակից գործարար համայնքի բոլոր մասնակիցներին բնորոշ աշխարհընկալումը.

- տեքստի բնութագրեր. տեղեկատվականություն, հասցեականություն, երկխոսականություն, կառուցվածքայնություն, սոցիալական կարգավիճակի ցուցանիշներ, սահմանակարգային սահմանափակումներ¹²:

Այսպիսով՝ Տ. Շիրյանան, ներմուծելով “սահմանակարգային գործարար դիսկուրս” եզրույթը, ըստ էության, ներառում է նաև տնտեսական դիսկուրսը, քանի որ մասնակիցների շարքն է դասում նաև գիտության գործիչներին, որոնք իրականացնում են հետազո-

¹² Ширяева Т.А., նշվ. աշխ.:

տական գործունեություն: Ըստ հեղինակի՝ գործնական դիսկուրսի ռազմավարությունը ենթադրում է հողվածների առկայություն հատուկ ՁԼՄ-ներում և հարցազրույցներ, որոնք ակնհայտորեն պատկանում են մեդիադիսկուրսի ոլորտին: Մեր կարծիքով, խոսքն այստեղ նշված դիսկուրսների հատման մասին է, որոնք առանձին դեպքերում կարող են միատեղվել հաղորդակցական տարբեր նպատակներ իրականացնելու համար:

Համանման կերպով են հատվում գիտական և տնտեսական դիսկուրսները՝ արտացոլելով տնտեսագիտությանը վերաբերող դրույթներն ու իրությունները: Այսպես՝ Տ. Դրոզդովան, ուսումնասիրելով գիտական տեքստի ընկալման խնդիրները տնտեսագիտական տեքստերի փաստական նյութի հիման վրա, մասնավորապես հետազոտում է դրանցում առկա բառապաշարի էությունն ու առանձնահատկությունները: Ըստ լեզվաբանի՝ տնտեսական բովանդակությամբ գիտական տեքստի ներուժն ապահովում են համընդհանուր գիտական (*theory, method, analysis*), միջոյնային (*equation, behaviour, ownership*) և մասնավոր ոլորտներին (*employment, microeconomics, sale*) առնչվող եզրութաբանական միավորները, որոնք տարբեր մակարդակի գիտական հասկացություններ են: Գիտական եզրությունների հետ մեկտեղ ոչ պակաս կարևոր դեր է կատարում ոչ եզրութաբանական բառապաշարը: Այս բառամիավորները նույնպես օգնում են գիտական տեքստի ուրվագծմանը, դրանում մակրո- և միկրոմակարդակներում կառուցվածքային և իմաստային հարաբերությունների ձևավորմանը, հորիզոնական և ուղղահայաց «սկանավորմանը»: Ոչ եզրութաբանական բառապաշարը, եզրութաբանականի հետ մեկտեղ, մասնակցում է նաև գիտական գիտելիքների փոխանցմանը՝ նկարագրելով համապատասխան հասկացությունների որոշակի չափանիշներ, ինչպես նաև դրանց առնչվող գործընթացներ և իրավիճակներ: Այս դեպքում նման բառապաշարը «եզրութաբանվում է»՝ առնչվելով որևէ որոշակի գիտական բնագավառի (*target market, top manager, total output, gross domestic product*)¹³:

Վերն ասվածից կարող ենք եզրակացնել, որ տնտեսական դիսկուրսը կարող է հատվել, համադրվել դիսկուրսների այնպիսի տեսակների հետ, ինչպիսիք են գործարարը, ՁԼՄ-ներինը, գիտականը, մանկավարժականը, իրավաբանականը և այլն: Այն կանխորոշված է անհատների՝ տարբեր ոլորտներում իրականացվող գործունեությամբ (մասնագետներ և ոչ մասնագետներ, ունկնդիրներ, հեռուստադիտողներ, ընթերցողներ, հաճախորդներ, գիտնականներ, դասա-

¹³Дроздова Т.В. Проблемы понимания научного текста (англоязычные экономические тексты), Астрахань, 2009.

խոսներ, ուսանողներ և այլն), նրանց հաղորդակցական նպատակներով, թեմատիկայով և այլն:

Այսպիսով՝ տնտեսական դիսկուրսը տնտեսության ոլորտում հաղորդակցվելու միջոց է և ունի որոշակի առանձնահատկություններ՝ պայմանավորված հաղորդակցման մասնակիցների կազմով, նրանց տեսակետներով ու աշխարհընկալմամբ: Տնտեսական դիսկուրս ասելով հասկանում ենք տնտեսության և տնտեսագիտության ոլորտին առնչվող բանավոր կամ գրավոր խոսք, տնտեսական աշխարհում տեղի ունեցող հաղորդակցում, որն արտացոլում է տնտեսական աշխարհի իրողությունները: Այս առումով, կարող ենք ասել, որ տնտեսական դիսկուրսը, հատվելով այլ դիսկուրսների տեսակների հետ, կարող է հանդես գալ լրագրային հոդվածների, հարցազրույցների, ռեպորտաժների, տնտեսական նորությունների, դասախոսությունների, քննարկումների, գիտաժողովների, զրույցների և այլ ձևաչափերով:

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ДИСКУРС КАК ТИП ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО ДИСКУРСА

АРУТЮНЯН Л. А.

Резюме

Институциональный дискурс представляет собой систему статусно-ролевых отношений в коммуникативном пространстве жизнедеятельности определенного социального института, являющую собой общение в заданных координатах, речевое взаимодействие представителей различных социальных групп или институтов. Экономический дискурс определяется как письменная или устная речь, имеющая отношение к сфере экономики; данный дискурс нацелен на коммуникацию в экономическом пространстве, которая отражает реалии экономического мира.

ECONOMIC DISCOURSE AS A TYPE OF INSTITUTIONAL DISCOURSE

L. HARUTYUNYAN

Abstract

Institutional discourse is considered to be a system of communication relationships in a certain social institution. It is a communication between an addressor and an addressee as representatives of various social groups and institutions in the given coordinates. Economic discourse is defined as written and oral communication in the sphere of economics and economy which reflects economic world phenomena.

ԶԱՎԵՇՏԸ ՀԱՅՈՑ ՀԱՐՄԱՆԵԿԱՆ ԾԻՍԱԿԱՐԳԻՆ ԱՌՆՉՎՈՂ
ԱՆԵԿԴՈՏՆԵՐՈՒՄ

ՍԱՐԳՍՅԱՆ Ա. Շ.

Վաղնջական ժամանակներից աշխարհի բոլոր ժողովուրդները գեր-
դաստանի շարունակականությունն ապահովել են ընտանիքներ ստեղ-
ծելով: Հազարամյակների ընթացքում ընտանիք կազմելու գործընթացը
նրանք սրբացրել, տոնի են վերածել՝ հարսանեկան ծիսակարգն ու դրան
հավատարիմ մնալու արարողակարգային տարրերը դարձնելով ընտանիքի
ամրության հիմնաքարը:

XIX դ. կեսից գիտատեխնիկական, սոցիալ-տնտեսական և կրթա-
մշակութային առաջընթացը պարտադրում է իրերի և երևույթների հանդեպ
նորոպի մոտեցումներ ու գնահատականներ: Ինչպես մյուս ժողովուրդների,
այնպես էլ հայերի հին ու նոր սերունդների միջև մտածողության բխում-
ները դրսևորվում են նաև ժողովրդական ծիսակարգերի և արարողա-
կարգերի հանդեպ նրանց վերաբերմունքում: Դա արտացոլվել է նաև հայ-
կական անեկդոտներում՝ երգիծական մանրապատումներում ու զվարճա-
խոսություններում:

Չկա հարսանեկան ծիսակարգին առնչվող որևէ տարր, որի վերա-
բերյալ ժողովուրդը անեկդոտ ստեղծած չլինի՝ սկսած նախահարսանեկան՝
աղջկա փնտրտուքի, աղջիկտեսի, խնամախոսության, օժիտ-բաժինքի,
նշանդրեքի և այլ ծիսակարգերից, վերջացրած բուն հարսանեկան՝ հարսին
հագցնելու, կերուխումի, բաժակաճառերի, հարսի կամ մոր լացի, հայրա-
կան տնից դուրս բերելու, փեսայի տուն ոտք դնելու և հետհարսանեկան՝
հարս ու փեսայի ամուսնական կյանքի սկզբնավորման, կարմիր խնձորի,
ոտնալվայի և այլ արարողակարգերը:

Խնամախոսության թեմայով հայկական մի շարք անեկդոտներ ներկա-
յանում են զավեշտալի բաժակաճառերով, հարսնացուի գովքով ու անհեթեթ
խորհուրդներով:

– Իմ աղջիկը, Վռա՛մ ջան, այիբ չունի: Ասող-խոսող, անող-դնող, կույս,
մաքրասեր, համեստ, ամեն ինչը տեղը տեղին: Տա՛, փռշմանիլ չես: Ով
տարել ա, փռշմանել չի՞:

¹ “Երգիծական մանրապատում կամ զվարճապատում” և “զվարճախոսություն”
եզրույթները տարանջատել ենք՝ առաջինի համար հիմք ընդունելով սյուժետային՝ պա-
տումային հատկանիշը, երկրորդի պարագայում՝ անսյուժե՝ անպատում բնույթը: “Օտա-
րալեզու անեկդոտ” եզրույթը կիրառվում է թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ խմբի նմուշների
համար:

² Գյուլնազարյան Խ., Մեր գյուղի հանաքները, Ե., 1991, էջ 63:

Որոշ դեպքերում էլ երգիծապատումը ներկայացվում է տարատեսակ թեմաներին միահյուսված, ասենք՝ խնամախոսությունը՝ լեզվական արատի՝ թլվատության հետ.

Իրեք քեռ (քույր) կէլնեն, իրեքն էլ կլվատ (թլվատ): Էն մեկ օր մեր կէրթա տյուս, աղչրկըներաց կապսարի.

– Իսկի չգրուցեհն մեկ մեկելու խետ, չէլնի թե ուզողներ գան, տոան վերեն ականջ անեն, իմնան, որ տուք լալ եք:

– Մեր կէրթա, աղչրկըներ նստե չախրայ կը մանեն, ուզողները իկեր են տոան վերեն ականջ կանեն:

Մեկեն ճոչ աղչկա չախրկի լար կը կտրի:

– Վա՛յ, լար տտրա՛վ, – կասի ճոչ աղչիկ:

– Զթոթի, փաթութի, չթոթի, փաթութի, – կասի միճնեյն:

– Բյա, սևավորներ, մերս ծե ի՞նչ ապլտրեց, – պյարկոտ, պյարկոտ կասի պստի քեռ:

Ուզողները կը տիսնան, որ իրենն էլ կլվատ են, թողնեն կէրթան³:

Անցյալում պսակադրությունները գերազանցապես կատարվում էին դաշտային աշխատանքներն ավարտվելուց հետո՝ խոր աշնանը կամ էլ ձմռանը, և երբեմն նշանդրեքից հետո երիտասարդները ստիպված էին լինում երկար սպասել այդ բաղձալի օրվան: 1876 թ. հրատարակված՝ Գ. Սրվանձոյանցի «Մանանա» ժողովածուում տեղ է գտել հարսանեկան ծիսակարգին առնչվող մի գվարձապատում՝ «Աղջկան մը հնարքը», որի գավեշտի աղբյուրը դառնում է նշանված հարսի՝ չափածո հանգավոր խոսքով արտահայտած դժգոհությունը՝ կապված հարսանիքի ուշանալու հետ.

– Թո՛ւ, թո՛ւ, թո՛ւ, // Ե՛րբ հասուննա՛. // Ե՛րբ քաղվունա՛, // Ե՛րբ քամվունա՛,
//

Ե՛րբ գինվանա՛, // Ե՛րբ խմվանա՛, // Ե՛րբ տանանա՛, // Ե՛րբ տի-
նինի՛...//Թո՛ւ, թո՛ւ, թո՛ւ⁴:

Կովկասյան ու արևելյան ժողովուրդների բանավեպտում տեղ գտած հարսի լացը պայմանավորված էր կա՛մ նրա բռնի ամուսնության, կա՛մ էլ (եթե պսակը հարսի սրտով էր լինում) հայրական տնից հեռանալու հանգամանքով: Թե՛ 130 տարի առաջ Նազարյանցի հրատարակած անեկդոտներից մեկում⁵, թե՛ Խ. Փոքրբեյանի գրառման մեջ⁶ աղջկա լացն ազդում է հոր վրա, և վերջինս որոշում է չթողնել, որ աղջկան տանեն: Երկու պատումներում էլ աղջկա՝ արցունքների միջից արտաբերած գավեշտ առաջացնող խոսքն է դառնում անեկդոտի հանգուցալուծումը. «Զէ՛, մա մի,

³ Ծիծաղում են վանեցիները, հավաքել, կազմել են Վարազդատ Հարությունյանը և Նորա Մելիքյանը, Ե., 2006, էջ 129:

⁴ Սրվանձոյանց Գ., Երկեր, հ. 1, Մանանա, Ե., 1978, էջ 270-271:

⁵ Անեկդոտներ, հ. 3-րդ, աշխատասիրեց Յովհաննէս Նազարեանց, Թիֆլիս, 1883, էջ 52:

⁶ Փոքրբեյան Խ.Ա., Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը (Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 2, Ե., 1971, էջ 91):

համ լաց կ'ըլեն, համ կերթամ» (նորնախիջևանյան տարբերակում՝ **«Տուք իմ լացածին մի նայեք, ձեր անելուն արեք»**):

Հարսանեկան կրոնական ծիսակարգային անեկդոտների գերակշռող մասը (բացառությամբ պսակադրության) այսօր ժամանակավրեպ է: Կիրառությունից դուրս են եկել եկեղեցու սպասավորի կողմից հասության-չհասության⁷ վավերացման, հարսի ու փեսայի հագուստն օրհնելու արարողակարգին⁸, եկեղեցուց ամուսնանալու հրամանագիրն ստանալուն⁹ վերաբերող գվարճապատումները:

Ճիշտ է, ոտնալվայի, կարմիր խնձորի, առանց աղջկան կամ փեսային տեսնելու պսակադրության գործառնությունները ևս մեր օրերում արդեն անցյալ են դարձել, այնուամենայնիվ, դրանց առնչվող երգիծական մանրապատումներն ու գվարճախոսությունները դեռևս շարունակում են կենցաղավարել՝ հարմարեցվելով նոր ժամանակների մարդկանց մտածողությանն ու գործելակերպին: Այսպես, օրինակ, ոտնալվայի համար հարսի ստացած նվերն այսօրվա «ցուցամուլ» սկեսրայրների տված 100-դոլարանոցն է, իսկ անեկդոտում հարսի գոհունակությունն արտահայտվում է ավստոսանքի խոսքերով, թե ինչու՞ սկեսրայրը չորս ոտք չունի¹⁰:

Անցյալում եղել են դեպքեր, երբ հարսն ու փեսան միայն հարսանիքից հետո էին իրար տեսնում, երբեմն էլ խնամախոսության ժամանակ փեսային մի սիրունատեսի էին ցույց տալիս, բայց եկեղեցական պսակադրությունից ու հարսանիքի ավարտից հետո էր միայն պարզվում, որ փեսան խաբվել է: Նմանատիպ իրողությունների հենքի վրա ստեղծված անեկդոտներից մեկում քողը բարձրացնելուց հետո հարսի՝ **Վի՞ր խետ եմ խոսալու, վի՞ր խետ չեմ խոսալու** հարցը հանկարծակիի է բերում փեսային և նրա՝ **Ամաա՛ն, վիր խետ կուզես՝ խոսա, մենակ թե իմ խետ մի խոսա** պատասխանն էլ երգիծապատումում դառնում է անսպասելի ծիծաղի առաջացման պատճառը (ԱՄՇՀ):

Ավանդական սովորություններն ու ծեսերը կամ էլ դրանց որոշ արարողակարգերը հաճախ են բախվում նոր սերնդի մտածողությանը: Ավագ սերնդի կողմից երբեմն փորձ է արվում դրանք կամ դրանց որոշ տարրեր պարտադրել կրտսեր սերնդին: Եթե վերջինս, օրինակ, թաղման արարողակարգի հերթագայության և դրա առանձին տարրերի կիրառության անհրաժեշտության վերաբերյալ պատրաստ է խորհրդակցել, հաշվի նստել ավագ սերնդի բանիմաց, այդ արարողակարգը հստակ իմացող անձնավորությունների կարծիքի հետ, ապա հարսանեկան գործառնություն ավագ սերնդի խոսքը, կարելի է ասել, մեծ մասամբ երկրորդ պլանում է. կամա թե

⁷ Անեկդոտներ, հ. 2, Տիֆլիս, 1877, էջ 37:

⁸ Անեկդոտներ, հ. 3, Թիֆլիս, էջ 42:

⁹ Անեկդոտներ, զուարճալի զրոյցներ, համառոտ դեպքեր և առակներ, մեծ մասամբ ազգային կեանքից առած: Ժողովեց Գալուստ Շիրմազանեանց, Թիֆլիս, 1878, էջ 68:

¹⁰ Ա. Շ. Սարգսյանի անձնական հավաքածու, այսուհետև՝ ԱՄՇՀ, կնշվի բնագրին կից:

ականա իրականացվող ավանդական ծիսակարգային որոշ տարրերին գու-
գահեռ՝ կրտսեր սերնդի ներկայացուցիչները մեծ մասամբ իրենք են
դրության տերը, իրենք են ընտրում նույնիսկ պսակադրության օրը, վայրը,
կերպը և այլն: Հենց հարսանեկան ծիսակարգային տարրերի պարտադիր
կամ ձևական կատարման ժամանակ էլ ստեղծվում և տարածում են գտնում
տարատեսակ զվարճապատումներ ու զվարճախոսություններ:

Կուսությունը չպահպանած հարսին անցյալում, գրեթե առանց բացա-
ռության, հետ էին ուղարկում հորանց տուն: Ժամանակները փոխվում են, և
չի կարելի ասել, որ ոչ կույս հարսներին դուրս են անում: Նոր ժամա-
նակներում ու նոր միջավայրում հարսանիքի ծիսակարգի հաջորդա-
կանությունը խախտած զույգը, որպեսզի ավանդապահ ծնողների առաջ
սներես չլինի, «ելք» է գտնում. հարսանիքի հաջորդ օրը սկեսրոջ հետ պար-
տեզ դուրս ելած նորահարսի՝ «Օխա՛յ, մայրի՛ կ, էս ի՛նչ դրախտ է: Էս դրախ-
տում ապրողը 6 ամսում՝ երեխա կրերի» և սկեսրոջ՝ «էս անգամ ինն ամ-
սում բեր, դրանից հետո՝ թեկուզ ամիսը՝ մեկ» խոսքերը դառնում են «Հինգ
ամսում երեխա բերող հարսը» զվարճապատումի հանգուցալուծումը¹¹:

Ժողովուրդը հարսանեկան ծիսակարգին առնչվող մի հետաքրքիր
անեկդոտ է ստեղծել անընդհատ տրտնջացողների, ամեն ինչի մեղքը
ուրիշների մեջ որոնողների վերաբերյալ.

**Հարսանիքի հաջորդ օրը հարսին հետ են ուղարկում: Աղջկա հերը
գալիս ա խնամու մոտ, ասում ա.**

– **Ա՛յ խնամի, ախչկաս ինչի՞՞ էս հետ ուղարկել:**

– **Որովհետև ախչիկդ ախչիկ չէր:**

– **Պա՛հ, պա՛հ, պա՛հ, միթում երգիրդ երգիր է՞, որ ախչիկըս էլ ախչիկ
եղներ (ԱՄՇՀ):**

XX դ. երկրորդ կեսից հայ ժողովրդական հարսանեկան արարողա-
կարգ են մուտք գործում այլ ժողովուրդների հարսանեկան ծիսակարգային
որոշ տարրեր: Այսպես, օրինակ, եթե անցյալում գրառած զվարճապատում-
ներում և զվարճախոսություններում խոռված փեսան հրաժարվում է գնալ
հարսի մոտ, քանի որ նրան տղմա չէր հասել¹², ապա նորօրյա գրառում-
ներում տղման փոխարինվել է տորթով (ԱՄՇՀ):

Ե՛վ անցյալում, և՛ մեր օրերում բազում հարսանեկան բաժակաճառային
զվարճախոսություններ են գրառվել: Դրանք հիմնականում ծիծաղ հարու-
ցող, անհեթեթ մաղթանք-ձևակերպումներ են, որոնք, հավանաբար, պայ-
մանավորված են լինում բաժակաճառ ասողի գրագետ երևալու ձգտումով,
ինչպես, օրինակ՝ «Աջակողմյան և ձախակողմյան բարեգամներ ջան,

¹¹ Մարկոսյան Ռ., Արարատյան բարբառը, Ե., 1989, էջ 252:

¹² Գալֆայան Կ., Հայկական գրույցներ, Լոս Անջելես, 1944, էջ 105, Գրիգոր Ս., Զվարճալի
պատառաբաղ, Ե., 2006, էջ 48:

այսուհետև և ընդհանրապես ես խմում եմ ձեր նկատմամբ: Մեր նորապսակներին էլ ցանկանում եմ՝ մի ծերի բարձրանան¹³» (ԱՄՇՀ):

Հարսանեկան ծիսակարգային տարրերի տարատեսակ դրսևորումները հայ ժողովրդական երգիծական մանրապատումներում այնքան բազմազան են, բազմաշերտ ու ասելիքով հարուստ, որ դրանց հաղորդակցվողին ծիծաղի, բարձր տրամադրության հետ հստակ պատկերացում են տալիս այդ հնագույն ծեսի ու դրա արարողակարգային տարրերի և երևույթների, հին ու նոր ժամանակների մարդկանց փոխհարաբերությունների, մտածելակերպի, նիստուկացի, հայոց լեզվի և նրա բարբառների հարուստ բառազանձի ու դրա ինքնատիպ դրսևորումների վերաբերյալ:

ЮМОР В АНЕКДОТАХ НА ТЕМУ АРМЯНСКОГО СВАДЕБНОГО ОБРЯДА

САРКИСЯН А. III.

Резюме

Армянские народные юмористические миниатюры на тему свадебного обряда дают четкое представление о древнем ритуале, его церемониальных элементах и особенностях, о взаимоотношениях людей в прошлом и настоящем, об их мышлении, быте и нравах, об армянском языке и диалектной лексике в их самобытных проявлениях.

HUMOR ON THE TOPIC OF THE ARMENIAN WEDDING CEREMONY

A. SARGSYAN

Abstract

Armenian folk jokes on the wedding ceremony are so diverse, multi-layered and rich in content, that in communication, apart from laughter, high spirits, they also convey a clear understanding of the ancient ritual, its ceremonial elements and peculiarities, the relationship between people in the past and present, their way of thinking, their everyday lifestyle and customs, the intricacies of the Armenian language and its dialect vocabulary together with its unique ways of expression.

¹³ Լոռու խոսվածքում «մի ծերի» նշանակում է նաև անընդհատ:

«UNE SYMPHONIE SOLO» LE THÉÂTRE DE SARAH KANE

S. KHACHATRYAN (FRANCE, LYON)

a) Théâtre de suicide

«Le texte [de 4.48 Psychose] est un poème dramatique d'une étrange et déchirante beauté, dont la parole émerge de l'espace intérieur d'un être qui se tient dans un équilibre précaire, entre la certitude de sa mort proche et son refus de mourir»¹.

Quand la souffrance dépasse le corps, le cri se transforme en silence.

La dramaturgie de Sarah Kane contient cinq pièces: «Anéantis», «L'amour de Phèdre», «Purifiés», «Manque» et «4.48 Psychose». Son théâtre est une tentative de suicide sans cesse reprise ou recommencée. Kane est une rhapsode de la mort, d'une solitude insurmontable, d'une séparation essentielle et d'une envie d'amour qui est mortelle. Ses personnages sont comme les indiens d'Amérique qui portent la mort sur l'épaule gauche, tel un oiseau invisible. Pour ses personnages, la mort devient la seule issue devant ce monde de violence, qui se nourrit de la vie des hommes et qui nourrit leurs vies. Pourtant chez Kane, au delà de la mort il existe un espace où la mort n'est pas la fin, «le putain de terminus»² comme l'espère le personnage de «4.48 Psychose». Dans ce monde de l'horreur «Ils peuvent t'enlever la vie sans te donner la mort»³ déclare Rod dans «Purifiés».

Dans «4.48 Psychose» le personnage nous appelle à assister à la cérémonie de sa mort et cette mort est la mort des autres:

regarder moi disparaître
regardez-moi
disparaître
regardez-moi
regardez-moi
regardez⁴...

Par cette mise en jeu de disparition lente et troublante, l'auteur paraît nous rappeler la parole de Thomas Bernhard que « nous sommes morts/ tout est mort / tout en nous est mort /tout est mort»⁵.

Ses pièces sont habitées par la violence qui est cachée ou reportée hors scène, comme dans la tragédie classique, où les catastrophes vont se passer dans les coulisses pour rendre la tragédie encore plus tragique, les catastrophes encore plus fortes, car l'incapacité de voir réellement ce qui se passe, réveille l'imaginaire et fait entrer l'homme dans ce rite de la mort.

La conscience de la mort aussi bien que la peur est omniprésente. Pour se sauver des souffrances, des douleurs, de la faim, de la misère, il faut mourir. Nous ressentons dans son écriture des formulations impératives vis-à-vis de la mort. L'envie de la vie cohabite avec la

¹ Marie-Christie LESAGE, Sarah Kane, *dans la souillure du monde, (Article)*, Jeu: revue de théâtre, n° 106, (1) 2003, p. 120, 111-120.

² Sarah KANE, *4.48 Psychose*, trad. de l'anglais par Évelyne Pieiller, L'Arche, Paris, 2001, p. 16.

³ Sarah KANE, *Purifiés*, trad. de l'anglais par Éveline Pieiller, L'Arche, Paris, 2008, p. 65.

⁴ Sarah KANE, *4.48 Psychose*, p. 55.

⁵ Thomas BERNHARD, *La société de chasse*, Édition L'Arche, Paris, 1988, p. 67.

nécessité de la mort.

IAN.

Je ne supporte pas ça.

CATE.

Quoi ?

IAN.

La mort. Ne plus exister⁶.

Ainsi la mort est le leitmotiv principal qui comme un fil conducteur traverse toutes les pièces. L'auteur nous propose un théâtre de mise en échec de la vie.

Lors d'une conversation avec des étudiants en 1998 Kane dit : «Je suis en train d'écrire une pièce intitulée 4.48 Psychose. Elle offre des similitudes avec "Crave (Manque)", tout en étant différente. La pièce parle d'une dépression psychotique et de ce qui arrive à l'esprit d'une personne quand disparaissent complètement les barrières distinguant la réalité des diverses formes de l'imagination. Si bien que vous ne faites plus la différence entre votre vie éveillée et votre vie rêvée»⁷.

Tout se trouve entre cette «vie éveillée» et «la vie rêvée», entre en cauchemar et un rêve diurne, comme entre la réalité et l'imaginaire, entre le féminin et le masculin, entre la vie et la mort. Dans cette réalité factice, le personnage se dédouble, se triple, devient un être

«clivé, éclaté, mis en pièces»⁸ comme dit Jean-Pierre Sarrazac. «Je chante sans espoir sur la frontière»⁹ déclare le personnage du «4.48 Psychose». Tous ses personnages se trouvent sur une frontière dangereuse et mortelle. C'est la frontière qui sépare la folie et la raison, le manque et les retrouvailles, l'amour et la haine. Ils n'arrivent jamais boucler le boucle.

Sarah Kane après avoir achevée sa dernière pièce «Psychose 4.48» se pend à l'hôpital de King's College à l'âge 28 ans. Dans sa première pièce «Anéantis» le soldat se tire une balle dans la tête, Phèdre dans «L'amour de Phèdre» et Robin dans «Purifiés» se pendent. D'après Kane dans la pièce «Manque» c'est «du désespoir et du suicide» qu'il s'agit. Et enfin «4.48 Psychose» relate d'une *dépression psychotique* d'où la seule issue est toujours la mort.

*«Pas d'espoir Pas d'espoir Pas d'espoir Pas d'espoir
Pas d'espoir Pas d'espoir Pas d'espoir»*¹⁰.

Sarah Kane a caractérisé les deux dernières pièces «Manque» et «4.48 Psychose» comme ses œuvres les plus silencieuses.

Sa toute dernière pièce «4.48 Psychose» commence par la fin, par un dialogue brutalement interrompu ou suspendu, par «*Un très long silence*»¹¹ qui va dominer sur toute la pièce.

«Le pays lointain» de Jean-Luc Lagarce et «4.48 Psychose» de Sarah Kane nous viennent à l'esprit comme deux pièces «prophétiques» qui prédisent fatalement la mort des auteurs. Pourtant ce qui d'abord attire notre attention est la précision au moment de la mort de leurs personnages présentés et le phénomène de parler étant annoncé «déjà mort». «Il y a longtemps que je suis

⁶ Sarah KANE, *Anéantis*, trad. de l'anglais par Lucien Marchal, L'Arche, Paris, 2010, p. 22.

⁷ Extrait du dossier de presse.

⁸ Jean-Pierre SARRAZAC (sous la direction de) *Lexique du drame moderne et contemporain*, Les Éditions Circé/Poche, Paris, 2010, p. 9.

⁹ Sarah KANE, *4.48 Psychose*, p. 55.

¹⁰ Sarah KANE, *4.48 Psychose*, trad. du l'anglais par Évelyne Pieiller, L'Arche, Paris, 2001, p. 25.

¹¹ Sarah KANE, *4.48 Psychose* p. 9.

morte»¹² dit le personnage de Kane. Comme Lagarce nous décrit des personnages qui sont annoncés « mort déjà » et même Louis qui nous laisse lecteur-spectateur dans le doute quant au fait de comprendre s'il est vivant ou déjà mort. Les deux auteurs jettent un regard sur ce monde et sur les vivants ayant déjà vécus la mort qui n'est pas forcément la fin, mais plutôt l'oubli, le manque de communication, l'impossibilité d'amour. Marguerite Duras dit :

«La précision de l'heure de la mort renvoie à la coexistence avec l'homme, [...] avec la masse fabuleuse des inconnus du monde, les gens seuls ceux de la solitude universelle. Elle est partout, la vie. De la bactérie à l'éléphant. De la terre aux cieux divins ou déjà morts»¹³.

Paradoxalement, Lagarce et Kane dans leurs pièces inscrivent avec précision le moment de la mort.

«plus tard, l'année d'après,
j'allais mourir à mon tour»¹⁴ déclare Louis au début de la pièce «Le Pays lointain».

Le personnage de Kane de la même manière « annonce » sa mort prochaine avec une rigueur épouvantable:

« A 4.48
quand le désespoir fera sa visite
je me pendrai
au souffle de mon amour »¹⁵.

En hébreux 9 :27 il est dit «Il est réservé aux hommes de mourir une fois pour toute». Cette pensée était exacte au moment où elle a été écrite (premier siècle de notre ère). Toutefois, tel n'était pas le cas avant que Dieu ne condamne à mort Adam pour son péché.

Mais pour le philosophe Nietzsche:«Dieu est mort».

Toute la pièce de Kane est une préparation au suicide, le suicide de l'âme, celui qui contient toutes les âmes et d'un corps qui représente les corps des autres hommes. Ici, l'auteur prête sa voix à l'identité plurielle. Par sa «voix humaine», c'est l'humain qui crie face à un monde de silence et de violence.

«Un personnage dont l'identité est problématique et habité de voix multiples, il parle pour couvrir le silence de l'autre, couvrir une absence, et cette absence finit par habiter la parole»¹⁶ écrit Lydie Parisse. Kane définit l'homme, l'humain d'abord, qui se situe au-delà de l'appartenance sexuelle et, elle se situe ailleurs.

Rajoutons aussi que la disparition de l'identité fixe du personnage est repentie dans le théâtre contemporain. Nous ne pouvons pas ne pas remarquer "l'influence" du monde nouveau sur la conception du personnage nouveau. A ce propos Michel Corvin nous fait remarquer que «[...] les vingt dernières années du siècle [...] on voit se modifier profondément, parfois même radicalement, les conceptions du moi, de la nature, de la raison, du temps vécu»¹⁷. Tous ses changements ont laissé leurs traces sur la psychologie et sur le comportement de l'homme

¹² *Ibid.* p. 19.

¹³ DURAS, Marguerite, *Écrire*, Éditions Gallimard, 1993, p. 51.

¹⁴ Jean-Luc LAGARCE, *Le Pays lointain*, suivi de *Les Règles de savoir-vivre dans la société moderne, Nous, les héros, Nous, les héros (version sans le père), J'étais dans ma maison et j'attendais que la pluie vienne*, Le Théâtre complet, IV, Les Solitaires Intempestifs, Besançon, 2002, p. 277.

¹⁵ Sarah KANE, *4.48 Psychose*, p. 12.

¹⁶ Lydie PARISSE, *De Beckett, Tardieu, Novarina au théâtre contemporain: La parole solitaire, entre incarnation et désincarnation* in *Le monologue au théâtre (1950 – 2000)*, p. 191.

¹⁷ Michel CORVIN, *Dictionnaire encyclopédique du théâtre à travers du monde*, Édition Borda, 2009.

contemporain. Ce dernier à son tour, d'une manière ou d'une autre, a donné naissance à son « double » qui est le personnage du théâtre. Sans être partisan du psychologisme pour établir un lien entre le monde et le théâtre, entre la personne et le personnage, notons juste que la décomposition et la déconstruction du personnage contemporain vont de paires avec celui de l'homme : le moi de l'homme est troublé, le moi du personnage est flou. C'est ainsi que nous pouvons caractériser également les personnages de Sarah Kane, qui sont presque tous à la recherche d'un moi perdu ou inconnu.

Kane cherche à trouver son androgyne primitif, à former l'unité impossible dans l'inaccessible amour qui lui déchire le cœur et la tue. Elle passe d'un « moi essentiel »¹⁸ puis le démultiplie ainsi que son être pour composer la « symphonie solo »¹⁹. Elle passe d'une psychose individuelle à une psychose interhumaine. De quoi l'homme est-il réellement séparé pour qu'il n'arrive plus à atteindre ou rejoindre l'autre et lui-même ? Ce, avant sa mort.

« On fera taire l'angoisse et la souffrance psychique à coups d'anxiolytiques et d'antidépresseurs, sans même se demander si cette souffrance ne témoigne pas d'une coupure profonde d'avec ses racines et ses sources »²⁰ note Jean-Yves Leloup. Ne s'agit-il pas de la séparation substantielle dont parle et souffre Adamov cherchant toujours l'« alter » [...] celui qui manque »²¹ pour former l'androgyne primitif. Kane cherche sans cesse une unité perdue, et elle tente de le trouver dans l'amour, dans un amour qui est plus fort que la mort. L'auteur met au cœur de son écriture l'homme libre, libre de choisir son appartenance sexuelle. L'hermaphrodisme est un thème qui traverse comme un fil rouge toutes ses pièces.

« C'est cette horreur de la solitude, le besoin d'oublier son *moi* dans la chair extérieure, que l'homme appelle noblement *besoin d'aimer* »²² note Charles Baudelaire. L'amour pour Kane n'est pas une simple envie, il est un besoin vital : « ce besoin vital pour lequel je mourrais / être aimé »²³ dit elle dans « 4.48 Psychose ».

je me mords la langue qui jamais ne peut lui parler
une femme me manque qui n'est jamais née
j'embrasse une femme par delà les ans qui disent
que jamais on ne se rencontrera²⁴.

Le personnage exprime son amour envers son médecin, envers une « femme » qu'il aime et qu'il ne rencontrera jamais. Dans l'image de cet autre, le personnage cherche l'impossible rencontre avec elle-même.

C'est moi-même que je n'ai jamais rencontrée,
dont le visage est scotché au verso de mon esprit²⁵.

« L'amour est plus fort que toute forme de souffrance et qu'est, en fait, la seule réalité tangible

¹⁸ Sarah KANE, *4.48 Psychose*, p. 38.

¹⁹ *Ibid.* p. 52.

²⁰ Marie de HENNEZEL et Jean-Yves LELOUP, *L'Art de mourir, Tradition religieuses et spiritualité humaniste face à la mort aujourd'hui*. Éditions Robert Laffont, S.A., Paris, 1997, p. 21.

²¹ Arthur ADAMOV, *Je... Ils...*, Éditions Gallimard, collection « l'imaginaire », Paris, 1969 (1946, pour « L'Aveu »), p. 27.

²² Charles BAUDELAIRE, *Mon cœur mis à nu*, suivi de *Fusées*, *La Belgique déshabillée*, Édition d'André Guyaux, Gallimard, 1975, 1976 et 1986, p. 114.

²³ Sarah KANE, *4.48 Psychose*, p. 53.

²⁴ Sarah KANE, *4.48 Psychose*, p. 24.

²⁵ *Ibid.* p. 55.

de cette vie, sa seule signification, son objet premier et dernier»²⁶ remarque Marie-Christie Lesage parlant de la dramaturgie de Sarah Kane.

Le mal, la douleur, la souffrance de conscience de ne jamais pouvoir rencontrer sa moitié, de ne jamais pouvoir atteindre l'autre, surmonter cette séparation existentielle et substantielle, de ne jamais arriver à vaincre cette solitude insupportable voilà le drame véritable de l'être contemporain qui se perd dans les autres restant pourtant soi-même. La peur de la mort est présente partout, dans toutes ses pièces. Dans la pièce «Anéantis» Ian témoigne : «J'ai peur de mourir»²⁷. Nous entendons l'auteur qui connaît la Bible et s'y réfère. Kane jusqu'à l'âge de 19 ans a été religieuse, puis elle s'est éloignée du catholicisme. Cependant, dans son écriture, on entend sa connaissance de la Bible et la guerre qui la nourrit: entre foi et religion. L'existence de l'absolu et malgré tout, le refus total de cet absolu sont partie intégrante de son écriture. L'auteur témoigne à travers la parole de Cate «Je crois en Dieu»²⁸ et se contredit dans la parole d'Hyppolyte qui dit «Dieu n'existe pas. Il n'existe pas. De Dieu»²⁹.

A plusieurs reprises, elle évoque la question de la mort et surtout celle du suicide dans la Bible :«Rappelez-vous la lumière et croyez la lumière. Rien n'est plus important»³⁰. Ou encore:

CATE.

C'est mal de se tuer.

IAN.

Non, c'est pas mal.

CATE.

Dieu n'aimerait pas.

IAN.

Il n'y en a pas.

CATE.

Comment tu sais ?

IAN.

Pas de Dieu. Pas de Père Noël. Pas de fées. Pas de forêt.

Rien, putain de rien.

CATE.

Il faut qu'il y ait quelque chose.

IAN.

Pourquoi ?

CATE.

Sinon, ça n'a pas de sens³¹.

Dans ce monde de désespoir, il ne reste rien en quoi croire. Or, croire à quelque chose donne du sens à sa vie car sans croyance, elle n'a plus de sens. «C'est bien l'absence de sens qui caractérise notre monde moderne face à la mort»³² remarque Mari de Hennezel.

²⁶ Marie-Christie LESAGE, *Sarah Kane, dans la souillure du monde*, p. 119.

²⁷ Sarah KANE, *Anéantis*, p. 47.

²⁸ *Ibid.* p. 83.

²⁹ Sarah KANE, *L'amour de Phèdre*, trad. de l'anglais par Séverine Magois, L'Arche, Paris, 2006, p. 58.

³⁰ Sarah KANE, *4.48 Psychose*, p. 38.

³¹ Sarah KANE, *Anéantis*, trad. de l'anglais par Lucien Marchal, Édition L'Arche, Paris, 2010, p. 82.

³² Marie de HENNEZEL et Jean-Yves LELOUP, *L'Art de mourir, Tradition religieuses et spiritualité humaniste face à la mort aujourd'hui*, p. 15.

b) Une parole qui tue, un corps qui souffre

«C'est un théâtre de la conscience qui devrait nous amener à penser non seulement le monde, mais ce qu'il reste encore d'humanité au genre humain»³³.

A propos du théâtre de Sarah Kane et notamment de «4.48 Psychose» Falk Richter a dit dans son interview : «Elle [S.Kane] a détruit le théâtre comme lieu de pure fiction»³⁴.

Le monologue dans 4.48 «devient une poussée de la langue, un souffle fortement lié au corps»³⁵. Comme écrit Minyana «c'est la parole de la survie. C'est la parole du jaillissement, du cri, de l'angoisse»³⁶. Cette parole solitaire et souffrante se situe entre la remémoration et l'oubli, entre la folie et la raison. Notons bien qu'il ne s'agit pas uniquement d'un discours de folie, mais surtout et avant tout d'un témoignage intime et cosmique, témoignage d'une solitude et d'une séparation insupportable dans laquelle elle se trouve toute seule à témoigner son chagrin, ses souffrances. Néanmoins, avec cette intimité, sa parole reste impersonnelle et collective. «J'écris pour les morts» dit Kane car «[...] seuls ceux qui sont mort disent la vérité»³⁷ rajoute Baudelaire. «[J'écris] pour ceux qui ne sont pas nés» témoigne Kane «car c'est à leur pareils [aux enfants³⁸] qu'appartient le royaume des cieux»³⁹ nous murmure la Bible.

«La pulsion au monologue tient dans le drame moderne de l'*anamnèse provoquée* [...]. Le sujet monologuant se définit alors comme l'exacte opposé du personnage des dramaturgies traditionnelles : sa qualité principale n'est point d'agir mais de se remémorer»⁴⁰ note Jean-Pierre Sarrazac. Toute la pièce «4.48 Psychose» est une sorte de «remémoration» d'un moi qui est encore vivant et observe sa propre mort, se regarde mourir. «[...] la tension électrique poussant à la réplique et à une progression»⁴¹ comme désignée par Lehmann, n'est plus au cœur du drame contemporain. Elle se situe désormais à l'intérieur du personnage, en particulier au moment du monologue, quand celui-ci est seul (même parmi les autres) face à un monde de violence.

Le problème de la communication plus dramatiquement encore dérive vers une pathologie extrême voire la mort.

Sarah Kane dans son théâtre évoque la souffrance de ne pas pouvoir communiquer, parler avec celui qui est aimé. Cette impossibilité est égale à la mort:

je me mords la langue qui jamais ne peut lui parler⁴²

George Orwell dans son roman «1984» révèle l'idée que le fait de supprimer le vocabulaire revient à diminuer le champ de la pensée de l'être humain et ce dernier n'arrive plus à communiquer ni avec lui-même ni avec l'autre. Le minimalisme du vocabulaire qui est propre à l'écriture contemporaine vient davantage nous montrer le malaise insurmontable de l'homme

³³ Marie-Christie LESAGE, *Sarah Kane, dans la souillure du monde*, p. 120, 111-120.

³⁴ Interview de Falk Richter avec Peter Laudenbach, TIP, décembre 2001.

³⁵ Philippe MINYANA, in *Poétique du drame moderne et contemporain*, dirigé par Jean-Pierre Sarrazac, Louvain-la-Neuve, Études théâtrales, 2001, p. 75.

³⁶ *Ibid.* p. 75.

³⁷ Charles BAUDELAIRE, *Mon cœur mis à nu*, suivi de *Fusées, La Belgique déshabillée*, p. 103.

³⁸ Ceux qui ne sont pas nés, on les considère comme les enfants.

³⁹ *Matthieu 19:14*, LA SAINT BIBLE, *traduction œcuménique, Édition intégrale*, Les Éditions du cerf, Paris, 1988.

⁴⁰ Jean-Pierre SARRAZAC, *L'Avenir du drame*, Éditions de l'Aire, Lausanne, 1981, p. 128.

⁴¹ Hans-Thies LEHMANN, *Le Théâtre postdramatique*, Édition L'Arche, Paris, 2002, p. 203.

⁴² Sarah Kane, *4.48 Psychose*, trad. de l'anglais par Évelyne Pieiller, L'Arche, Paris, 2001, p. 25.

d'aujourd'hui. Cet homme perd de plus en plus ses mots n'ayant plus la possibilité de dire l'essentiel. Et ainsi le silence prend une autre tournure: désormais le silence est un moyen de «communication».

Dire ou ne pas dire, exprimer un sentiment ou le taire, être avec l'autre dans l'échange ouvertement reste un choix. Les auteurs contemporains et notamment Sarah Kane dépeignent les personnages (ils traitent donc de l'humain) dans leur malaise et leur incapacité à échanger. Ils ne sont pas capable de choisir et subissent l'autre comme eux-mêmes, ils sont donc «seuls ensemble». De par l'attente, des répétitions des mêmes phrases, du silence criant, du vocabulaire pauvre, de par les mensonges..., tout devient le moyen de communication. La mort et la vie à leur tour se confondent. Les notions perdent leur identité et nous ne savons plus qui est mort ou vivant et le dialogue qui doit se produire lorsque le personnage veut qu'il se fasse retourne au néant (un part sans rien dire, d'autres parlent seuls en présence de(s) autre(s)...).

Le 4.48 de Kane est un mouvement de la pensée et le processus de pensée au moment de la naissance du mot.

Je n'imagine pas
(clairement)
qu'une âme au monde
pourrait
voudrait
devrait
ou voudra⁴³.

La plume de Kane capte chaque mouvement de sa pensée et observe le mot qui est en train de se suicider comme son âme souffrante. Tout est lié au suicide : la vie, la pensée, la douleur, la souffrance, les mots. Son désaccord avec le corps est un autre motif présent dans son théâtre de nudité, où le corps humain se fait «*violé par l'une des VOIX*»⁴⁴. Toute son écriture passe par une violence contre le corps pour souligner encore plus la violence morale et la souffrance de l'esprit que l'homme subit. L'auteur met en jeu le corps, qui dans sa nudité cherche sa voix et fait raisonner une voix en perpétuelle recherche de son corps souffrant. « Vous croyez qu'il est possible de naître dans le mauvais corps? »⁴⁵, une question ouverte qui revient dans une conversation dans «*Purifiés*» autrement :

GRAHAM
Qu'est ce que tu changerais ?
GRACE
Mon corps⁴⁶.

Cette écriture nous donne à voir une image où l'âme veut se débarrasser de son corps, où l'être veut sortir de son enveloppe.

«*Le corps de GRAHAM se tétanise sous le choc qui lui brûle des bouts de cerveau*»⁴⁷.

«*Il plaque CARL au sol et lui coupe les pieds*»⁴⁸.

«*GRAHAM est assis, immobile, sous le corps qui se balance*»⁴⁹.

⁴³ Sarah KANE, *4.48 Psychose*, p. 29.

⁴⁴ Sarah KANE, *Purifiés*, p. 57.

⁴⁵ Sarah KANE, *4.48 Psychose*, p. 21.

⁴⁶ Sarah KANE, *Purifiés*, p. 47.

⁴⁷ *Ibid.* p. 63.

⁴⁸ *Ibid.* p. 65.

⁴⁹ *Ibid.* p. 79.

«Il peuvent t'enlever la vie, mais sans te donner la mort»⁵⁰.

«GRACE touche les organes génitaux qu'on lui a cousus»⁵¹.

«TINKER sort une grande paires de ciseaux et coupe la langue de CARL»⁵².

«Il prend CARL par le bras et lui coupe les mains»⁵³.

«Une fois qu'il a terminé, THESEE lui [STROPHE] tranche la gorge»⁵⁴.

«FEMME 2 lui tranche les organes génitaux»⁵⁵.

«THESEE se tranche la gorge et se vide de son sang»⁵⁶.

Son corps appelle un autre corps pour exister, mais puisque tous ses appels sont condamnés à l'échec, ce corps va se pendre afin de retrouver sa liberté dans l'air. Il est plutôt rare qu'une femme se suicide par pendaison. Cette forme de suicide est un acte plus masculin. La femme, en général, « n'abîme » pas son corps. Kane, fait mourir ses personnages de manière violente et se suicide en violentant son corps. La pendaison est le moyen de se séparer physiquement avec la terre. Suspendu, le corps se trouve entre terre et ciel, dans l'air, où l'on peut avoir l'impression que le corps vole. Sarah Kane théâtralise la mort et la violence. Elle garde à son tour, l'idée du théâtre dans le théâtre et dédramatise ainsi la mort.

«s'il vous plaît levez le rideau»⁵⁷.

L'autre, celui qui manque, celui qui n'est pas moi, celui qui restera toujours l'autre : voilà le drame de la séparation qui hurle au travers de son théâtre, à travers le monologue du personnage qui cherche sa complétude. Kane touche au drame substantiel de l'être humain.

«Mais rien ne peut remplir ce vide-là dans mon cœur»⁵⁸.

Ce témoignage de Kane vient compléter la parole d'Adamov qui dit : «Si je n'étais pas séparé, je ne dormirai pas à chaque instant de ce lourd sommeil entrecoupé des râles du plus obscur remords. Je n'irai pas ainsi les yeux vides, le cœur lourd de désir»⁵⁹.

Pour Sarah Kane la vie se situe entre l'amour et la mort. Il lui faut choisir entre ces deux axes. «Aime-moi ou tu-moi»⁶⁰ voilà la phrase qui résume parfaitement non seulement son écriture mais aussi sa nature contradictoire.

Dans le théâtre de l'homme séparé, il est question de la solitude perpétuelle qui prédomine sur tout et sur tous. Une solitude et une séparation qui produisent la souffrance. Mais ce n'est pas une souffrance qui se manifeste au premier degré, c'est une blessure cicatrisée, mais ouverte en même temps. La douleur est trop forte pour l'exprimer. Le personnage du théâtre contemporain est en distance avec tout ce qui l'entoure et surtout avec lui-même. Même avec son deuil il se trouve en distance et cette distance lui permet de se soustraire aux réflexions psychologiques comme telles. Une énorme distance est aussi présente entre le personnage et sa parole, car il n'est pas forcément ce qu'il dit, comme le remarque Jean-Pierre Ryngaert:

⁵⁰ *Ibid.* p. 65.

⁵¹ *Ibid.* p. 81.

⁵² *Ibid.* p. 33.

⁵³ *Ibid.* p. 51.

⁵⁴ Sarah KANE, *L'amour de Phèdre*, p. 70.

⁵⁵ *Ibid.* p. 70.

⁵⁶ Sarah KANE, *L'amour de Phèdre*, p. 72.

⁵⁷ Sarah KANE, *4.48 Psychose*, p. 56.

⁵⁸ *Ibid.* p. 26.

⁵⁹ Arthur ADAMOV, *Je... Ils...*, Éditions Gallimard, collection «l'imaginaire», Paris, 1969 (1946, pour «L'Aveu»), p. 27.

⁶⁰ Sarah KANE, *Purifiés*, p. 62.

«La parole n'est plus nécessairement énoncée par un personnage construit, à l'identité repérable. Ça parle toujours mais l'on ne sait pas toujours d'où ça vient, faute de repères sociaux, psychologiques, ou simplement d'identité affichée»⁶¹.

D'où vient justement cette image d'absence, de distance, d'isolement ou hors de la réalité. La parole ne calmera pas la douleur des personnages, au contraire, chaque mot prononcé est une nouvelle séparation, chaque retour est le rappel d'un nouvel abandon. Ils vont rentrer pour repartir, parler pour se taire, mourir pour revivre, partir pour revenir, chacun à sa façon et à sa manière, chacun à son rythme. Et ce cercle rond n'a pas d'issue de secours, c'est le huis clos, où on peut citer Jean-Paul Sartre «Pas besoin de gril, l'enfer c'est les autres».

ՍՈԼՈ-ՍԻՄՖՈՆԻԱՆ ՍԱՌԱ ՔԵՅՆԻ ԴՐԱՄԱՏՈՒՐԳԻԱՅՈՒՄ

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Ս. Լ. (Ֆրանսիա, ք. Լիոն)

Ամփոփում

Ժամանակակից անգլիացի գրող Սառա Քեյնի դրամատուրգիան անդադար վերսկսվող և անվերջ կրկնվող ինքնասպանության հաջողված կամ չհաջողված շարունակական փորձ է: Խոսքը հոգու, նաև մարմնականի ինքնասպանության մասին է: Սառա Քեյնը մահվան, անհաղթահարելի մենության, բաժանման դրամայի և մահաբեր սիրո երգիչ է: Նրա հերոսների համար բռնությամբ լցված այս աշխարհից ազատվելու միակ ելքը մահն է: Երբ տառապանքը մարմնի և հոգու համար դառնում է անդիմադրելի, նրանց ճիշդ վերածվում է լռության, և վրա է հասնում սոլո-սիմֆոնիան: Հեղինակի համար մահը վերջին հանգրվանը չէ, դրանից այն կողմ կա մի տարածություն, որտեղ մահը ամեն բանի ավարտը չէ: Դրա փոխարեն ոչինչ չի կարող լցնել տիեզերական այդ դատարկությունը, որին դատապարտված են թե՛ Քեյնի հերոսները և թե՛ հենց ինքը՝ հեղինակը: Այդ անհատակ դատարկության վրա էլ Սառա Քեյնի դրամատուրգիան հնչում է որպես սոլո-սիմֆոնիա:

СОЛО-СИМФОНИЯ В ДРАМАТУРГИИ САРЫ КЕЙН

ХАЧАТРЯН С. Л. (Франция, г. Лион)

Резюме

Театр современного английского драматурга Сары Кейн – это бесконечно повторяющаяся попытка удавшегося или неудавшегося самоубийства. Основу ее драматургии составляет соло-симфония. В одном случае речь идет о самоубийстве

⁶¹Jean-Pierre RYNGAERT, *Lire le théâtre contemporain*, Édition Armand Collin, Paris, 2007, p. 105.

души, вбирающей в себя все души, в другом—самоубийстве тела, которое символизирует тела всех людей. Сара Кейн воспевает смерть, непреодолимое одиночество, драму разлуки и любовь, несущую смерть. Смерть для ее героев является единственным выходом в погрязшем в жестокости мире. Когда тело и душа перестают сопротивляться страданию, крик переходит в молчание, и тогда наступает соло-симфония. Для автора смерть не является последним пристанищем, по ту ее сторону существует пространство, где смерть не является концом всего. В этом мире ужасов у человека могут отнять жизнь, взамен не дав даже смерти.

Ничто не может заполнить эту космическую пустоту, на которую обречены как герои автора, так и сама автор.

В этой бездонной пустоте драматургия Сары Кейн звучит как соло-симфония.

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԾՈՎՈՎ ՀԱՓՇՏԱԿՎԱԾԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ

(ծննդյան 200-ամյակին)

ԱՂԱՍՅԱՆ Ա. Վ.

Հովհաննես Այվազովսկի - Անձնանկար, 1874

Հովհաննես Այվազովսկին (1817–1900) հայազգի առաջին նկարիչն էր, որի անունը դեռ իր կենդանության օրոք միջազգային լայն ճանաչում գտավ, և որի լավագույն կտավները դասվեցին համաշխարհային կերպարվեստի պատմության մեջ երբևէ ստեղծված առավել նշանակալից երևույթների շարքին։ Նա գեղարվեստական նոր մակարդակի բարձրացրեց ծովանկարի ժանրը, թեև իր ստեղծագործական երկարատև ու արգասավոր կյանքի ընթացքում, ծովային բազմաթիվ տեսարաններից և ծովամարտերից բացի, վրձնել է նաև “ցամաքային” արևաշող և ձմեռային սառնաշունչ բնանկարներ, դիմանկարներ ու անձնանկարներ, կենցաղային մոտիվներով, բիրյիական և պատմական թեմաներով ու կերպարներով ներշնչված պատկերներ։

Այվազովսկին նկարչության ասպարեզ մտավ ուշ ռոմանտիզմի դարաշրջանում և մինչև վերջ հավատարիմ մնաց այդ ուղղությանը՝ չտարվելով եվրոպական և ռուսական արվեստում ու գրականության մեջ ժամանակի ընթացքում տարածում գտած նոր հոսանքներով: Թերևս դա էր պատճառներից մեկը, որ XIX դ. վերջին քառորդին հանդես եկած երիտասարդ քննադատներից ոմանք, օրինակ՝ «ազատ արվեստի» ջատագով, գեղապաշտ նկարիչ և արվեստաբան Ալեքսանդր Բենուան, նրան համարեցին գաղափարական ու գեղագիտական հրատապ պահանջներին այլևս չհամապատասխանող, ժամանակավրեպ արվեստագետ¹:

Սակայն ռուսական արվեստի և գրականության նկարչին ճանաչած, նրա ստեղծագործական ուղուն հետևած առաջադեմ գործիչներից շատերը՝ Իվան Կոնյուկը, Ալեքսեյ Վենեցիանովը, Օրեստ Կիպրենսկին, Վասիլի Ժուկովսկին, Միխայիլ Գլինկան, Վիսարիոն Բելինսկին, Վլադիմիր Ստասովը, Անտոն Ռուբինշտեյնը, Իվան Կրամսկոյը, իսկ ավելի ուշ՝ Ֆեոդոր Դոստոևսկին, Բյա Ռեպինը, Անտոն Չեխովը և ուրիշներ, Այվազովսկու ստեղծագործության հանդեպ ունեցած դրական կամ բացասական վերաբերմունքով հանդերձ, բարձր են գնահատել նրա դերն ու վաստակը ռուսական կերպարվեստի զարգացման գործում:

XIX դարի վերջին և, հատկապես, 1900-ական թվականներին, երբ ռուսական արվեստում ու գրականության մեջ սկիզբ առավ և տարածում գտավ ռոմանտիզմից բխող սիմվոլիստական հոսանքը, Այվազովսկու ստեղծագործության նկատմամբ հետաքրքրության նոր ալիք բարձրացավ: Հենց այդ ժամանակ՝ 1901-ին, նկարչի մահից մեկ տարի անց, ընթերցողների սեղանին դրվեց ծովանկարչին նվիրված առաջին մենագրությունը²: Այսօր էլ չի նվազել հետաքրքրությունը Այվազովսկու՝ ժամանակի փորձությունը բռնած և արդեն վաղուց դասականացած արվեստի հանդեպ: Նրա լավագույն կտավները կայուն պահանջարկ ունեն գեղարվեստական շուկայում, անընդհատ հանվում են աճուրդի ու վաճառվում աստղաբաշխական գներով:

Այվազովսկին Ռուսաստանում և արտասահմանում շուրջ 125 անհատական ցուցահանդես է ունեցել: Նա ընտրվել է Հռոմի, Ֆլորենցիայի, Փարիզի, Ամստերդամի և Շտուտգարտի գեղարվեստի ակադեմիաների պատվավոր անդամ: Նրան պետական բարձրագույն աստիճանների շքանշաններ ու մեդալներ են շնորհել Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Օսմանյան կայսրության և այլ երկրների իշխանությունները:

Նկարչի ստեղծագործություններից շատերը դիտողին գրավում են ոչ միայն տեխնիկական անթերի վարպետությամբ, այլև բանաստեղծական տրամադրությամբ, ռոմանտիկական ոգով ու շնչով, դրամատիկական խոր ապրումներով: Այվազովսկու՝ ծովային աղետաբեր, առաջին հայացքից անելանելի թվացող

¹ Տե՛ս, օրինակ, **Бенуа А.Н.** История русской живописи в XIX веке, СПб., 1902, с. 201-202.

² Տե՛ս **Кузьмин Н.Н.** Воспоминания о профессоре И.К. Айвазовском, СПб., 1901.

տեսարաններում անգամ կա ելքի, փրկության որևէ ակնարկ՝ լինի դա մոայլ ամպերը ձեռքով արևի շողը, օդում ոչնչից գոյացող ծիածանը կամ էլ փարոսի ընդ-ադոս լույսը...

Հովհաննես Այվազովսկին ծնվել է 1817 թ. հուլիսի 17-ին Թեոդոսիայում՝ XIX դ. սկզբին Բուկովինայից³ Ղրիմ եկած և Հռիփսիմե անունով հայուհու հետ ամուսնացած մանրավաճառ Կոստանդին (Գևորգ) Գրիգորի Գայվազովսկու (Այվազյան) բազմազավակ՝ երեք տղա ու երկու աղջիկ լույս աշխարհ բերած և տեղի հայկական Ս. Սարգիս եկեղեցում նրանց կնքած ընտանիքում⁴: Հովհաննեսը երրորդ որդին էր՝ հետագայում Հայ առաքելական եկեղեցու արքեպիսկոպոս Գաբրիելից և միջնեկ եղբորից՝ Գրիգորից հետո:

Նախնական կրթությունը նա ստացել է նույն եկեղեցուն առնթեր ծխական դպրոցում, որտեղ սովորել է հինգ տարի՝ 1825-1830 թթ.: Հովհաննեսն ուշիմ ու շնորհալի երեխա էր՝ արդեն այդ տարիքում նա ինքնուրույն սովորեց ջութակ նվագել և սկսեց նկարել: Հրաշամանուկ տղայի նկարչական ընդունակություններին ուշադրություն դարձրեց Թեոդոսիայի ճարտարապետ Յակով Կոխը, որը նրան նկարչության առաջին դասերը տվեց: Նրանով հետաքրքրվեց նաև Թեոդոսիայի քաղաքագլուխ Ալեքսանդր Կազնաչենը⁵, որի միջնորդությամբ 1830-ին 13-ամյա Հովհաննեսն ուսումը շարունակեց Միսֆերոպոլի ռուսական գիմնազիայում: Շուտով հովանավորները որոշեցին պատանուն ուղարկել Պետերբուրգ՝ Գեղարվեստի կայսերական ակադեմիայում նրան կրթելու համար: Այդ նպատակով Ա. Կազնաչենը Գեղարվեստի ակադեմիայի նախագահ Ալեքսեյ Օլենինին ծանոթացրեց Այվազովսկու գծանկարներին, որոնց առիթ ունեցան ծանոթանալու նաև արքունյաց նախարար, իշխան Պյոտր Վոլկոնսկին, ապա և ինքը՝ Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ Առաջինը: Արդյունքում՝ վերջինիս «բարձրագույն բարեհաճ թույլտվությամբ» 1833 թ. հուլիսի 22-ին 16-ամյա Հովհաննեսը դարձավ Գեղարվեստի ակադեմիայի սան՝ ուսման անցնելով ռուս անվանի գեղանկարիչ, պրոֆեսոր Մաքսիմ Վորոբյովի ղեկավարած բնանկարի դասարանում:

³ Նշված ժամանակաշրջանում Բուկովինան ընդգրկված էր Ավստրո-Հունգարական կայսրության կազմում: Ներկայումս այդ երկրամասի հյուսիսային հատվածը պատկանում է Ուկրաինային, իսկ հարավայինը՝ Ռումինիային:

⁴ Նույն եկեղեցու չափաբերական մատյանում արվել է ապագա ծովանկարչի ծննդյան մասին վկայող հետևյալ գրությունը. «Գևորգ Այվազյանի որդի Հովհաննեսը» (мѣ'у Айвазовский. Документы и материалы, Е., 1967, с. 9):

⁵ Կազնաչեն Ալեքսանդր Իվանի (1788-1880) – Թեոդոսիայի քաղաքագլուխ (1827-ից), Տավրիայի նահանգապետ (1829-ից), իսկական գաղտնի խորհրդական (1834-ից), Տավրիայի ազնվականության նահանգային պարագլուխ (1845-ից), Օդեսայի քաղաքագլուխ (1848-ից), սենատոր՝ Ռուսական կայսրության պետական իշխանության և օրենսդրության բարձրագույն մարմնի անդամ (1854-ից): Այվազովսկին Կազնաչենին պատկերող մի քանի դիմանկարներ է ստեղծել: Վերջինիս մահից հետո նկարչի նախագծով և նրա անձնական միջոցներով Թեոդոսիայում նախկին քաղաքապետի հիշատակը հավերժացնող ցայտաղբյուր է կառուցվել:

Այվազովսկին, որպես օգնական, առժամանակ աշխատում է Նիկոլայ Առաջինի հրավերով Ֆրանսիայից ժամանած ծովանկարիչ Ֆիլիպ Տանների արվեստանոցում: Սակայն, չհանդուրժելով վերջինիս ամբարտապան բնավորությունը, նա հեռանում է՝ վերադառնալով Մ. Վորոբյովի մոտ, ապա մտնում մարտանկարի դասարան, որի ղեկավարն էր Սանկտ Պետերբուրգում բնակություն հաստատած գերմանացի գեղանկարիչ, պրոֆեսոր Ալեքսանդր Ջաուերվեյդը: Այդ ժամանակ ստեղծված «Ծովափը գիշերով» (1837), «Յալթա» (1838), «Հին Թեոդոսիան» (1839), «Լուսնկա գիշեր Գուրգուֆում» (1839) կտավները վկայում են, որ պատանի նկարիչը ոչ միայն լրջորեն ուսումնասիրել է իր ուսուցիչների՝ Մաքսիմ Վորոբյովի և Ալեքսանդր Ջաուերվեյդի, այլև ռուս ականավոր բնանկարիչ, բացօթյա նկարչության գերագանգ վարպետ Միլվեստր Շչեդրինի ստեղծագործությունները⁶:

Սանկտ Պետերբուրգում սովորելու ժամանակ Այվազովսկին նամակագրական կապ է պահպանել իր «հոգեհոր»՝ Ալեքսանդր Կազնաչենի հետ, որի երաշխավորությամբ հաճախել է Պետերբուրգի ազնվականներից շատերի տները, որտեղ հավաքվում էր ժամանակի ռուս մտավորականության ընտրանին: Այդ հավաքների ընթացքում, ներկաների խնդրանքով, Այվազովսկին արևելյան բնորոշ դիրքով՝ երաժշտական գործիքը ձախ ծնկին հենած, ջութակ է նվագել, երբեմն էլ նվագն ուղեկցել երգեցողությամբ: Հավաքներից մեկին մասնակցած ռուս կոմպոզիտոր Միխայիլ Գլինկան իր «Ռուսլան և Լյուդմիլա» նշանավոր օպերայում օգտագործել է Այվազովսկու կատարմամբ հնչած լեզգինկայի մեղեդին ու թաթարական երկու եղանակ⁷: Այվազովսկին երջանիկ առիթ է ունեցել ծանոթանալու նաև հանճարեղ բանաստեղծ Ալեքսանդր Պուշկինի ու նրա տիկնոջ՝ գեղեցկուհի Նատալյա Գոնչարովայի հետ: Հանդիպումը կայացել է 1836-ին՝ Սանկտ Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիայի տարեկան ցուցահանդեսի սրահներում⁸: Դրանից մեկ տարի անց Ա.Ս. Պուշկինի ողբերգական մահվան լուրը խորապես վշտացրել է նկարչին, որն իր ուշ շրջանի ստեղծագործության մեջ հաճախ է անդրադարձել բանաստեղծի կերպարին⁹:

Այվազովսկու ստեղծագործական կյանքում կարևոր նշանակություն ունեցավ նրա հանդիպումը Կարլ Բրյուլլովի հետ: «Պոմպեյի վերջին օրը» (1833)

⁶ Պահպանվել են այդ տարիներին Հովհաննես Այվազովսկու ձեռքով կատարված՝ Միլվեստր Շչեդրինի կտավներն ընդօրինակող, նմանահանող աշխատանքներից մի քանիսը:

⁷ См у Глинка М.И. Литературное наследие, т. 1, М., 1952, с. 180.

⁸ См у Барсамов Н.С. Айвазовский, М., 1962, с. 21.

⁹ Հովհաննես Այվազովսկու՝ Ա.Ս. Պուշկինի հիշատակին ու նրա կերպարին նվիրված ստեղծագործություններից հայտնի են «Պուշկինը լեռներում: Արևամուտ» (1877), «Պուշկինն Այու-Դադի լեռների մոտ» (1880), «Պուշկինի հրաժեշտը Սև ծովին» (1887, բանաստեղծի կերպարն այս նկարում, Այվազովսկու խնդրանքով, վրձնել է Բյա Ռեպինը), «Պուշկինը ծովափին» (անթվակիր), «Պուշկինի հրաժեշտը ծովին» (1897), «Պուշկինը և Մարիա Ռանսկայան ծովափին» (անթվակիր, հայտնի է նաև այդ նույն նկարի հեղինակային կրկնությունը), «Պուշկինն Այ-Պետրիի գագաթին (Արևածագ)» (անթվակիր) և «Պուշկինը Գուրգուֆի լեռների մոտ» (1899) յուղաներկ կտավները:

հանրահայտ կտավն արդեն ավարտած՝ դեռ երիտասարդ, բայց արդեն լայն համբավ ձեռք բերած նկարիչը նոր էր վերադարձել Իտալիայից, և Սանկտ Պետերբուրգի Գեղարվեստի կայսերական ակադեմիայի ուսանողներից շատերն էին ձգտում հայտնվել նրա ղեկավարած՝ բնանկարի, դիմանկարի և պատմանկարի միացյալ դասարանում: Հովհաննես Այվազովսկին, ի տարբերություն իր հասակակիցներ և դասընկերներ Ադաթոն Հովնաթանյանի և Մովսես Մելիքովի (Մելիքյանց), չի աշակերտել Բրյուլլովին, բայց հաճախ է շփվել նրա հետ՝ արժանանալով վերջինիս բարձր գնահատականին ու բարեհաճ վերաբերմունքին¹⁰: Բրյուլլովն առաջինը նկատեց, որ Այվազովսկու հետագա ուսումը Գեղարվեստի ակադեմիայում այլևս նրան ոչինչ չի տալու: Այդ իսկ պատճառով նա ակադեմիայի կառավարման խորհրդին դիմեց երիտասարդ նկարչի ուսման ժամկետը երկու տարով կրճատելու և նրան ակադեմիայի հաշվին արտասահման գործուղելու առաջարկով՝ առավել ևս, որ Այվազովսկու “Ֆիննական ծովածոցի անդորրը” (1837) կտավն ակադեմիական հերթական ցուցահանդեսում արժանացել էր առաջին աստիճանի ոսկե մեդալի¹¹, ինչը հեղինակին արտասահմանում կատարելագործվելու իրավունք էր տալիս: Սակայն, հաշվի առնելով վերջինիս պատանի տարիքը, նրան 1838-ին արտասահմանի փոխարեն գործուղեցին Ղրիմ:

Մեկ տարի անց, որպես նկարիչ, Այվազովսկին մասնակցել է Սնձուկյան նավատորմի կովկասյան արշավանքներից մեկին: Ռազմանավի վրա նա ծանոթացել է ռուս ապագա ծովակալներ ու փոխծովակալներ Միխայիլ Լազարևի, Պավել Նախիմովի, Վլադիմիր Կոռնիլովի, Ալեքսանդր Պանֆիլովի և Վլադիմիր Բստոմինի հետ, որոնց ընկերակցել է երկար տարիներ:

Վերադառնալով Պետերբուրգ՝ Այվազովսկին արժանացել է 14-րդ դասի նկարչի (այն է՝ “դասային նկարչի”) կոչման: Սանկտ Պետերբուրգի կայսերական ակադեմիայում ուսումն ավարտած երիտասարդին վերջապես արտոնել են պետության հաշվին վեց տարի ժամկետով մեկնել Եվրոպա:

1840 թ. հուլիսին Այվազովսկին արդեն Իտալիայում էր, որտեղ նա հնարավորություն ստացավ ուսումնասիրելու և ընդօրինակելու իտալացի հին վարպետների աշխատանքները: Բայց ինքն էլ շարունակ աշխատում, ստեղծագործում էր: Հռոմի Գրիգոր XVI պապը տեսնում է նրա նորաստեղծ նկարներից մեկը՝ Գիրք Ծննդոցի տողերով ներշնչված, տիեզերական խավարում կիսաթափված և աստվածային լույսից գոյացող անկարգ ջրերը գեղարվեստական արտա-

¹⁰ Հենց Բրյուլլովի խորհրդով է ռուս անվանի արձակագիր և բանաստեղծ Նեստոր Կուկոլնիկը երիտասարդ ծովանկարչի մասին դրվատական մի շարք հոդվածներ գետնելի իր խմբագրությամբ Սանկտ Պետերբուրգում 1837-1838 և 1840-1841 թթ. լույս տեսած “Художественная газета” կիսամյա թերթում:

¹¹ Մինչ այդ՝ 1835-ին, “Ծովեզերքի տեսարան Սանկտ Պետերբուրգի մերձակայքում” էտյուդի համար 18-ամյա Այվազովսկուն շնորհվել էր արծաթե մեդալ, իսկ մեկ տարի անց նա արժանացել էր երկրորդ աստիճանի ոսկե մեդալի:

հայտիչ ձևերով պատկերող «Քառս (Աշխարհի արարումը)» (1841) կտավը, հավանում և այն գնելու ցանկություն հայտնում: Նկարիչը հրաժարվում է առաջարկված գումարից և աշխատանքը պարզապես նվիրում կաթոլիկ եկեղեցու հոգևոր առաջնորդին¹²: Ի պատասխան դրան՝ վերջինս Այվազովսկուն արժանացնում է ոսկե մեդալի: Ասում են, թե Այվազովսկու հետ Վենետիկում ծանոթացած ռուս մեծ գրող Նիկոլայ Գոգոլը, լսելով այդ պատմությունը, բացականչել է. «Փա՛ռք քեզ, Վանյա, փոքրիկ մարդ, դու Նեայի ափերից եկար Հռոմ և անմիջապես «Քառս» բարձրացրեցիր Վատիկանում...»¹³:

Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում Այվազովսկին հանդիպում է ավագ եղբորը՝ հայ Մխիթարյանների միաբանության անդամ Գաբրիել Այվազովսկուն, որը Թեոդոսիայից Վենետիկ էր մեկնել դեռ 1826-ին, և որին Հովհաննեսը վաղուց չէր տեսել: Այստեղ է ստեղծվում ծովանկարչի «Մխիթարյան հայրերը Ս. Ղազար կղզում: Վենետիկ» (1843) յուղաներկ կտավը:

Բտալիայում Այվազովսկին մտերմանում է ռուս տաղանդավոր գեղանկարիչ Ալեքսանդր Իվանովի հետ, որն այդ տարիներին դեռ շարունակում էր աշխատել «Քրիստոսի հայտնությունը ժողովրդին» (1836-1857) մեծակտավ, բազմաֆիգուր ստեղծագործության վրա: Այվազովսկու՝ 1841-ին Հռոմում բացված ցուցահանդեսի մասին հիացմունքով են գրում տեղի թերթերը, իսկ մեկ տարի անց Նեապոլում ու Վենետիկում կայացած ցուցահանդեսները տեսնելու համար մարդիկ ժամերով հերթ են կանգնում¹⁴: Երիտասարդ ծովանկարչին ողջունում և իտալերենով գրված բանաստեղծություն է նվիրում ռոմանտիկ բնանկարի խոշորագույն վարպետներից մեկը՝ Հռոմում բնակվող անգլիացի գեղանկարիչ Ուիլյամ Թյորները¹⁵: Շատերն են այցելում Այվազովսկու արվեստանոց ու նրան պատվերներ տալիս: Այդ ժամանակ են ստեղծվել նրա վաղ շրջանի առավել հիշարժան պատկերները՝ «Նեապոլի ծովածոցը» (1841), «Նեապոլի ծովածոցը լուսնակ գիշերով: Վեզուվ» (1841), «Վենետիկյան ծովալճակի տեսարանը» (1841), «Նեապոլի փարոսը» (1842), «Վենետիկը» (1842) և այլն:

Հռոմում և Վենետիկում են կատարվել ծովանկարչին պատկերող առաջին դիմանկարները, որոնցից մեկը (աթոռին նստած, ժպտացող) ռուս անվանի գեղանկարիչ, Ալեքսեյ Վենեցիանովի և Կարլ Բրյուլլովի աշակերտ Ալեքսեյ Տիրանովի՝ այժմ Մոսկվայի Տրետյակովյան պատկերասրահում պահվող յուղանկարն է,

¹² Հետագայում Հռոմի Լևոն XIII պապը նկարչի վերոհիշյալ աշխատանքն ընծայել է Վենետիկի հայ Մխիթարյանների միաբանությանը, որտեղ էլ այն պահվում է մինչ օրս: 1864-ին Այվազովսկին վրձնել է համանուն մեկ այլ կտավ, որը ներկայումս գտնվում է Սանկտ Պետերբուրգի Ռուսական թանգարանում:

¹³ Տե՛ս Кузьмин Н.Н. Воспоминания о профессоре И.К. Айвазовском, с. 25.

¹⁴ Տե՛ս Սարգսյան Մ., Հովհաննես Այվազովսկի, Ե., 1967, էջ 8-9:

¹⁵ Թյորների բանաստեղծության իտալերեն բնօրինակը և դրա ռուսերեն ազատ թարգմանությունը տե՛ս Иван Константинович Айвазовский и его художественная XLII-летняя деятельность (1836-1878) [Русская старина. Ежемесячное историческое издание, т. XXII, СПб., 1878 (девятый год), с. 431].

երկուսը (ցլամարտիկի բնորոշ զգեստով) Այվազովսկու ակադեմիական դասընկեր, շնորհալի գեղանկարիչ, վաղամեռիկ Վասիլի Շտերնբերգի ջրաներկ աշխատանքներն են, իսկ չորրորդը (արևելյան տիրակալի տեսքով ու տարագով, կիսապառկած դիրքով) իտալական մատիտով արված գծանկար է, որի հեղինակը Սանկտ Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիայի շրջանավարտ, Ռուսաստանում երկար տարիներ աշխատած իտալացի նկարիչ Միխայիլ (Միքելանջելո) Սկոտտին է¹⁶:

Իր եվրոպական “հաղթարշավը” Այվազովսկին 1843-1844 թթ. շարունակում է Ֆրանսիայում, Անգլիայում ու Նիդերլանդներում: Աննախադեպ հաջողություն է ունենում Լուվրի սրահներում նկարչի կազմակերպած ցուցահանդեսը¹⁷, իսկ Գեղեցիկ արվեստների ֆրանսիական ակադեմիան նկարչին ոսկե մեդալ է շնորհում:

Չսպասելով իր վեցամյա գործուղման ավարտին՝ ժամկետից երկու տարի շուտ՝ 1844-ին, Այվազովսկին վերադառնում է Սանկտ Պետերբուրգ և անմիջապես արժանանում Գեղարվեստի կայսերական ակադեմիայի իսկական անդամի կոչմանը¹⁸: Նույն թվականին նա նշանակվում է Ռուսաստանի գլխավոր ծովային շտաբի նկարիչ՝ Ծովային նախարարության համազգեստ կրելու իրավունքով: Նրա կտավներից շատերը, մասնավորապես՝ Բալթիկ ծովի ռուսական ռազմական նավակայանների տեսարանները, այսուհետև սկսում են զարդարել ոչ միայն բարձրաստիճան ազնվականների տները, այլև կայսերական պալատներն ու նստավայրերը:

1845-ի գարնանն Այվազովսկին ռուս անվանի ծովագնաց և աշխարհագրագետ, ապագա ծովակալ և Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի նախագահ Ֆեոդոր Լիտկեի դեկավարած արշավախմբի հետ ուղևորվում է դեպի Փոքր Ասիայի ափերն ու Հունաստանի կղզեխումբը և առաջին անգամ լինում Կոստանդնուպոլսում: Այնուհետև նա մեկնում է Ղրիմ, հողամաս գնում Թեոդոսիայի ծովափին և սեփական նախագծով կառուցում ընդարձակ արվեստանոց ու բնակելի հարմարավետ տուն, որն էլ հետայսու դառնում է նրա մշտական, ապահով կացարանը:

Մեկ տարի անց՝ 1846-ին, Այվազովսկին մեկնում է Պետերբուրգ՝ մի քանի տարի ակտիվորեն մասնակցելով Ռուսաստանի հյուսիսային մայրաքաղաքում, ապա Մոսկվայում պարբերաբար՝ կես տարին մեկ գումարվող ցուցահան-

¹⁶ Հետագայում XIX դարի ռուս արվեստագետներից Հովհաննես Այվազովսկու կերպարին են անդրադարձել նկարիչներ Վասիլի Տրոպինինը, Ստեպան Ռիմարենկոն, Դմիտրի Բոլոտովը, Իվան Կրամսկոյը, Կոնստանտին Մակովսկին, Իլյա Ռեպինը, քանդակագործներ Նիկոլայ Ստեպանովը, Ալեքսանդր Բեյլանը, Մատվեյ Չիժովը, Լեոպոլդ Բերնշտամը և ուրիշներ:

¹⁷ Ցուցահանդեսի բացմանը ներկա ֆրանսիացի գեղանկարիչ ու դիվանագետ, օրինատալիզմի՝ արևելապաշտ արվեստի ներկայացուցիչ Օրաս Վերնեն, դիմելով Այվազովսկուն, ասել է. “Ձեր արվեստով Դուք փառավորում եք Ձեր հայրենիքը” (տե՛ս Барсамов Н.С., նշվ. աշխ., էջ 42):

¹⁸ 1847-ին նույն ակադեմիան նկարչին շնորհել է նաև պրոֆեսորի կոչում, իսկ ավելի ուշ՝ 1887-ին, նա ընտրվել է ակադեմիայի պատվավոր անդամ:

դեսներին¹⁹: Այստեղ է ստեղծվել նկարչի, թերևս, ամենահայտնի աշխատանքներից մեկը՝ «Բններորդ ալիք» (1850) ծովանկարը:

1848-ին Այվազովսկին ամուսնացել է և հայկական եկեղեցում պսակադրվել Ռուսաստանում ծառայության անցած անգլիացի պալատական բժշկի դուստր, տնային դաստիարակչուհի Յուլիա Գրևսի հետ ու չորս տարի անց՝ 1852-ին, վերջնականապես հաստատվել Թեոդոսիայում: Այդ տարիներին և հետագայում նա հնագիտական պեղումներ է կատարել քաղաքի մերձակա բլուրներում ու դամբանաթմբերում, ծովափնյա իր առանձնատանը և արվեստանոցին կից բացել մշտապես գործող պատկերասրահ, սեփական նախագծերով, երբեմն էլ անձնական միջոցներով կառուցել Թեոդոսիայի հնությունների թանգարանը և ճարտարապետական այլ շինություններ, նպաստել տեղի ջրմուղի, նավակայանի ու երկաթուղու շինարարությանը և նորոգմանը:

1857-ին նկարիչն ուղևորվել է Փարիզ, ունեցել անհատական նոր ցուցահանդես և ծանոթացել մի շարք անվանի մարդկանց, այդ թվում՝ Փարիզում բնակվող իտալացի կոմպոզիտոր Ջոակինո Ռոսսինիի հետ:

Թեև 1853-ին Սանկտ Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիան մերժել էր Այվազովսկու՝ սեփական արվեստանոցին առընթեր նկարչական դպրոց բացելու առաջարկը, սակայն հետագայում՝ 1865-ին, նրան ի վերջո հաջողվել է հասնել իր նպատակին: «Համընդհանուր աշխատանոց» կոչված այդ կրթարանում, առավելապես ամռան ամիսներին, սովորել ու ստեղծագործական փորձ են ձեռք բերել ոչ միայն Ղրիմում ծնված, այնտեղ բնակվող սկսնակ և ուսյալ արվեստագետները (ինչպես, օրինակ, Ադոլֆ Ֆեյլերը, Էմանուել Մահտեսյանը կամ Կոնստանտին Բոգանսկին), այլև Ռուսաստանի տարբեր ծայրերից ու արտասահմանից Թեոդոսիա եկած նկարիչները, որոնցից էր Այվազովսկու հետևորդ, իտալացի շնորհալի վարպետ Գաբրիելո Բարթոլոմեո Կասեսսին:

1866-ին քմահաճ բնավորություն և առողջական լուրջ խնդիրներ ունեցող Յուլիա Գրևսն այլևս հրաժարվում է Թեոդոսիայում մնալուց և մեկնում է Օդեսա. խաթարվում է չորս դուստրերի՝ Ելենայի, Մարիայի, Ալեքսանդրայի և Ժաննայի հոգատար ծնող Հովհաննես Այվազովսկու ընտանեկան անդորրը²⁰:

1868-ին նկարիչն ուղևորվում է Կովկաս: Թիֆլիսում նա ցուցահանդես է

¹⁹ Այդ տարիներին, ինչպես և հետագայում, նկարիչը մասնակցել է նաև Թեոդոսիայում և Ռուսաստանի գավառային քաղաքներում ու նահանգային կենտրոններում՝ Կիևում, Խարկովում, Օդեսայում, Սիմֆերոպոլում, Խերսոնում, Նիկոլաևում, Ռիզայում և այլուր կազմակերպված ցուցահանդեսներին:

²⁰ Գիտակցելով, որ այլևս հնարավոր չէ վերականգնել ընտանեկան համերաշխ մթնոլորտը՝ Յուլիա Գրևսի հետ իր ամուսնությունը լուծարելու խնդրանքով Այվազովսկին նամակներ է հղում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցուն (Քերեստեճյան): Երկար քաջբշուկից հետո Էջմիածնի Սինոդի կարգադրությամբ 1877 թ. մայիսի 30-ին նկարչի խնդրանքը, վերջապես, բավարարվում է:

ունենում²¹ և իր նկարներից երկուսը նվիրաբերում քաղաքում գործող Կովկասյան թանգարանին: Նույն ցուցահանդեսում նա ներկայացրել է կենցաղային տարրերով համեմված «Թիֆլիսի տեսարանը»²², ինչպես նաև «Արարատ» ու «Սևան» կտավները²³:

1869-ին Այվազովսկին իր հերթական ցուցահանդեսն է բացում Սանկտ Պետերբուրգում, իսկ մեկ տարի անց արժանանում լիիրավ պետական խորհրդականի տիտղոսի, որը հավասարազոր էր ծովակալի բարձր կոչմանը:

Հաջորդությամբ է պսակվում 1874-ին Ֆլորենցիայում նկարչի ցուցահանդեսը. Այվազովսկին ընտրվում է տեղի Գեղարվեստի ակադեմիայի պատվավոր անդամ, նրա անձնանկարներից մեկը ձեռք է բերում Ֆլորենցիայի նշանավոր Պիտտի պատկերասրահը²⁴, իսկ մյուսը՝ Հռոմի կերպարվեստի թանգարանը²⁵:

Նույն թվականին Աբդուլ Ազիզի հրավերով նկարիչը մեկնում է Կոստանդնուպոլիս և սուլթանի համար միանգամից 25 կտավ վրձնում: Այդ աշխատանքներով հիացած միապետը նրան շնորհում է «Օսմանիե» երկրորդ աստիճանի շքանշան:

1878-ին, մեկը մյուսի հետևից, Այվազովսկին ցուցահանդեսներ է բացում Մայնի Ֆրանկֆուրտում, Շտուտգարտում, Ամստերդամում, Ֆլորենցիայում, Ջենովայում, ապա՝ Փարիզում և Մյունխենում: Վերադառնալով հայրենիք՝ նա կրկին գործի է լծվում, ստեղծում նորանոր կտավներ՝ միաժամանակ շարունակելով պարապմունքները «Համընդհանուր աշխատանքում»:

1880 թ. հուլիսի 14-ին Թեոդոսիայի քաղաքային Դուման, հարգելով Այվազովսկու՝ քաղաքին մատուցած բացառիկ ծառայությունները, նրան միաձայն Թեոդոսիայի պատվավոր քաղաքացու կոչում է շնորհում, նրա անունով անվանում քաղաքամերձ բլուրներից և քաղաքի փողոցներից մեկը, իսկ առափնյա դատարկ հողամասի երկայնքով նկարչի անվան ծառուղի գցում²⁶:

²¹ Սա Թիֆլիսում երբևէ բացված նկարչական առաջին ցուցահանդեսն էր: Դրան վերաբերող մանրամասները տե՛ս **Սարգսյան Մ.**, Մեծ ծովանկարչի կյանքը, Ե., 1990, էջ 219-227:

²² Մեկ տարի հետո՝ 1869-ին, Այվազովսկին վրձնել է նույն վերնագրով, բայց այլ դիտակետից քաղաքը պատկերող ևս մի կտավ, որն այժմ պատկանում է Ստավրոպոլի Կերպարվեստի երկրամասային թանգարանին:

²³ Այվազովսկուն բախտ չվիճակվեց Հայաստան գալ: Նշված պատկերները նա կատարել է լուսանկարների օգնությամբ: Փաստական ոչ մի հիմք չունի գեղանկարիչ և արվեստաբան Ռաֆայել Շիշմանյանի այն պնդումը, թե Այվազովսկին «Հայաստանի հողի վրա է նկարել Արարատի տեսարանները» (տե՛ս **Շիշմանյան Ռ.**, Բնանկարն ու հայ նկարիչները, Ե., 1958, էջ 50): Արարատ լեռան պատկերին Այվազովսկին անդրադարձել է նաև «Արարատի հովիտը» (1882, նկարի ստորին ձախ անկյունում հեղինակը դրել է **Այվազեան** հայատառ ստորագրությունը), «Արարատ լեռը» (1885), «Արարատը կեսօրին» (1887), «Նոյն իջնում է Արարատից» (1889) յուզաներկ աշխատանքներում:

²⁴ Ներկայումս ծովանկարչի այդ անձնանկարը ցուցադրվում է Ֆլորենցիայի մեկ այլ, ոչ պակաս հայտնի Ուֆֆիցի պատկերասրահում:

²⁵ Տե՛ս **Козьмин Н.Н.** Воспоминания о профессоре И.К. Айвазовском, с. 54.

²⁶ Տե՛ս **Айвазовский.** Документы и материалы, с. 180-181.

Երկու տարի անց 65-ամյա արվեստագետն ամուսնանում է Թեոդոսիայի հայ վաճառականներից մեկի երիտասարդ այրու՝ 25-ամյա Աննա Բուռնազյանի հետ՝ նրա կերպարը հավերժացնելով իր կտավներում²⁷:

1887-ի ամռանը նկարիչը Ստոկհոլմում բացում է շուրջ 20 կտավ ընդգրկող ցուցահանդես, որը լայնորեն լուսաբանվում է շվեդական մամուլում²⁸: Նույն թվականի սեպտեմբերի 26-ին Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիայի նիստերի դահլիճում մեծ հանդիսավորությամբ նշվում են Հովհաննես Այվազովսկու ծննդյան 70-ամյա և ստեղծագործական գործունեության 50-ամյա հոբելյանները: Ծովանկարչին ողջունելու ու նրան հարգանք մատուցելու էր եկել Սանկտ Պետերբուրգի բարձրախավ ողջ հասարակությունը: Աշխարհահռչակ ծովանկարչին նվիրված հանդիսությանը հանգամանորեն անդրադարձել է Պետերբուրգում Միմեն Գուլամիրյանի հրատարակած «Արաքս» ամսագիրը²⁹: Անանուն հողվածագիրը, թվարկելով Պետերբուրգի հայ ծխականներին ներկայացնող, հայերեն և ռուսերեն լեզուներով իրենց ուղերձը կարդացած, ապա Այվազովսկուն նվերներ («մի ընտիր մուշտաբել՝ նկարչի ձեռնափայտ... և արծաթյա գեղեցիկ ներկայնակ, որի վրա նկարված էին... Արարատ լեռը և Պետերբուրգի հայոց եկեղեցին») հանձնած պատվիրակներին, տալիս է նաև Բյա Ռեպինի ընկերներից մեկի՝ Սանկտ Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիայում ուսանած նկարիչ և ճարտարապետ Քրիստափոր (Խաչատուր) Հուսիկյանցի անունը³⁰: Շուտով վերջինս ստեղծում է Հովհաննես Այվազովսկու վիմատիպ դիմանկարը՝ օգտվելով ծովանկարչի՝ 1888 թ. հայտնի լուսանկարից³¹: Հուսիկյանցի այդ վիմագրությունն արտատպում է Թիֆլիսում հրատարակվող «Արձագանք» գրական և քաղաքական պատկերազարդ շաբաթաթերթը³²:

1890-ին՝ Փարիզից տուն վերադառնալու ճանապարհին, Այվազովսկին կանգ է

²⁷ Թեոդոսիայի՝ Հովհաննես Այվազովսկու անունը կրող պատկերասրահում են գտնվում նկարչի վրձնած, Աննա Բուռնազյանին պատկերող յուղաներկ դիմանկարներից երկուսը, որոնցից մեկը՝ օվալաձևը, ստեղծվել է 1881-ին, նրանց ամուսնությունից մեկ տարի առաջ, իսկ հաջորդը, առավել հայտնին՝ թափանցիկ գլխաքողով դիմանկարը, կատարվել է 1882-ին, երբ նրանք արդեն ամուսիններ էին և շրջագայում էին Հունաստանում: Այդ աշխատանքները դիմանկարի ժանրում Այվազովսկու կերտած առավել հաջող ստեղծագործություններից են:

²⁸ Վերոհիշյալ ցուցահանդեսին վերաբերող մանրամասները տե՛ս Գրիգորյան Վ., Հովհաննես Այվազովսկին Ստոկհոլմում (ըստ Նորայր Բյուզանդացու նամակների) (Սովետական արվեստ, 1964, № 12, էջ 46-50):

²⁹ Տե՛ս Մ.Յ., Համբավալոր հայազգի նկարիչ Հովհաննես Այվազովսկի (Արաքս, Սանկտ Պետերբուրգ, 1888, գիրք Բ, մայիս, էջ 98-105):

³⁰ Նույն տեղում, էջ 104:

³¹ Տե՛ս Աղասյան Ա., Ստոպցված անուն. նկարիչ և ճարտարապետ Քրիստափոր (Խաչատուր) Հուսիկյանց (1840-1910) (Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2014, № 1, էջ 286):

³² Տե՛ս Արձագանք, Թիֆլիս, 10.III.1891, № 1, էջ 9:

առնում Կոստանդնուպոլսում, որտեղ Աբդուլ Համիդը նրան պարգևատրում է «Մեջիդիե» առաջին աստիճանի շքանշանով³³:

1892-ի աշնանը նկարիչն ուղևորվում է ԱՄՆ՝ Նյու Յորքի, Վաշինգտոնի, Սան-Ֆրանցիսկոյի ցուցասրահներում, ինչպես նաև Չիկագոյում 1893-ին կայացած Համաշխարհային ցուցահանդեսի տաղավարներից մեկում ներկայացնելով իր կտավները³⁴: Ամերիկայում նրա կատարած աշխատանքներից առավել հայտնի է «Նիագարայի ջրվեժը» (1893): Նկարչի մահից երկու տարի առաջ՝ 1898-ին է ստեղծվել նրա վերջին գլուխգործոցը՝ «Ալիքների մեջ» յուղանկարը:

Այվագովսկին թողել է նկարչական վիթխարի ժառանգություն՝ շուրջ 6000 երփնագեղ կտավ³⁵, որոնց ճնշող մեծամասնությունը ծովային խաղաղ կամ փոթորկված, վաղորդյան մշուշապատ, ցերեկային արևաշող կամ գիշերային լուսնկա տեսարաններ են: Նկարիչը ծովը պատկերել է տարվա տարբեր եղանակներին, տարբեր վիճակներում: Մակայն հատկապես մեծ ներշնչանքով է ներկայացրել ալեկոծ ծովի խռով կերպարը և ալիքների մեջ սուզվող, խորտակվող, բայց կույր տարերքին մի կերպ դիմադրող, ուժասպառ մարդկանց մաքառումները («Իններորդ ալիք», 1850, «Նավաբեկություն Աթոս լեռան մոտ», 1856, «Փոթորիկ օվկիանոսում», 1864, «Ծանծաղուտ ընկած նավը», 1872, «Նավաբեկություն», 1876, «Լուսնկա գիշեր: Հրդեհված նավի կործանումը», 1883, «Ալիք», 1889, «Մարիա» նավը փոթորկված ծովում», 1892 և այլն): Նկարիչը հաճախ է պատկերել նաև ռուսական նավատորմի հաղթանակները փառաբանող՝ ոչ միայն գեղարվեստական, այլև պատմական ու վավերագրական արժեք ունեցող, ճշմարտաման տեսարաններ:

Այվագովսկին հմուտ արվեստագետ էր և հեշտությամբ էր հաղթահարում աշխատանքի ընթացքում առաջացող տեխնիկական բարդությունները: Սովորաբար նա աշխատում էր արվեստանոցում՝ ամբողջությամբ վստահելով իր տեսողական սուր հիշողությանը և գեղարվեստական վառ երևակայությանը: Աշխատում էր առանց «սրբագրումների» ու նույնիսկ իր մեծադիր կտավներից շատերն ավարտում մի քանի ժամում՝ պահպանելով բնությունից ստացած առաջին տպավորության թարմությունը: Թեև Այվագովսկու ստեղծագործական

³³ Տարածված կարծիք կա առ այն, թե իբրև Օսմանյան կայսրության մեջ 1894-1896 թթ. տեղի ունեցած հայերի զանգվածային ջարդերի ժամանակ Այվագովսկին ծովն է նետել թուրք սուլթաններից ստացած իր շքանշաններն ու մեդալները:

³⁴ Չիկագոյի Համաշխարհային ցուցահանդեսի կազմակերպիչների խնդրանքով նկարիչը նրանց շուրջ երկու տասնյակ աշխատանքներ է ուղարկել, բայց անձամբ ներկա չի եղել գեղարվեստական այդ հեղինակավոր ստուգատեսին:

³⁵ Դրանցից բացի, Այվագովսկին նաև գրաֆիկական տարբեր նյութերով ու տեխնիկաներով (ջրաներկ, դարչնաներկ, մրաներկ, մելան, գունավոր ու սև մատիտներ, ածուխ) հասարակ և կավճապատ, ճերմակ ու երանգավոր թղթերի վրա ստեղծել է անթիվ-անհամար գծապատկերներ, որոնցից շատերն ունեն ոչ թե օժանդակ նշանակություն, այլ գեղարվեստական ինքնուրույն արժեք:

մեթոդի հիմքում ընկած են դասականության և ակադեմիզմի ավանդական սկզբունքները, այնուամենայնիվ, մարդկային կենդանի հույզերով լեցուն նրա լավագույն կտավները, ըստ էության, ռոմանտիկական մտածողության դրսևորումներ են:

Այվազովսկին գունային նուրբ ընկալումների տեր արվեստագետ էր: Նրա առավել հաջողված կտավները, կոմպոզիցիոն պարզ կառուցվածքի հետ մեկտեղ, աչքի են ընկնում տարածական լուսաօդային, լուսաստվերային և լուսագունային սերտ միասնությամբ, բազմերանգությամբ, տոնային աստիճանավոր մեղմ անցումներով:

Թեև առաջին հայացքից Այվազովսկու արվեստն արմատական կտրուկ տեղաշարժերի չի ենթարկվել, սակայն անցել է ձևավորման, հասունացման ու ծաղկման հերթափուլերով, կրել գաղափարական-կերպարային և ոճական որոշակի փոփոխություններ, ապրել վերելքի ու անկման պահեր:

1840-1850-ական թվականներին նկարչի ստեղծած առանձին կտավներում նկատելի է Կարլ Բրյուլլովի ռոմանտիկական արվեստի ազդեցությունը: Այվազովսկու կենսագիր, արվեստաբան Նիկոլայ Բարսամովը ծովանկարչին նվիրված իր մենագրության մեջ չի բացառում, որ իմպրովիզացիոն՝ հանպատրաստից, առանց փորձնական նախանկարի, ազատ ու արագ աշխատելու եղանակը վերջինիս հուշել է հենց Կ. Բրյուլլովը³⁶:

Ռուսական նկարչության մեջ Այվազովսկին ռոմանտիզմի վերջին ակնառու ներկայացուցիչն էր: Ռոմանտիկական հուզականությամբ, հերոսական ոգով ու շնչով են տոգորված 1840-1850-ական թվականներին նրա վրձնած, այդ թվում՝ Ղրիմի պատերազմի ժամանակ ռուսական և թուրքական ռազմանավերի միջև տեղի ունեցած ծովամարտերի տեսարանները (“Նավարինի ծովամարտը”, 1846, “Չեսմենի ծովամարտը”, 1848, “Սինոպի ծովամարտը գիշերով”, 1853, “Ծովամարտ”, 1855, “Սևաստոպոլի պաշարումը”, 1859 և այլն):

Ռոմանտիզմի բնորոշ գծերն է՝ ավելի շեշտվել, բացահայտվել են այդ շրջանում նկարչի կերտած առավել հայտնի գործերից մեկում՝ “Իններորդ ալիք” (1850) խոշոր կտավում: Մեր առջև փոթորկոտ, մրկածուփ գիշերից հետո վերջապես բացված վաղորդյան տեսարան է: Նորածագ արևի առաջին ճառագայթները լուսավորում են մոլեգնած ծովը և վրա հասնող, ջարդուխուրդ եղած նավակայաններից կախ ընկած, կառչած հոգնատանջ մարդկանց կուլ տալու պատրաստ ահեղ ալիքը: Չնայած նկարի դրամատիկ բովանդակությանը, այն թափանցված է օդով ու լույսով, արևի ջերմաբեր շողերով, ինչը պատկերին հուսավետ երանգ, լավատեսական բնույթ է տալիս:

Այվազովսկու ստեղծագործական կյանքը ծաղկում է ապրել 1860-1870-ական թթ., երբ նա ստեղծել է բանաստեղծական մեծ ներշնչանքով կատարված

³⁶ См. у Барсамова Н.С., նշվ. աշխ., էջ 113:

բազմաթիվ գործեր՝ “Ծովի տեսարանը լեռներից” (1864), “Փոթորիկ ծովում” (1865), “Ծովի տեսարան առազաստանավով” (1870), “Փոթորիկ Այա հրվանդանի մոտ” (1875) կտավները: “Փոթորիկ Եվպատորիայի ափերի մոտ” (1861) նկարի մասին ռուս մեծ վիպասան Ֆեոդոր Դոստոևսկին ասել է. “Այվագովսկու փոթորիկը նույնպես ապշելու չափ լավն է, ինչպես և նրա բոլոր փոթորիկները, և այստեղ նա մրցակից չունեցող վարպետ է... Նրա փոթորկի մեջ հափշտակություն կա, կա հավիտենական այն գեղեցկությունը, որը հիացում է իսկական փոթորկի մեջ: Այվագովսկու տաղանդի այդ հատկությունը չի կարելի միակողմանի անվանել, թեկուզ հենց այն պատճառով, որ փոթորիկն ինքնին անսահմանորեն զանազանակերպ է”³⁷:

1873-ին է ստեղծվել ծովանկարչի լավագույն աշխատանքներից մեկը՝ “Ծիածան” կտավը, որտեղ պատկերված է փոթորկված ծովի առափնյա ժայռերի տակ խորտակվող մի նավ: Այվագովսկու ընտրած ցածր դիտակետն այնպիսի տպավորություն է թողնում, կարծես թե մենք էլ գտնվում ենք մոլեգնած ալիքների մեջ, որոնց փրփրադեզ կատարների ջրափռոշին քշում է կատաղի քամին: Մշուշոտ պտտահողմի մեջ հազիվ է նշմարվում կործանվող նավը: Ճեղքելով ամպերն ու ծիածանվելով, ներքև է իջնում արևի շողը՝ բազմերանգ անասելի գունագեղություն տալով ողջ տեսարանին: Կտավը լուծված է երկնագույն, դեղին, վարդագույն, կանաչ նրբերանգներով, որոնց թույրերը բազմապատկվում են ծիածանի մեղմ և օդերևույթ ճաճանչներում:

Այվագովսկու ծովանկարներում մեծ տեղ է հատկացվում նաև երկնքին: Օդի հոսանքը, քամու շարժումը, փոթորկի պահին ամպերի վազքը, նրանց փոփոխվող, կարծես գալարվող ուրվագծերը՝ այդ ամենը խտացնում է Այվագովսկու ծովային տեսարանների հուզական մթնոլորտը:

Անկրկնելի են նկարչի գիշերային պատկերները (“Նեապոլի ծովածոցը լուսնակ գիշերով”, 1842, “Գիշերը Վենետիկում”, 1847, “Ծովը գիշերով”, 1854, “Վեզուվի տեսարանը լուսնակ գիշերով”, 1858, “Գիշեր: Կոստանդնուպոլիս”, 1862, “Օդեսայի տեսարանը գիշերով”, 1865, “Լուսնակ գիշեր Սև ծովի վրա”, 1873, “Թեոդոսիան գիշերով: Առափնյա տեսարան”, 1881, “Լուսնով լուսավորված ծովը”, 1892 և այլն), որոնք նրա ստեղծագործական ժառանգության առավել գրավիչ նմուշներից են: Գիշերային լուսավորության կախարդական, ռոմանտիզմին հատուկ խորախորհուրդ էֆեկտները, թափանցիկ ամպերով շրջապատված լուսնի ցոլքերը ջրի հայելու կամ ալիքների մեջ նկարչին հաջողվում էր վերարտադրել գրեթե պատրանքային, խաբեական ճշտությամբ:

Տարիների ընթացքում, աստիճանաբար, Այվագովսկու արվեստում ի հայտ են գալիս նաև իրապաշտական բնորոշ գծեր, նրա լավագույն կտավներն ստանում են մոնումենտալ թափ, առնական շունչ և հնչողություն, խորանում է նկարչի

³⁷ Նույն տեղում, էջ 95:

ստեղծագործության գաղափարական բովանդակությունը: Դա վերաբերում է հատկապես 1870-1880-ական թթ. կատարված աշխատանքներին, որոնցում նկատելի է ռուս պերեդվիժնիկների որոշակի ազդեցությունը:

Այդ տեսակետից առավել հատկանշական է 1881-ին նկարչի կերտած “Մն ծով” կտավը, որտեղ հորիզոնի գիծը երկու հավասար մասերի է կիսում ողջ տեսարանը՝ իրարից տարանջատելով ծովն ու երկինքը: Ամպամած, մռայլ և քամոտ օր է, կարծես լսվում են ծովի խուլ հառաչն ու հոգոցները: Պատկերի խորքում, հորիզոնի մոտ գոյացող ալիքները համաչափ ռիթմով առաջ են շարժվում՝ մոնումենտալ շունչ հաղորդելով բնանկարին, որտեղ իշխում են մոխրագույն, կապույտ ու կանաչավուն գույսգեղանքները: Այվազովսկին հրաժարվել է արտաքին շլացուցիչ էֆեկտներից և ալեկոծ ծովի խռով կերպարն ընդհանրացրել գեղարվեստական սուղ միջոցներով: Պատահական չէ, որ պերեդվիժնիկների ներկայացուցիչ, ռեալիստական արվեստի ջատագով Իվան Կրամսկոյը, որը քանիցս քննադատել է ծովանկարչի աշխատանքները, այս անգամ փոխել է սեփական կարծիքն ու “Մն ծով” կտավը բնութագրել որպես նկարչության մեջ երբևէ ստեղծված “առավել վեհաշունչ և պատկառազոր գործերից մեկը”³⁸:

Այվազովսկու արվեստին հաճախ է անդրադարձել նաև երաժշտության ու կերպարվեստի քննադատ, ռուս կոմպոզիտորների “Հզոր խմբակ” ընկերակցության և պերեդվիժնիկների միավորման գաղափարախոս Վլադիմիր Ստասուվը: Ծովանկարչի ստեղծագործության մասին նա ևս նախկինում բացասական կարծիքներ էր հայտնել՝ կտրականապես մերժելով նրա որդեգրած իմպրովիզացիոն՝ կտավի վրա չափազանց արագ ու հանպատաստից աշխատելու եղանակը, որը համարում էր “արատավոր և անթույլատրելի”: Այդ առիթով նա գրել է. “Բնանկարիչների շարքում ինձ հատկապես տխրեցրեց Այվազովսկին... Իր շուրջ ուսանողների մի խումբ հավաքած՝ նա երկու ժամում մի կտավ վրձնեց ու հետո այն կախեց ցուցահանդեսում: Եվ դա շատ վատ է: Ով երկու ժամում նկար է ստեղծում, թող այդ չարաբաստիկ գաղտնիքն ինքն իր մեջ պահի, այլ ոչ թե այն քողազերծի և ի ցույց դնի, առավել ևս երիտասարդ ուսանողների առջև, որոնց նա այդպիսով թեթևամտության և անլրջության դասեր է տալիս ու նրանց մեքենայական սովորություններ փոխանցում...”³⁹: Բայց հետագայում Ստասուվը նույնպես վերանայել է Այվազովսկու մասին իր կարծիքը՝ նրան բնութագրելով որպես ծովանկարչության մեջ բացառիկ վարպետ⁴⁰:

Կյանքի վերջին շրջանում՝ 1890-ական թվականներին կատարված առանձին աշխատանքներում Այվազովսկին կտավին է հանձնել ծովային տարերքի առավել համապարփակ՝ համադրական կերպարը: Դրանցից են մոնումենտալ լայնաշունչ

³⁸ Слѣ́у Иван Николаевич Крамской. Его жизнь, переписка и художественно-критические статьи (1837-1887), СПб., 1888, с. 515.

³⁹ Слѣ́у Стасов В.В. Избранные сочинения, в двух томах, т. 1, М.-Л., 1937, с. 227.

⁴⁰ Слѣ́у Стасов В.В. Избранные сочинения, в трех томах, т. 3, М., 1952, с. 669.

թափով ու գեղարվեստական արտակարգ ուժով օժտված “Ժայռի փլուզում” (1883), “Ալիք” (1889) և “Փոթորիկ Ազովի ծովում” (1895) մեծադիր պատկերները: Սակայն Այվազովսկու այդ տարիների ստեղծագործության գագաթնակետն է նույնքան վիթխարի չափեր ունեցող, թեև շատ արագ՝ տասն օրում արված “Ալիքների մեջ” (1898) ծովանկարը, որն իր կոմպոզիցիոն պարզ կառուցվածքով հիշեցնում է մեզ արդեն ծանոթ “Սև ծով” (1881) կտավը: Բայց եթե վերջին ստեղծագործության մեջ հորիզոնի գիծն անցնում է կտավի ուղիղ մեջտեղով, ապա “Ալիքների մեջ” ծովանկարում լաջվարդ, երկնագույն, մանուշակագույն, կանաչին տվող սառը գույներով պատկերված ծովն ավելի լայնարձակ, լայնածավալ է, մինչդեռ թխպամած ու սև ամպերով պատված երկինքը տեղ է գրավել կտավի վերին, համեմատաբար նեղ շերտի վրա: Բնության ահեղ տեսարանը լուսավորում, կենդանացնում ու ինչ-որ չափով ջերմացնում է ձախից վայր իջնող արևի աղոտ, թույլ ճառագայթը: Նշենք, որ սկզբում Այվազովսկին կտավի կենտրոնում պատկերել էր մարդկանցով բեռնված մի փոքր մակույկ, բայց շուտով հրաժարվեց դրանից՝ գիտակցելով, որ այդպիսով նեղացնում է գեղարվեստական մտահղացման սահմանները և նսեմացնում նկարում արտահայտված բնապաշտական գերակա գաղափարը⁴¹: Ու թեև ծերունագարդ արվեստագետը դեռ շարունակեց աշխատել և կերտեց հիշարժան ևս մի քանի պատկերներ (“Լուսնածամ”, 1899, “Յալթա”, 1899, “Ծովածոց”, 1900 և այլն), սակայն այդ կտավներից ոչ մեկն այլևս չէր կարող մրցել “Ալիքների մեջ” կոթողային ստեղծագործության հետ:

Ապրելով Ռուսաստանում, սովորելով ռուս անվանի նկարիչների մոտ, շփվելով ռուսական մշակույթի ականավոր ներկայացուցիչների հետ՝ Այվազովսկին դարձավ ռուսական արվեստի խոշորագույն դեմքերից մեկը՝ որոշակի ազդեցություն թողնելով ռուս նկարիչներից շատերի՝ Ալեքսեյ Բոգոլյուբովի, Լև Լազորիոյի, Արխիպ Կուինջիի, Ռուֆիմ Սուդկովսկու, Միխայիլ Լատրիի, Ալեքսեյ Գանգենի և այլոց վրա⁴²:

Մերտ էին Հովհաննես Այվազովսկու կապերը նաև հայ ժողովրդի, հայկական հասարակական ու պատմամշակութային իրականության հետ⁴³: Նա քանիցս եղել է Կոստանդնուպոլսում ու Զմյուռնիայում, տեղի հայկական համայնքների կողմից արժանա-ցել ջերմ ընդունելության⁴⁴, իսկ 1868-ին այցելել Թիֆլիս:

⁴¹ Տե՛ս Барсамов Н.С., նշվ. աշխ., էջ 139:

⁴² Միխայիլ Լատրին (1875-1942) և Ալեքսեյ Գանգենը (1876-1937) Հովհաննես Այվազովսկու թոռներն էին, նրա ավագ դուստրերի՝ Ելենայի և Մարիայի զավակները:

⁴³ Այդ կապերին հատուկ նվիրված, դրանք հանգամանորեն ներկայացնող ու լուսաբանող հոդվածներ են գրել արվեստաբան Մինաս Մարգարյանը [տե՛ս Մարգարյան Մ.Ս., Հովհաննես Այվազովսկին և հայ մշակույթը (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1963, № 4, էջ 25-38)] և պատմաբան Վարդգես Միքայելյանը [տե՛ս Микаелян В.А. И.К. Айвазовский и его соотечественники (Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1991, № 1, էջ 59-70)]:

⁴⁴ Տե՛ս, օրինակ, Թովիսյան Ս., Նկարչի և բանաստեղծի Սև ծովը (Սովետական արվեստ, 1982, № 9, էջ 53-58):

Այվազովսկու հայրենասիրական զգացումները բազմաթիվ դրսևորումներ են գտել: Նա Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությանն է նվիրել «Փարոսը Նեապոլում» (1842) յուղանկարը, Բուրսայի հայկական նորաշեն եկեղեցու ավագ սեղանի համար կատարել Ս. Գևորգի սրբապատկերը, նյութապես աջակցել միջնադարյան հայ պատմիչների երկերի հրատարակությանը, իսկ կյանքի վերջում վրձնել հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող կտավներ, որոնցից են «Գրիգոր Լուսավորիչը» (1892), «Երդումը (Զորավար Վարդան Մամիկոնյան)» (1892), «Հայ ժողովրդի մկրտությունը» (1892), «Բայրոնի այցը Մխիթարյաններին Ս. Ղազար կղզում» (1899) և այլն: Անձնականներից ու հարազատ մարդկանց դիմանկարներից զատ, Այվազովսկին անդրադարձել է նաև հայազգի երևելի գործիչներից ու նրանց ժառանգներից մի քանիսի՝ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի հոգաբարձու, պետական խորհրդական Խաչատուր Լազարյանի կրտսեր որդու, մանուկ հասակում կյանքից հեռացած Հովհաննես Լազարյանի, Նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխ Հարություն Խալիբյանի, Ռուսական կայսրության ներքին գործերի նախարար Միքայել Լորիս-Մելիքովի, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկի, Ղրիմի Սուրբ խաչ վանքի վանահայր, եպիսկոպոս Խորեն Ստեփանեի և այլոց կերպարներին:

Հովհաննես Այվազովսկին մեծապես նպաստել է ազգային նոր կերպարվեստի ձևավորմանը և որոշակի ազդեցություն թողել հայկական ծովանկարչության ու բնանկարի զարգացման վրա: Նրա հետ շփվել, նրա մոտ ուսանել, նրա խոսքով ու խրատներով են ոգեշնչվել արևելահայ և արևմտահայ ծովանկարիչներ Մկրտիչ Ճիվանյանը, Էմանուել Մահտեսյանը, Արսեն Շաբանյանը, Վարդան Մախոխյանը, Տորք Զաքարյանը, հայ ազգային բնանկարի և պատմանկարի հիմնադիրներ Գևորգ Բաշինջադյանն ու Վարդգես Սուրենյանցը, նկարչությամբ տարված դերասան Պետրոս Ադամյանը, բանաստեղծ Տիրան Չրաքյանը (Բնտրա) և ուրիշներ⁴⁵: Այվազովսկուն անձամբ ճանաչել, նրա մասին արտահայտվել, նրան հոգովածներ ու չափածո տողեր են նվիրել արևելահայ և արևմտահայ անվանի գրողներ ու բանաստեղծներ Երվանդ Շահագիրը, Հովհաննես Թումանյանը, Հակոբ Պարոնյանը, Ղազարոս Աղայանը, Ալեքսանդր Ծատուրյանը, Ալեքսանդր Շիրվանզադեն, Արփիար Արփիարյանը, Վահան Մալեգյանը, ճարտարապետ Սարգիս Պալյանը, կոմպոզիտոր Ալեքսանդր Սպենդիարյանը, ջութակահար Հովհաննես Նալբանդյանը⁴⁶, բանասերներ ու լեզվաբաններ Կարապետ Եզյանը, Նորայր Բյուզանդազին, Հակովբոս Տաշյանը, պատմաբան Լեոն, Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ Ներսես

⁴⁵ Արևելահայ և արևմտահայ ծովանկարիչների հետ Հովհաննես Այվազովսկու հանդիպումների և նրանց ստեղծագործության վրա թողած ազդեցության վերաբերյալ բազմաթիվ հայտնի, նաև նորահայտ փաստեր ու վկայություններ է բերում արվեստաբան Արա Հակոբյանը վերջերս հրատարակված իր աշխատության մեջ (տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Հայազգի ծովանկարիչները, Ե., 2017):

⁴⁶ Տե՛ս **Աղայան Ա., Ասատրյան Ա.**, Հայ-ռուսական գեղարվեստական առնչությունների պատմությունից. Սանկտ Պետերբուրգ, Ե., 2015, էջ 102, 114, 140-141:

Աշտարակեցին, Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին, Մկրտիչ Ա Վանեցին (Խրիմյան Հայրիկ), Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքներ Մատթեոս Չուխաճյանը և Մադաքիա Օրմանյանը, եպիսկոպոս Խորեն Ստեփանեն, Օսմանյան կայսրության նախարար, պետական գործիչ ու դիվանագետ Հարություն Տասյանը և այլք, որոնցից մի քանիսին ուղղված իր նամակները ծովանկարիչը շարադրել է հայերեն ու եզրափակել **Այվազեան** ստորագրությամբ:

Այվազովսկին մշտապես հոգացել է Ղրիմի հայության կարիքները: Նա խոշոր գումարներ է հատկացրել տեղի ծխական դպրոցին, ընչազուրկ հայերի օգտին կազմակերպել բարեգործական ցուցահանդեսներ, իսկ մահից մեկ տարի առաջ Թեոդոսիայի Ս. Սարգիս եկեղեցուն կտակել իր կալվածքների մի մասը⁴⁷:

Հովհաննես Այվազովսկին 1890-ականներին Արևմտյան Հայաստանում, Կոստանդնուպոլսում և Օսմանյան կայսրության հայաշատ այլ քաղաքներում տեղի ունեցած հայերի կոտորածների, հայկական հոգևոր կենտրոնների ու մշակութային օջախների ավերման, հրդեհման և սրբապղծման զարհուրելի երևույթներին արձագանքած առաջին հայ արվեստագետներից էր⁴⁸: Նա սրտացավ վերաբերմունք, բարոյական և նյութական օգնություն էր ցուցաբերում թշվառ վիճակում հայտնված իր հայրենակիցներին՝ սեփական կտավների վաճառքից ստացված գումարներ տալիս տուժած հայերի ընտանիքներին, զբաղվում Ղրիմում նրանց տեղավորելու հարցով:

Այվազովսկուն նվիրված մասնագիտական գրականության մեջ բազմիցս է հիշատակվել, որ 1896 թ. օգոստոսին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը ծովանկարչին նամակ է հղել, որում տեղեկացնելով նրան հայկական ջարդերի մասին՝ նկարչին հորդորել է վրձնել այդ բռնություններն արտացոլող ու դատապարտող մի կտավ⁴⁹: Սեպտեմբերի 8-ի հետադարձ նամակում Այվազովսկին պատասխանել է. «...Վեհափառ Տէր, խորին ցաւով վշտացած է սիրտս անբախտ հայոց չլսուած, չտեսնուած կոտորածով: Ձեր Վեհափառութիւնը այդտեղ, մենք այստեղ և ամենքն իրենց տեղեր կուլանք և կողբանք մեր թշուառ, կորստեան մատնուած հայոց վերայ և կիսնդրենք աստուածային գթութիւն...»⁵⁰: Դառնալով կաթողիկոսի առաջարկությանը՝ Այվազովսկին շարունակել է. «Ձեր օծութիւնը շատ զգայուն և գեղեցիկ առաջարկութիւն կանէք ինձ նկարել կարմիր գույնով հայոց կոտորածի պատկեր, արեան դաշտեր և լեռներ և վշտահար Հայոց Հայրիկին աւերակաց վերայ: Եթէ Տէրը կհաճի ինձ դեռևս կեանք պարգնել, կուզա օր, որ կկատարեմ այդ սրտաշարժ առաջարկութիւնը»⁵¹: Այվազովսկուն այդպես էլ

⁴⁷ Տե՛ս **Микаелян В.А.**, նշվ. հոդվ., էջ 61:

⁴⁸ Տե՛ս **Աղասյան Ա.**, Համիդյան ջարդերի և Մեծ եղեռնի արտացոլումը հայ կերպարվեստում (1894-1923 թթ.) (Պատմաբանասիրական հանդես, 2015, № 2, էջ 13-29):

⁴⁹ Տե՛ս, օրինակ, **Սարգսյան Մ.**, Մեծ ծովանկարչի կյանքը, էջ 386:

⁵⁰ Տե՛ս **Айвазовский. Документы и материалы**, с. 277.

⁵¹ Նույն տեղում:

չի վիճակվել իրականացնել Խրիմյանի պատվերը: Համենայն դեպս, մեզ չի հասել նման բովանդակությամբ ծովանկարչի ստորագրած որևէ նկար: Բայց փոխարենը նա կյանքի վերջում ստեղծել է համիդյան ջարդերին վերաբերող մի շարք յուղաներկ կտավներ ու գրչանկարներ, որոնցից մի քանիսը պահպանվել են, իսկ մյուսները հայտնի են լուսանկարներով: Իր հոգեկան ապրումները նկարիչն արտահայտել է «Հայերի ջարդը Տրապիզոնում 1895 թվականին» մեծադիր կտավում (1896), ինչպես նաև 1897-ին ավարտված «Գիշեր: Ողբերգություն Մարմարա ծովում», «Խաղաղ գիշեր: Թուրքական նավերը Մարմարա ծովն են թափում հայերին», «Նավերի բեռնումը» և «Թուրքերը հայերին խորտակում են Մարմարա ծովում» յուղաներկ աշխատանքներում: Վերջին երկու ստեղծագործությունների գծանկար էսքիզները զետեղվել են նույն թվականին հրապարակախոս, գրական և հասարակական գործիչ Գրիգոր Ջանշյանի նախաձեռնությամբ Մոսկվայում լույս տեսած «Եղբայրական օգնություն Թուրքիայում տուժած հայերին» մեծահատոր ժողովածուի էջերում⁵², որի գեղարվեստական ձևավորման և պատկերազարդման աշխատանքներին մասնակցել են նկարիչներ Վարդգես Մուրենյանցը, Գրիգոր Գաբրիելյանը և Պոլ Ասատուրը (Պոդոս Տեր-Ասատրյանց): Հատորում ընդգրկված Հովհաննես Այվազովսկու կենսագրական համառոտ ակնարկից տեղեկանում ենք, որ այդ գծանկարները նա կատարել է խմբագրության պատվերով և Մոսկվա ուղարկել Նիցցայից⁵³:

1900 թվականի ապրիլի 19-ին՝ «Թուրքական նավի պայթյունը» ծովային մարտանկարն անավարտ թողած, արվեստագետը գիշերվա ժամին հանկարծամահ է եղել: Նրան հուղարկավորել են Թեոդոսիայի Ս. Մարգիս հայկական եկեղեցու բակում⁵⁴: Նկարչի գերեզմանին դրված մարմարե սպիտակ դամբանաքարի վրա փորագրված է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» երրորդ գրքից քաղված հետևյալ տողը. «...մահկանացու ծնեալ՝ անմահ զիրն յիշատակ եթող...»:

⁵² *Տե՛ս Братская помощь пострадавшим в Турции армянам (Литературно-научный сборник), М., 1897, с. 74-75, 80-81 (второй отдел).*

⁵³ Նույն տեղում, էջ 500 (առաջին բաժին):

⁵⁴ Նկարչի այրու կարգադրությամբ՝ Հովհաննես Այվազովսկու դամբարանը բաժանվել է երկու մասի, որոնցից երկրորդում ամփոփված է 1944-ին կյանքից հեռացած Աննա Բուռնազյանի աճյունը:

ЗАЧАРОВАННЫЙ МОРЕМ: ИВАН (ОВАННЕС) АЙВАЗОВСКИЙ

(к 200-летию со дня рождения)**АГАСЯН А. В.****Резюме**

Иван (Ованнес) Айвазовский (1817-1900) был первым художником-армянином, который добился широкой прижизненной славы и лучшие произведения которого, особенно его неповторимые марины и сцены морских сражений, были поставлены в один ряд с выдающимися творениями мирового изобразительного искусства.

Как живописец он сформировался в эпоху позднего романтизма и до конца оставался верен этому направлению.

Многие из картин Айвазовского привлекают зрителя высоким живописным мастерством, тонким поэтическим восприятием природы, романтическими настроениями и переживаниями, а также заложенными в их основе глубоко гуманистическими идеями. Даже в наиболее драматических по содержанию, на первый взгляд безысходных, ведущих к трагической развязке сюжета картинах художника есть все же проблеск надежды – будь то прорвавшийся тяжелые тучи луч солнца, зависшая над бушующим морем радуга или спасительный свет прибрежного маяка.

Родившийся в Феодосии, всю жизнь проживший в России, учившийся у русских мастеров и тесно общавшийся со многими выдающимися деятелями русской культуры, Айвазовский и сам со временем стал одним из крупнейших представителей русского изобразительного искусства.

Однако он никогда не прерывал своих связей и с родным народом, с армянской общественной и культурной жизнью. Его теплые патриотические чувства находили самые разнообразные и искренние проявления, отразившись также в многочисленных живописных полотнах и рисунках художника на армянскую тему.

ENCHANTED BY THE SEA: IVAN (HOVHANNES) AIVAZOVSKY**(on the 200th Anniversary of Birth)****A. AGHASYAN****Abstract**

Ivan (Hovhannes) Aivazovsky (1817-1900) was the first artist of Armenian origin who earned broad recognition during his lifetime. His best works – his unmatched marines and sea battles in particular – were placed at the same level as the outstanding creations of the world visual arts.

He developed into a painter in the epoch of late Romanticism and remained forever true to it.

Many of Aivazovsky's paintings attract the viewer with their pictorial mastery, refined poetical sensation of nature, romantic moods and feelings – in addition to the profound humanistic ideas inherent in them. Even his most dramatic pictures, whose content at first glance offers no other way out but a tragic one, still give a spark of hope – with a sunray breaking through heavy clouds, a rainbow over the storming sea or a beacon light promising salvation.

Born in Feodosia, Aivazovsky had lived his whole life in Russia, was taught by Russian masters and communicated closely with many renowned figures of Russian culture to eventually join the ranks of the greatest representatives of Russian visual arts.

However, he never broke his ties with his own people and never stopped being part of Armenia's public and cultural life. His warmest patriotic feelings found a great variety of sincere expressions in the artist's numerous paintings and drawings on Armenian themes.

ՆՄԱՆԱԿՈՒՄԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅ ԳԵՂՋԿԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՓՈԽՓՈԽ
ԵՐԳԵՑՈՂՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ՀԱՏԿԱՆԻՇ
(ըստ Կոմիտաս վարդապետի երաժշտական-ազգագրական
ժառանգության)

ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ Ա. Հ.

Փոխեփոխ երգեցողությունը¹, որն է երգիչների հաջորդական երգեցողությունը, խիստ բնորոշ է հայ գեղջկական երաժշտությանը, վերջինիս կատարողական առավել ավանդական ձևերից է: Ընդ որում, հայ գեղջկական երգերին հատուկ են փոխեփոխ երգեցողության բոլոր տեսակները՝ մենակատարային(մենակատար-մենակատար հաջորդականությամբ), խմբակային(խումբ-խումբ, ունիստնային²), մենակատարային-խմբակային(մենակատար-խումբ), երբեմն և խմբակային-մենակատարային (խումբ-մենակատար): Փոխեփոխ երգեցողությունը հայ գեղջկական երաժշտության մեջ պահպանվել է նաև մեր օրերում³: Այն հայտնի է նաև մի շարք այլ հոմանիշանվանումներով՝ «փոխ երգասություն»⁴, «ղիմերգություն»⁵, «փոխ առ փոխ»⁶, «փոխերգ»⁷, «փոխերգեցողություն»⁸ և այլն:

Փոխեփոխ երգեցողությունը հատկապես բնորոշ է պարերգերին, նաև որոշ աշխատանքային, ծիսական (հարսանեկան, վիճակի), քնարական, կատակային երգերին և խաղերգերին⁹:

Հայ գեղջկական երգերում փոխեփոխ երգեցողության կերտվածքային (կոմպոզիցիոն) առավել տիպական, կայուն, կենսունակ հատկանիշներից

¹ «Փոխեփոխ» եզրույթի մասին, հայ գեղջկական երգեցողության առնչությամբ, տե՛ս Կոմիտաս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941, էջ 31:

² Հայտնի է, որ ինչպես ողջ հայ գեղջկական երաժշտությունը, այնպես էլ խմբակային երգեցողությունը միաձայնային են:

³ Հարկ է նշել, որ փոխեփոխ երգեցողությունը բնորոշ է և հայ եկեղեցական երաժշտությանը (տե՛ս Կոմիտաս, նշվ. աշխ., էջ 154), հանդիպում է նաև հայ աշուղական երգարվեստում (տե՛ս Լևոնյան Գ., Երկեր, Ե., 1963, էջ 107):

⁴ Կոմիտաս, նշվ. աշխ., էջ 31:

⁵ Կոմիտաս վարդապետ, Ուսումնասիրություններ և յօդուածներ, գիրք Բ, Ե., 2007, էջ 229:

⁶ Հայերեն բացատրական բառարան, կազմեց Մալխասեանց Ստ., հ. 4, Ե., 1945, էջ 506:

⁷ Կոմիտաս, Երկերի ժողովածու (այսուհետև՝ ԵԺ), հ. 9, Ծանոթագրություններ (հեղ.՝ Աթայան Ռ.), Ե., 1999, էջ 152, 153:

⁸ Հայ գեղջկական երգերում փոխեփոխ երգեցողության մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս Կոմիտաս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, էջ 31: Աթայան Ռ., Բազմաձայնության տարրերը հայ ժողովրդական երաժշտության մեջ (Կոմիտասական, հ. 2, Ե., 1981, էջ 146), Բաղդասարյան Ա., Փոխեփոխ երգեցողությունը հայ գեղջուկ երգերում [Традиции и современность (вопросы армянской музыки), кн. 2, Ե., 1996, с. 200]:

է նմանակումը՝ մեղեդու (երբեմն՝ մեղեդու որևէ հատվածի) անմիջական կրկնողությունը երաժշտական հյուսվածքի մեկ այլ ձայնում:

Այս երևույթն ուսումնասիրելու նպատակով անդրադարձել ենք, մասնավորապես, Կոմիտաս վարդապետի երաժշտական-ազգագրական ժառանգությանը: Դիտարկել ենք մեծ երաժշտագետ-ֆոլկլորագետի Երկերի ժողովածուի 9-14 հատորներում (Ե., 1999-2006) գետեղված՝ հայ գեղջկական երգերի փոխեփոխ երգվող նմուշների նմանակումային ձևերը: Ընտրել ենք միայն այն երգերը (26 նմուշ), որոնք ուղեկցվում են փոխեփոխ երգեցողության հեղինակային՝ կոմիտասյան նշումներով. “Խմբով-Միայնակ” [տե՛ս “Թալանն էկավ” երգը (ԵԺ, հ. 9, N 100)], “Միայնակ-Խմբով” [“Սարեն կուգա երկու ֆիդան” (ն.տ., N 104)], “Տերը-Մշակի պատասխանը” [“Քառսուն մանեթ, դաթ մը հալավ” (ԵԺ, հ. 10, N 200)], “Մեն-երգիչ I-Մեներգիչ II” [“Մեր թագվորն էր աջ” (ն.տ., N 266)], “Մայրը-աղջիկը” [“Ախ, սևավոր, սևիկ աղջիկ” (ԵԺ, հ. 11, N 234)], “Աղջիկը-Հայրը” [“Պուպայ, էծերդ ծախե” (ԵԺ, հ. 14, N 89)] և այլն⁹:

Ուսումնասիրության արդյունքները հետևյալն են¹⁰.

ա. Դիտարկվող նմանակումային օրինակներում առկա են փոխեփոխ երգեցողության՝ վերը նշված բոլոր տեսակները: Ընդ որում, գերակշռում է մենակատարային-խմբակային փոխեփոխ երգեցողությունը (11 նմուշ): Վերջինիս փոքր-ինչ “զիջում է” մենակատարային փոխեփոխ երգեցողությունը (7 նմուշ): Ավելի սակավաթիվ են խմբակային-մենակատարային և խմբակային փոխեփոխ երգեցողության նմուշները:

բ. Փոխեփոխ երգեցողության դիտարկվող օրինակներում բոլոր նմանակումները երկձայն են: Բաղկացած են նմանակումը սկսող՝ մեղեդին առաջին անգամ շարադրող ձայնից՝ պրոպոստայից (proposta), կրճատ նշվում է “P” և մեղեդին նմանակող ձայնից՝ ռիսպոստայից (risposta), կրճատ՝ “R”:

գ. Դիտարկվող գրեթե բոլոր նմանակումներում բացակայում է “հակաշարադրանքը” (եզրն ըստ Է. Փաշինյանի)¹¹, նմանակող ձայնի մուտք գործելու պահին սկսող ձայնի մեղեդիական ընթացքն ընդհատվում է, վերածվում է ձայնահատի (պաուզայի), որ փորձել ենք ուրվագծել ստորև (ուրվ. 1, տե՛ս նաև նոտային օրինակ 1-ը).

⁹ Փոխեփոխ երգեցողության կոմիտասյան մի շարք նշումների ֆաքսիմիլային վերարտադրությունը տե՛ս ԵԺ, հ. 13, N 57, 128, 131, 162, 179 երգերում:

¹⁰ Նշելի է, որ ԵԺ 9-14 հատորներում հանդիպում են նաև ոչ նմանակումային կերտվածքով փոխեփոխ երգվող նմուշները: Սակայն դրանք համեմատաբար սակավաթիվ են՝ 12 նմուշ:

¹¹ Փաշինյան Է., Պոլիֆոնիայի դասագիրք, Ե., 1998, էջ 46:

է. Տարբեր են դիտարկվող նմանակումների շրջանակում “գործի դրված” երգային հատվածները: Այսպես, նմանակումները մեծ մասամբ ծավալվում են երգի “բուն տան” (եզրն ըստ Ա. Փահլևանյանի) և կրկնակի, և, հակառակը՝ կրկնակի և բուն տան միջև, հաճախ՝ բուն տան և կրկնակային տողերի տողընդմեջ հաջորդականությամբ:

Նոտային օրինակ 4 (ԵԺ, հ. 9, N 123), բուն տուն–կրկնակ (տողընդմեջ)
“Հսոր ուրբաթե պաս ա”¹⁷

[Զավակոր. Allegretto]

բուն տուն

Սիայնակ

Է - սոր ուր - բա - թե պաս ա, կրկնակ
 Շո-ցինդ էր - ծա - թե թաս ա, R

Խմբով

դե, հե, զըն-զը, զըն-զը, դե, հե, ջան

Բուն տուն–կրկնակ հաջորդականությամբ ծավալվող նմանակումները հատուկ են մենակատարային–խմբակային երգեցողությամբ կատարվող երգերին: Սակայն նմանակումային այս ձևը առկա է և մենակատարային փոխեփոխ երգվող. “Խմբերգ” Ակնա ժողովրդական երգի առաջին մասում¹⁸:

Նոտային օրինակ 5 (ԵԺ, հ. 9, N 65)
“Խմբերգ”¹⁹

[Միջակ. Allegro sostenuto]

P

Ա մեներգիչ

Պաղ-ճաս ու պա - լըս դուն ես R

Բ մեներգիչ

սեոյ - լե պյու-պյու - լըմ, սեոյ - լե,

այ - վաս ու նա - լըս դուն ես,

էոյլ - լե տըր, ճան էոյլ - լե տըր,

¹⁷ Նույնը տե՛ս նաև նոտային օրինակ 1-ում՝ “Մարեն կուգա երկու ֆիդան” (ԵԺ, հ. 9, N 4), “Կաքավն եկավ” (ԵԺ, հ. 10, N 58) և այլն:

¹⁸ Նմանատիպ օրինակ տեղ ունի և մեկ այլ մենակատարային փոխեփոխ երգվող՝ “Քառսուն մանեթ, դաթ մը հալավ” կատակերգում (ԵԺ, հ. 10, N 200, տե՛ս նաև նոտային օրինակ 11-ը): Ըստ երգի բովանդակության՝ տերը, չուզենալով “ձեռքից բաց թողնել” մշակին, նրան առաջարկում է տարբեր “բարիքներ”. փող, կեռ պոզավոր կարմիր եգ, “հարյուր ոչխար յուր գառներով” և այլն (երգի բուն տներ, նմանակման սկսող ձայնը): Սակայն մշակը, մնալով անդրդվելի, մերժում է տիրոջ յուրաքանչյուր առաջարկը՝ պատասխանելով. “Անտեր մնա, թերմաշ մնա, ես չեմ կենա, ես կգնամ” (երգի կրկնակը, նմանակող ձայն):

¹⁹ Սեոյլե, պյուլպյուլըմ, էոյլե տըր, ճան՝ խոսիր, տոխակս, այդպես է, ջան (թուրքերեն), թարգմանությունը տե՛ս ԵԺ, հ. 9, էջ 181:

“Հեյ, գյուլ եմ” պարերգում նմանակումը երգի կրկնակի և բուն տան միջև է, վերջիններիս՝ վերը նշված տողերում է հաջորդականությամբ:

Նոտային օրինակ 6 (ԵԺ, հ. 10, N 30)

“Հեյ, գյուլ եմ”²⁰

[Զափավոր. Sostenuuto]

P

Խմբով

Հեյ, գյուլ եմ, նայ, նայ, նայ, նայ, նայ, նայ, նայ, նայ, նայ, նայ

Բյուլ-բյուլ եմ, նայ, նայ, նայ, նայ, նայ, նայ, նայ, նայ, նայ, նայ

Միայնակ

R

ծա - ղիկ ու - նեմ ա - լա յա:

Ա - լա չի, ալ - վա - լա յա:

Երբեմն նմանակումային “գործընթացում” ընդգրկվում են երգի ամբողջական տները (նոտային օրինակ 7) կամ կիսատները (նոտային օրինակ 8), որ հատուկ է մենակատարային փոխեփոխ երգեցողությամբ կատարվող նմուշներին:

Նոտային օրինակ 7 (ԵԺ, հ. 11, N 234)

“Ախ, սևավոր, սևիկ աղջիկ”

[Վշտալից. Con tristezza]

P

Մայրը

Ախ, սե-վա-վոր, սե-վիկ աղ-ջիկ, քե-զի կու-տամ

Սղջիկը

Վա-նա փա-շին, կար-միր քե-սին,

չալ-չալ դա - շին, վո՛ւյ:

R

Ախ, մե-րիկ, ես ի՞նչ կա - նեմ

կար-միր քե - սին,

Վա-նա փա-շին, դուր-բան կեղ - նեմ իմ Սա-քո-յին, չար-խի թե-լին, վո՛ւյ:

չալ-չալ դա - շին, թեք քո - լո - գին, ձեռ - քի կե-լին,

²⁰ Տե՛ս նաև “Քելե, քելե, խորոտ աղջիկ” (ԵԺ, հ. 9, N 122) “Վայ, լե” (ԵԺ, հ. 13, N 57), “Այ Սոնալար” (ԵԺ, հ. 13, N 162), “Երի, երի” (ԵԺ, հ. 13, N 179) երգերը:

Նոտային օրինակ 8 (ԵԺ, հ. 14, N 89)

“Պուպայ, էծերդ ծախե”²¹

[Հումորով. Con spirito]

P

Աղջիկը

Պու-պայ է - ծե - ռըդ, ծա-խե, պու-պայ, է - ծե - ռըդ, ծա-խե,

Հայրը

Ա - վե - տի - սին պարտ - քիդ տեր:

R

Ա - վե - տի - սին չեմ ի - տոր,

Ա - վե - տի - սին չեմ ի - տոր, Կոմ-ճոնց Ա - կո - յին կու - տոր:

Ուշագրավ է “Կիրակնուտ իրիկունը” երգի նմանակումը: Ի տարբերություն դիտարկվող նմանակումային մյուս նմուշների, երբ նմանակվում է երգի ամբողջական մեղեդին, այս դեպքում երգի մեղեդին նմանակվում է դարձվածք (մեղեդիական ֆրագ) առ դարձվածք սկզբունքով: Հավանաբար, պատճառն այն է, որ “Աղջիկների այս կատակային պարի, գուցե և խաղերգի էֆեկտը, ըստ երևույթին, կախված է խոսքերից՝ ինչ էլ ասում (տեղն ու տեղը հորինում) մեներգչուհին, և ինչպես է կրկնում (նմանակում՝ Բ. Ա.) խումբը” (Ռ. Աթայան)²²:

Նոտային օրինակ 9 (ԵԺ, հ. 10, N 263)

“Կիրակնուտ իրիկունը”²³

P

Միայնակ

Կի - րակ-մուտ խոլ-վաթ չեր

R

Կի - րի - կու - նը էն - տեղ մե - գի,

Խմբով

Կի - րակ-մուտ խոլ-վաթ չեր

Կի - րի - կու - նը էն - տեղ մե - գի,

յա - ռըս ե - կալ մեր տու - նը:

մը - տել ենք հա - վա - բու - նը:

յա - ռըս ե - կալ մեր տու - նը:

մը - տել ենք հա - վա - բու - նը:

²¹ Տե՛ս նաև “Մեր թագվորն էր աջ” երգը (ԵԺ, հ. 10, N 266):

²² Տե՛ս երգի ծանոթագրությունը (ԵԺ, հ. 10, էջ 202):

²³ Նոտային օրինակ 9-ի պարտիտուրային շարադրանքը փոխառված է (ԵԺ, հ. 10, էջ 152):

զ. Դիտարկվող նմանակումների գլխավոր հատկանիշներից է սկսող և նմանակող ձայների պրիմային հարաբերակցությունը, հետևաբար՝ նմանակումը կազմող տարբեր գործառույթների ձայների տոնայնական միասնությունը (տե՛ս վերը բերված նոտային օրինակները): Միայն մեկ դեպքում այդ միասնությունը փոքր-ինչ խաթարված է: Այսպես, “Մեր թագվորն էր աջ” ծիսական (հարսանեկան, թագվորագովք) երգում, նմանակող ձայնը սկսող ձայնի մեղեդու առաջին նախադասությունը նմանակում է վերին կվարտա ինտերվալով: Սակայն մեղեդու երկրորդ նախադասությունը նմանակվում է “սովորական”՝ պրիմայի ինտերվալով:

Նոտային օրինակ 10, ԵԺ (հ. 10, N 266)

“Մեր թագվորն էր աջ”

[Հանդարտ. Sostenuuto]

Մեներգիչ II

Մեներգիչ I

Մեր թագ - վորն էր աջ, ա - ջոց խաչ ու մաչ,

ալ - սակն էր կար - միր, ա - ռնն էր կա - մաչ:

Մեր թագ - վորն էր աջ, ա - ջոց խաչ ու մաչ,

ալ - սակն էր կար - միր, ա - ռնն էր կա - մաչ:

է. Խնդրո առարկա նմանակումներին հատուկ է մեղեդու (կամ մեղեդու հատվածի) ճշգրիտ նմանակումը՝ առանց որևէ հնչյունաբարձրության կամ կշռության փոփոխությունների (տե՛ս նոտային օրինակներ 3, 8, 9²⁴), կամ գրեթե ճշգրիտ նմանակումը՝ մեղեդիական որոշ աննշան փոփոխություններով (տե՛ս նոտային օրինակներ 1, 2, 4, 5, 6²⁵):

“Քառսուն մանեթ, դաթ մը հալավ” երգում (ԵԺ, հ. 10, N 200)²⁶ մեղեդու առաջին մասը (առաջին երկու տակտերը) նմանակվում է ռիթմիկ նմա-

²⁴ Տե՛ս նաև ԵԺ, հ. 10, N 246, 250, 251 յայլները և այլն:

²⁵ Տե՛ս նաև “Դուռ բաց արեք, մարդ եմ ես” (ԵԺ, հ. 9, N 119), “Քելե, քելե, խորոտ աղջիկ” (ԵԺ, հ. 9, N 122), “Այ, Սոնալար” (ԵԺ, հ. 13, N 162):

²⁶ Երգի վերաբերյալ տե՛ս հոդվածիս տողատակի 18-րդ ծանոթագրությունը:

նական միջոցով, “երբ նմանակող ձայնում վերարտադրվում է մեղեդու միայն ռիթմը”²⁷: Մեղեդու երկրորդ մասը (հաջորդ էրրորդ և չորրորդ տակտերը) նմանակվում է գրեթե նույնությամբ:

Նոտային օրինակ 11 (ԵԺ, հ. 10, N 200)

“Քառսուն մանեթ, դաթ մը հալավ”

[Զափավոր. Moderato]

P

Տերը

Մշակի պատասխանը

Քառ-սուն մա-նեթ, դաթ մը հա-լավ մեր մը-շա-կին, եր-թա կե-նա:

R

Ան-տեր մը-նա, թեր - մաշ մը - նա, ես չեմ կե - նա, ես կը - գը - նամ:

“Երի, երի” պարերգում նշելի է մեղեդու կրճատման փաստը նմանակ-ման ընթացքում:

Նոտային օրինակ 12 (ԵԺ, հ. 13, N 179)

“Երի, երի”

[Արագ, վճռական. Allegro risoluto]

P

Խումբը

Մեկը

Ե - ռի, ե - ռի, ե - ռի, ե - ռի, ե - ռի, ջան:

R

Մեր տան ե - տև բաղ - չա կա,

Ե - ռի ջան,

բաղ - չի մե - ջը ոե - հան կա,

Իսկ “Աի, սևավոր, սևիկ աղջիկ” (նոտային օրինակ 7) երգում մեղեդին նմանակվելիս, ընդհակառակը, ծավալվում է²⁸:

²⁷ Փաշինյան Է., նշվ. աշխ., էջ 49:

²⁸ Տե՛ս նաև “Գաթավն եկավ” երգը (ԵԺ, հ. 10, N 58):

Նմանակումը Կոմիտաս վարդապետի կոմպոզիտորական ստեղծագործության, մասնավորապես ժողովրդական երգերի մշակումների բազմաձայն հյուսվածքի կերտման առավել էական գործոններից է: Ավելին, այս ոլորտի կոմիտասյան գրեթե բոլոր ստեղծագործություններում՝ «Խմբերգեր»-ում, «Մեներգեր»-ում (ԵԺ, հ. 1-5, Ե., 1960-1979), առկա է նմանակումը՝ դրա ամենատարբեր դրսևորումներով²⁹: Եվ ոչ պատահականորեն: «Ժողովրդական երգը մեծ դեր է խաղալու ապագայ ուղիղ երաժշտութեան (կոմպոզիտորական երաժշտության-Բ.Ա.) ճանապարհը գծելու գործում», - գրել է Կոմիտաս վարդապետը³⁰: Մեծ կոմպոզիտորի մասնագիտական գործունեության ուղեցույց աստղը մշտապես եղել է հայ ժողովրդական (գեղջկական) երգը: Նա այս անսպառ աղբյուրից է քաղել ոչ միայն ժողովրդի անգուգական մեղեդիները, այլև դրանց՝ ժամանակի քննությունն անցած ավանդական կատարողական և կերտվածքային ձևերը:

ИМИТАЦИЯ КАК ВАЖНАЯ ОСОБЕННОСТЬ АРМЯНСКОГО КРЕСТЬЯНСКОГО ТРАДИЦИОННОГО ПОПЕРЕМЕННОГО ПЕНИЯ (на основе музыкально-этнографического наследия архимандрита Комитаса)

БАГДАСАРЯН А. О.

Резюме

Попеременное пение—поочередное пение певцов—одна из традиционных форм вокального интонирования в армянской крестьянской музыке, бытующая и в наши дни. Данная форма известна под названиями «похепох», «пох ар пох», «похергец-охутюн», «димергутюн» и т.д.

Попеременное пение особенно характерно для армянских крестьянских песен-плясок, однако нередко встречается и в других жанрах — трудовых, обрядовых, шуточных, игровых песнях. Примечательной композиционной его особенностью является имитация — повторение голосом мелодии, непосредственно перед этим исполненной другим голосом.

²⁹ Այս մասին մասնավորապես տե՛ս Բաղդասարյան Ա.Օ. *Имитационные структуры в произведениях Комитаса* (Автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. искусствоведения, М., 1990):

³⁰ «Մի թռուցիկ ակնարկ հայ ժողովրդական երաժշտության վերայ» (Կոմիտաս վարդապետ, Ուսումնասիրություններ և յօդուածներ, գիրք Բ, էջ 225):

THE IMITATION AS THE IMPORTANT ATTRIBUTE IN THE TRADITIONAL
ARMENIAN ANTIPHONAL PEASANT SINGING
(based on the musical and ethnographic heritage of Archimandrite Komitas)

A. BAGHDASARYAN

Abstract

Antiphonal singing – singers' alternate or responsive singing – is one of the traditional forms of vocal modulation in the Armenian folk music. Known as "pokhepokh," "pokharpokh," "pokhergetsoghoutiun," "dimergoutiun," etc., it still occurs today. Antiphonal singing is highly characteristic for the Armenian folk dance melodies, periodically found in such other genres as labour, ritual, comic and fun songs. A noteworthy compositional feature of antiphonal singing is **imitation** – the act of replicating the tune performed by the previous singer (the concept defined according to S. I. Taneev's Encyclopedic Dictionary of Music, M., 1990, p. 208). Guided principally by the musical and ethnographic heritage of Archimandrite Komitas, we have made an attempt to investigate this phenomenon by reviewing imitation patterns of the Armenian antiphonal folk melodies, documented in the 9-14 volumes of the great folklorist's Collection of Musical Compositions (Yerevan, 1999-2006).

ՀԱՍԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՐԴԱՎԱՌԻ ՔԱՌԱՄՆՈՐԴԱՅ (ՀԻՄՆԱԿԱՅ) ՊԱՇՏՔ

ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ Հ. Ա.

Հայոց մեջ, սկսած վաղ միջնադարից, կենցաղավարել են ոչ միայն օրապահքերը (չորեքշաբթի, ուրբաթ) և Զատիկի տոնին նախորդող Քառասնորդաց պահքը, որոնց մասին վկայում են տոնացույցի առաջին և երկրորդ խմբագրությունները՝ կատարված Սահակ Պարթևի և Հովհան Մանդակունու կողմից¹, այլև Սուրբ Ծննդյան² և Վարդավառի տոներին նախորդող մեծ պահքերը: Ընդհանրական և տեղական բնույթի ժողովների կանոններում այդ պահքերի վերաբերյալ հիշատակություններ կամ մասնավոր հրահանգներ չկան:

Մատենագրական, ձեռագրական, կանոնական, վիմագրական և ազգագրական սկզբնաղբյուրները Վարդավառից առաջ ընկած մեծ պահքը հիշատակում են “Հիսնակաց” կամ “Քառասնորդաց պահք” անուններով:

Վարդավառի Մեծ պահքն սկսվում է Հոգեգալստյան կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրվանից, սակայն դրա մասին տոնացույցի որևէ խմբագրությունում հրահանգ չկա³: Փոխարենն այն բազմիցս հիշատակվում է այլ աղբյուրներում: Այսպես. VIII դ. Խոսրովիկ Թարգմանիչը հիշում է երեք մեծ պահքերը՝ առաքինի անձանց կողմից՝ “այժմ եւս զերիս յիսներեակսն ...անխափան պահեն” բովանդակությամբ, որը, ըստ Վ. Հացունու, երեք հիսնակների մասին ամենավաղ հիշատակությունն է⁴: Պետք է նշել, որ սա առաջին վկայությունն է միաժամանակ երեք հիսնակների մասին: Ասվածը

¹ Վարդանյան Ռ., Հայոց տոնացույցը (4-18-րդ դարեր), Ե., 1999, էջ 613, 627-628:

² Հեղինակը “Աստվածահայտնության քառասնորդաց (Հիսնակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ)” վերնագրով հոդված է ներկայացրել 2015 թ. նոյեմբերին Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում կայացած “Հայ ժողովրդական մշակույթ. XVII” խորագրով գիտաժողովին, որի ընթացքում ներկայացված հոդվածների ժողովածուն լույս կտեսնի առաջիկայում:

³ Տե՛ս Սահակ Պարթևի խմբագրած “Կանոնք ընթերցվածոց”-ը Հովհան Մանդակունու կատարած երկրորդ (V դ.), Կոմիտաս Աղցեցու՝ երրորդ (VII դ.), Հովհան Օձնեցու՝ չորրորդ խմբագրությունները (VIII դ.), Սողոմոն Մաքինացու կազմած տոնական ճառընտիրը (VIII դ.), Ատոմ Վարազեցու խմբագրած Հռոմադիրը (X դ.), Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակը (XI դ.), մինչև XVIII դարը կատարված խմբագրությունները, Միմեոն Երևանցու կատարած տոնացույցի վերջին խմբագրությունը /1774 թ./ (տե՛ս Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 212-213, 228-229, 274-275, 450-454):

⁴ Հացունի Վ., Ճաշեր և խնձոք Հին Հայաստանի մեջ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, ՌՅԿԲ-1912, էջ 425-427:

կարելի է փաստել նաև հենց այդ վկայության մեջ առկա “այժմ” բնորոշմամբ, ինչը հուշում է VIII դ. առաջ այդ պահերի գոյության և միգրացե ավելի տարածված լինելու մասին, իսկ արդեն VIII դ. դրանք պահպանված են եղել միայն առավել բարեպաշտ անձանց շրջանում:

Վարդավառի Մեծ պահքի մասին վկայում են Մովսես Քերթոզահայր Սյունեցին “Պայծառակերպության ճառում”⁵ (ըստ Ռ. Վարդանյանի՝ գրված 703 թ.⁶), Կանոնագիրք հայոցը՝ X-XI և հետագա դարերի կանոններով⁷, Մատթեոս Ուռհայեցին⁸, Հայսմավուրքը⁹, Դավիթ Ալավկա Որդին¹⁰, XII դ. մի տոնապատճառ¹¹, Վարդան Այգեկցին¹², Կիրակոս Գանձակեցին¹³, Հովհաննես, Երզնկացին¹⁴, Սիմեոն Այրիվանեցին¹⁵, Գրիգոր Տաթևացին¹⁶:

Զլինելով տոնացուցային պահք՝ այն ընդհուպ XX դ. սկզբները կենցաղավարել է վանքերում, աշխարհիկ վերնախավում և ժողովրդի տարբեր շերտերում: Այդ են վկայում վիմագրերում հիշվող աշխարհիկ պատվիրատուի կողմից Վարդավառին նախընթաց Մեծ պահքին Պատարագ պատվիրելու և որոշակի անձանց հիշելու մասին հրահանգները: Այսպես, Անիի Մայր տաճարի (989-1001 թթ.)՝ Կատրանիդե թագուհու թողած շինարարական արձանագրության մեջ ասվում է. “...ՀՐԱՄԱԵԱԼ ԵՄ ԵՍ ՏԷՐ / ՍԱՐԳԻՍ ՍՊԱՍԱԻՈՐԱՅ ԵԿԵՂԵՅՈՅՍ, ՅԵՏ ԷԼԻՑ ԲԱՐԷՊԱՇՏ ԹԱԳՈՒՀՈՅՍ ԶՎԱՐԴԱՎԱՐԻՆ ՅԻՍՆԵԱԿՍՆ ՄԻՈՎ ՔԱՌԱՍՆԻԻ ԿԱՏԱՐԵԼ ԱՆԽԱՓԱՆ / ՄԻՆՉԵԻ Ի ԳԱԼՈՒՍՏՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ”¹⁷:

Արլդարիք Պահլավունու եկեղեցու XI դ. շինարարական արձանագրությունը հրահանգում է. “ՅԵՏ ԵԼԻՑ ԻՄՈՑ ՅԱՇԽԱՐՀԷՍ ԵՂԻ ԼՈՒԾ Ի ՎԵՐԱՅ ՍՊԱՍԱԻՈՐԱՅ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅՍ ԶՎԱՐԴԱՎԱՐԻՆ :Խ: ՈՒՆՍՆ

⁵ Մովսես Սիւնեցի, Յադագս Վարդավառին խորհրդոյ, Մատենագիրք հայոց, հ. Դ, Է դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 429-436:

⁶ Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 207-209:

⁷ Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, Ե., 1970, էջ 175-177, 277-279:

⁸ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 300:

⁹ Գիրք որ կոչի Այսմաւուրք, Կ. Պոլիս, 1730, էջ զճձգ:

¹⁰ Աբրահամյան Ա., Դավիթ Ալավկա Որդու կանոնները (Էջմիածին, Ժ տարի, 1953, մարտ, էջ 54-55):

¹¹ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ (այսուհետև՝ ՄՄ), N 1007, թ. 393բ-394բ:

¹² Հացունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 428:

¹³ Պատմութիւն հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ, Թիֆլիս, 1909, էջ 196:

¹⁴ Յովհաննէս Երզնկացի, Խրատ բոլոր քրիստոնեաներուն, աշխարհաբարի վերածեց՝ Անուշավան վրդ. Դանիէլեան, Անթիլիաս, 1984, էջ 73:

¹⁵ Ղևոնդ Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 569-570:

¹⁶ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Երուսաղէմ, 1993, էջ 649-650:

¹⁷ Դիվան հայ վիմագրության, պր. I, Անի, Ե., 1965, էջ 35:

ԱՆԽԱՓԱՆ ԿԱՏԱՐԵԼ ՄԻՆՉԵՒ ԳԱԼՈՒՍՏՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԸՆԴ ՆՄԻՆ ԵՒ Ձ... [ՈՐ]ԴԻՈ ԳԱԳԿԱ ՍՄՊԱՏԱ ՇԱՀԱՆՇԱՀԻ՝¹⁸:

Վարդավառի Մեծ պահքը հիշվում է նաև Հաղպատավանքի Ս. Նշան եկեղեցու՝ 1063 թ. նվիրատվական արձանագրության մեջ. «ԵՒ ԿԻՒՐԿԵԴԻ ԱՐԵՒՇԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՐԵՑԻՆ ԻՆՁ ԶՎԱՐԴԱՎԱՐԻՆ ՔԱՌԱՍՈՒՆՔՆ ՄԻՆՉԵՒ Ի ՎԱՆՃԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ՝¹⁹:

Ուշագրավ է Անիի՝ Գրիգոր Պահլավունու եկեղեցու արձանագրությունը (X դ.), որը թույլ է տալիս ենթադրել, որ ոչ բոլոր վանքերում են հետևել երեք հիսնակներին. «ԿԱՄԱՔՆ ԱՅ. ԵՍ ՎԱՀՐԱՄ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆ, ԵՏՈՒ ԶԻՄ ՈՐԴՈՅՆ ԶԱՊՈՒԽԱՄՐԻ ՈԳԵԲԱԺԻՆ ԵՒ ԳՆԵՅԻ :Բ: ԿՈՒՂՊԱԿ ԶԼՈՐԱԳՈՅՆԻՆ ԵՒ ԶՈՐՍԱԻՏԻՆ, ՅՈՇԱԿԱՆԱՅ. ԵՏՈՒ Ի ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ԵՒ ՔԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻՔՍ ՈՐ ՈՒՆԻՆ ՏԱՐԻՆ :Գ: ՔԱՌԱՍՈՒՆՔ...»²⁰:

Նույնն է փաստում նաև Սյունիքի Քարկուփ վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու X դարասկզբի արձանագրությունը²¹: Այս Մեծ պահքի կամավորության մասին է վկայում Եպիփանին վերագրվող, սակայն X-XI դդ. թվագրվող կանոնում²². «Եւս առաւել ի վերայ այնոցիկ եկեցեն զշնորհքն Աստուծոյ որ զերեք յիսունսն պահեցեն յանուն Սուրբ Երրորդութեանն՝ զԶատիկն եւ զՎարդավառն եւ զՅայտնութեանն եւ ի փրկութեան Տեառն առցեն զաւետիսն»²³: Կամավորության մասին է խոսում նաև այդ հիսնակները խախտելիս պատիժներ կրելու վերաբերյալ սահմանումների բացակայությունը:

Երեք մեծ պահքերի կանոնականացված չլինելու մասին է փաստում նաև այն հանգամանքը, որ դրանք հրահանգվել են ապաշխարողներին կամ տոնացուցային պահքի օրեր խախտած անձանց՝ որպէս հատուցում: Բարսեղի կանոններում բազում մեղքերի մեջ ընկածին, մի շարք այլ հրահանգների հետ միասին, թելադրվում է երեք Քառասնորդները պահել²⁴:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 45:

¹⁹ Նույն տեղում, պր. IX, Լոռու մարզ, Ե., 2012, էջ 137:

²⁰ Նույն տեղում, պր. I, էջ 32:

²¹ Նույն տեղում, պր. III, Վայոց ձոր. Եղեգնաձորի և Ագիգբեկովի շրջաններ, Ե., 1967, 206 էջին հաջորդող ներդիր:

²² Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 632:

²³ Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ 277-279:

²⁴ «Որք ի բազում ծովացեալ մեղացն խորս ընկղմեցան ոչ կարելով հասանել ի նաւահանգիստն խաղաղութեան ի ձեռն ազգի ազգի առաքինութեան եւ ապաշխարութեան, յետոյ երկիւղիւ մահու ըմբռնեալ եւ ի կենդանութեանն ի կենդանի պատարագն եւս ապաւինեցան հասանելով ճշմարիտ թողութեան, արժանի է, բայց կատարեցէ զնա ճշմարիտ հաւատով եւ սիրով եւ յուսով: ... եւ զԳ Քառասնորդսն՝ զտէրունականն եւ

Հովհաննես Երզնկացին (XIII դ.) նույնպես հորդորում է, որ օրապահքերը, շաբաթապահքերը և այլ պահքերը լուծողները, որպես ապաշխարություն, երկու Քառասնորդացները (Սուրբ Ծննդյան և Վարդավառի) պահեն²⁵։ Ըստ այդմ՝ Հացունին իրավամբ եզրակացնում է, որ եթե պահեցողության այս ձևը պատիժ էր²⁶։ Այդ ժամանակաշրջանը նկարագրելով՝ Կիրակոս Գանձակեցին, խոսելով Հովհաննես վարդապետի գործունեության մասին, նշում է. «...դեռ ցայն ժամանակն ի տեղիս տեղիս լուծանէին զշաբաթ և զկիրակէ սուրբ քառասնորդաց աղուհացիցն»։ Ապա հավելում է. «...Եւ այսպէս հաստատութիւն կալաւ յամենայն տեղիս՝ զյիսներեակն պահօք վճարել, զոր առաջին կէսք պահէին և կէսք ո՛չ»²⁷։

Գրիգոր Տաթևացին հիշում է, որ աշխարհիկ դասը միայն Աղուհացից պահքն էր պահում. «Կարգաւորք երեք քառասունք պահեն, այլ աշխարհականք՝ միայն զաղուհացիցն պահեն»²⁸։

Գանձակեցու և Տաթևացու վկայությունները փաստում են այդ հիսներեակների կամայական լինելու մասին։

Ըստ ամենայնի՝ վանական միջավայրում ևս XV դ. երեք մեծ պահքերը կամայական են եղել, քանի որ Սիմեոն Այրիվանեցին (XV դ.), գնալով Ձագավանք, փորձում է վերահաստատել «գամենայն բարի կարգս և օրէնս» և միայնակյացներին ու ապաշխարողներին հրամայում է «զերեք յիսնակսն կենայ պահօք շաբաթ եւ կիրակին, զղջացեալքն միայնակեացքն և ճգնաւորքն՝ բոլոր կենան զյիսնակաց պահսն»²⁹։

Ազգագրական աղբյուրները փաստում են, որ մինչև XIX դ. կեսերը և XX դ. սկզբները ժողովրդի մեջ տարածված է եղել Հովհաննես Կարապետի կամ Օխտն անվան պասը, որը պահել են Համբարձումից կամ Հոգեգալստից մինչև Վարդավառ, երբեմն յոթ տարի շարունակ։ Վարդավառի հիսնակը կամ Ս. Կարապետի պասը պարտադիր չի եղել, այլ համարվել է կամավոր պաս։ Ուսումնասիրելով այս պասի վերաբերյալ ազգագրական և գեղարվեստական գրականության մեջ սփռված նյութերը՝ կարելի է եզրակացնել, որ այն կարծես եղել է ուխտի պաս, քանի որ պահել են որոշակի նպատակի համար և յոթ տարին լրանալուց հետո ուխտի են

գառաքելականն եւ զմարգարէականն սուրբ պահեսցէ եւ տուրնջեան եւ գիշերոյն աղաւթից զԲրաժանեալ կանոնն անխափան կատարեսցէ» (**Կանոնագիրք հայոց**, հ. Բ, էջ 175-177)։

²⁵ «Եթէ մեկը չորեքշաբթին և ուրբաթը, շաբաթապահքը եւ կամ այլ պահք լուծէ ձուկով կամ գինիով, երեք տարի թող ապաշխարէ, երկու քառասնապահքերը եւ տարւոյն բոլոր երկուշաբթիները սրբութեամբ պահք բռնէ եւ օրական հարիւր հիսուն անգամ ծնրադրէ» (**Յովհաննէս Երզնկացի**, նշվ. աշխ., էջ 73)։

²⁶ Հացունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 429։

²⁷ Պատմություն հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցու, էջ 196։

²⁸ Գրիգոր Տաթևացի, Չմեռան հատոր, Երուսաղէմ, 1998, էջ 148։

²⁹ Ղևոնդ Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 569-570։

գնացել Մշո Գլակա վանք՝ Հովհաննես Մկրտչի մատուռ-գերեզմանին³⁰: XX դ. սկզբի պատմական հայտնի անցքերից հետո այն մոռացվել է³¹:

Վերոգրյալից ակնհայտ է դառնում, որ Զատկի, Ծննդյան և Վարդավառի Մեծ պահքերը թե՛ աշխարհիկ, թե՛ վանական միջավայրերում կենցաղավարել են անձի կամ տվյալ վանքի ներքին որոշման համաձայն: Դրանք պարտադիր են եղել ապաշխարողների համար: Հիսնակի ընթացքը գատկական Մեծ պահքի օրինակով նույնն է եղել³²: IX դ. 40-ականին Հոգեգալստից հետո ընկած չորրորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը սահմանված “Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին” հիշատակի օրվան նախընթաց պահքն ստացել է Լուսավորչի անունը: Ուշ շրջանում այն անվանվել է նաև “միջինք ամառան Յիսնակացն”³³, “Այս եղել ի պահն սուրբ Գրիգորի, որ ի միջինք ամառան աղուհացից”³⁴:

Մատթեոս Ուռհայեցին, Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսի մահվան ժամանակը նշելու համար Վարդավառի պահքը հիշելով (խոսքը 1105-1106 թթ. մասին է), գրում է. “Եւ եղել ի Տրէ ամիս, յառաջին շաբաթն ամռան աղուհացիցն, յաւուր շաբաթու վախճանեցաւ սուրբ Հայրապետն Տէր Գրիգորէս, և թաղեցաւ մեծաւ հանդիսի ի Կարմիր վանքն մերձ ի Քեսուն”³⁵:

Ստեփանոս Գոյներ Երիցանցն իր ինքնագիր տոնացույցում (XIV դ.) Հոգեգալստյան կիրակին անվանում է “Բարեկենդան ամառան աղուհացից”³⁶: Միջինքի և աղուհացի առկայությունը նույնպես խոսում են պահքի զուսպ ընթացքի մասին:

ՄՄ 1007 թվակիր XII դ. Տոնապատճառ ժողովածուի (որն, ըստ Ռ. Վարդանյանի, Սամուել Կամրջաձորեցու ժողովածուի ընդօրինակություն է³⁷) “Յաղագս տապանակին խորհուրդ” ճառի վերջնամասում “Զի՛նչ է այս. Գ. նաւակատիքս զի ոչ գոյ մսակերութիւն ի մէջ քրիստոնէից” հարցման

³⁰ Մխիթարեանց Աղ., Փշրանք Շիրակի ամբարներից, Էմինեան ազգագրական ժողովածու (այսուհետև՝ ԷԱԺ), հ. Ա, Մոսկուա-Ալեքսանդրապոլ, 1901, էջ 272: Լալայեան Ե., Նոր Բայազետի գավառ, Ազգագրական հանդես (այսուհետև՝ ԱՀ), գիրք XVII, Թիֆլիս, 1908, էջ 124: Ալաթյաճեան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիոյ. Տեղագրական, պատմական, ազգագրական ուսումնասիրություն, հ. Բ, Գահիրէ, 1937, էջ 1748:

³¹ Ներսէս Ալիկյանը ևս այդպես է կարծում (տե՛ս Ալիկյան Լ., Քննություն Ս. Սահակի վերագրուած կանոններու եւ Հայոց եկեղեցական տարին Է դարու սկիզբը, հ. Ա, Վիեննա, 1950, էջ 134-135):

³² Այդ մասին տե՛ս նաև Հացունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 428:

³³ Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 631:

³⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, նշվ. աշխ., էջ 427:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 300:

³⁶ Բաբգին ծ. վարդ. Կիլիկեբեան, Ժողովուրդին տօնացոյցը, Կ. Պոլիս, 1901, էջ 59:

³⁷ Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 219-220:

պատասխանը բացահայտում է երեք հիսնականների ընթացքը, որոնց ժամանակ հրահանգվում է անգամ մատաղի միս չուտել³⁸:

Ուշագրավ է, որ Վարդավառի Մեծ պահքը տոնացույցում բացակայում է, սակայն տոնապատճառներում կա վերջինիս մեկնությունը: Դավիթ Ալավկա Որդին իր “Կանոնական օրինադրություն” աշխատության Դ կանոնում նույնպես խոսում է երեք հիսնականների ընթացքի մասին, ինչը գրեթե նույնական է վերը նշված տոնապատճառի հրահանգներին³⁹: Մակայն նա նաև արգելում է ուտել միս ու գինի՝ խրախուսելով դրանք անցկացնել “ծոմաջան պահիւք”⁴⁰:

Վարդան Այգեկցին, վկայակոչելով Հովհաննես Տավուշեցուն, “զերիս յիսնական անհաց և անջուր կատարեր”, այսինքն՝ ծոմ պահելու հրահանգ է տալիս⁴¹: Ժուժկալության այս ձևը, ըստ Հացունու, կամավոր էր և անհատական⁴²: Այս պատի ընթացքում շաբաթ և կիրակի օրերին կերել են ուտիսի կերակուրներ, բայց ոչ մսեղեն: Մաստակ չեն ծամել՝ մեղք համարելով⁴³:

Ինչպես Սուրբ Ծննդյանը նախորդող մեծ պասը, Վարդավառինը նույնպես կատարել է տնտեսական աշխատանքների ժամանակափուլերի բաժանման դեր: Այդ մասին են վկայում պահքի շաբաթներին տրված անունները: Օրինակ՝ Հոգեգալստին հաջորդող Եղիական պասը, որի ժամանակ խոտ են հնձում, կոչվել է Խոտհնձի պաս: Խոտհնձի կամ Խոտքըղի պաս է կոչվել Վարդավառի Մեծ պահքի չորրորդ շաբաթվա՝

³⁸ “Հարցումն. Զի՞նչ է այս. Գ. նաւակատիքս... Պատասխանի. Նաւակատիք բարձրագոյն տեսանի եւ աստուածատեսակագոյն քան զամենայն տաւնա: ...Գ տաւնս զոր տաւնէ եկեղեցի. նախ մաքրութեան կարաւտանա Օ արքք աղաթիցն: Եւ ծոմաջանութեան որոշմամբ եւ զատութեամբ յամուսնական անկողնոց: ...Արդ են ոմանք ի տգետ քահանայից հրաման տալ ի մատաղամիսք կերակրիլ որոշէ հաճոյ իմաստնոց, զի մի է մատաղամիս եւ այլ միս: ...Արդ, մի որ կերիցէ հաւասար յամենայն մսո: Ապա թէ հիւանդ է անկար թողացուց անեն պատուիրանքն: Այլ առողջ մարմնով եւ կատարեալ հասակաւ յայս. Գ. Խ ունս բնաւ միս մի՛ որ կերիցէ՝ Զատկին, Վարդավառին, եւ Յայտնութեան զի քառասունք արինակ կենացն Ադամա ունի որ ի դրախտին...” (տե՛ս ՄՄ, N 1007, թ. 393բ-394բ):

³⁹ Աբրահամյան Ա., Դավիթ Ալավկա Որդու կանոնները (Էջմիածին, Ժ տարի, 1953, մարտ, էջ 54-55): Այն աննշան խմբագրումներով համընկնում է վերոնշյալ տոնապատճառի տվյալ հատվածին (նույն տեղում: Հմմտ. ՄՄ, N 1007, թ. 393բ-394բ): Դավիթ Ալավկա Որդին իր կանոններում օգտվել է ոչ միայն եկեղեցական ժողովների և հայրերի կանոններից և ավանդություններից [տե՛ս Կոստանեանց Կ., Դավիթ վարդապետ Ալավկայ Որդի (ԱՀ, տասներորդ տարի, գիրք 15, Թիֆլիս, 1917, էջ 62)]:

⁴⁰ Աբրահամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 54-55:

⁴¹ Հացունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 428:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Լալաեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 124:

Լուսավորչի գյուտ նշխարաց տոնին նախորդող հնգօրյա պասք⁴⁴։ “Էքսի օրը երկուշաբթի, Խոտհնձի պասն ա”⁴⁵։ “Դեռ Խոտհնձի պասն էսօր ենք մտել”⁴⁶։ Այն հայտնի է նաև Խոտքրդոց անվամբ և տևում է հունիսի 15-ից մինչև հուլիսի 15-ը, երբ գյուղացիք խոտ են քաղում⁴⁷։ Կարծում ենք՝ Խոտհնձի պահք բնորոշումը Վարդավառի Մեծ պահքի տարբեր շաբաթներին համընկնելը պայմանավորված է Վարդավառի, հետևաբար՝ տոնին նախորդող Մեծ պահքի շաբաթականությամբ։

Վարդավառի Մեծ պահքը չի կանոնականացվել, սակայն X-ից մինչև XI դ. կեսերին այն տոնացույցում տեսնում ենք ընդմիջարկված շաբաթապահքերով՝ մեկ շաբաթ պահք, երկու շաբաթ ուտիք հաջորդականությամբ։ Այսպես, առաջին շաբաթը Հոգեգալստին հաջորդող հնգօրյա պահքն է, որը հայտնի է նաև “Եղիական պահք” անվամբ (քանի որ այդ պահքին հաջորդող շաբաթ օրը Եղիա մարգարեի տոնն է)։

Հոգեգալստից հետո եկող պահքի մասին հնագույն “Կանոնք ընթերցուածոց”-ներում որևէ հիշատակություն չկա։ Ռ. Վարդանյանը, հիմնվելով Սամուել Կամրջաձորեցու “Տաւնապատճառի”, Մատթեոս Ուռ-հայեցու “Ժամանակագրության” տվյալների վրա, եզրակացնում է, որ Հոգեգալստից հետո եկող հնգօրյա պահքը, որն ստացել է Եղիա մարգարեի անունը, կիրառության մեջ եղել է X դ. վերջերին և XI դ. սկզբներին, ինչը հավանական է դարձնում դրա սկզբնավորվելը VIII դ. 20-ական թթ. կամ IX դ. չորրորդ քառորդից, այլ խոսքով՝ Հովհան Օձնեցու տոնացույցի առաջին կամ երկրորդ խմբագրությունների ժամանակ։ Ներսես Շնորհալիին Հոգեգալստյան կարգը փոխել է՝ մեկօրյայից վերածելով ութօրյայի, սակայն պահքի հինգ օրերը մնացել են անխախտ։ Հետագայում Սիմեոն Երևանցին այդ կարգը պահպանել է⁴⁸։

⁴⁴ Մխիթարեանց Աղ., նշվ. աշխ., էջ 260, 278։ Գաբրիկեան Կ., Բառգիրք սեբաստահայ գաւառալեզուի, Երուսաղէմ, 1952, էջ 258։ Մալխասյան Ստ., Հայերէն բացատրական բառարան, Ե., 1944, էջ 288։

⁴⁵ Պողոսյան Պ., Սոս և Վարդիթեր, Երկերի ժողովածու, հատոր առաջին, Ե., 1962, էջ 170։

⁴⁶ Ամատունի Ս., Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912, էջ 289։

⁴⁷ Գաբրիկեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 258։

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 628-30։ Բաբգէն ծ. վարդ. Կիւլէսէրեան, նշվ. աշխ., էջ 58։

Առաջին դարում այլազգի քրիստոնյաները ևս Հոգեգալուստը մի օր էին տոնախմբում, իսկ հաջորդ օրերը պահք էին պահում։ Այս մասին վկայում է մեծն Լևոնը Պենտեկոստեի ճառում։ 567 թ. Տուրովի ժողովի 67-րդ կանոնն ասում է. “գ. թե զկնի յիսներեկին բոլոր շաբաթն խստիվ պահեսցի”։ Իսիդորոս Հիսպալեցին ասում է (գիրք ա, գլ. ԿԵ) “...զկնի Պենտեկոստէին պահել ի կատարումն Բանին Քրիստոսի, թէ յորժամ բարձցի ի նոցանէ փեսայն, ապա պահեսցեն”։ Լատինացիների մոտ VIII դարի նման հիշատակություն կա. Պենտեկոստեն ութ օր կատարել, իսկ հույները մինչև այսօր ութօրեք չեն կատարում (տե՛ս Աւետիքեան Գ., Բացատրութիւն շարականաց, Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1814, էջ 570)։

Չորրորդ կիրակին Գրիգոր Լուսավորչի Գյուտ նշխարաց տոնին նախորդող հնգօրյա՝ երկուշաբթիից ուրբաթ ընկած պահքն է, որը սահմանվել է IX դ. չորրորդ քառորդին: Միմեոն Երևանցին այս կանոնը ևս պահպանել է⁴⁹:

Վերջին՝ յոթերորդը Վարդավառի շաբաթապահքն է, որի մասին առաջին հիշատակությունները վերագրվում են X-XI դդ.: Ժամանակաշրջանի մատենագիր Մամուել Կամրջաձորեցին, որը մասնակցել է Հայսմավուրք և Տոնապատճառ ժողովածուների կազմելու և խմբագրելու աշխատանքներին, տեղեկացրել է այդ պահքի մասին⁵⁰:

Ռ. Վարդանյանը կասկածից վեր է համարում այն, որ Վարդավառի շաբաթապահքը տոնացույց է մտել X դ. վերջին, ինչը նշանակում է, որ այն եղել է ավելի վաղ, ըստ ամենայնի, թերևս, Հովհան Օձնեցու տոնացույցի երկրորդ IX դ. չորրորդ քառորդում կատարված խմբագրության ժամանակ⁵¹:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ Հոգեգալստից մինչև Վարդավառ յոթ շաբաթներից առաջինը պահք է, որն ստացել է Եղիա մարգարեի անունը, ապա երկու շաբաթ ուտիք, չորրորդը Գյուտ նշխարաց տոնին նախորդող պահքն է, որին ևս երկու շաբաթ ուտիք է հաջորդում, և յոթերորդը Վարդավառի շաբաթապահքն է:

Թերևս այս երկարամյա շրջանի պատճառով յոթ շաբաթներն ամբողջությամբ պահքի չեն վերածվել:

Վերոգրյալը կարող է հաստատել նաև Հարության, Աստվածահայտնության և Վարդավառի հիսնակների մասին Գրիգոր Տաթևացու հետևյալ հաղորդումը. «...Զի Կ օր ուրբաթ եւ չորեքշաբթի, եւ Գ քառասունք պահք է ի բոլոր տարին: Այս առաքելադիր է: Իսկ հայրապետքն բաժանեցին զերկու քառասունսն ի շաբաթապահս: ... Եւ Գ ամիսք աղուհացք է եւ յիսունք»⁵²:

Ենթադրելի է, որ ինչպես Սուրբ Ծննդյան, այնպես էլ Վարդավառի հիսնօրյա պահքն ամբողջությամբ տոնացույցում չընդգրկվելը հիմնականում պայմանավորված էր տարին երեք հիսնակներով չձանրաբեռնելու հանգամանքով: Այսպես. պահքի ընթացքում, ըստ եկեղեցական կարգի, հոգևոր գսպվածության հետ միաժամանակ պետք է զերծ մնալ նաև որոշակի սննդամթերքներից, ոգելից ըմպելիքներից, ինչպես նաև կենցաղավարման որոշ նորմերից: Հաջորդ կարևոր հանգամանքն այն է, որ հավատացյալները հիսնակների ընթացքում պետք է զրկվեին հաղորդությունից, իսկ այս խորհուրդը կարևոր է թե՛ հավատացյալի ներանձնական հոգևոր կյանքի,

⁴⁹ Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 630-31:

⁵⁰ Նշվ. աշխ., էջ 632:

⁵¹ Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 450, 633:

⁵² Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, էջ 649-650:

թե՛ հավատացյալ-եկեղեցի փոխհարաբերության տեսանկյունից: Այսպիսով, մի քանի երկարատև պահքերը կարող էին պատճառ դառնալ պահքից հրաժարվելուն կամ հաճախ խախտելուն, քանի որ աշխարհական մարդու համար բարդ է տևական ժամանակ հրաժարվել աշխարհիկ սովորույթներից: Դա կարող էր նաև եկեղեցուց հեռանալու պատճառ դառնալ: Հետևաբար՝ տոնացույցում չէր կարող ամրագրվել պահք, որը գործնականում կյանքի չէր կոչվելու: Ուստի՝ հիսնակաց պահքի շրջանը շաբաթապահքերի բաժանելը հարցի լուծման լավագույն միջոց էր:

Ամփոփելով վերոգրյալը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ Վարդավառի Մեծ պահքը կենցաղավարել է միջնադարից, սակայն մնացել է ոչ կանոնական հարթության վրա:

Վիմական արձանագրությունները հուշում են, որ վանական միջավայրում Վարդավառի Մեծ պահքի գոյությունը պայմանավորված է եղել վանքի ներքին որոշմամբ: Կանոնագիրքը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ աշխարհականների շրջանում այն հրահանգվել է ապաշխարողներին, ինչպես նաև կանոնական պահքերը խախտածներին: Մատենագրական աղբյուրները փաստում են, որ Վարդավառի հիսնակի մասին ամենավաղ հիշատակությունը թվագրվում է VIII դարով, թեև այն կարող է լինել ավելի վաղ: Վարդավառի հիսնակը X դ. վերջերին բաժանվել է շաբաթապահքերի՝ մեկ շաբաթ պահք, երկու շաբաթ ուտիք հաջորդական սկզբունքով: Ձեռագրական և մատենագրական սկզբնաղբյուրների վկայությամբ՝ այդ պահքը զատկական Աղուհացի օրինակով ունեցել է նույն ընթացքը՝ սննդային և կենցաղավարման բոլոր պահանջներով: Ըստ ամենայնի՝ Վարդավառի հիսնակը չի կանոնականացվել՝ հավատացյալի հոգևոր և աշխարհիկ կյանքը պահքի սահմանափակումներով չծանրաբեռնելու, հետևաբար՝ պահքերը խախտելու գայթակղության մեջ չզցնելու նպատակով: Վարդավառի հիսնակի կենցաղավարումը զատկականի նման լայն տարածում չի ունեցել, սակայն ամբողջովին չի վերացել: Այն պահպանվել է մինչև XX դ. սկզբները՝ որպես Սուրբ Հովհաննեսի կամ Օխտն անվան պաս:

**СОРОКАДНЕВНЫЙ (ПЯТИДЕСЯТИДНЕВНЫЙ)
ПОСТ ПРЕОБРАЖЕНИЯ****АБРААМЯН А. А.****Резюме**

Рукописные, летописные, канонические, эпиграфические и этнографические источники свидетельствуют о том, что начиная с раннего средневековья и до начала XX века армяне соблюдали пятидесятидневный пост Вардавара. Он не был внесен ни в одну редакцию Святцев (Церковный календарь), поскольку сложно было в течение одного года соблюсти три длительных поста (Пятидесятидневный Пост Преображения, Пятидесятидневный Пост Рождества, Великий пост). В монастырях соблюдение поста было обусловлено внутренним уставом. В мирской среде пост был обязательным для причащавшихся и тех, кто нарушал канонические посты. Пятидесятидневный пост Вардавара в середине X века был разделен на недельные посты: первая, четвертая и седьмая недели были постными, а интервалы между ними были Скоромными.

THE FORTY DAYS (FIFTY DAYS) FASTING OF TRANSFIGURATION**H. ABRAHAMYAN****Abstract**

Manuscript heritages, epigraphical, canonical, lithographical, ethnographic sources and (dated from the Early Middle Ages to the beginning of the 20th century) are testified, that among Armenian coexisted Vardavar freewill lent. It was never augmented in any version of The Armenian Apostolic Church calendar in order not to overload the year by three fifty days lents (The *Hisnakats* fast of Transfiguration, The *Hisnakats* fasting of Christmas, Lent). In monasteries it was existed by internal decision. Among laics it was kept by repentants and people, who broke the canonical fastings. At the end of the 10th century The Hisnakats fasting of Vardavar was divided into three parts as one week fasting and two weeks Meat-day by sequential basis.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՆՏՆԵՐԻ ՄԻՋԵԹՆԻԿ
ԱՍՈՒՄՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎՐԱ ԱԶԴՈՂ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ

ԳԱԼՍՅԱՆ Մ. Վ.

Արդի շրջանում Հայաստանից բնակչության միջպետական տեղաշարժերն իրենց անմիջական ազդեցությունն են թողնում տնտեսական, քաղաքական և միջէթնիկ հարաբերությունների վրա՝ հանգեցնելով նաև ընտանիքի և ամուսնության հարցերում ավանդական պատկերացումների փոփոխության: Միջէթնիկ ամուսնությունների և դրանց ունեցած հետևանքների խնդիրը վերջին շրջանում լայն քննարկման առարկա է դարձել նաև գիտական, հասարակական-քաղաքական գրականության մեջ և զանգվածային լրատվության միջոցներում: Առօրյա քննարկումներում միջէթնիկ ամուսնությունը հաճախ ներկայացվում է որպես հայի ինքնությանը, մասնավորապես ազգային լեզվին, մշակույթին և գենոտիպի փոփոխությանն սպառնացող վտանգ: Ելնելով այդ մտայնությունից՝ հայ հասարակության մեջ ազգային, հատկապես կրոնական տարբերությունների հիման վրա ձևավորված ամուսնությունները չեն խրախուսվում: Միջէթնիկ ամուսնությունը, հատկապես սերունդների վրա դրա թողած ազդեցությունը բարդ երևույթ է: Այն ներառում է մշակութային, սոցիալ-հոգեբանական, իրավական և մի շարք կարևոր հիմնախնդիրներ, որոնք կարիք ունեն խոր և համակողմանի ուսումնասիրության: Միջէթնիկ ամուսնությունների տարածման կարևոր գործոններից մեկը այլ երկրներում աշխատանքի, կրթության, մշտական բնակության նպատակով Հայաստանի բնակչության միջպետական տեղաշարժերն են, որոնք վերջին տարիներին ընդունել են մեծ մասշտաբներ: Վիճակագրական տվյալների վերլուծությունից պարզվում է, որ թե՛ խորհրդային և թե՛ հետխորհրդային շրջանի Հայաստանի բնակչության միգրացիոն հոսքերում բարձր տոկոս են կազմում աշխատանքային միգրանտները: Խորհրդային շրջանում նրանց միջին քանակը տարեկան կազմել է շուրջ 25 հազ.¹, իսկ հետխորհրդայինում՝ մոտ 50 հազ.

¹ Ըստ ՀԽՍՀ կենտրոնական վիճակագրական վարչության տվյալների՝ 1983 թ. դրությամբ 3218.4 բնակիչ ունեցող Հայաստանից միգրանտների թիվը 24931 էր, կամ միգրանտների տեսակարար կշիռը Հայաստանի բնակչության ընդհանուր քանակում կազմում էր 0.8%: «О полноте учета миграции населения Армянской ССР в 1983 г.», Հայկական ՄՍՀ կենտրոնական վիճակագրական վարչություն, 19.01.1984, N 12-11-1:

մարդ²: Նրանց 91.5%-ը աշխատելու նպատակով մեկնում է Ռուսաստանի Դաշնություն, 2.1%-ը՝ ԱՊՀ այլ երկրներ, 2.5%-ը՝ եվրոպական երկրներ³: Աշխատանքային միգրանտները, երկար տարիներ ապրելով և աշխատելով այլեթնիկ միջավայրում, ինտենսիվ շփվելով տեղի բնակչության հետ, կրում են մշակութային որոշակի ազդեցություն, որն էլ իր հերթին ընտանիքի և ամուսնության հարցում հիմք է ազգային կարծրատիպերի փոփոխության համար: Այս առումով կարևոր խնդիր է բացահայտել, թե միջեթնիկ ամուսնությունները ինչ տարածվածություն ունեն միգրանտների շրջանում, ամուսնության հարցում ինչ դեր են կատարում միգրանտների սեռային, տարիքային, կրթական գործոնները, բնակավայրի տիպը (քաղաք, գյուղ) և ծնողների, հարազատների կարծիքները: Միջեթնիկ ամուսնությունների դեպքում ամուսնական զույգերը համարվում են նաև տարբեր մշակույթ կրողներ և վերաբերաբարներ, և այդ տեսակետից քննարկման է արժանի նաև այն հարցը, թե այդպիսի ընտանիքների սերունդների մեջ ինչ դրսևորումներ են ստանում ինքնության հարցերը:

Վերը նշված հիմնախնդիրները բացահայտելու նպատակով վերլուծվել են խորհրդային և հետխորհրդային շրջաններում միջեթնիկ ամուսնություններին առնչվող վիճակագրական տվյալները, և իրականացվել են էթնոսոցիոլոգիական հարցումներ միգրանտների և նրանց ընտանիքների շրջանում⁴: Անդրադառնանք այդ հարցում խորհրդային շրջանի առկա վիճակագրությանը: ԽՍՀՄ-ում մարդահամարների միջև ընկած ժամանակահատվածներում գրանցվել է խառնամուսնությունների թվի աճ, որը հաճախ միակողմանիորեն ներկայացվում էր որպես ազգամիջյան բարեկամական հարաբերությունների զարգացման արդյունք⁵: Սակայն այդ հարցում միութենական հանրապետություններից ամենացածր ցուցանիշը գրանցվել է Հայաստանում: Այսպես, 1959 թ. մարդահամարի տվյալներով Հայաստանում եթնիկ խառնամուսնական ընտանիքների բաժինը կազմել է 3.2%, 1979-ին՝ 4%, իսկ 1989-ին՝ 3.8%: Համեմատության համար նշենք, որ ԽՍՀՄ-ում նման ընտանիքների միջին ցուցանիշները համապատասխա-

² ՀՀ միգրացիոն իրավիճակի գնահատում՝ ընտրանքային հետազոտության միջոցով, Հայ-ռուսական (սլավոնական) համալսարան, http://www.rau.am/uploads/blocks/3/31/3115/files/Migration_Project_Report_final.pdf (դիտարկվել է՝ 28.02. 2017):

³ Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, 2016, http://www.armstat.am/file/article/poverty_2016a_2.pdf, էջ 24:

⁴ Առաջին հետազոտությունը կատարվել է 1987 թ. ՀԽՍՀ 7 վարչատարածքային շրջանների 7 քաղաքային և 14 գյուղական բնակավայրերի 387, իսկ երկրորդ հետազոտությունը՝ 2016 թ. ՀՀ 6 մարզերի 7 քաղաքային, 20 գյուղական բնակավայրերի 384 ընտանիքների շրջանում:

⁵ Сусоколов А.А. Межнациональные браки в СССР, М., 1987, с. 10.

նախար կազմել են 10.2%, 14.9%, 17.5%⁶: Ըստ վիճակագրական տվյալների՝ հայերի շրջանում ինչպես սեփական, այնպես էլ այլէթնիկ միջավայրում միջէթնիկ ամուսնությունների ցուցանիշներն ավելի բարձր են տղամարդկանց մեջ. նրանք ավելի հաճախ են ամուսնանում այլազգի կանանց հետ: Այսպես, Խորհրդային Միության 1988 թվականի մարդահամարի տվյալներով Ռուսաստանում ամուսնացած 6537 հայերից 4545 տղամարդ (63.5%) ամուսնացել էր այլազգիների հետ, որից 2800-ը (61.6%) մինչև 29 տարեկան երիտասարդներ էին: Այդ ամուսնություններն առավել տարածված են Ռուսաստանի քաղաքներում բնակվող հայերի մեջ. 5587 մարդ, որից 69.7%-ը՝ տղամարդ, իսկ 30%-ը՝ կին⁷: Հետխորհրդային շրջանի վիճակագրական տվյալները փաստում են, որ միջէթնիկ ամուսնությունների միտումները լուրջ փոփոխություն չեն կրել: Այսպես, 2002 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն, ՌԴ-ում խառնամուսնական զույգերի բաժնում հայ տղամարդիկ կազմել են 30%, իսկ ըստ 2010 թ. մարդահամարի՝ մի փոքր կրճատվել է՝ 29.3%: Ընդ որում, այդ ցուցանիշը նախկին Խորհրդային Միության մյուս ժողովուրդների համեմատությամբ, դրդըզներից և դազախներից հետո ամենացածրն է: Ինչ վերաբերում է կանանց, ապա խառնամուսնական զույգերում, 2002 թ. տվյալներով, նրանց բաժինը կազմել է 15%, իսկ 2010 թ. տվյալներով նրանց թիվը նույնպես կրճատվել է՝ 12.3%, և այդ ցուցանիշը Խորհրդային Միության ժողովուրդների շրջանում նույնպես ամենացածրերից է⁸:

Աղյուսակ 1-ի տվյալներից կարող ենք եզրակացնել, որ Ռուսաստանի Դաշնությունում խառնամուսնական ընտանիքների թվի վրա իր ազդեցությունն է թողնում նրանց ծննդավայրը: Այդ երկրում ծնված հայերի մեջ նման ընտանիքների թիվն ավելի մեծ է, քան եկվորների մեջ, հատկապես նրանց, ովքեր տեղափոխվել են ավելի հասուն տարիքում: Անշուշտ, այդ հարցը պայմանավորված է նաև լեզվական և մշակութային տարբերությունների խնդրով:

⁶ Сороко Е. Этнически смешанные супружеские пары в Российской Федерации, с. 97. https://demreview.hse.ru/data/2015/05/25/1096965759/DemRev14_201496-123.pdf (10.05.2017).

⁷ Население СССР, 1988 (статистической ежегодник), М., 1989, с. 216-217.

⁸ Сороко Е., նշվ. աշխ., էջ 99-102:

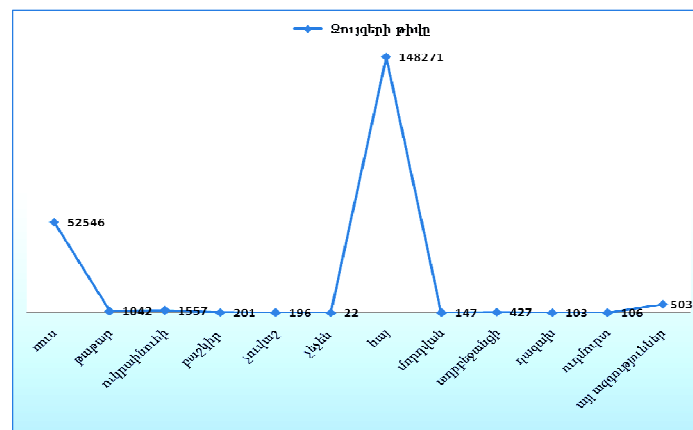
Աղյուսակ 1

Խառնամուսնական զույգերի բաժինը ՌԴ-ում, որտեղ հայ տղամարդը և կինը ծնվել են ՌԴ-ում և դրանից դուրս, ըստ 2010 թ. տվյալների⁹

Միջերկրիկ ընտանիքներում հայ տղամարդկանց թիվը	29.3	որից	
		ծնվել է ՌԴ-ում	ծնվել է ՌԴ-ից դուրս
		63.2	21.0
Միջերկրիկ ընտանիքներում հայ կանանց թիվը	12.3	որից	
		ծնվել է ՌԴ-ում	ծնվել է ՌԴ-ից դուրս
		24.9	31.0

Ըստ աղյուսակ 2-ի՝ խառնամուսնական զույգերում հայ տղամարդիկ Ռուսաստանում ավելի շատ ամուսնանում են իրենց ազգության, այնուհետև՝ ռուսների, ապա մյուս ազգերի ներկայացուցիչների հետ:

Ըստ նույն աղյուսակի՝ այլերկրիկ միջավայրում ծնված և այնտեղ բնակվող հայ տղամարդիկ խառնամուսնական ընտանիքներ կազմելիս երբեմն հաշվի չեն առնում նաև կնոջ կրոնական պատկանելությունը: Այսպես, ՌԴ-ում գրանցվել է 103 ընտանիք, որտեղ կինը դադախ է, 22 ընտանիք, որտեղ կինը չեչեն է, 427 ընտանիք, որտեղ կինն ադրբեջանցի է: Վերջինիս մի մասը բռնագաղթել է Ադրբեջանից:

Անդրադառնանք աշխատանքային միգրանտների շրջանում միջերկրիկ ամուսնությունների տարածվածության խնդրին: Ըստ 1987 թ. էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքների՝ խառնամուսնական ընտանիքները կազմել են 11.7%, որը մոտ 3 անգամ ավելի է հանրապետության

⁹ Աղյուսակը կազմված է Сороко Е., նշված աշխատության տվյալների հիման վրա, էջ 102-104:

միջին ցուցանիշներից (1989 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ 3.8%): Խորհրդային շրջանում նրանց թիվը հատկապես մեծ էր արտագնացությամբ զբաղվող գյուղական և քաղաքային բնակավայրերում: Այդ շրջանում հավաքված վիճակագրական տվյալներից պարզվում է, որ, օրինակ, Լոռու մարզի Մեծավան գյուղում, որտեղից ամեն տարի արտագնացության էր մեկնում շուրջ 700-750 տղամարդ, սկսած 1970-ական թթ. մինչև 1987 թ.՝ գրանցվել է շուրջ 25, Մեծ Պարնի համայնքում 6, Շիրակի մարզի Մայիսյան գյուղում՝ 7, Գեղարքունիքի մարզի Սարուխան գյուղում շուրջ 20 խառնամուսնություններ¹⁰: Այլազգի կանայք հիմնականում բնակություն են հաստատել Հայաստանում: Հայաստանի անկախությունից հետո այդ ընտանիքների մեծ մասը ստեղծված սոցիալ-տնտեսական պայմանների պատճառով առաջիններից էր, որ հեռացավ Հայաստանից: Հետխորհրդային շրջանի էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքներով՝ աշխատանքային միգրանտների միջէթնիկ ամուսնությունների թիվը կրճատվել է՝ կազմելով 9.4%, և նրանց շուրջ կեսը բնակություն է հաստատել Հայաստանից դուրս՝ հիմնականում կնոջ հայրենիքում: Կապված սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի և գործազրկության բարձր մակարդակի հետ՝ աշխատանքային միգրանտների որոշ մասը միջէթնիկ ամուսնությունները համարում է կարևոր ելք արտերկրում բնակություն հաստատելու համար: Վերջին շրջանում դրսևորվող այդ միտումը քննության է արժանի ամուսնական զուգընկերոջ ընտրության «շուկայական» հայեցակարգի շրջանակում՝ որպես զուգընկերների նպատակաուղղված ընտրության արդյունք, որի նպատակն է ավելացնել այդ ամուսնությունից ստացվող օգտակարության գործակիցը: Ընդ որում, էթնիկ հատկանիշը ներառվում է զուգընկերոջ ընտրությունը որոշող չափորոշիչների առավել լայն ցանկում¹¹: Նկատելի է, որ աշխատանքային միգրանտների մեջ երբեմն գործում է «ամուսնության շուկաների» մոդելը: Գ. Բեկերը, որ երկար տարիներ զբաղվել է վերջինիս մոդելավորման խնդրով, նշում է «...ամուսնության արդյունավետ շուկան սովորաբար հանգեցնում է զուգընկերոջ այնպիսի ընտրության, որի դեպքում տղամարդիկ զույգեր են կազմում որակական բարձր հատկանիշներով կանանց, իսկ ցածր հատկանիշներով տղամարդիկ՝ նմանատիպ կանանց հետ, թեև հակադիր որակի զուգընկերոջ ընտրությունը երբեմն կարևոր դեր է խաղում... Ենթադրվում է, որ յուրաքանչյուր տղամարդ և կին հոգ է տանում միայն իր

¹⁰ Գալստյան Մ., Դաշտային ազգագրական նյութեր (այսուհետ՝ ԴԱՆ), Լոռու, Շիրակի, Գեղարքունիքի մարզեր, 1987:

¹¹ Беккер Г. Выборы партнера на брачных рынках, THESIS, 1994, вып. 6, с. 12 (перевод Максименко Б.А.) https://igiti.hse.ru/data/444/313/12_34/6_1_1_Beck.pdf (10.05.2017).

բարեկեցության, այլ ոչ թե հասարակության բարեկեցության համար»¹²: Միգրանտների դեպքում «ամուսնության շուկայի» մասնակիցները (հարսնացուն և փեսացուն) երբեմն հաշվի են առնում նաև նրանցից յուրաքանչյուրի հիմնական բնութագրերը (տարիքը, եկամուտը, կրթությունը, կրոնական և ազգային պատկանելությունը), ինչպես նաև ձևավորվող ընտանիքի ընդհանուր եկամուտը, որը հաջող ամուսնության դեպքում պետք է զգալի բարձր լինի, քան մինչև ամուսնությունը՝ ամուսիններից յուրաքանչյուրի եկամուտն առանձին վերցրած: Աշխատանքային միգրանտները, նախապատվությունը տալով միջէթնիկ ամուսնություններին, դրանով իսկ ձգտում են փոխել նաև սեփական կարգավիճակը: Նրանք, աշխատանքային գործունեության ընթացքում հասնելով տնտեսական համեմատաբար բարձր կարգավիճակի, ամուսնանում են «հեղինակավոր» էթնիկ խմբի կնոջ հետ, որը, սակայն, երբեմն ունենում է սոցիալական առավել ցածր կարգավիճակ: Դրանով իսկ միգրանտների որոշ մասը փոխանակում է «ավելցուկային» սոցիալական կարգավիճակը իր և հետագայում նաև երեխաների էթնիկ կարգավիճակը բարձրացնելու և հեշտացված կարգով այդ երկրի քաղաքացի դառնալու նպատակով: Այդ մասին են փաստում նաև միգրանտների և նրանց ընտանիքի անդամների շրջանում իրականացված որակական հարցազրույցի արդյունքները. «Մեր գյուղից շատ երիտասարդ տղաներ են խոպան գնում, ամուսնանում են ուրիշ ազգի աղջիկների հետ և մնում են այնտեղ: Երիտասարդները ստիպված են դա անում, քանի որ աշխատանք չկա: Այստեղից նրանք ստիպված գնում են, էլ ուր մնաց ամուսնանալուց հետո նրանց բերեն այստեղ ապրելու (Գեղարքունիքի մարզ, գ. Սարուխան, կին, 64 տ.)»¹³: Անշուշտ, ոչ բոլոր ամուսնություններն են հիմնվում միայն տնտեսական գործոնի վրա, և զույգերի ընտրությունը պայմանավորվում է նաև սիրո, փոխըմբռնման հանգամանքով:

Հետազոտողները, անդրադառնալով միջէթնիկ ամուսնությունների հարցին, կարևորում են նաև «էթնոսի տեղեկատվական» հայեցակարգը: Այն ելնում է ոչ թե այսրոպեական տնտեսական շահերի ազդեցության ներքո անհատի ազատ ընտրության արդյունքի սահմանումից, այլ «էթնոս» որակվող կայուն մշակութային ընդհանրությանն իրեն նույնականացնելու՝ մարդու ձգտումը բացատրելու փորձից: Ըստ այդ հայեցակարգի՝ ժամանակակից աշխարհում էթնոսի հիմնական գործառույթը կյանքի անկայունությունից և անորոշությունից էթնոսի անդամների «տեղեկատվական պաշտ-

¹² Беккер Г., նշվ., աշխ., էջ 12:

¹³ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 1987:

պանության» մեջ է, որի դերը հատկապես մեծանում է անցումային հասարակություններում, երբ հին արժեքային համակարգը փլուզվում է, իսկ նորը դեռևս չի ձևավորվել: Էթնոսն իր գործառույթն իրականացնում է մշակութային ավանդույթները պահպանելով, այսինքն՝ նոր սերունդների մեջ իր արժեքները, խորհրդանիշները, վարքականոնները վերարտադրելով: Էթնիկ մշակույթը և ինքնությունը վերարտադրվում են ոչ միայն որպես ամբողջություն էթնոսի կամ իր առանձին անհատների և ընտանիքների, այլև էթնոսի ներսում կայուն խմբերի մակարդակով: Այդ կայուն կառուցվածքի տարրերից են նաև ազգակցական խմբերը, որոնք միջանձնային հարաբերությունների մակարդակում ձևավորում և փոխանցում են առավել կայուն վարքականոնները, դաստիարակվում է էթնիկ ինքնագիտակցությունը: Էթնոսի այդ կառուցվածքը ձևավորող շփման շրջանակներն էլ որոշում են ամուսնական զուգընկերոջ ընտրության կանոնները¹⁴: Շփման շրջանակներն այդ գործառույթն իրականացնում են առաջին հերթին «արտաքին» մեխանիզմի պահպանման, այսինքն՝ ամուսնական զուգընկերոջ ընտրության սոցիալական վերահսկողության հաշվին, երկրորդ՝ «ներքին», այսինքն՝ մշակութային նույնականացման և էթնիկ ինքնության ձևավորման հոգեբանական մեխանիզմների միջոցով: Այս տեսանկյունից որպես միջէթնիկ ամուսնության աճի հիմնական գործոններից մեկը նշվում է ավանդական ազգակցական և հարևանական կապերի ազդեցության թուլացումը, իսկ քաղաքային բնակավայրերում՝ նաև ամուսնական զույգերի ինքնավարացումը: Այս հայեցակարգի շրջանակներում բացատրելի է դառնում նաև միջէթնիկ ամուսնությունների հարցում աշխատանքային միգրանտների վարքագիծը և նախապատվությունը միաէթնիկ ամուսնություններին:

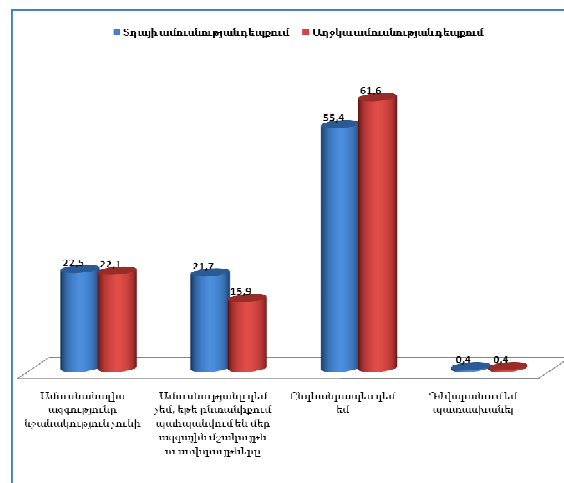
Ադյուսակ 3-ում «Ինչպե՞ս կվերաբերվեիք, եթե Ձեր ազգականներից մեկը (տղան, աղջիկը, եղբայրը, քույրը) ամուսնանար այլազգի ներկայացուցչի հետ» հարցի պատասխաններից կարելի է եզրակացնել, որ մասնակիցների գերակշռող մեծամասնությունը դեմ է արտահայտվել՝ համարելով անցանկալի ամուսնություն: Դա հիմնականում պայմանավորված է այլազգիների հետ ունեցած ազգային սովորույթների, մշակութային և կենցաղային, ինչպես նաև լեզվական տարբերություններով: Նրանք միջէթնիկ ամուսնությունը սերունդների ինքնության պահպանման հարցում համարել են լուրջ խնդիր: Ըստ սեռային կազմի, նույն ադյուսակի տվյալներով, բացասական դիրքորոշումներ ունեցողների թիվը շուրջ 6%-ով բարձր է այլազգիների հետ հայ աղջիկների ամուսնության հարցում:

¹⁴ Арутюнян Ю.В., Дробизева Л.М., Сусоколов А.А. *Этносоциология*, М., 1999, с. 215-216.

Երիտասարդները՝ 18-29 տ. խումբը, այդ հարցում ավելի հանդուրժող են, և նրանց մեջ միջէթնիկ ամուսնությունների դեմ արտահայտվողների քանակը կազմել է 22,2%, քան միջին և ավագ սերունդների մեջ՝ համապատասխանաբար 35,5% և 42,3%: Տարիքային այդ խմբերում հաճախ կարելի է հանդիպել «Օտար աղջիկները մեզ հարս չեն կարող դառնալ» պատասխանին: Միգրանտների բարձր կրթական մակարդակը նույնպես իր դրական ազդեցությունն է թողնում դիրքորոշումների վրա. նրանց միայն մեկ հինգերորդն է այդպիսի ամուսնությունները համարել անցանկալի: Ինչ վերաբերում է բնակավայրի տիպին, ապա գյուղական բնակավայրերի միգրանտների շրջանում միջէթնիկ ամուսնություններին դեմ արտահայտվողների քանակը ավելի բարձր է (64.3%), քան քաղաքայինում (55.0%):

Աղյուսակ 3

Աշխատանքային միգրանտների դիրքորոշումները միջէթնիկ ամուսնությունների հարցում, 2016 թ. (%)

Հայոց մշակույթում տարեցների և երիտասարդների փոխհարաբերությունները մեծավ մասամբ դեռևս կրում են ավտորիտար բնույթ, և երիտասարդները ամուսնանալիս հաճախ հաշվի են առնում ծնողների (պապերի) կարծիքը, հատկապես երբ ապրում են համատեղ՝ մեկ հարկի ներքո: Ըստ աղյուսակ 4-ի տվյալների՝ խորհրդային շրջանում ամուսնանալու համար ծնողների համաձայնությունը կարևորել է 18-29 տ. 61.0%-ը, 30-49 տ. 85.0%-ը, 50 տ. և բարձր խմբի շրջանում՝ 76.3%-ը: Մինչդեռ հետխորհրդային փուլում այդ մոտեցումը պարտադիր չհամարող կողմնակիցների թիվն աճել է ոչ միայն երիտասարդ, այլև ավագ տարիքային խմբերի մեջ: Սա հիմնականում պայմանավորված է նոր հասարակական

հարա-բերություններում տեղի ունեցող արժեքների փոփոխությամբ: Ընդ որում՝ ամուսնանալիս ծնողների համաձայնությունը պարտադիր չհամարող կողմնակիցների թիվն ավելի բարձր է քաղաքային միջավայրի և բարձրագույն կրթություն ունեցող միգրանտների շրջանում:

Աղյուսակ 4

Ամուսնանալու համար ծնողների համաձայնությունը՝ ըստ տարիքային կազմի (%)

Մյուսի պնդումը	Խորհրդային շրջան, 1987թ.				Հետխորհրդային շրջան, 2016թ.			
	Համաժողովրդային	ՀՀ ժողովրդային	Խորհրդային ՀՀ	Ընդամենը	Համաժողովրդային	ՀՀ ժողովրդային	Խորհրդային ՀՀ	Ընդամենը
18-29	52.0	39.0	9.0	100.0	36.9	57.0	6.1	100.0
30-49	52.0	25.0	23.0	100.0	40.2	52.2	7.6	100.0
50 և բարձր	53.3	24.7	22.0	100.0	51.9	45.2	2.9	100.0
Ընդամենը	52.4	29.6	18.0	100.0	43.0	51.4	5.6	100.0

Հարցազրույցի մասնակիցներից մեկը պատմեց, որ ինքն արդեն երկար տարիներ մեկնում է արտագնա աշխատանքի, ամուսնացած չէ, սակայն մտադրություն չունի ոռուս աղջկա հետ ամուսնանալու. «Ռուս աղջիկները չեն կարող մեր ավանդույթներին, սովորույթներին ենթարկվել, իրենք ավելի ազատամիտ են, նրանց և մեր մշակույթների միջև շատ տարբերություն կա (տղամարդ, 29 տ. Տաշիր)»¹⁵:

Միջեթնիկ ամուսնությունների հիմքի վրա ձևավորված ընտանիքների մշակութային-կենցաղային բնութագրերում ոչ միայն տեղի է ունենում տարբեր մշակութային արժեքների փոխներթափանցում, այլև այն իր ազդեցությունն է թողնում նաև նրա անդամների ինքնություն վրա: Ազգային ինքնությունն այդ ընտանիքների սերունդների մեջ նույն կերպ չի դրսևորվում: Կարևորվում է, թե ընտանիքում ովքեր են անմիջականորեն զբաղվում երեխաների դաստիարակության խնդիրներով, և թե որտեղ է բնակություն հաստատել այդ ընտանիքը՝ միաեթնի կ, թե՞ բազմաեթնիկ միջավայրում: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ անկախ այն բանից՝ այդ

¹⁵ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2012:

ընտանիքում ծնված երեխան հոր էթնիկ պատկանելությունն է ժառանգել, թե մոր, նրա ինքնությունն արդեն իսկ երկատված է: Հայ-ռուսական խառնամուսնական ընտանիքում (հայրը՝ հայ, մայրը՝ ռուս) ծնված երեխան բնութագրվում է երկէթնիկ ինքնությամբ, քանի որ մայրը նրան մեծացնում և դաստիարակում է նաև իր ազգային-արժեքային համակարգում ընդունված նորմերով և սովորույթներով: Հետազոտության արդյունքներով այդ ընտանիքի երեխաների մեջ գերակշռում է ռուսական մշակութային համակարգը: ՌԴ Օմսկ քաղաքում կատարված ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ որոշ ընտանիքներում, որտեղ հայրը հայ է, տանը երեխաների հետ հայերեն չի խոսում և չի զբաղվում նրանց դաստիարակությամբ. այդ երեխաները ավելի շատ յուրացնում են ռուսական մշակութային արժեքները, բարքերը, վարվելակերպը՝ դառնալով ավելի շատ ռուսական ինքնության կրող: Այդ առումով երիտասարդներից մեկը նշեց հետևյալը. «Անուն-ազգանունս հայի է, բայց հայերեն լավ չգիտեմ՝ ռուսական դպրոց եմ ավարտել: Ես գիտեմ, որ հայ եմ, բայց Հայաստանի պատմությանը, մշակույթին լավ ծանոթ չեմ (Օմսկ, տղամարդ, 25 տ.)»¹⁶: Իրավիճակը և ներ-ընտանեկան հարաբերություններն այլ էին այն ընտանիքներում, որտեղ ամուսինը ռուս էր, իսկ կինը՝ հայ: Այդ ընտանիքներում կնոջ կողմից առկա է երեխաների մեջ իր էթնիկ ինքնության պահպանման ձգտումը, որը երբեմն նաև հանգեցնում է ներընտանեկան լարվածության: Ընտանիքների բնակության միջավայրը այդ հարցում ունենում է էական ազդեցություն, նույնիսկ այն դեպքում, երբ ընտանիքում կինը հայ է կամ ռուս: Ըստ ուսումնասիրության արդյունքների՝ Հայաստանում ծնված և բնակվող այդ ընտանիքներում երեխաների ազգային ինքնությունը գերազանցապես հայկական է, և ռուսական էթնիկ ինքնությունը շատ քիչ տեղ է գրավում: Ընդհանուր առմամբ, նման ընտանիքներում ամուսինը կամ կինը իր էթնիկ խմբում ոչ բացասական իմաստով համարվում է լուսանցքային դիրք զբաղեցնող մարդ, քանի որ շեղվում է սովյալ էթնիկ խմբի ընդունած սոցիալական վարքականոնի չափորոշիչներից: Այսպիսով, միգրանտների միջէթնիկ ամուսնությունները կարելի է համարել ինչպես անհատական ընտրության արդյունք, որին նպաստում են այլէթնիկ միջավայրում տեղի բնակչության հետ նրանց երկարատև շփումները, այնպես էլ միջէթնիկ սոցիալական վերահսկողության համակարգից նրանց դուրս մնալու հետևանք:

¹⁶ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Ռուսաստանի Դաշնություն, Օմսկ, 2001:

**ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ БРАКИ ТРУДОВЫХ
МИГРАНТОВ ИЗ АРМЕНИИ****ГАЛСТЯН М. В.****Резюме**

Трудовые мигранты в вопросе межэтнических браков руководствуются принципом “рыночной” концепции выбора брачного партнера, целью которого является увеличение получаемого от этого брака коэффициента полезности. Одним из основных факторов распространения межэтнических браков является продолжительная трудовая деятельность в другой этнической среде, что приводит к ослаблению влияния традиционных родственных связей, контроля за ними и к автономизации. В этом вопросе свое влияние оказывают также половые, возрастные, образовательные факторы, тип населенного пункта (город, деревня) и мнения родителей, родственников. В семьях, сформировавшихся на основе межэтнических браков, имеет место взаимопроникновение различных культур, что отражается на ментальности поколений.

**FACTORS AFFECTING INTER-ETHNIC MARRIAGES OF LABOR MIGRANTS FROM
ARMENIA****M. GALSTYAN****Abstract**

When it comes selecting marriage partner labor migrants are led by “market principles” aims at increasing the ratio of the benefit from the marriage. Among the main factors that affect the spread of mixed marriages is the prolonged working activity in an other-ethnic environment. This leads to weakening of the impact of traditional family ties and to autonomy of individuals involved. Among the patterns of interethnic marriages gender, age, educational status, type of settlement (urban, rural area) as well as the opinion of parents and relatives are important. Mixed-ethnic families lead to allegation of cultural values as well as effect on the identities of their generations.

ՄԻՐԻԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

ՀԱԿՈԲՅԱՆ Գ. Լ.

Շուրջ հինգ տարի է, ինչ սիրիահայերը Սիրիայում տիրող հակասությունների հետևանքով լքել են երկիրը, և նրանց զգալի մասը տեղափոխվել է Հայաստան¹: Ներգաղթյալներին ընդունելու հետ կապված հարցերը սկզբից չունեին կարգավորման հստակ մեխանիզմ, չկար միասնական և ամբողջական ռազմավարություն, որը կապահովեր պետական աջակցություն՝ սկսած տնտեսական, սոցիալական, ֆինանսական աջակցությունից մինչև կազմակերպչական և քաղաքացիության շնորհման հարցերը: Այսօր դրանք կարծես կարգավորվել են, սակայն դա հարցի վերջնական լուծում չէ: Սիրիահայերն այսօր հայ իրականությանը և՛ սոցիալապես, և՛ մշակութային առումով հարմարվելու լուրջ խնդիր ունեն:

Սիրիահայերի սոցիալ-մշակութային ադապտացիայի ընթացքը դժվարացնող գործոնները բազմաթիվ են, սակայն սույն հոդվածի շրջանակում կանգ կառնենք սիրիահայերի հաղորդակցության հիմնախնդիրների վրա:

Գաղտնիք չէ, որ մարդիկ և մշակույթները չեն կարող լիարժեք գոյություն ունենալ՝ մեկուսացված այլ մարդկանցից և մշակույթներից: Եթե խոսում ենք մշակույթների փոխազդեցության մասին, ապա խոսքը մարդկանց մեծ խմբերի միջև շփման մասին է: Ըստ էության, հենց իրենք էլ ներկայացնում են միջմշակութային հաղորդակցության ընթացքը: Միջմշակութային հաղորդակցությունը կամ միջմշակութային ինտերակցիան գիտական շրջանառության մեջ են դրել Գ. Տրեյգերն ու Է. Հոլը իրենց “Մշակույթ և հաղորդակցություն. վերլուծության մոդել” աշխատության մեջ՝ այն սահմանելով որպես իդեալական նպատակ, որին պետք է ձգտի յուրաքանչյուր մարդ՝ հնարավորինս լավ և արդյունավետ հարմարվելով միջավայրին²:

Մեկ այլ սահմանմամբ՝ միջմշակութային հաղորդակցումը որևէ մշակույթում ստեղծված ուղերձի փոխանցումն է մեկ այլ մշակույթի³: Սովորաբար սեփական մշակութային նորմերի գի-տակցումը տեղի է ունենում այլ մարդկանց հետ շփման

¹ Ըստ ՀՀ Սփյուռքի նախարարության տվյալների՝ 2014 թ. փետրվարի դրությամբ Հայաստանում բնակվում է շուրջ 11.000 սիրիահայ, մոտ 2.800 ընտանիք: Սիրիահայերի ճնշող մեծամասնությունը բնակվում է Երևանում, շուրջ 500 հոգի՝ Հայաստանի տարբեր մարզերում, մասնավորապես Արագածոտնի, Արարատի, Արմավիրի, Կոտայքի, Շիրակի մարզերում: Այժմ տեղեկատվական դաշտում շրջանառվում է 22 000 թիվը: <https://armenpress.am/arm/news/895509/-22000-syrian-ar-menians-re-locate-to-armenia-since-beginning-of-syrian-war.html>, 23.06.2017, ժամը՝ 15:58: Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունն իրականացվել է քանակական և որակական մեթոդաբանությամբ՝ կիսաստանդարտացված և խորին հարցազրույցներ սիրիահայ ընտանիքների շրջանում՝ Երևանում և մարզերում, ինչպես նաև փորձագիտական հարցազրույցներ սիրիահայերի խնդիրներով զբաղվող պետական և հասարակական կառույցների ներկայացուցիչների հետ:

² Trager G., Hall E. *Culture as Communication: A Model and Analysis*, New York, 1954, p. 37.

³ Գևորգյան Կ. և ուրիշներ, Գործարար հաղորդակցում, մեթոդական ուղեցույց, Ե., 2005, էջ 124:

ժամանակ, որոնք իրենց վարքում դեկավարվում են այլ նորմերով: Լեզվի, հասարակական վարքի նորմերի և շատ այլ տարբերությունների պատճառով տարբեր մշակույթների ներկայացուցիչների միջև հաղորդակցումն առավել բարդանում է, իսկ երբեմն դառնում անհնար:

Ամերիկացի սոցիոլոգ Բարնան առանձնացրել է արդյունավետ միջմշակութային հաղորդակցության հետևյալ խոչընդոտները.

1. Նմանությունների ընդունում. միջմշակութային հաղորդակցման ժամանակ միմյանց չհասկանալու պատճառներից մեկն այն է, որ մարդիկ կարծում են, թե բոլորը նման են իրենց:

2. Լեզվական տարբերություններ:

3. Ոչ խոսքային վարքի սխալ մեկնաբանություն:

4. Նախապաշարմունքներ և կարծրատիպեր, որոնք ազդում են մարդկանց ընկալումների և հարաբերությունների վրա:

5. Գնահատելու ձգտում. արժեքային համակարգի տարբերությունները կարող են բացասական գնահատականների տեղիք տալ, որոնք արգելք կդառնան արդյունավետ հաղորդակցմանը:

6. Տագնապալից և լարված իրավիճակներ, որոնք միջմշակութային հաղորդակցման ժամանակ կարող են առաջացնել հակագործառության վարքի դրսևորումներ⁴:

Մշակույթների և նրանց գործունեության արդյունքների փոխանակումը տեղի է ունենում միջանձնային շփման միջոցով՝ առօրյայում, ընտանիքում, պաշտոնական և ոչ պաշտոնական հաղորդակցման ժամանակ և այլն: Ցանկացած շփում, այդ թվում՝ անձնականը, ունի երեք տեսանկյուն՝ գիտակցական, զգացական և վարքային:

Այժմ ներկայացնենք, թե ինչ առանձնահատկություններ ունի հաղորդակցումը Հայաստանում բնակվող սիրիահայերի շրջանում: Վերլուծությունը ներկայացված է ըստ հաղորդակցության սուբյեկտների՝ առանձնացնելով հետևյալ տեսակները. ներհամայնքային և միջհամայնքային (սիրիահայեր և հայաստանցի հայեր):

Նոր մշակութային միջավայրին հնարավորինս շուտ հարմարվելու համար, անշուշտ, կարևոր են հաճախակի շփումները տեղի բնակիչների հետ, իսկ սեփական համայնքի ներսում շփման ձևերը վկայում են նրանց՝ տեղի միջավայրին հարմարվելու առկա վիճակի մասին: Բնականաբար, ինչքան շատ են շփումները սեփական հա-մայնքի ներկայացուցիչների հետ, այնքան դրանք բացակայում են տեղի հայերի հետ, հետևաբար, այնքան թույլ է արտահայտված հարմարումը հայաստանյան իրականությանը և մշակույթին:

Շփման առավել մտերմիկ ձևը այցելություններն են միմյանց տներ, որոնց ընթացքում մեծ հնարավորություններ են ստեղծվում մշակույթի առանձին տարրեր ճանաչելու և ընդունելու համար՝ տոնաձիսական համակարգ, սնունդ, ընտանեկան ավանդույթներ ու սովորություններ, արժեքներ և այլն:

Աղյուսակ 1-ի տվյալները ցույց են տալիս, որ հարցմանը մասնակցած սիրիահայերի մեծ մասը՝ 63.4%-ը, հյուրընկալվում է Միրիայից եկած իրենց

⁴ Barna L.M. *Stumbling Blocks in Intercultural Communication*, Belmont, CA, 1991, p. 370-379.

հարազատների, ազգականների և ընկերների մոտ: Ընդ որում, իգական սեռի ներկայացուցիչների մոտ այն առավել արտահայտված է (8.6%-ով ավելի), քանզի նրանք ավելի քիչ են զբաղված աշխատանքային գործունեության մեջ, հետևաբար, ավելի շատ ազատ ժամանակ ունեն սիրիահայ համայնքի ներսում այցելությունների համար: Տեղի հայերին հյուրընկալվելու պարա-գայում ունենք հետևյալ պատկերը՝ ընդհանուր առմամբ, սիրիահայերի 1/4 մասն է (25.3%) նախընտրում այցելությունները Հայաստանում բնակվող իրենց/զուգընկերների ծնողներին, ազգականներին, հարևաններին և ընկերներին, որի մեջ, ընդհանրապես, ավելի մեծ մաս կազմում են արական սեռի ներկայացուցիչները:

Աղյուսակ 1

Սիրիահայերի այցելությունները, նախընտրելի անձինք

Նախընտրելի անձինք	Սեռ		Ընդամենը
	Արական	Իգական	
Ամուսնու/կնոջ ծնողներ	0	2.1	2.1
Սիրիայից եկած			
Ամուսնու/կնոջ քույր, եղբայր	4.9	9.2	14.1
Սիրիայից եկած			
Ամուսնու /կնոջ հորեղբայր, մորեղբայր, հորաքույր, մորաքույր	2.8	5.7	8.5
Սիրիայից եկած			
Այլ ազգականներ Սիրիայից եկած	4.9	4.9	9.8
Սիրիայից եկած ընկերներ/ծանոթներ	14.8	14.1	28.9
Ընդամենը՝ ներհամայնքային	27.4	36	63.4
Ամուսնու/կնոջ ծնողներ ՀՀ-ում բնակվող	2.1	0.7	2.8
Տեղացի հարևաններ	0.7	2.1	2.8
Տեղացի ընկերներ/ծանոթներ	4.2	2.1	6.3
Տեղացի ազգականներ	5.6	5.7	11.3
Այլ	0.7	1.4	2.1
Ընդամենը՝ միջհամայնքային	13.3	12	25.3
Չեն այցելում ոչ մեկի	6.3	5	11.3
Ընդամենը	47	53	100.0

Հարցը համադրելով բնակավայրի ցուցանիշի հետ (մարզեր և Երևան)՝ ստացել ենք հետևյալ պատկերը. մարզերում բնակվող սիրիահայերի շրջանում (11.9%) գրեթե հավասար է շփման նախընտրությունը տեղի հայերի (մոտ 5%) և սեփական համայնքի ներկայացուցիչների (մոտ 6%) հետ: Սա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ սիրիահայերի մեծ մասը մարզերում բնակվում է տեղի

ազգականների խորհրդով՝ ֆինանսական տեսանկյունից առավել ռացիոնալ տարբերակ ընտրելով (էժան բնակարաններ): Բացի սրանից, պատճառ են նաև Երևանում բնակվող սիրիահայ ազգականներին և ընկերներին այցելելու համար ֆինանսական միջոցների բացակայությունը և հեռավորությունը:

Ըստ աղյուսակ 1-ի տվյալների՝ հարցմանը մասնակցած սիրիահայերի 11.3%-ը Հայաստանում չի հյուրընկալվում ոչ մեկի՝ պայմանավորված մի քանի գործոններով, որոնց կանդրադառնանք ներքևում:

Բացի տունայցելություններից՝ սիրիահայերը ներհամայնքային շփման իրենց պահանջումները բավարարում են նաև այլ ձևերով՝ ըստ հարցազրույցների արդյունքների: Ներկայացնենք դրանք՝ ըստ ֆորմալության տարբեր աստիճանների՝ ընդհուպ շփման բացակայություն:

1. Սիրիայից տեղափոխված հարազատների հետ գրեթե ամենօրյա շփում՝ առանց առիթի և բացառապես բոլոր տոներին՝ Նոր Տարի, Սուրբ Ծնունդ, Զատիկ և այլն:

2. Սիրիահայ ընկերների, ծանոթների հետ սովորություն դարձած հանդիպումներ սովորություն դարձած վայրում՝ Երևանի Ազատության հրապարակում գտնվող “Մեղեդի” սրճարանում:

3. Ընկերների և մտերիմների հետ հանդիպումներ տանը, որը հնարավորություն է տալիս սիրիական խոհանոցը ճաշակելու հետ մեկտեղ խոսելու ընդհանուր ցավերի և անհանգստությունների մասին:

4. Երիտասարդների շրջանում սովորույթի ուժ ստացած տունայցելություններ ազգականներին տոնական օրերին:

5. Ծանոթ-անծանոթների հետ պատահական հանդիպումներ փողոցում՝ կարոտով և սրտացավությամբ լի երկկողմանի հարց ու պատասխաններով:

6. Միյուրքի նախարարության կամ այլ կազմակերպությունների ձեռնարկած միջոցառումներում ու հավաքներում ծանոթների և ընկերների հետ հանդիպումներ:

7. Սիրիահայ ընտանիքներին վերաբերող տեղեկատվության տարածում մտերիմների և ծանոթների կողմից՝ պարզապես հեռախոսազանգերի միջոցով:

8. Ոչ հաճախակի հանդիպումներ՝ պայմանավորված բնակության վայրերի հեռավորությամբ, ֆինանսական միջոցների սղությամբ և այլն (այս մասին նշեցինք նաև վերևում՝ մարզերում բնակվողների դեպքում):

9. Մեկուսացում, օտարում՝ իրենց հարազատների՝ Հայաստանում չբնակվելու փաստով պայմանավորված:

Սիրիահայերի չշփվելու պրակտիկան կիրառվում է նաև տեղի հայերի, մասնավորապես, իրենց հարևանությամբ բնակվողների նկատմամբ՝ պայմանավորված օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ մի քանի պատճառներով՝

- առօրյա հոգսերով ծանրաբեռնված օրեր, որոնք երկկողմանի են, և սահմանափակում են շփման հնարավորությունը.

- ժամանակի բացակայություն՝ աշխատանքային երկար և առանց հանգստյան օրերի պատճառով.

- տեղաբնակների կողմից անտարբերություն սիրիահայերի նկատմամբ.

- իրենց համեմատ՝ տեղի հայերի սոցիալական ցածր դիրք.

- սիրիահայերի մեջ հաղորդակցվելու ցանկության բացակայություն՝ նորին չձգտելու հստակ մտադրությամբ. “Ես իմ կյանքիս վարժված եմ, ու ամեն մարդ

ինքն իր կյանքին վարժված է: Ես չեմ փափագում ուրիշի բաներն իմ կյանքի մեջ վերցնել⁵.

- հարևանների հետ շփվելու չձևավորված մշակույթ Երևանում ապրող հայերի շրջանում.

- ավանդույթների և սովորույթների տարբերություն, որը ևս իր մեկնաբանությունն ունի սիրիահայերի շրջանում. **“Այն հայաստանյան սովորույթները, որոնք մեզ համար խորթ են, չենք ընդունում: Օրինակ, մեզ համար հիմա մեծ պահք է, իրենց համար բան մը չի նշանակէ: Առօրյա կյանքի ու հասկացողության այս տարբերությունները կան, որոնք ընդունելի չեն: ...Այս ամենի չիմացությունը հայաստանցու հետ շատ հարազատորեն շփվելու խորթություն կուտա”⁶:**

Սակայն միջանձնային շփման այս դրսևորումներին զուգահեռ՝ ապագան Հայաստանի հետ կապող սիրիահայերի շրջանում նկատվում է մեծ պատրաստակամություն և տարբեր խմբերի հետ շփման փորձ, որը բացատրվում է դրա անհրաժեշտությամբ և կարևորությամբ: Դրա շնորհիվ նրանք հարստացնում են գիտելիքները հայկական միջավայրի մասին՝ ընդունելով և հանդուրժողական դիրքո-րոշում ձևավորելով անհատների և խմբերի նկատմամբ: Մասնավորապես, պետք է առանձնացնել հարևանների հետ շփումը՝ տոնական և ոչ տոնական օրերին փոխադարձ այցելություններով, որն ունի շատ գործառական նշանակություն սիրիահայերի, ինչու ոչ, նաև տեղի հայերի համար՝ 1) ծանոթացում ավանդույթներին, 2) ծանոթացում Հայաստանի տոնածիսական համակարգին, 3) ուտեստների պատրաստման փորձի փոխանակում, 4) արևելահայերեն սովորելու հնարավորությունների ստեղծում, 5) սոցիալական ինստիտուտների հետ առնչվելու պարագայում փաստաթղթերի և օրենքների իրազեկման հարցերում օգնություն, 6) ֆինանսական, նյութական օժանդակություն հարևանությամբ ապրող տանտերերի կողմից:

Գործընկերների և ընկերների հետ ամենօրյա շփումը ևս միջմշակութային հաղորդակցության յուրահատուկ տեսակ է, որը մեծ դեր ունի տեղի հայերի արժեքային համակարգին ծանոթանալու գործընթացում. **“Շփվելով նրանց հետ՝ հասկանում եմ նրանց մտածելակերպը և հարմարվում եմ: Երկու տարբեր հայ ենք: Բնձ համար մենակ լեզուն է նույնը: Կարող է եվրոպական երկրում մի ազգ լինի, որ մեր սիրիական մտածելակերպին ավելի մոտ լինի: Այստեղ մեզ մենակ լեզուն ու հողն է կապում և ոչ՝ մարդը: Մեր արժեքները տարբեր են շատ”⁷:**

Սեփական շփման փորձի, սոցիալական ցանցի (բարեկամներ, հարազատներ, ծանոթներ) ազդեցության և տարածված կարծրատիպերի հիման վրա սիրիահայերը ձևավորել են ՀՀ-ում ապրող հայերի մասին իրենց պատկերացումները, որոնք ընդհանրացված են ստորև բերված աղյուսակում:

⁵ Հակոբյան Գ., ԴԱՆ, Ե., 2014 թ., հարցազրույց հիսունհինգամյա սիրիահայ կնոջ հետ:

⁶ Նույն տեղում, հարցազրույց հիսունվեցամյա սիրիահայ տղամարդու հետ:

⁷ Նույն տեղում, հարցազրույց երեսուներկուամյա սիրիահայ տղամարդու հետ:

Աղյուսակ 2

ՀՀ-ում ապրող հայերին բնորոշ հատկանիշ, դատողություն

Հատկանիշներ (+)	%	Հատկանիշներ (-)	%
Քաղաքավարի, բարեկիրթ	4.8	Անքաղաքավարի, կոպիտ, չոր	9.0
Ընկերասեր, մարդասեր, շփվող	7.2	Չշփվող, փակ	2.4
Քաղցրահոտ, սիրալիր, բարեհամբույր, սրտաբաց, ջերմ	6.0	Կովարար, “մուննաթ”, դժգոհ, մեծամիտ	5.4
Ազգասեր, հայրենասեր, մշակույթը պահպանող	1.8	Ոչ ազգասեր, օտարամոլ, անտեսում են եկեղեցական տոները	4.2
Հարգալից, հանդուրժողական, յուրային են համարում	13.3	Երկրորդային, օտար են համարում, անտարբեր են	2.4
Ազնիվ, շիտակ, պարզ, բարի, խղճով	9.0	Խաբեբա, ստախոս, գող, անվստահելի, շահամոլ	6.6
Օգնելու պատրաստակամ	12.7	Օգնող չեն	1.2
Աշխատասեր	1.8	Ծուլ	0.6
Ընդամենը (+)	56.6	Ընդամենը (-)	31.8
Տխուր, տանջված 1.8			
Հյուրընկալ, հյուրասեր 6.0			
Գեղեցիկ 1.8			
Խելացի, կրթված 0.6			
Դժվարանում են պատասխանել 1.4			
Ընդամենը 100.0			

Աղյուսակ 2-ի տվյալներից նկատելի է, որ հականիշ համարվող հատկությունների մեջ բավական մեծ կշիռ են ստացել բացասական երանգ ունեցող հատկությունները, որոնցով սիրիահայերը բնութագրել են տեղի հայերին: Եթե փորձենք զուգահեռներ անցկացնել տեղի հայերի հետ չշփվելու՝ վերնում բերված պատճառների հետ, կնկատենք, որ դրանք հիմնականում համընկնում են: Ինչպես վերնում, այնպես էլ աղյուսակ 2-ի արդյունքներից տեսնում ենք, որ սիրիահայերը կարևորում են քրիստոնեական արժեքներն ու ավանդույթները, որոնք հայրենիքում էապես տարբերվում են օտար միջավայրում հայի ինքնությունը մարմնավորող և իրենց համար կարևորվող արժեքներից:

Ոչ պակաս շեշտադրմամբ և՛ քանակական (6.6%), և՛ որակական հարցազրույցների մեջ նշվում է նաև հայերի խաբեբա և անվստահելի լինելու մասին: “Զգիտեն քրիստոնեության միջուկը, չգիտեն, որ չպետք է իրենք մեղք գործեն՝ լինի փոքր ստախոսություն, լինի մեծ բան: Հայաստանում արդեն սովորական բան է

խաբելը, ստելը: Եթե չես խաբում, չես ստում, ուրեմն դու մարդ չես: Բայց ճիշտը դա չէ⁸:

Բնչպես նաև, ըստ սիրիահայերի, Հայաստանում ապրող հայր ավելի շուտ ոչ թե բարեկիրթ է, քաղաքավարի, այլ հակառակը՝ անքաղաքավարի, կոպիտ և չոր (բացասական հատկությունը երկու անգամից ավելի շատ կշիռ է ստացել դրականի համեմատ՝ համապատասխանաբար 9 և 4.8):

Թեպետ բացասական համարվող հատկանիշները քիչ չեն (մոտ 32%) և մեծավ մասամբ հիմնված են շփման փորձի վրա, այնուամենայնիվ, դրական հատկանիշները գերակշռող են ոչ միայն հականիշ զույգերում, այլև ընդհանուր առմամբ: Առավել մեծ տոկոս են կազմել տեղի հայերի հետևյալ դրական որակները՝ հանդուրժողականություն (13.3%), ընկերասիրություն ու շփվելու պատրաստականություն (7.2%), ազնվություն ու բարություն (9%), մեծահոգություն և օգնելու պատրաստականություն (12.7%): Սիրիահայերը գնահատել են նաև տեղի հայերի հյուրասիրությունն ու հյուրընկալությունը, գեղեցիկ և խելացի լինելը:

Ունենալով տեղի հայերի մասին իրենց պատկերացումները՝ սիրիահայերը սահմանել են նաև նրանցից սոցիալական հեռավորության աստիճանները՝ ըստ Է. Բոգարդուսի սանդղակի⁹:

Աղյուսակ 3-ի տվյալները վկայում են այն մասին, որ հարցմանը մասնակցած սիրիահայերի մեծ մասը՝ մոտ 60%-ը, պատրաստ է ամուսնական հարաբերություններ ձևավորել հայաստանցի հայերի հետ, որտեղ մեծ զանգված են կազմում արական սեռի ներկայացուցիչները:

Աղյուսակ 3

Սոցիալական հեռավորությունը ՀՀ հայից՝ ըստ սեռատարիքային չափանիշի

⁸ Նույն տեղում, հարցազրույց հիսնամյա սիրիահայ տղամարդու հետ:

⁹ Է. Բոգարդուսի՝ սոցիալական դիստանցիաների սանդղակը (1-7 միավոր) ուղղված է խմբերի դիստանցիան հասկանալուն: Այդ սանդղակը ցույց է տալիս խմբերի միջև հոգեբանական մտերմության աստիճանը, որը նպաստում է նրանց հեշտ հաղորդակցմանը: Սոցիալական առավելագույն դիստանցիան՝ 7 թիվը, նշանակում է, որ հաղորդակցությունն այս դեպքում հիմնականում խորհրդանշական, ձևական բնույթ է կրում: Նվազագույնը՝ 1 թիվը, վկայում է այն մասին, որ երկու խմբերի ներկայացուցիչները միմյանց հետ հարաբերությունները կառուցում են՝ հաշվի առնելով և ընդունելով դիմացինի բնորոշ առանձնահատկությունները, յուրօրինակությունները:

Սոցիալական հեռավորության աստիճանները	Սեռ		Տարիք			Ընդամենը
	Արական	Բզական	18-35	36-55	56<	
1. Զուգընկեր	42.4	17.4	17.4	25	17.4	59.8
2. Ընկեր	3.3	30.3	9.8	17.3	6.5	33.6
3. Հարևան	1.1	2.2	1.1	1.1	1.1	3.3
4. Գործընկեր	1.1	1.1	1.1	1.1	0	2.2
5. Նույն երկրի քաղաքացի	1.1	0	0	1.1	0	1.1
6. Զբոսաշրջիկ	0	0	0	0	0	0
7. Նախընտրում են չտեսնել նույն երկրում	0	0	0	0	0	0

Եվ պատահական չէ այս ցուցանիշը, քանզի դաշտային նյութերի հավաքման ամբողջ ընթացքում չենք հանդիպել ամուսնական կամ նախաամուսնական զույգերի, որում կինը լինի սիրիահայ, իսկ ամուսինը՝ Հայաստանում ծնված և մեծացած հայ: Ավելին, քանակական հետազոտության արդյունքները ևս ցույց են տալիս, որ ամուսնության նպատակով մինչ օրս Հայաստան այցելած սիրիահայերը 26-55, նաև 66-ից բարձր տարիք ունեցող տղամարդիկ են: Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանից “աղջիկ ուզելու” սովորությունը արդիական է եղել բոլոր ժամանակներում, որը շարունակվում է նաև այսօր: Իսկ իզական սեռի ներկայացուցիչներն առավելապես (30.3%՝ ի համեմատ 3.3%-ի) պատրաստ են ընկերական փոխհարաբերությունների մակարդակում շփվել տեղի հայերի հետ:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ **գիտակցական** մակարդակում ապագան Հայաստանի հետ կապող սիրիահայերի մեջ նկատվում է շփման անհրաժեշտության և կարևորության գիտակցում: Նրանք տեղեկատվություն են հավաքում, հարստացնում իրենց գիտելիքները հայաստանյան միջավայրի մասին՝ ընդունելով և հանդուրժողական դիրքորոշում ձևավորելով անհատների և խմբերի նկատմամբ: Հայաստանը ժամանակավոր ապաստան համարող սիրիահայերի մեջ տեղի է ունենում հակառակը. նեղացնելով տեղեկատվության ստացման շրջանակը՝ նվազագույնի են հասցնում հայաստանցի հայերի հետ շփումն ու դրա կարևորությունը:

Զգացական մակարդակում, տեղի հայերին բնութագրելով բազմաթիվ դրական և բացասական հատկանիշներով, սիրիահայերն իրենց շփման շրջանակը սահմանափակում են ամուսնական և ընկերական հարաբերություններ ստեղծելու պատրաստակամությամբ: Չնայած ՀՀ հայերին բնորոշող դրական հատկանիշներն ավելի մեծ կշիռ են կազմում ընդհանուր հատկանիշների մեջ, այնուամեն-

նայնիվ, բացասական հատկանիշները վերացական չեն, այլ մեծ մասամբ հիմնված են շփման փորձի վրա:

Վարքային մակարդակում հայաստանցիների հետ շփման ձևերն ու հաճախականությունը տարբեր են՝ կախված արևելահայերենին տիրապետելու աստիճանից, աշխատանքային, ուսանողական և դպրոցական միջավայրի առկայությունից, ազատ ժամանակն ում հետ և որտեղ անցկացնելու նախընտրությունից, հյուրընկալվելու և հյուրընկալելու սոցիալական ցանցը շրջանակելուց և այլն:

ОСОБЕННОСТИ КОММУНИКАЦИИ СИРИЙСКИХ АРМЯН В РА

АКОПЯН Г. Л.

Резюме

Сирийские армяне, оказавшись в иной культурной среде, в частности, в РА, наряду со многими другими проблемами также сталкиваются с трудностями в установлении контактов с местным населением. Жизнедеятельность и отношения сирийских армян определяются их культурными нормами, формирующими их межличностные отношения и социальные оценки.

COMMUNICATION PECULIARITIES OF SYRIAN ARMENIANS IN THE RA

G. HAKOBYAN

Abstract

Syrian Armenians appearing in a different cultural environment in the RA, also in line with many other problems face the difficulty in contacting (relations, communication) with the Armenians of the RA. The vital activities and relationships of Syrian Armenians are defined by their cultural norms, which regulating all spheres of their thinking, emotions and behavior, affect interpersonal relations, the nature of assessment and perceptions.

ԱՆԱՊԱՀՈՎ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐԻ ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

ԱՆՏՈՆՅԱՆ Ս. Ա.

Հայ հասարակության զարգացման արդի փուլում, սոցիալ-տնտեսական և արժեքային ճգնաժամի պայմաններում հաճախ ենք առնչվում նյութապես և սոցիալապես անապահով ընտանիքների երեխաների սոցիալական ինտեգրման հիմնախնդրին, քանի որ անձի սոցիալականացումը էապես պայմանավորված է ընտանիքի սոցիալական և տնտեսական կարգավիճակով:

Սոցիալ-տնտեսական ցածր կարգավիճակ ունեցող և աղքատ է համարվում այն ընտանիքը, որի եկամտի մակարդակն ու կենցաղային պայմանների որակը ցածր են սահմանված չափանիշներից, որի հետևանքով ընտանիքը չի կարողանում բավարարել սննդի, հագուստի և այլ նյութական պահանջմունքները¹:

Համաձայն 2013 թ. դեկտեմբերի 12-ին ընդունված “Պետական նպաստների մասին” ՀՀ օրենքի 2-րդ գլխի 10-րդ հոդվածի 1-ին կետի՝ ընտանիքի անապահովության աստիճանը գնահատվում է ընտանիքի անապահովության բնութագրիչների՝ ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամի եկամուտ, ընտանիքի կազմ, ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամի սոցիալական վիճակ, և այլ պայմանների հիման վրա²:

Հասարակության սոցիալական և նյութական բնեռացումը ակներև է դարձնում անապահով խավի առանձնացումը՝ որպես հասարակության բարոյա-հոգեբանական զարգացման խոցելի կողմի: Նյութական և սոցիալական պահանջմունքների դեպրիվացիան նպաստում է այս անձանց մեջ համապատասխան հոգեբանական առանձնահատկությունների զարգացմանը: Որպես անապահով խմբի ներկայացուցիչ՝ նրանք առանձնանում են նաև իրենց հոգեբանական նկարագրով:

Հասկանալու համար սոցիալապես և նյութապես անապահով խմբի երեխաների դերը հասարակության զարգացման ընթացքում անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նրանց հոգեբանական առանձնահատկությունները, կազմել հոգեբանական բնութագիրը: Այս երեխաների սոցիալ-հոգեբանական առանձնահատկությունների հետազոտումը, հոգեբանական նկարագրի վերլուծությունը հնարավորություն կտան նրանց համար ստեղծելու զարգացման համապատասխան կրթական և սոցիալական պայմաններ, ինչպես նաև հիմք կծառայեն հոգեշտկողական աշխատանքների մշակման և իրականացման համար:

¹ Տե՛ս Գալաгузова М.А. Социальная педагогика, М., 2000:

² Տե՛ս Պետական նպաստների մասին ՀՀ օրենք, <http://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=94822>

Նյութապես անապահով ընտանիքները դասվում են անբարեկեցիկ ընտանիքների շարքին և, ինչպես մյուս անբարեկեցիկ համարվող ընտանիքները (օրինակ՝ հոգեպես կամ ֆիզիկապես ոչ առողջ անդամ ունեցող, հակասոցիալական վարք դրսևորող, ոչ կառուցողական, կազմաքանդող փոխհարաբերություններով ընտանիքները)³, բնորոշվում են իրենց հոգեբանական առանձնահատկություններով ու վարքային դրսևորումներով⁴:

Անբարեկեցիկ ընտանիքների անդամներին հատուկ են վարքային տարբեր խանգարումներ՝ ագրեսիվություն, մուրացկանություն, գողություն, հակահասարակական վարքի ձևեր, մեծահասակների նկատողություններին ոչ համարժեք հակազդումներ և այլն: Այդ երեխաների շրջանում հիմնականում դիտարկվում են կրթական ցածր առաջադիմություն, անձնական հիգիենայի հմտությունների բացակայություն, ներասթեճի, հոգեկան անհավասարակշռություն, դեռահասային հարբեցողություն, շփման խանգարումներ՝ հասակակիցների և մանկավարժների հետ կոնֆլիկտայնություն, հարազատների հետ սոցիալական կապերի խանգարումներ, քրեածին խմբավորումների հետ շփումներ, գերակտիվություն և այլն⁵:

Հոգեբանական գրականության մեջ մասնավորապես քիչ են նյութապես և սոցիալապես անապահով ընտանիքների երեխաների հոգեբանական բնութագրերի ուսումնասիրմանը նվիրված հետազոտությունները: Ուստի, նկատելով վերոնշյալ խնդրի կարևորությունը, նպատակ դրվեց հետազոտել անապահով ընտանիքների երեխաների հոգեբանական առանձնահատկությունները, որն էլ հիմք կծառայի նրանց հոգեբանական բնութագիրը կազմելու համար:

Հետազոտությանը մասնակցել է ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարությունում հաշվառված անապահով ընտանիքների 6-15 տարեկան 75 երեխա, որոնք կրթությունը ստանում են հատուկ դպրոցներում:

Երեխաների հոգեբանական հետազոտությունն իրականացվել է հետևյալ ոլորտներով՝

- հուզականային ոլորտ,
- շփման-հաղորդակցման ոլորտ,
- վարքային ոլորտ,
- ինքնաընկալման ոլորտ:

Երեխաների հուզականային առանձնահատկությունների հետազոտման համար ընտրվել է Տեմմլ-Դորկի «Տազնապայնության թեստ» պրոյեկտիվ մեթոդիկան:

³ Տե՛ս **Стурлис Т.К.** Социально-педагогическая работа с детьми из неблагополучных семей (Социально-педагогическая работа, 2002, № 5, с. 59-63):

⁴ Տե՛ս **Целуйко В.М.** Психология неблагополучной семьи, М., 2003:

⁵ Տե՛ս **Новикова Ю.А.** Особенности воспитания в неблагополучных семьях (Молодой ученый, 2014, № 2, с. 84-86):

Շփման հստությունների և վարքային դրսևորումների հետազոտման նպատակով կիրառվել են Ռենե ժիլի «Միջանձնային հարաբերությունների համակարգում կոնֆլիկտային ոլորտների բացահայտում», «ՆԱԹ», «Ձեռք» պրոյեկտիվ մեթոդիկաները:

Ինքնաընկալման ոլորտն ուսումնասիրելու համար կիրառվել է «Գոյություն չունեցող կենդանի» մեթոդիկան:

Այժմ անդրադառնանք հետազոտության տվյալների վերլուծությանը:

Ըստ Տեմսլ-Դորկի «Տազնապայնության թեստ» մեթոդիկայի տվյալների վերլուծության՝ երեխաներից 68-ի մեջ բացահայտվեց տազնապայնության բարձր արտահայտվածություն:

Նկարային իրավիճակները մեկնաբանելիս երեխաները հաճախ էին հնչեցնում հետևյալ արտահայտությունները.

- **«կռիկները ծակ են» կամ «կռիկները կեղտոտ են, մաշված են, դրա համար է երեխան տխուր».**

- **«նրա հետ ոչ ոք չի խաղում, փախչում են իրենից, չեն խոսում իր հետ», «նեղացել է, որ իրեն բանի տեղ չեն դնում», «իր հետ ոչ ոք չկա, մենակ է, դրա համար է տխուր».**

- **«մայրիկն ու հայրիկը տխուր են», «հայրիկը իրեն փակում է քարերով», «տանը ուրախանալու բան չկա, դրա համար է տխուր»:**

Տվյալների որակական վերլուծությունը ցույց տվեց, որ տազնապայնությունը գլխավորապես պայմանավորված էր սոցիալական, նյութական անապահովության և ինտեգրման խնդիրներով, ընտանեկան ոլորտում անբավարարվածության զգացումով, ծնող-երեխա ոչ ներդաշնակ փոխհարաբերություններով:

Ռ. ժիլի «Միջանձնային հարաբերությունների համակարգում կոնֆլիկտային ոլորտների բացահայտում» մեթոդիկայի տվյալների վերլուծությունը վեր հանեց հետազոտվողների մեջ առկա շփման խնդիրները. ըստ այդմ՝ նրանք բաժանվեցին 2 խմբի:

Մասնակիցներից 36-ի մեջ (I խումբ) բացահայտվեցին մեկուսացվածություն, շրջապատի կողմից անտարբերության զգացում, ընկերների նեղ շրջանակ կամ բացակայություն, ցածր շփվողականություն, ենթարկվելու հակում, թույլ հուզական կապ ընտանիքի անդամների հետ. դա էին վկայում նկարային իրավիճակներում նրանց տեղակայման մատնանշումն ու մեկնաբանությունները:

Այս երեխաները նկարային իրավիճակներում իրենց մատնանշում էին ընտանիքի անդամներից և հասակակիցներից մեկուսի, միայնակ և պատասխանում էին, որ իրենց հետ ոչ ոք չի ցանկանում շփվել, իրենց համարում են կեղտոտ, տգեղ, արհամարհում են և այլն: Կոնֆլիկտային իրավիճակներում նրանց հակազդումներն էին վիրավորվածության զգացումը, նեղացկոտությունը, լացը, հակազդելու անկարողությունը:

Այս խմբի երեխաների հետ «ՆԱԹ», «Ձեռք» պրոյեկտիվ մեթոդիկաները կիրառելիս պարզ դարձավ, որ նրանց մեջ թույլ են արտահայտված ինքնապաշտպանական հմտությունները, իրենց զգում են ենթարկվողի դերում, ընկճված են, բնորոշվում են անապահովության, անօգնականության, լքվածության զգացումներով, ագրեսիայի արտահայտման մակարդակը ցածր է:

Նրանց արտահայտություններն են.

- «ձեռքը ցավում է», «ձկույթը կոտրվել է», «ձեռքը վնասվել է, դեղ է քսում», «ձեռքի երեսին է նայում, ճղվել է» («Ձեռք» մեթոդիկա),

- «լացում է, նեղացրել են», «նեղացրել են իրեն, թողնում գնում են», «իրեն վիրավորում են, չի պատասխանում» («ՆԱԹ» մեթոդիկա):

Իսկ 28 երեխայի շրջանում (II խումբ), ըստ Ռ. Ժիլի «Միջանձնային հարաբերությունների համակարգում կոնֆլիկտային ոլորտների բացահայտում» մեթոդիկայի տվյալների վերլուծության, թեպետ բարձր էր շփվողականությունը, սակայն դիտարկվում էր շփման պահանջմունքի անբավարարվածություն, առկա էր ցանկությունների, հնարավորությունների և հավակնությունների անհամապատասխանություն, նրանք ակտիվ էին, ցանկանում էին ընկերներ ունենալ, ձգտում էին շփման մեջ լինել առաջատար, բարձր էր հետաքրքրասիրության մակարդակը:

Այս երեխաները նկարային իրավիճակներում իրենց ներկայացնում էին կենտրոնական, գերակա դերում, շփման նախընտրությունը տրվում էր հասակակիցներին, նկատվում էր ինքնուրույնության ձգտում ծնողներից, կոնֆլիկտային իրավիճակներում հակազդման հիմնական ձևը խոսքային կամ ֆիզիկական ագրեսիան էր:

Համաձայն «ՆԱԹ», «Ձեռք» պրոյեկտիվ մեթոդիկաների տվյալների՝ II խմբի երեխաների մեջ բացահայտվեցին ըմբոստություն և հակադրվող, ագրեսիվ վարք, բավարարվածություն ագրեսիայից, ասոցիալ վարքի նախանշաններ:

Այս խմբի երեխաներին նշված մեթոդիկաներով հետազոտելիս հաճախ էինք հանդիպում նման արտահայտությունների.

- «դիմացինին գցել է գետնին, ուրախանում է», «ընկերը ընկած է գետնին, չի ուզում օգնի, ուրախանում է», «վատ բան է արել, ծեծում են իրեն», «ծեծում են, ներողություն է խնդրում ծնկաչոք», «չի ուզում իրա ասածը անի, ծեծում է», «ինչոր բան է գողացել, ոստիկանն ընկել է հետևից, որ բռնի» («ՆԱԹ» մեթոդիկա),

- «այս ձեռքը տանում է, որ բան գողանա», «այս ձեռքը հարվածում է, որովհետև բան է գողացել», «բռնեցք է արել, հարվածում է» («Ձեռք» մեթոդիկա):

Ե՛վ I, և՛ II խմբի հետազոտվողները հաճախ էին գործածում «հայրիկը ծեծել է», «մայրիկը ապտակել է, հարվածել է» և այլ նմանատիպ արտահայտություններ:

«Գոյություն չունեցող կենդանի» մեթոդիկայի տվյալների վերլուծությունը թույլ տվեց բացահայտել ցածր ինքնագնահատականի, սոցիալական հարմարման խնդիրների առկայությունը 65 հետազոտվողների շրջանում:

Ներկայացնենք «Գոյություն չունեցող կենդանի» պրոյեկտիվ մեթոդիկայի որոշ ուշագրավ նկարագրություններ, որոնք ընդհանուր գծերով բնորոշ են անապահով ընտանիքների երեխաներին:

13 տարեկան տղան «գոյություն չունեցող կենդանուն» նկարագրում էր այսպես. «Կենդանու անունը «Փուֆիկ է», ապրում է ուրիշ մոլորակում, շուրջը ոչ ոք չկա, թիթեռների հետ է ապրում, փայտ է ուտում: Բնքը կորել է, ուզում է գնալ ծնողների մոտ, մոլորակից նրան դուրս են շարտել, աքսորել են: Կենդանին շատ է վախենում մարդկանցից, գողերից»:

Ներկայացնենք նաև 15-ամյա տղայի վերլուծությունը. «Կենդանու անունը «Յախք» է, ապրում է տիեզերքում, ոչինչ չկա շուրջը, մենակ է, սնվում է հողով, ամենամեծ ցանկությունը ընկերներ ունենալն է, տիեզերքում է ծնվել, դրա համար էլ ընկերներ չունի, չի կարողանում այնտեղից գալ երկիր, որ ընկերներ ունենա, բայց եթե գա էլ, իրենից կվախենան, որովհետև շատ տգեղ է»:

Վերոնշյալ վերլուծությունները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ անբավարարվածությունը սեփական սոցիալական դերով այս երեխաների մեջ ձևավորում է թերարժեքության զգացում, սոցիալական կարգավիճակը հիմք է դառնում համապատասխան հոգեբանական առանձնահատկությունների զարգացման համար:

Ըստ առկա սոցիալական իրավիճակի՝ երեխաների հոգեբանական զարգացումն ընթանում է 2 ուղով՝ կա՛մ հարմարվում է իր դերին, միաձուլվում նրա հետ, կա՛մ հակադրվում է՝ դուրս գալով իր սոցիալական կարգավիճակի դեմ: Հետևաբար, հետազոտության տվյալների վերլուծությունը հնարավորություն տվեց անապահով ընտանիքների երեխաներին, ըստ հոգեբանական առանձնահատկությունների, բաժանելու երկու խմբի:

Առաջին խմբի երեխաները բնորոշվում են տագնապայնության մակարդակի բարձր արտահայտվածությամբ. հատկապես շեշտված են սոցիալական վախերը՝ մերժվածության, ծաղրված լինելու վախը, վախը հասակակիցներից և մեծահասակներից, ֆիզիկական ագրեսիայից: Այս երեխաներին հատուկ է միայնակության, մեկուսացվածության զգացումը, նկատվում է շփման պահանջմունքի անբավարարություն, ընկերների շրջանակը խիստ նեղ է: Բնքնապաշտպանական հմտությունները թույլ են զարգացած, ագրեսիայի դրսևորման մակարդակը ցածր է, նրանք զիջող են, հարմարվող, առավելապես իրենց զգում են ենթարկվողի դերում: Ընդգծված է անապահովության, անինքնավստահության զգացումը, ցածր է ինքնագնահատականը: Այս խմբի երեխաները, հարմարվելով իրենց սոցիալական կարգավիճակին, միաձուլվում են «գոհի» կերպարի հետ և շրջապատի մարդկանցից ակնկալում են համապատասխան վերաբերմունք: Նրանց հաճելի է, երբ հոգ են տանում իրենց մասին, խղճահարության զգացումներ են ունենում իրենց նկատմամբ:

Երկրորդ խմբի երեխաները բարձր տաղնապայնությունը համակցում են ագրեսիայի դրսևորման բարձր արտահայտվածությամբ: Նրանց բնորոշ է սահմանի և սոցիալական նորմերի գիտակցման թույլ զգացումը, վարքը բավական ինքնաբերական է՝ հասնելով մինչև սանձարձակության: Այս երեխաները բնորոշվում են հակադրվող վարքագծով, ընդդիմանում են և չեն ընդունում իրենց սոցիալական կարգավիճակը: Դեմ դուրս գալով հասարակական կանոններին՝ նրանք հաճախ դրսևորում են ասոցիալ վարք: Ջարգացած են ինքնապաշտպանական և շփման հմտությունները, սակայն նկատվում է շփման պահանջմունքի անբավարարվածություն: Որպես պաշտպանական մեխանիզմ՝ այս երեխաների մեջ գերակայում է սուտը, արդարացումը: Այս խմբի երեխաները հաճախ են հայտնվում կոնֆլիկտային իրավիճակներում, արտահայտված են միջանձնային կոնֆլիկտները հասակակիցների հետ, դիտարկվում է բավարարվածության զգացում ագրեսիվ դրսևորումներից: Ջարգացած են կենցաղային հմտությունները, կողմնորոշումը խնդրահարույց իրավիճակներում: Այս երեխաներին բնորոշ են բարձր ինքնուրույնությունը, նախաձեռնողականությունը, վճռականությունը, համառությունը:

Ե՛վ առաջին, և՛ երկրորդ խմբի երեխաները հաճախ բնորոշվում են սոցիալական կարծական բարձր թողի վիճակով, որը պատճառ է դառնում ուսումնական դժվարությունների առաջացման համար: Անապահով խմբի երեխաների հոգեբանական բնութագրերը առավել ամփոփ ներկայացնում ենք հետևյալ գծանկարի միջոցով.

Գծանկար 1. Անապահով ընտանիքների երեխաների հոգեբանական բնութագրերը

	1-ին խումբ	2-րդ խումբ
Հուզականային և ուրրտ	տաղնապայնության մակարդակի բարձր արտահայտվածություն, սոցիալական վախեր՝ մերժվածության, ծաղրված լինելու վախ, վախ հասակակիցներից և մեծահասակներից, ֆիզիկական ագրեսիայից	բարձր տաղնապայնության համակցում ագրեսիայի դրսևորման բարձր արտահայտվածությամբ
Շփման ուրրտ	միայնակության, մեկուսացվածության զգացում, շփման պահանջմունքի անբավարարություն, ընկերների նեղ շրջանակ. բարձր գիջողականություն, հարմարվողականություն	միջանձնային կոնֆլիկտներ հասակակիցների հետ, բավարարվածության զգացում ագրեսիվ դրսևորումներից, կենցաղային և շփման հմտությունների զարգացման բարձր մակարդակ, կողմնորոշում խնդրահարույց իրավիճակներում. որպես պաշտպանական մեխանիզմ՝ ստի և արդարացման գերակայություն

Վարքային ուղորտ	ինքնապաշտպանական հստոթյունների զարգացման և ագրեսիայի արտահայտման ցածր մակարդակ	ինքնապաշտպանական ագրեսիայի բարձր արտահայտվածություն. սահմանի և սոցիալական նորմերի գիտակցման թույլ զգացում, ինքնաբուխ վարք, սանձարձակություն. հակադրվող վարք, ասոցիալ վարքի նախանշաններ
Ինքնարձկան ուղորտ	անապահովության, անինքնավստահության զգացում, ցածր ինքնագնահատական. որպես հակազդում նկատվում է միաձուլում «գոհի» կերպարի հետ	ցածր ինքնագնահատականը փոխհատուցվում է իշխանության, ուղղորդողի ձգտմամբ, մյուսներին իր կամքը թելադրելու ցանկությամբ

Վերոշարադրյալից բխող ևս մի կարևոր հանգամանք պետք է նկատել. Հայաստանում անապահով ընտանիքների երեխաների մի ստվար զանգված կրթությունն ստանում է հատուկ դպրոցներում՝ չունենալով որևէ ընդգծված հատուկ կարիք, որը հղի է մի շարք փտանգներով: Նախ՝ նման մոտեցումը խոչընդոտում է այս երեխաների ինտեգրացիային հասարակության լայն շերտերում, ապա՝ նման հոգեբանական և սոցիալական խնդիրներ ունեցող անձանց առանձնացումը և շրջափակումը սահմանափակ տարածքում և միջավայրում կարող են նպաստել երեխաների՝ կյանքի նկատմամբ միակողմանի, նեղ և բացասական պատկերացումների ձևավորմանը, արժեքմասսային համակարգում հակահասարակական արժեքների գերակայմանը, այս երեխաների համար չափանիշային են դառնում իրենց փոքր խմբում դրսևորվող վարքի ձևերը, որոնք ոչ միշտ են խրախուսելի: Երեխան աշխարհը տեսնում է իր այդ խմբի կանոնների, նպատակների, վարքաձևերի լույսի ներքո: Նմանատիպ հոգեբանական խնդիրները թեև միավորում են այս երեխաներին, բայց և թույլ չեն տալիս գտնել այդ խնդիրների լուծումները:

Բհարկե, պետք է նկատել, որ հաճախ ծնողները դիմում են այդ քայլին նյութական և սոցիալական տարրական պայմանների բացակայության դեպքում՝ չգիտակցելով դրա հետևանքները: Թերևս ոչ կամաձին կերպով նկատվում է այդ երեխաներին հատուկ դպրոցներում մեկուսացնելու և «աղքատի հոգեբանությունը» ամրապնդելու միտում: Ինչպես սոցիալական և նյութական պայմաններն են ձևավորում «աղքատի հոգեբանությունը», այնպես էլ անհավասարության զգացումը սոցիալական, կրթական, իրավական և մյուս ուղորտներում: Հաճախ անապահովության նպաստներն ու այլ նյութական օգնությունները, երեխաներին հատուկ դպրոցներում մեկուսացնելը նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում անհավասարության զգացման ամրապնդման համար:

Այդ իմաստով, Հայաստանում ներառական կրթության ծրագրի ներմուծումը լուսավոր կետ է այս երեխաների համար, քանի որ, պայմանավորված հուզականային, վարքային խնդիրներով, խոսքի յուրահատուկ խանգարումներով և մի շարք այլ խնդիրներով, այս երեխաները հաճախ ընդգրկվում են ներառական

կրթական ծրագրում (թեև հարկ է նկատի ունենալ, որ սոցիալական և նյութական անապահովությունը չափանիշ չէ ներառական կրթական ծրագրում ընդգրկվելու համար): Հանրակրթական դպրոցներում նրանց հետ իրականացվում են մանկավարժական և հոգեբանական աշխատանքներ, որոնց նպատակն է ապահովել երեխայի ներառումը սոցիալ-հոգեբանական և կրթական միջավայրերում:

Հիմնվելով հետազոտության արդյունքների վրա՝ հարկ է նշել, որ դպրոցներում անապահով խմբի երեխաների հետ հոգեբանական աշխատանքները ցանկալի է իրականացնել հետևյալ ուղղություններով.

1. Միջանձնային հարաբերությունների կարգավորում, խմբային և հավասարության զգացումի ձևավորում (հավասարության զգացման բացակայությունը այս երեխաների մեջ ներհոգեկան խնդիրների դրսևորման առաջնային պատճառն է: Եվ քանի որ դպրոցահասակ երեխաների առաջատար գործունեությունը ուսումն է, մասնավորապես կարևոր է հավասար պայմանների ստեղծումը կրթական միջավայրում):

2. Հուզական ոլորտի կարգավորում՝ տագնապայնության մակարդակի նվազեցում, սոցիալական վախերի հաղթահարում:

3. Համարժեք ինքնագնահատականի և ինքնաընկալման ձևավորում:

4. Ազդեցիվ վարքի և ասոցիալ վարքային դրսևորումների կանխարգելում:

5. Արժեքային համակարգի և առկա սոցիալական իրավիճակի վերաիմաստավորում:

6. Անապահով կարգավիճակից դուրս գալու անձնային դրդապատճառների ակտիվացում:

Որպես ամփոփում, նշենք, որ ներառական դպրոցներում անապահով ընտանիքների երեխաների հետ իրականացվող սոցիալ-հոգեբանական աշխատանքների արդյունավետ և նպատակային կազմակերպումը մեծապես կնպաստի ոչ միայն այս երեխաների ներհոգեկան խնդիրների հաղթահարմանը, հասարակության մեջ նրանց ինտեգրմանը, այլև ինչ-որ առումով բարոյապես և հոգեպես առողջ հասարակության ձևավորմանը: Հակառակ դեպքում՝ աղքատության ցուցանիշների աճը, անապահով ընտանիքների թվի հետզհետե ավելացումը նախադրյալ կդառնան սոցիալապես և հոգեբանորեն չհարմարված անդամների թվի բազմապատկմանը, հետևապես՝ բարոյապես խոցելի և թերարժեք հասարակության ձևավորմանը: Եվ, վերջապես, հասարակության մեջ հետզհետե աճող խոցելի շերտերը թելադրող են դառնում հասարակության մշակութային զարգացման և գերակայող արժեհամակարգի ձևավորման գործում:

Կարևորելով հոգեբանամանկավարժական աշխատանքների դերը անապահով ընտանիքների երեխաների սոցիալ-հոգեբանական դժվարությունների հաղթահարման հարցում՝ պետք է նկատել, որ հասարակության մեջ նշված խմբի լիարժեք ինտեգրման համար անհրաժեշտ է նաև պետական հոգածություն և աջակցություն, ներառյալ՝ հավասար կրթական պայմանների և միջավայրի ստեղծում,

անապահով կարգավիճակից դուրս գալու անձնային դրդապատճառների ակտիվացում, համապատասխան աշխատանքային հմտությունների տրամադրում, աշխատանքով ապահովում և այլն:

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕТЕЙ ИЗ НЕОБЕСПЕЧЕННЫХ СЕМЕЙ

АНТОНЯН С. А.

Резюме

Длительная депривация материальных и социальных потребностей у детей из социально и материально необеспеченных семей приводит к развитию у них определенных психологических особенностей. Продуктивная и целенаправленная социально-психологическая работа с этой группой детей не только поможет им решить ряд психологических и внутриличностных проблем, но, в определенном смысле, окажет влияние на формирование психологически здорового общества. В противном случае увеличение числа социально и материально необеспеченных семей будет чревато преумножением психологически неадаптированных людей, что, в свою очередь, приведет к формированию морально-неполноценных слоев общества.

THE PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CHILDREN FROM VULNERABLE FAMILIES

S. ANTONYAN

Abstract

Growing material and social polarization of society unchangeably leads to allocation of vulnerable groups in a separate layer. This situation by itself creates the gap inside moral-psychological development of society. Long deprivation of material and social needs of children from socially and materially vulnerable families leads to the development of their particular psychological characteristics. Productive and purposeful social-psychological work with this group of children will not only help them solve a number of psychological and interpersonal issues, but also will affect the formation of psychologically healthy society. Otherwise, the increase in the number of socially and materially vulnerable families will be fraught with multiplication of psychologically maladaptive people, which, in its turn, will lead to the development of morally defective levels of society.

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ “ՃԱՌՔ ՅԱՃԱԽԱՊԱՏՈՒՄՔ” ԵՐԿԸ

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Ն. Լ.

Հայ եկեղեցական մատենագրության մեջ Գրիգոր Լուսավորչի անունով հայտնի երկերի շարքում իր բարոյախրատական բնույթով առանձնանում է “Յաճախապատում ճառքը”։ Այս մասին մեր առաջին վկայությունը դարձյալ Ագաթանգեղոսինն է։ Նա գրում է, որ Լուսավորիչը “զաւետարանական ընթացսն և զվերականգնութիւնն եկեղեցւոյ” ավարտելուց հետո “յետ այնպիսի գործոց, դարձեալ առաւել բարձրագոյն վարդապետութեամբ” զբաղվելով, գրեց “Ճառս յաճախագոյնս, դժուարապատումս, առակս խորիմացս դիւրալուրս բազմադիմիս շնորհագիրս, յարդարեալք ի զօրութենէ և ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց, լի ամենայն ճաշակօք կարգեալս և յօրինեալս աւետարանական հաւատոցն ճշմարտութեան”¹։

“Յաճախապատումը”, իսկապես, մեր մատենագրության գանձերից է, հնագույն և կրոնական բնույթի երկերից մեկը, որով սերունդներ են դաստիարակվել։

“Յաճախապատումը” ընդարձակ, մանրամասն պատմող, հաճախաբան, ինչպես նաև կրոնական, մեկնաբանական կամ վարդապետական գրվածք է, բանավոր կամ գրավոր շնորհավորանքի խոսք, ներբողական։ Երբեմն էլ գործածվում է “Երկարաբանություն” իմաստով²։ “Յաճախապատում” որ և յաճախաբան, ուր իցեն յաճախ պատմութիւնք՝ այսինքն ճառք և մեկնութիւնք վարդապետականք, որպիսին է մատենան Լուսավորիչի”³, - բացատրում է Հայկազյան բառարանը։

Լուսավորչի “Յաճախագոյն” ճառերի մասին Մ. Չամչյանը գրում է. “Կարգեաց և յօրինեաց բազմապատիկ ճառս գեղեցիկս և ընտիրս, առաջի դնելով զյոլով առակս և նմանութիւն առ ի դիւրընկալ ընծայելոց տգիտաց”⁴։

¹ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Տէր-Մկրտչյանի, Ստ. Կանայեանցի, Էջմիածին-Տիֆլիս, 1909, էջ 445։

² Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. 3, Ե., 1974, էջ 439։

³ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ ՆԲՀԼ), հ. Ա, Ե., 1979, էջ 540։

⁴ Չամչեան Մ., Պատմութիւն հայոց, Վենետիկ, 1784, էջ 524։

Մի կողմ թողնելով այն հանգամանքը, որ ճառերին բնորոշ են համեմատությունները՝ միտքը պարզելու, դուրսբերելի դարձնելու նպատակով, նկատենք, որ ըստ էության՝ նույն իմաստն են խտացնում Մ. Չամչյանի նշած «բազմապատիկ» և Կորյունի՝ «յաճախագոյն» հասկանիշները:

Լուսավորչի անունով «Հաճախապատում ճառքը» հիշատակվում է նաև VII դ. կազմված «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուում⁵ և հետագա դարերի մի շարք երկերում: Դեռևս Կորյունն իր «Վարք Մաշտոցի» երկում⁶ փաստում է որ «բազում թուղթս խրատագիրս զգատացուցիչս» գրելուց հետո «այնպիսի առաւել և բարձրագոյն վարդապետութեամբն սկսեալ երանելոյն Մաշտոցի ճառս յաճախագոյնս, դիրապատումս, շնորհագիրս, բազմադիմիս ի լուսաւորութենէ և ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց կարգել և յօրինել»:

Բնչպես տեսանք, Ագաթանգեղոսը նույնը գրում է Լուսավորչի մասին, գրեթե բառացի: Եվ Կորյունի սույն վկայությունը պատճառ է դարձել, որ օտար և հայ բանասերներից ոմանք «Յաճախապատումի» հեղինակ համարեն Մեսրոպ Մաշտոցին⁷:

XIX դ. վերջին գերմանացի գիտնական Պ. Ֆեթթերը առաջիններից մեկն էր, որ քննության առավ «Յաճախապատումի» հեղինակի հարցը և այն վերագրեց Մեսրոպ Մաշտոցին⁸: Այս կարծիքին համամիտ չէր Եղիշե պատրիարք Դուրյանը. «Աննշան կը թուին մեզ այն ապացուցումները՝ զորս յառաջ կը բերէ Ֆեթթեր եւ որոնք անճշտութիւններէ ալ զերծ չեն կրնար համարուիլ, ...տարակուսելի է այդ ճառերուն հեղինակ համարել Ս. Մեսրոպը»⁹: Ըստ Ե. Դուրյանի՝ «Եթե կարելի չէ «Յաճախապատումի» հեղինակությունը «ընծայել» Լուսաւորչին, «նույնչափ և չէ կարելի ընծայել Մեսրոպայ, վասնզի զայլն ամենայն թողլով, կիտրիինք թէ անհնար էր, որ մեծ վարդապետին (Մեսրոպի-Պ.Ն.) յայտնի մէկ գործը շփոթութեան կամ մոռացման դատապարտուէր առաջին օրէն, մինչդեռ, ընդհակառակը, առհասարակ պետք էր ծանօթ լինէր ոչ միայն մեր մատենագրաց դասուն,

⁵ Կնիք հաւատոյ, Էջմիածին, 1914, էջ 18:

⁶ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Ե., 1941, էջ 78:

⁷ Տեր-Մինասյան Ե., Հայոց գրականության սկզբնավորությունն ու զարգացումը (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1970, N 2, էջ 62-64):

⁸ Եղիշե պատրիարք Դուրեան, Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, Երուսաղէմ, 1933, էջ 420, Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Ե., 1959, էջ 212, Ֆեթթեր Պ., Հայկական աշխատասիրությունը, Վիեննա, 1895, էջ 69, 78: Գասպարյան Դ., Հայ հին և միջնադարյան գրականության պատմություն, Ե., 2009, էջ 129-130:

⁹ Եղիշե պատրիարք Դուրեան, նշվ. աշխ., էջ 420:

այլ և բովանդակ ազգին¹⁰։ Իր համոզմունքը նա փաստարկում է այն հանգամանքով, որ եթե որևէ մեկը այդ ճառերի մեծագույն մասը օտար լեզվով խմբագրված և հետագայում թարգմանված համարի, ապա այդ դեպքում ճիշտ չի լինի նաև այդ ճառերի թարգմանությունը առաջին թարգմանիչներից մեկին վերագրելը, քանի որ ճառերում հանդիպում են բառեր և բացատրություններ V դ. վերջերից¹¹։

Մեծավաստակ հայագետ Մանուկ Աբեղյանը, հետևելով Ֆեթթերին, գրում է, որ կա “Յաճախապատում ճառք” վերնագրով մի ժողովածու, որը հենց Կորյունի հիշատակած գիրքն է, բայց քանի որ դա դավանաբանական նշանակություն է ունեցել, վերագրվել է Գրիգոր Լուսավորչին՝ այդ գրվածքին ավելի մեծ հեղինակություն ընծայելու համար. “...իսկ որ Ազաթանգեղոսի մեջ նա նման ձևով պատմվում է Ս. Գրիգորի համար, թե նա ճառեր է հորինել, դա արժեք չունի այդ ճառերի հեղինակի նկատմամբ”¹²։ Մ. Աբեղյանը “Յաճախապատումի” գրության ժամանակը ընդունում է 420-ական թթ.։

Ինչպես տեսնում ենք, հայ բանասիրության մեջ առկա է տարակարծություն “Յաճախապատումի” հեղինակի, լեզվի և գրության ժամանակի մասին։ Անշուշտ, թե Գրիգոր Լուսավորիչը, թե Մեսրոպ Մաշտոցը պաշտելի և երախտաշատ անուններ են և՛ մեր եկեղեցու, և՛ մեր մատենագրության, և՛ մեր ժողովրդի համար։ Հարց է առաջանում՝ մի՞թե մեր պատմիչներն ու մատենագիրները պատճառ ունենին Մաշտոցի գրչին պատկանող “Յաճախապատումի” հեղինակությունը բարձրացնելու համար այն վերագրել Լուսավորչին կամ դնել նրա անվան հովանու ներքո։

Լուսավորիչը, բնականաբար, կարող էր գրել նմանատիպ ճառեր, քանզի, ինչպես նշում է Մ. Օրմանյանը, “Լուսավորչի կարողությունեն հեռու չենք գտնել գրական արդիւնքներ, վասնզի լաւ յունական զարգացում ստացած էր Փիրմիլիանոսի ձեռքին”¹³։ IV դ. սկզբին քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում պատմական կարևոր իրադարձություն էր։ Քրիստոնեությունը մի նոր գաղափարախոսության և ազգային ոգու արթնացման սկիզբն էր և կարևոր ազդակը։ Գրիգոր Լուսավորիչը կարողացավ նոր վարդապետության համար հաջող հող նախապատրաստել։ Այս առումով ճիշտ է նկատել Լեոն. “Ամենեն դժվար գործը, որ կանգնած էր հենց սկզբից քրիստոնեության առաջ՝ ժողովրդի դաստիարակությունն էր։

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 425։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 424

¹² Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Գ, Ե., 1968, էջ 120։

¹³ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 115։

...Փրկել նոր կրոնը կարելի էր ժողովուրդը դաստիարակելու միջոցով¹⁴։ Տրդատ Գ-ի օրոք արթնացել էր հայ ազգի ոգին, որը կարող էր պահպանվել միայն հայ դպրությանը։ Այն, ինչ հայ թարգմանիչների դպրոցը պետք է աներ գրերի գյուտին հաջորդած ժամանակաշրջանում լեզվի հրապարակային կիրառման համար, արդեն իր առջև ուներ նախընթաց շրջանում, երբ Ավետարանի քարոզության և մասնավորապես Ս. Գրքի (հունարեն կամ ասորերեն) բերանացի հետերոկլիկ (այլալեզու) թարգմանությանն անակոչվ նոր գրական լեզու էր հղվում, որ հետո զարգացավ Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցի շնորհիվ¹⁵։ IV դարում հայերեն խոսակցական լեզվի կատարելության մասին Մ. Աբեղյանը գրում է՝ «մշակված կոկված ու հարստացած է եղել»¹⁶։

Խորենացին վկայում է, որ գրերի գյուտից առաջ «վասն ոչ լինելոյ գիր և դպրութիւն ի ժամանակի», այնուամենայնիվ, «գտանէին առ մեզ անբաւ գրուցաց մատեանք»՝ հունարեն և ասորերեն լեզվով գրված¹⁷։

Հայ բանասիրության և հայագիտության կողմից ընդունված կարծիքն այն է, որ գրերի գյուտից առաջ IV դարում, պետք է հունատառ հայերենով գրված լինեին մի շարք սաղմոսներ, աղոթքներ՝ «Հայր մեր», «Հաւատամք», «Փառք ի բարձունս», ինչպես նաև «Յաճախապատումը» և Ագաթանգեղոսիոս Բուզանդի «Հայոց պատմութիւն»-ները¹⁸։ Անկարելի է, որ մի ամբողջ դար հայ եկեղեցին մնար առանց հայերեն գրվածքների, և «մերոյ լուսաւորութեան լուսաւոր վերակացուն» իր նորադարձ «հօտին թողներ առանց մի հաստատուն վարդապետութեան, քանի որ նորա հաջորդներն ու աշակերտները շարունակաբար շեշտում են իրենց գործունեութեան առանցքը, թէ պետք է և պարտ է միշտ հաւատարիմ մնալ Հայոց եկեղեցու հռչակաւոր սուրբ Հօր պատուիրաններին»¹⁹։

«Յաճախապատումը» մեծ արժեք է ներկայացնում մեր եկեղեցական մատենագրության մեջ՝ որպես «Հայ եկեղեցու առաքելական վարդապետության հիմնական աղբյուր. Աստվածաշնչից հետո այն

¹⁴ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Ա, Ե., 1966, էջ 420-424։

¹⁵ Տէ՛ս Սարգսյան Գ., Պատմագիտական հետազոտություններ, Ե., 2006, էջ 224-229։

¹⁶ Աբեղյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 86։

¹⁷ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Տիփլիս, 1913, էջ 242-243։

¹⁸ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, էջ 102։

¹⁹ Տէր-Միքէլեան Ա., Յաճախապատում ճառք լուսաւորք, Ս. Էջմիածին, 1894, առաջաբան, էջ Ը։

անփոփոխ տալիս է “դավանական և բարոյական բոլոր սկզբունքներն իբրև հիմունք և սահման նորա հաւատարիմ որդւոց”²⁰:

“Յաճախապատումը” բաղկացած է 23 (ԲԳ) հոգելից, հոգեշահ ճառերից, որոնցից յուրաքանչյուրը նվիրվել է կա՛մ դավանական, կա՛մ բարոյախոսական որևէ նյութի: Գրիգոր Լուսավորիչը ԺԷ ճառի առաջին տողում նշել է այս երկի գրության նպատակի, բովանդակության, ինչպես նաև հոգևոր արժեքի մասին. “Գրել ձեզ և ուսուցանել կամիմ, եղբարք իմ և որդիք, զորս ի Քրիստոս Աւետարանաւ ծնաւ”²¹: Խոսքը, անկասկած, ուղղված է նորադարձ քրիստոնյաներին: Այսպիսի հեղինակությամբ, հայրական շեշտով ու խանդաղատանքով Հայոց Հայրապետը միայն կարող էր խոսել և վկայել և ոչ թե մեկ այլ անձ:

Ճառերի նյութը կրոնաբարոյական է: Դրանք ունեն խրատական, ուսուցողական բնույթ ու նկարագիր: Ուսուցանելով քրիստոնեական հավատք, բարոյական արժեքներ՝ հեղինակը ձգտում է նորադարձ հոգիների մեջ արմատավորել սրբություն և առաքինություն: Խրատում է բարին գործել, հեռու մնալ չարից՝ “աշխարհի խաղաղութեան և շինութեան համար”²²:

Լինելով բարոյախրատական ճառերի ժողովածու՝ “Յաճախապատում ճառքը” հոգևոր, գիտական, մշակութային և իմացաբանական մեծ ազդեցություն է թողել իր և հետագա ժամանակների հասարակական մտքի զարգացման, ինչպես նաև սերունդների հոգևոր դաստիարակության վրա: Ճառագիրը կրոնական թեմաներին զուգընթաց շոշափել է նաև այլ կարևոր հարցեր՝ փորձելով մարդ անհատին ուղղորդել դեպի ինքնաճանաչում, աշխարհաճանաչողություն, տիեզերաճանաչողություն:

“Յաճախապատումը” իր ժամանակի գրական լեզվով՝ դասական գրաբարով ստեղծված բարձրարժեք գրական գործ է: Բոլոր քսաներեք ճառերն էլ տրամաբանորեն իրար կապված և միմյանց լրացնող ստեղծագործություններ են: Դրանք ոչ միայն բովանդակությամբ և նպատակով մի ամբողջություն են, այլ նաև դասավորված են ըստ հերթականության՝ համակարգված թեմաներով, որոնք աստիճանաբար, սկզբից մինչև վերջ ընդգրկում են Աստվածաշնչի գլխավոր և հիմնական դրույթները:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում, էջ 192:

²² Նույն տեղում, էջ 74, տե՛ս նաև Մկրտչյան Մ., Հայ հին գրականության պատմություն (V-X դարեր), Ե., 1976, էջ 128-129:

Առաջին ճառերում բացատրվում է Աստծո էությունը, գորությունը, արարչագործությունը, Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու միասնությունն ու ամբողջությունը: Հաջորդ ճառերում դրանցից բխող՝ Սուրբ գրքի հիմնական դրույթների և պատվիրանների մեկնաբանություններն են: Դուրրմբոնելիության համար հերթականության մեջ ընդգրկված միտքն աստիճանաբար զարգացվում է պարզից դեպի բարդը, և կարելի է եզրակացնել, որ գիրքը ստեղծված է հիմնականում ուսուցողական նպատակով, ուստի տեղին է այն կարծիքը, թե “Ճառքը” պետք է լինի ամեն մի բարեպաշտ մարդու սեղանի գիրքը²³: Սա հոգևոր բարձրարժեք ժառանգություն է, որը Հայ եկեղեցու դավանաբանության ու վարդապետության անփոխարինելի սկզբնաղբյուրն է:

“МНОГОВЕЩАТЕЛЬНЫЕ РЕЧИ” ГРИГОРИЯ ПРОСВЕТИТЕЛЯ

ПЕТРОСЯН Н. Л.

Резюме

“Многoveschatelnye rechi” Grigoriya Prosветителя—это одна из самых важных работ литургического характера в армянской религиозной литературе. Труд Григория Просветителя имеет огромное морально-дидактическое значение.

Хотя и авторство этого труда приписывалось Месропу Маштоцу, но на самом деле это ценное религиозно-богословское сочинение, по мнению ряда исследователей (П. Феттер, М. Абегиан и др.), было написано основоположником христианского учения Григорием Просветителем.

THE “FAITHFUL SPEECH” OF GREGORY THE ILLUMINATOR

N. PETROSYAN

Abstract

The “Faithful Speeches” of Gregory the Illuminator is one of the most important works of the liturgical character in the Armenian religious literature. The work of Gregory the Illuminator has a great moral-didactic significance.

Though the authorship of this work was attributed to Mesrop Mashtots, but in fact according to the viewpoint of a number of researchers (P. Fetter, M. Abegyan and etc.) this valuable religious-theological composition, was written by Gregory the Illuminator -the founder of the Christian teaching.

²³ Սրբոյ հօրն մերոյ երանելոյն Գրիգորի Լուսաւորիչի Յաճախապատում ճառք, Վաղարշապատ, 1894-1896 թթ., Ա. Տեր-Միքէլեանի առաջաբանը, էջ Ա:

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ԹԵՐԹԵԼՈՎ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԷԶԵՐԸ (Արցախյան ազատամարտը վերհուշումներում)

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Վ. Ա. գեներալ-մայոր

Հայաստանի երրորդ Հանրապետության անկախության ամեն մի տարեդարձ հայ ժողովուրդը նշում է մեծ ոգևորությամբ և պարծանքով՝ նկատի ունենալով, որ դարեր շարունակ հայերը պայքարել են իրենց գոյատևման համար. երբևիցե չեն մոռացվի սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի մղած Ավարայրի հերոսական ճակատամարտը, Արարայի, Բաշ-Ապարանի, Սարդարապատի և բազմաթիվ այլ ճակատամարտեր, որոնց շնորհիվ այսօր Հայաստանն ունի անկախ պետականություն: Չպետք է մոռացվի նաև հայերի մասնակցությունը 1941-1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմին՝ հանուն հայրենիքի անկախության և պաշտպանության: Նրանք բոլորը հիշվում են այսօրվա սերնդի կողմից և չեն մոռացվի հավիտյան: Այդ առիթով ես այսօր իմ շնորհակալությունն եմ հայտնում պատմաբան, գիտությունների դոկտոր Կլիմենտ Հարությունյանին, մի հետազոտողի, որ երկար տարիների ընթացքում հանրությանը ներկայացրեց Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցած հայերի սխրագործությունները, հերոսաբար զոհված հայորդիներից շատ շատերի անունները:

Արցախյան պատերազմը 1988-1994 թթ. մեկ անգամ ևս հաստատեց, որ հայերը պատրաստ են իրենց զոհաբերելու հանուն հայրենիքի պաշտպանության: Շատ հայորդիներ, տեղյակ լինելով Հայրենական մեծ պատերազմին իրենց պապերի և հայրերի լայնածավալ մասնակցությանը, մեծ եռանդով ու քաջությամբ պաշտպանեցին Արցախը ագրեսիայից, շատերը զոհվեցին մարտի դաշտում, բայց արյան գնով պաշտպանեցին մեր հնագույն հայրենական տարածքները:

Ես՝ որպես Արցախյան պատերազմի մասնակից և հայկական հրթիռահրետանային զորքերի հիմնադիր գեներալ, ունեմ իմ հիշողությունները նշված պատերազմի մասին:

Ծառայել եմ Խորհրդային բանակում 31 տարի՝ որպես հրետանավոր տարբեր ռազմական օկրուգներում, միայն 10 տարի՝ Հեռավոր Արևելքում, որից հետո Հյուսիսկովկասյան օկրուգում, հետո տեղափոխվեցի Չեխոսլովակիա, այնուհետև՝ Կեմերովո քաղաք՝ որպես զորախմբի հրթիռահրետանային զորքերի պետ:

1990-1992 թթ. ընթացքում հեռուստահաղորդումների և թերթերի միջոցով ամեն օր տեղեկանում էի Արցախի և Հայաստանի կացության մասին և զգալով, որ շատ լուրջ է իրավիճակը իմ հայրենիքում, որոշեցի արձակուրդ վերցնել և շտապ հասնել Երևան, ճշտել իրավիճակը՝ մեկ անգամ ևս համոզվելու իմ վերադարձի անհրաժեշտության մեջ:

1992 թ. փետրվարի 2-ին ես արդեն Երևանում էի: Ճշտեցի՝ որտեղ է տեղակայված նորաստեղծ պաշտպանության նախարարությունը, և այնտեղ պատահաբար հանդիպեցի ինձ վաղուց ծանոթ խորհրդային բանակի գեներալներ Գուրգեն Դալիբալթայանին և Մկրտիչ Աբրահամյանին, որոնք շատ ուրախացան մեր հանդիպման ու իմ վերադարձի համար և ինձ շտապ ուղեկցեցին պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանի ընդունարան, ինձ ներկայացրին որպես հրետանու ճանաչված մասնագետի: Ես հայտնեցի նախարարին իմ պատրաստակամությունը՝ կամավոր անցնելու նորաստեղծ Հայկական բանակի շարքերը: Վ. Սարգսյանի մոտ ընդունելությունը տևեց մեկ ժամից ավելի. նրան հետաքրքրում էր, թե զինվորական ինչ ուսումնական հաստատություններ եմ ավարտել (1964 թ.՝ Թբիլիսիի հրետանային ուսումնարան, 1972 թ.՝ հրետանային ակադեմիա), որտեղ եմ ծնվել, ինչ պաշտոններով եմ անցել: Այն ժամանակ ես գնդապետ էի, բայց երկու տարի առաջ նշանակվել էի գեներալ-մայորի կոչմանը համապատասխան պաշտոնում:

Ես լավ հիշում եմ այդ հանդիպման մանրամասները, երբ նրան զեկուցում էի իմ՝ Հայաստան գալու պատճառների և նպատակների մասին: Մամուլի, ռադիոյի և հեռուստատեսության հաղորդումներից տեղեկանալով Ադրբեջանի՝ հայ ժողովրդի դեմ սկսած և իրականացրած հարձակումների մասին՝ զգում և գիտակցում էի, որ իմ զինվորական գիտելիքներն ու կարողությունները այս օրհասական պահին պետք կգան իմ ժողովրդին և հայրենիքիս պաշտպանության սուրբ գործին: Ահա հակիրճ այն ամենը, ինչ հաղորդեցի Վ. Սարգսյանին: Ծանոթանալով իմ անցած զինվորական ծառայությանը՝ նա ինձ առաջարկեց ՀՀ ՁՈՒ հրթիռային զորքերի և հրետանու վարչության պետի պաշտոնը, և ես տվեցի իմ համաձայնությունը:

Վազգեն Սարգսյանը ինձ վրա ազգի ճակատագրով մտահոգված մարդու և պետական մտածողության տեր գործչի տպավորություն թողեց: Նա մեծ ուշադրությամբ լսեց ինձ, հավանություն տվեց իմ որոշմանը և համապատասխան մակագրություն արեց իմ գրավոր դիմումի վրա: Վազգենի նման հայրենասեր մարդու վերաբերմունքը և հայրենիքի պաշտպանության գործի հանդեպ նրա ունեցած խորին մտահոգությունն ու անկեղծ զգացումները ավելի ամրապնդեցին Ռուսաստանից Հայաստան տեղափոխվելու իմ որոշումը:

Հաշվի առնելով տասնամյակների իմ ծառայությունը խորհրդային բանակի հրթիռահրետանային զորքերում և հայրենիքի պաշտպանության սուրբ գործին ծառայելու ցանկությունս՝ պաշտպանության նախարարն իր 1992 թ. հունիսի 13-ի թիվ 579 հրամանով ինձ՝ գնդապետ Վլադիմիր Ասատուրի Հայրապետյանին, նշանակեց ՀՀ ՁՈՒ հրթիռահրետանային զորքերի առաջին վարչության պետ:

Արցախյան պատերազմի մասնակիցները, հայ ժողովուրդը, Հայկական բանակի զինծառայողները միշտ հիշելու են ազգային հերոս, սիրված և վաստակաշատ սպարապետ Վազգեն Սարգսյանին, որն իրավամբ համարվում է հայոց զինուժի կազմավորման, մեր ազգային բանակի փայլուն հաղթանակների

կազմակերպիչներից ու ոգեշնչողներից մեկը: Ըստ Վ. Սարգսյանի՝ հայ մնալու հիմնական գրավականը հայկական հզոր պետություն ունենալն է: Դրա համար հայոց պետությունը պետք է ունենա հզոր բանակ: Նա իր կյանքի իմաստը դարձրեց հայոց ազգային բանակի կազմավորումը, կայացումը, հզորացումը և Արցախյան ազատամարտի հաղթական ավարտը:

Քաջատեղյակ լինելով, թե ինչ է հրետանին, որ այդ կարևոր զորատեսակի կազմավորումը բավական բարդ խնդիր է թե՛ կադրային համալրման և թե՛ տեխնիկական հարցերում, Վ. Սարգսյանն ասաց. “Եթե կունենաս դժվարին խնդիրներ, անձամբ դիմիր ինձ”: Եվ իրոք, հրթիռահրետանային զորքերի մի շարք կարևոր խնդիրների լուծման հարցերում նա մեծ օգնություն ցուցաբերեց ինձ, և շատ կարճ ժամանակահատվածում մեզ հաջողվեց նախապատրաստել, ձևավորել մասնագիտական առումով անհրաժեշտ հրետանային ստորաբաժանումներ և մարտկոցներ ու դրանք տեղափոխել մարտական դիրքեր, կազմակերպել և իրականացնել ազերիների մարտական դիրքերի արդյունավետ կրակային խոցումը:

Անսահման մեծ է Վ. Սարգսյանի՝ ՀՀ պաշտպանության առաջին նախարարի դերն ու նշանակությունը Արցախյան պատերազմը հաղթական ավարտին հասցնելու գործում: Նա գիտակցում էր, որ Խորհրդային բանակում ծառայած և Հայաստան վերադարձած կադրային սպաները և գեներալները կարող են մեծ օգնություն ցուցաբերել նորաստեղծ Հայկական բանակի կազմավորման և մարտական գործողությունների պլանավորման ու իրականացման կարևոր գործին:

Հայրենիքի կանչով Հայաստան եկան հարյուրավոր հայազգի գեներալներ և սպաներ, որոնք մեծ դերակատարություն ունեցան ազգային բանակի ձևավորման ու մարտունակության բարձրացման դժվարին հանգրվաններում՝ համագործակցելով երկրապահ ջոկատների և այլ ուժերի հետ: Ասեմ, որ սպաների և ռազմական կառույցների ընդհանուր փոխհարաբերությունները հսկում և կանոնակարգում էր անձամբ Վ. Սարգսյանը: Բոլորի համատեղ ջանքերի արգասիքը եղավ վերջնականապես ձևավորված մեր ազգային բանակը, որը և պատմական հաղթանակի հասցրեց Արցախյան պատերազմը: ՀՀ այսօրվա նախագահ Սերժ Սարգսյանը միշտ էլ բարձր է գնահատել Վ. Սարգսյանի ազգանվեր գործունեությունը. “Վազգեն Սարգսյանը մեր մեջ թողել է անջնջելի հետք: Մի մարդ, որը կանգնած է եղել Հայոց պետականության և հատկապես Հայոց բանակի՝ որպես պետության առանցքային բաղադրիչի ստեղծման ակունքներում:

Դժվար է պատկերացնել, թե ինչպիսին կլինեին Հայոց բանակը, եթե այն չունենար Վազգենի հաղթելու կամքը, վճռականությունը, ամենադժվար պահերին ամենաբարձր տեղում հայտնվելու քաջությունը, անսահման սերը հայրենիքի ու զինվորի նկատմամբ”:

Իմ հսկողությամբ ու մասնակցությամբ ձևավորված առաջին հրետանային մարտկոցները տեղափոխում և տեղադրում էինք ամենաանհրաժեշտ դիրքե-

րում, որտեղից և նրանք իրականացնում էին մարտական խնդիրներ: 1992 թ. օգոստոսեպտեմբեր ամիսներին շատ ծանր էր իրավիճակը Լաչինի շրջակայքում. թշնամին ամեն կերպ ձգտում էր հետ գրավել Լաչինը և փակել Գորիս-Լաչին-Ստեփանակերտ ճանապարհը: Հնարավորության սահմաններում Գորիսի մոտակայքում տեղադրել էի երեք հրետանային մարտկոցներ, որոնք, համագործակցելով ազատամարտիկների ջոկատների հետ, խնդիր ունեին ապահովել Լաչինի միջանցքի անձեռնմխելիությունը, որ չփակվի Ստեփանակերտի ճանապարհը: Նույն թվականի սեպտեմբերի 25-ից մինչև հոկտեմբերի 10-ը անձամբ եմ ղեկավարել նշված մարտկոցների մարտական գործողությունները՝ մշտապես համագործակցելով ջոկատների հրամանատարների հետ: Լաչինը գրավելու իր մտադրությունն իրագործելու համար թշնամին հարձակողական մարտեր սկսեց այդ հատվածի հարավարևելյան և հյուսիսարևմտյան ուղղություններում: 1992 թ. հոկտեմբերի 7-ին ես ջոկատների հրամանատարների հետ գտնվում էի հրետանու կրակի կառավարման կետում (Լաչինից դեպի Տիգիկ-1 և Տիգիկ-2 ուղղության վրա), որը տեղակայված էր համատեղ կառավարման կենտրոնում: Գործուն փոխհրամանատարներից էր Մարտին Բաղդասարյանը, որը մինչև վերջ մնաց իմ հավատարիմ մարտական ընկերը: Այդ օրը մեզ հաջողվեց հետ մղել թշնամու առաջ նետվող ստորաբաժանումները և խորանալ 6-7 կմ, իսկ հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 8-ին, գտնվելով առաջին գծում, վիրավորվեցի աջ թևից:

Հրետանին բավական ակտիվ աջակցեց մեր ջոկատներին, Լաչինի միջանցքը օրեցօր լայնացավ, և Գորիս-Լաչին-Ստեփանակերտ տանող ճանապարհը մեզ համար դարձավ անցանելի ու ապահով: Պետք է հիշեմ նաև, որ նշված մարտական գործողություններին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել հրետանավոր սպա Գարուն Խաչատուրի Աբգարյանը, որը շատերին հայտնի է որպես “Գրադ Գարուն”: Այժմ նա գնդապետ է և անցել է թոշակի:

Արցախյան պատերազմը հաղթական ավարտին հասցնելու գործում ակտիվ դեր են ունեցել թե՛ հրետանու կազմավորման և թե՛ մարտական գործողությունները ղեկավարելու գործընթացներում մի շարք հրետանավոր սպաներ, որոնք, օժտված լինելով մեծ հայրենասիրությամբ, իրենց դրսևորել են որպես հրետանու կրակի կառավարման հմուտ մասնագետներ: Նրանցից շատերն են արժանացել պետական պարգևների: Ցավոք, մարտերում հերոսի մահով ընկան մեր քաջարի հրետանավորներից փոխգնդապետ Սամվել Մաֆարյանը, կապիտան Գուրգեն Արշակյանը, կապիտան Վահագն Հակոբյանը, մայոր Պետրոսյանը, Արկադի Սեմերջյանը, փոխգնդապետ Գագիկ Մարգարյանը, որոնց անունները ոսկե տառերով են գրված Հայոց բանակի պատմության էջերում: Հիրավի, կան անուններ, որոնք միշտ մնում են մեր հոգու խորքերում՝ դառնալով մեր էության մի մասնիկը և անբաժան ուղեկիցը: Ուստի այստեղ իմ այս թոռուցիկ վերհուշերում կնշեմ նրանցից ևս մի քանիսին ժխտ խոսքերով՝ նրանց շոայլ հայրենասիրության և անձնվիրության առջև: Մեր հայրենական հրետանու կայացման գործում իրենց ավանդն են ներդրել գնդապետ Առնո

Արշակի Տատինցյանը, Ռայմոնդ Մազաուզյանը, Կամո Մանուկյանը, Լևոն Միքայելյանը, Յուրի Քարամյանը, Ալբերտ Մկրտչյանը, Վալերի Կարապետյանը, Ռազմիկ Գարեգինյանը, Բաբկեն Աբրահամյանը, Արամայիս Բաղդասարյանը, Ալիկ Հովսեփյանը, Սևադա Հովհաննիսյանը: Մի շարք երիտասարդ սպաներ իրենց արժանի ավանդը ներդրեցին ՀՀ ԶՈՐ հրետանային առաջին ստորաբաժանումների կազմավորման, ինչպես նաև մարտադաշտում հրետանու մարտական կիրառման գործում: Նրանց թվում նշենք կապիտան Անատոլի Ղավախանին, մայորներ Սերգեյ Առուստամյանին, Արմեն Սողոմոնյանին, Միլեր Գալստյանին, Նվեր Գրիգորյանին, Կարեն Բաբայանին, Մկրտիչ Մարտիրոսյանին և Արմեն Հարությունյանին:

Պետք է հպարտությամբ ասեմ, որ, բացի ինձանից, մի շարք հրետանավորներ նույնպես արժանացել են գեներալ-մայորի կոչման. նրանք են՝ Ժորա Գասպարյանը, Ալբերտ Մարդոյանը, և գեներալ-լեյտենանտի կոչման՝ Էնրիկո Ալեքսանդրի Ապրիամովը և Մարտին Նազարի Կարապետյանը:

Հրետանու կրակի կառավարման կարևոր գործում, բացի Լաչինի հատվածից, իմ ակտիվ մասնակցությունը եղել է մի շարք այլ հատվածներում՝ Մարտակերտում, Սյունիքում և այլուր, բայց ամենաերկարը և դժվարինը եղել է Քելբաջարի 2-րդ գործողությունը:

1993 թ. դեկտեմբերի 31-ից մինչև 1994 թ. հունվարի 1-ը ես հերթապահում էի ԶՈՐ գլխավոր շտաբում և արդեն հունվարի 1-ին ժամը 10:00-ին հանձնեցի հերթապահությունը և գնացի իմ բնակարանը: Սակայն, չանցած մեկ ժամ, ինձ զանգահարեց գլխավոր շտաբի օպերատիվ հերթապահը և հաղորդեց գլխավոր շտաբի պետ, գեներալլեյտենանտ Անդրեասյանի հրամանը՝ շտապ մեկնել Վարդենիս և ներկայանալ իրեն: Իրավիճակը 1993 թ. դեկտեմբերի 15.30-ը բարդացավ. ազերիները կարողացան վերագրավել որոշակի կարևոր դիրքեր՝ հետ մղելով մեր առաջին գծի ստորաբաժանումները: Ադրբեջանի ղեկավարությունը մեծ հույսեր էր կապում Քելբաջարի մարտական գործողության հետ:

Անմիջապես պատրաստվեցի՝ ինձ հետ վերցնելով քարտեզներ, հրետանու կրակի կառավարման անհրաժեշտ սարքեր, կապի միջոցներ և արդեն 2 ժամ անց՝ հասա Վարդենիս, ներկայացա գլխավոր շտաբի պետին, որը շատ ուրախացավ և իմ առջև խնդիր դրեց նախապատրաստել համապատասխան քանակի հրետանային մարտկոցներ, դիրքավորվել և հզոր կրակային հարվածներ հասցնել թշնամու դիրքերին, որոնք արդեն գրավել էին Քելբաջարի որոշ տարածքներ:

Կարճ ժամանակահատվածում ես անհրաժեշտ քանակի հրետանային մարտկոցներ ու դիվիզիաներ տեղափոխեցի Գյումրիից, Բալահովիտից և ամրացա մարտական դիրքերում: Գեներալ-լեյտենանտ Հրաչ Անդրեասյանի անմիջական ղեկավարությամբ հայկական զորամիավորումները կարողացան դիմակայել, կանգնեցրին թշնամու առաջխաղացումը և անհապաղ անցան հակահարձակման:

1994 թ. փետրվարի 16-ի լույս 17-ի գիշերը Հայկական զորախմբերը (հիարկե, հրետանու կրակի ուղեկցությամբ, հրետանու կրակը անձամբ ես էի ղեկավարում) հետ շարտեզին թշնամու զորախմբերը Օմարի լեռնագագաթից այն կողմ, և այսպես ազատագրվեց ամբողջ Քելբաջարի շրջանային տարածքը:

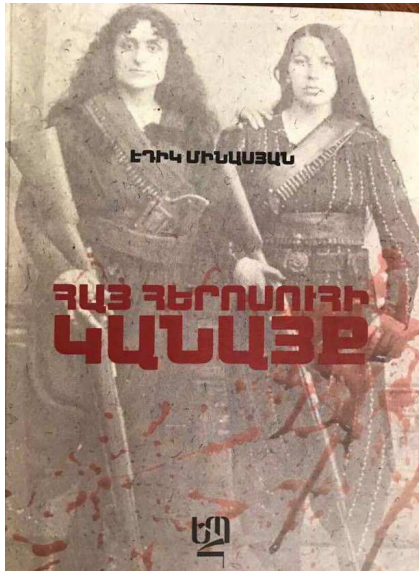
Շարունակելով ամրապնդել մեր զորքերի նոր դիրքերը՝ մենք պատրաստվում էինք հետագա գործողությունների՝ Օմարի լեռնագագաթից, սակայն ՀՀ ղեկավարությունը չթույլատրեց շարունակել մարտական հարձակողական գործողությունները, և խնդիր դրվեց դիրքավորվել Օմարի լեռնագագաթին: Հավանաբար, սա այն պարադոքսալ դեպքերից մեկն էր, երբ ոչ թե հաղթանակն է ազդում քաղաքականության վրա, այլ ընդհակառակը, քաղաքականությունը՝ հաղթանակի: Վերադառնանք, սակայն, Օմարի լեռնանցքին: Գլխավոր շտաբի պետ գեներալ-լեյտենանտ Հրաչ Անդրեասյանը շատ գոհ էր հրետանու մարտական գործողություններից: 1994 թ. հունվարի 1-ից մինչև փետրվարի 28-ն ընկած ժամանակահատվածում նա ոչ մի անգամ Երևան չմեկնեց. զորքերի հետ էր: Նա արժանավոր զորավար էր. ղեկավարելով այդ շատ կարևոր գործողությունը՝ իր հարուստ գիտելիքներն ու մարտական փորձը փոխանցում էր Հայկական բանակի սպաներին:

Քելբաջարի տարածքի ամբողջական ազատագրումը 1994 թ. հունվարի 1-ից մինչև փետրվարի 17-ը, կարելի է ասել, Արցախյան պատերազմի ամենակարևոր հաղթանակներից էր, որը միշտ հիշվելու է: Փա՛ռք ու պատիվ բոլոր մասնակից զինվորներին ու սպաներին՝ այդ շատ կարևոր ռազմական գործողության ղեկավար գեներալ-լեյտենանտ Հրաչ Անդրեասյանին, որ շատ զինվորականների կարծիքով, արժանի է Հայաստանի ազգային հերոսի հետմահու կոչման: Նա մահացել է 1999 թ. նոյեմբերի 9-ին Դոնի Ռոստովում (ՌԴ):

Ավարտին ասեմ, որ ղեկավարել եմ ՀՀ ԶՈՒ հրթիռահրետանային զորքերը 1992 թ. հունիսից մինչև 2003 թ. նոյեմբերի 1-ը, անցել եմ թոշակի, սակայն չեմ խզել իմ կապերը ՀՀ ԶՈՒ-ից, սիրով շարունակում եմ իմ գիտելիքները և մարտական փորձը փոխանցել մեր ազգային բանակին՝ ընդգրկված լինելով ՀՀ ՊՆ-ին առընթեր Բարձրագույն սպայական հանձնաժողովի կազմում:

Մի րեկի՝ հայրենակիցներ, երբեք պետք չէ մոռանալ Վազգեն Սպարապետի հետևյալ խոսքերը. “Բանակն ազգի ինքնաճանաչման հայելին է, բոլոր հայերի վերածնունդն է, հայության հավաքական կերպարն է, նրա պատասխանատվությունը, նրա պատմության վերագնահատումը և հայացքը ապագային”:

Էդիկ Մինասյան, Հայ հերոսուհի կանայք, Ե., ԵՂՀ հրատ., 2016, 782 էջ+16 էջ ներդիր:

Երևանի պետական համալսարանի և ՀՀ մշակույթի նախարարության համագործակցությամբ ընթերցողի սեղանին է դրվում պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, վաստակաշատ պատմաբան Էդիկ Մինասյանի հանրագիտարանային արժեք ունեցող «Հայ հերոսուհի կանայք» ստվարածավալ և մեծարժեք աշխատությունը: Ինքնատիպ կառուցվածք ու բովանդակային արժեք ունեցող մենագրության էջերում ընդգծվում է հայ կնոջ դիրքի ու կոչման մասին այն վեհ ու բարձր ըմբռնումը, որն ամրագրված է մեր պատմության բազմաթիվ էջերում, ինչպես նաև կերտվում է հայ կնոջ, հայ մոր կերպարը, որը հայրենիքի ու ազգի համար բախտորոշ օրերին անմասն չի մնացել գոյապայքարից՝ ձգտելով ամ-

րագրել հայի՝ հայոց լեռնաշխարհում ազատ ու ինքնուրույն ապրելու իրավունքը: Վտանգի պահերին հայ կինը կատարել է իր վեհագույն առաքելությունը. մարտնչել է, հերոսացել, հերոսներ ծնել ու դաստիարակել:

Շուրջ մեկդարյա հոլովությամբ՝ 1894-1994 թվականների պատմաշրջանում տեղի ունեցող աշխարհացունց իրողությունների, ազգային-ազատագրական պայքարի բովում հեղինակը փնտրում է հայրենասեր հայուհիներին, հայ կանանց, հայ մայրերին, որոնք իրենց սիրանքներով հետ չեն մնացել հայ տղամարդկանցից՝ սեփական ժողովրդի փրկությունը բարձր դասելով անձնական երջանկությունից, կյանքը նվիրաբերելով ազգի ազատագրությանը:

«Հայ հերոսուհի կանայք» գրքի երեք գլուխներում լուսաբանվում է հայոց հերոսական պատմության տարբեր փուլերում՝ ֆիդայական պայքարի, ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի, Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմների, նաև Արցախյան շարժման ու ազատամարտի մասնակից և սխրագործություններով աչքի ընկած հայուհիների՝ աղջիկների, կանանց ու մայրերի գործունեությունը: Գրքի բոլոր ենթագլուխներն ունեն հայ կնոջը, հայ մորը ձոնված՝ նժդեհյան հայտնի և խորախորհուրդ խոսքերով բնաբաններ, որոնք գաղափարական առումով անմիջականորեն առնչվում են տվյալ ենթագլխի բովանդակությանը: Ուշագրավ է նաև գրքի մյուս առանձնահատկությունը. Յուրաքանչյուր հերոսամարտի, ազգային-ազատագրական շարժման որևէ փուլի անդրադառնալիս հեղինակը նախ համառոտ ներկայացնում է թշնամու դեմ հերոսական պայքարի ուղին, այնուհետև անդրադարձ կատարում հերոսուհիների գործունեությանը: Այդպես ընթերցողը կարծես հայտնվում է իրադարձությունների կիզա-

կետում՝ առավել ճշգրտորեն գիտակցելով և արժևորելով հայուհիների գործունեությունը պատմական նշված իրողության համատեքստում:

Աշխատության առաջին գլխում («Հայուհիների հերոսական գործունեությունը XX դարասկզբի հայոց ազատամարտի տարիներին») անդրադարձ է կատարվում հայոց ազատամարտի հայդուկային (ֆիդայական) պայքարի մասնակից հերոսուհի կանանց, այն հայուհիներին, որոնք գործուն մասնակցություն են ունեցել 1915-1923 թվականների ինքնապաշտպանական հերոսամարտերին: Ընթերցողին ներկայացվում են Սասունի, Զեյթունի, Վանի և այլ հերոսամարտերի ընթացքում ոչ միայն կովի դաշտում մարտնչող հայ կանանց կերպարները, այլև հայ մայրերի հերոսապատումը, որոնք մայրական հոգատարություն ու օժանդակություն են ցուցաբերել ֆիդայիներին, հսկել են նրանց թաքստոցները, անհրաժեշտ տեղեկություններ հասցրել հերոսներին, զբաղվել են հետախուզությամբ, խնամել են ու բուժել վիրավորներին: Հայ հերոսուհի կանանց թվում են Սոսե Մայրիկը, Մառա Մայրիկը, Նունե Մայրիկը (նույն ինքը՝ Նունե Քոլյանը), Աննա Մայրիկը, Կոմիտե Մայրիկը, Դրախտի Մայրիկը՝ Նանիկ Ջինոյան, Ազգային Մայրիկը և ուրիշներ: Մայրիկ... ահա թե ինչ բնորոշում է տվել ժողովուրդն անձնական երջանկությունը հայրենիքի ազատագրության գործին նվիրաբերած մայրերին՝ փաստելով նժդեհյան հայտնի խոսքի բովանդակությունը. մայրը միշտ էլ իր հոգուց մի բան տեղափոխում է իր զավակների կրծքի տակ: Նման առյուծածին մայրերն են, իսկապես, որ ի չիք կդարձնեն «Հայաստանը պաշտպանող արհեստական ամրությունները»:

Աշխատությունը փաստում է՝ հայ հերոսուհի կանայք, հայ մայրերը կատարել են իրենց սրբագույն առաքելությունը, որը փոխանցվել է նաև սերնդեսերունդ՝ հասնելով մինչև մեր օրերը: Թեև, ըստ ֆիդայական գործող կանոնների, հայ կանանց արգելված էր մասնակցել հայդուկային կոիվներին՝ նրանց՝ օջախի և ընտանիքի պահապանների կյանքը վտանգի տակ չդնելու համար, բայց նշված օրենքին չենթարկվեցին հայ հերոսուհիները՝ հայոց հերոսամարտի տարեգրության մեջ իրենց անփոխարինելի դերն ունեցող Սոսե Մայրիկը, Յրոնքցի Շուշանը, Մշո դաշտի սուրհանդակ Մարիամը, մշեցի հերոսուհի Բսմոն, նշանավոր հայդուկապետ Սեբաբեցի Սաքոյի կինը՝ Մարո Ղարաբեշիշյանը, կին զինատար հայդուկ Օադիկը, հռչակավոր առաջին ֆիդայապետ Արաբոյի քույրը՝ Կարմիր իրիցու տան Գյուլեն, Սասունի ինքնապաշտպանության հերոսուհիներից Շաքեն (մենագրության հեղինակի պապի՝ Միմոն Հակոբյանի հարազատ մորաքույրը), ազգային և պետական նշանավոր գործիչ Կարո Սասունու մայրը՝ Աննա Մայրիկը, որը, զգալով թուրք-քրդական հարձակումների վտանգը, որդիներին ուսանելու և հեղափոխական գործունեություն ծավալելու հատուկ կարգադրություն էր տվել, գեղեզուզանցի Հոփսիմե տատիկը (Լոփո Տայո), որը, չնայած կույր էր, բայց բոլոր ֆիդայիներին ճանաչում էր ձայնից՝ զանազանելով անգամ ֆիդայիների ու թշնամիների հրացանների ձայները, հեղափոխական պայքարի նվիրյալներ, ազատագրական գործիչներ Իսկուհի Պալճյան-Թիրյաքյանը, Ջարուհի Տերոյանը (Ժենյան), Իսկուհի Տյուլպենտճյանը (Օրիորդ Հուստիկ), Սոֆի Արեշյան-Օհանջանյանը, Ժենյա Աղամյանը և ուրիշներ:

Ուշագրավ է, որ աշխատության էջերում հայ կինը մարմնավորվում է ոչ միայն որպես մարտիկ, հեղափոխական գործիչ, ազգի նվիրյալ, այլև ընտանիքի պահապան, որն իր ընտանիքը դարձնում է ազգային դիմադրության օջախ. մի դեպքում տեսնում ենք զենքը ձեռքին մարտի դաշտում սխրանքներ գործող հայ կնոջը, հայրենասեր հայուհուն, մյուս դեպքում՝ ընտանիքի հիմնասյանը, պահապանին, որը վտանգի պահերին արցունքոտ աչքերով թոնիրն է համբուրում՝ աղոթելով Աստծուն, որ իր բացակայությունը երկար չտևի պապենական օջախից, կամ հայ կնոջ, որն իր զավակներին կարգադրում է կյանքը նվիրաբերել հայրենիքի ազատության սրբագույն գործին, հայ մորը, որն իր զավակին հանձնում է ֆիդայապետերին, զավակ չունենալու դեպքում ինքն է ձի հեծնում՝ զինվորագրվելով պայքարին:

Երկրորդ գլուխը կրում է «Հայուհիները Երկրորդ աշխարհամարտի և Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին» խորագիրը: Նշված գլխում հեղինակն ամենայն մանրամասնությամբ անդրադառնում է իրենց սխրագործություններով թիկունքում, կռվի դաշտում զենք վերցրած հայ կանանց, նաև այն հայուհիներին, որոնք իրենց սխրանքն ամրագրել են որպես տանկիստ, կապավոր, հրետանավոր, օդաչու, բժշկասանիտարական աշխատող: Հեղինակի հաշվարկով, շուրջ 10 000 հայուհի (էջ 340)՝ բանվորուհիներ, կոլտնտեսուհիներ, ուսանողուհիներ, մտավորականության ներկայացուցիչներ, կամավոր մեկնել են ռազմաճակատ և մարտնչել ֆաշիստական զավթիչների դեմ: Սոնիկ Մինոյանը, Հասմիկ Թամազյանը, Վալենտինա Լիվյանը, Քնարիկ Հարությունյանը, Անելա Աբրահամյանը, Նինա Մուրադյանը, Ալեքսանդրա Օսմանյանը, Սոնյա Չիլինգարյանը, Անժելիկ Միքայելյանը, Սոնյա Մելքումյանը, Սուսաննա Զաքարյանը, Սոֆյա և Ռուզաննա Լալայանները, Մարգարիտա Մելքումյանը, Հեղինե Բուռնազյանը և ուրիշներ իրենց սխրանքներով աչքի են ընկել ռազմաճակատներում մարտնչելիս, վիրավորներին բժշկական օգնություն ցույց տալիս, հետախուզական գործունեություն իրականացնելիս: Նրանցից շատերը՝ 19-20 տարին չբոլորած հայուհիներ, անավարտ թողնելով իրենց ուսումնառությունը բժշկական համալսարանում, տեղափոխվել են մարտի դաշտ, թշնամու ուժեղ կրակի տակ ռազմադաշտից կյանքի գնով դուրս են բերել մարտիկներին, անհրաժեշտության դեպքում դոնոր դարձել նրանց: Ոչ մի պարագայում հերոսականությունը տեղի չի տվել. մարտի դաշտից մինչև սանգումարտակ հայ կինը նույն քաջությունն է դրսևորել: Հաճախ անհրաժեշտ տեղեկություններ է տվել թշնամու գործի և զինտեխնիկայի մասին, հանդուգն հարձակումներով շարքից հանել բազմաթիվ կամուրջներ, զինտեխնիկայով բեռնավորված գնացքներ, ավտոմեքենաներ, զրահամեքենաներ, տարաբնույթ կառույցներ՝ ոչնչացնելով թշնամու բազմաթիվ ուժեր: Հերոսականության նույն ուժով հայրենիքի համար դժվարին ժամանակահատվածում պետության տնտեսությունը հզորացնելու գործին են ձեռնամուխ եղել գործարանի կադապարողներ Զարիկ Թովմասյանը, Հայկուշ Միմոնյանը, Վարդուշ Ավետիսյանը, բանվորուհիներ Փիրուզ Ավետիսյանը, Վարդուշ Գրիգորյանը, Թամարա Մինասյանը, Մարիամ Թումանյանը, Էլենա Մկրտչյանը և ուրիշներ: Նրանք իրենց հերոսականությունն ամրագրել են քրտնաջան աշխատանքի միջոցով, երբ փոխարինել են տղա-

մարդկանց, կատարել ամենաձանր աշխատանքները՝ բարձր պահելով հայի պատիվը: Հասարակական գործունեությամբ աչքի ընկած Արփիկ Բադալյանի նման հերոսուհիները աշխատել են հայրենի գյուղի կոլտնտեսությունում՝ յուրաքանչյուր հեկտարից ստանալով ռեկորդային բերք ու բարձրորակ հումք: Նրանց նման անձնուրաց հայուհիները արժանիորեն պարգևատրվել են բազմաթիվ մեդալներով ու շքանշաններով:

Աշխատության երրորդ «Հայ կանանց մասնակցությունը Արցախյան գոյապայքարին» գլխում ներկայացվում են ազատամարտիկ, բժիշկ, հետախույզ հայուհիների սիրագործությունները: Նրանց հերոսականությամբ ոգևորվեց և դաստիարակվեց մի ամբողջ սերունդ, որը կարողացավ ազատագրել հայրենիքի մաս կազմող Լեռնային Ղարաբաղը, որը բոլշևիկյան Ռուսաստանի թեթև ձեռքով տրվել էր «Ադրբեջան» հորջորջվող թուրքերին:

«Հայ հերոսուհի կանայք» աշխատության մեծագույն արժեքը ոչ միայն հայ հերոսուհի կանանց կենսապատմւի ու գործունեության ամրագրումն է մեր պատմության էջերում, հայ կնոջ սիրանքի արժևորումը ու այդ կարևոր գիտակցման փոխանցումը գալիք սերունդներին, այլև այն հանրահայտ իրողության փաստումը, որ հայ կինը հերոսուհի է ոչ միայն պատերազմի դաշտում՝ զենքը ձեռքին, այլև ընտանեկան հարկում՝ զավակներին դաստիարակելիս, նաև լավագույնս ընդգծվում են հայ կնոջը հերոսացնող հատկանիշները՝ մայրական հոգատարությունն ու հոգածությունը ոչ միայն իր զավակի, այլև ազգի յուրաքանչյուր ներկայացուցչի նկատմամբ, անսահման հայրենասիրությունը, քաջությունը, փճականությունը, աշխատասիրությունը և այլն...:

«Հայ հերոսուհի կանայք» աշխատությունը ապացուցում է հանրահայտ մի ճշմարտություն. «Չպետք է տարակուսել այն սերնդի առաքինության վրա, որին դաստիարակում են առաքինի մայրեր: Առյուծներն աղվեսներին կաթ չեն ջամբում, և ոչ էլ դուցազնուհիները գաճաճներ են սնուցանում: Ավելի մեծ է այն ազգը, որ արժանավոր մայրերով է հարուստ, քան այն ազգը, որ յուր թնդանոթներով է պարծենում...» (Մուրացան):

Միավաված չենք լինի, ոչ էլ չափազանցրած, եթե Էդիկ Մինասյանի «Հայ հերոսուհի կանայք» աշխատությունը համեմատենք պատմավիպային արժեք ունեցող գեղարվեստական ստեղծագործությունների հետ, որոնցից շատերը ծնունդ են առել հայոց պատմության դժվարին ժամանակահատվածներում՝ ժամանակի հրամայականով՝ ժողովրդին նախնիների հերոսականությամբ համակելու, քաջալերելու կարևորագույն նպատակով: Մակայն ի տարբերություն պատմագեղարվեստական նմանօրինակ աշխատությունների՝ այս գրքում զետեղված պատմությունների հիմքում փաստական ճշմարտությունն է, ոչ թե գեղարվեստական երևակայությունը: Գրքի էջերում հառնում են հայ հերոսուհիների բազմաթիվ կերպարներ, և մեր պարտքն է ուսումնասիրել նրանց կյանքը, լսել նրանց պատգամն ու հավատարիմ մնալ նրանց քարոզած ազգային ու նվիրական մեծ գաղափարին:

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Մ. Վ.

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՄԱՐՏԻՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, *Բեմական նորագույն տեխնոլոգիաների հնարավոր կիրառումը Հայաստանի դիտադահլիճային շինությունների վերակառուցումներում*, Ե., “Անտարես” հրատ., 2016, 168 էջ:

Արվեստագիտության թեկնածու Մարտին Հարությունյանի մենագրությունը ՀՀ-ում առաջին գիտական ուսումնասիրությունն է, որը քննում է Հայաստանի և արտերկրի մի շարք դիտադահլիճային շինությունները և առաջարկում հնարավոր նորագույն մեթոդների կիրառմամբ արդիականացնել Հայաստանի դիտադահլիճային շինությունների դահլիճներն ու դրանց բեմական մասերը: Աշխատության արդիականությունը ամենից առաջ պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ դիտադահլիճային շենքերի մեծամասնությունը խորհրդային ժամանակաշրջանից հետո երբևէ չի վերանորոգվել, մինչդեռ դրանք կարող են արդիականացվել և հարմարեցվել ժամանակակից դիզայնի պահանջներին:

Մ. Հարությունյանն անդրադարձել է Խորհրդային Հայաստանից ժառանգած այն շենքերին, որոնք ունեն դիտադահլիճային ենթամասեր (մշակույթի պալատներ, թատրոններ, գրադարաններ, բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, տիպային դպրոցներ և այլ շինություններ): Հեղինակը փորձել է տեսական դիտարկումներից անցում կատարել գործնական կիրառություններին և լուծել Հայաստանի մշակութային և ուսումնադաստիարակչական մի շարք շենքերի անմխիթար վիճակին առնչվող խնդիրները: Ուսումնասիրությունն աչքի է ընկնում նյութի համակողմանի և խորը քննությամբ, գեղարվեստական, դեկորատիվ և կոմպոզիցիոն դիզայնի ոլորտի կիրառական հանգուցալուծումներով և արժեքավոր առաջարկներով:

Իր երկարամյա պրպտումների շնորհիվ Մ. Հարությունյանը երևան է բերել Հայաստանի դիտադահլիճային շինություններին վերաբերող՝ զանազան արխիվներում ու նախագծային ինստիտուտների ֆոնդերում պահվող բազմաթիվ աղբյուրներ, հավաքել փաստագրական-մատենագիտական տեղեկություններ, հետազոտել շենքերի արխիվային տվյալները և նախագծերը: Այն հանգամանքը, որ տվյալ նյութը երբևէ գիտական քննության առարկա չի եղել, աշխատության լույսընծայումը դարձնում է կրկնակի կարևոր: Հեղինակն արխիվային տվյալների հետ համադրել է նաև շինությունների կառուցման գործին մասնակցած մասնագետների ու վարչական կառույցների աշխատակիցների գրառումներ և տեղային տարբեր ուսումնասիրությունների եզրակացություններ:

Միջազգային դիտադահլիճային կառույցների բեմական մասերի նախագծման պատմական փորձի ու ժամանակակից դիզայնի արվեստի լուծումների կարևորության տեսանկյունից գնահատելի է, որ Մ. Հարությունյանն օգտվել է նաև օտարալեզու գրականությունից, այդ թվում՝ արխիվային և ամսագրային նյութեր, համացանցային ռեսուրսներ, հայ և օտար հեղինակների աշխատություններ (85 անուն):

Մենագրությունը բաղկացած է առաջաբանից, երեք գլուխներից, վերջաբանից, գունավոր վերատպություններով ու սև-սպիտակ աղյուսակներով հավելվածից, երկլեզու ռուսերեն և անգլերեն ամփոփումներից և օգտագործված գրականության ցանկից:

Առաջինը՝ «Խորհրդային Հայաստանի ճարտարապետական ժառանգության դիտադահլիճային մասեր ունեցող համակառույցները և դրանց փաստագրումը», ներառում է երեք մաս: «Պատմական ակնարկում» հեղինակը ծանոթացնում է շենքերի դիզայներական լուծումներին: Եվրո-պայի և Ռուսաստանի օրինակներով նա ներկայացնում է ակումբների, պալատների ստեղծման պատմությունը, անդրադառնում Խորհրդային Հայաստանում կառուցված ակումբներին, պիոներ պալատներին և վերջինների հետխորհրդային ճակատագրին: Նշելով հունա-հռոմեական թատերական առաջին շինությունների ճարտարապետական որոշ առանձնահատկություններ՝ Մ. Հարությունյանը գրում է. «Անտիկ թատրոնը լուծել է նաև մի կարևոր խնդիր, որը վերջին տասնամյակում ավելի ու ավելի է զբաղեցնում ճարտարապետների և բեմադրող ռեժիսորների միտքը՝ դա բեմի և դիտասրահի ամբողջականացումն է» (էջ 31): Անտիկ թատերական կառույցների հենքին անցում կատարելով խորհրդահայ թատերաշինությանը՝ Ալ. Թամանյանի նախագծած Երևանի օպերային թատրոնի շենքի օրինակով երիտասարդ հետազոտողը բացահայտում է շինության դիտադահլիճային կառուցվածքի առանձնահատկությունները:

Երկրորդը՝ «Շենքերի ցուցակագրումը», անդրադարձ է Խորհրդային Հայաստանից ժառանգած դիտադահլիճային մասեր ունեցող շենքերին: ՀՀ-ում դիզայնի պատմության մեջ առաջին անգամ հեղինակը ցուցակագրել է Հայաստանի դիտադահլիճային շենքերը, դրանցից շատերը ենթարկել վավերագրական վերլուծության, քննել ու առաջարկել դիտա-դահլիճային կառույցների բեմական մասերի կոմպոզիցիոն արդիականացման հնարավոր և պատճառաբանված տարբերակներ: ՀՀ մշակույթի և քաղաքաշինության նախարարություններից ձեռք բերված՝ կառույցների ցանկերի մանրամասն ուսումնասիրության շնորհիվ Մ. Հարությունյանը ճշգրտել և հստակեցրել է դրանց վերաբերող բազմաթիվ տվյալներ:

Երրորդը՝ «Շենքերի փաստագրումը», մասում ակումբների, մշակութային տների, հայրորդաց կենտրոնների օրինակով հեղինակն իրականացրել է շենքերի փաստագրում, կարևորել փաստագրական տվյալների մեկնաբանությունն ու վերլուծությունը, դրանց ներքին տարածքների ուսումնասիրությունը, դահլիճների ռեգեներացիան, հարմարեցումը և վերակառուցումը: Մանրամասն հետազոտության շնորհիվ Մ. Հարությունյանը մատնանշել է դիտադահլիճային շինությունների դահլիճային մասերի բեմական հատվածների թերություններն ու արդիականացման ենթակա մասերը:

Այսպիսով, դասակարգելով դիտադահլիճային կառույցները, հեղինակը քննում է դրանց դահլիճային մասերն ու բեմական հատվածները և բնութագրում ներկայիս շենքային և դահլիճային վիճակը՝ տալով դիտադահլիճային կառույցների և բեմական մասերի մասնագիտական ու դիզայներական դիպուկ բնութագիրը: Մ. Հարությունյանը փաստում է, որ ներկայացված մշակութային կառույցների դահլիճներն ու բեմական հատվածներն ունեն դիզայներական լուրջ փոփոխությունների կարիք (էջ 80):

Հետազոտության երկրորդը՝ «Դիտադահլիճային շենքերի դահլիճների փոխակերպումը, բեմական մասերի տեխնոլոգիաները և դրանց դիզայնը միջազգային զուգահեռներում» գլուխը բաղկացած է երեք ենթագլուխներից: «Դիտադահլիճային կառույցների բեմական մասերի կոմպոզիցիոն ձևավորման և դիզայնի հիմունքները» ենթագլխում հեղինակն անդրադառնում է դիզայներական հորինվածքի հիմնական առանձնահատկություններին, որոնք առնչվում են իր ուսումնասիրության առարկային և եզրակացնում է. «Դիտադահլիճային կառույցների դիզայներական հորինվածքի տեսակները գոյանում են

ճարտարապետության պատմական զարգացման, շինարարական արվեստի, գեղարվեստի և հասարակության շարունակական առաջընթացի շնորհիվ...» (էջ 84):

Տեխնոլոգիական նոր լուծումներ փնտրելու մեխանիզմը, այլ կերպ ասած՝ նախադիզայներական վերլուծությունը, ինվերսիայի մեթոդի կիրառումը և էվրիստիկական համանմանության մեթոդը կարևորվել են «Դիտադահլիճային շենքերի բեմական մասերի դիզայն-նախագծման մեթոդաբանությունը» ենթագլխում, որտեղ միննույն ժամանակ ընդգծվել է դիզայներական կոմպոզիցիոն լուծումների և «գունատեսության դերը»:

Վերջին «Համաշխարհային ճանաչում ունեցող դիտադահլիճային շենքերի բեմական դեկորատիվ մասերի նմուշ-օրինակներ», ենթագլխում Լիոնի ազգային օպերայի, Դրեզդենի օպերային թատրոնի, Ժնևի Մեծ թատրոնի, Տորոնտոյի Թոմաս Լ. Ուելս դպրոցի, Լոնդոնի Կանադա Ուաթեր գրադարանի օրինակներով հեղինակը ներկայացրել է XX դ. թատերական շինությունների դիտադահլիճների դիզայներական նոր միտումները՝ հանգամանորեն ուսումնասիրելով համաշխարհային դիզայներական նորագույն հայեցակարգերը, կիրառման հնարավորություններն ու օրինակները:

Երրորդ՝ «Խորհրդային Միությունից ժառանգած դիտադահլիճային շենքերը, դրանց բեմական մասերի վերակառուցումը և գեղարվեստական դիզայնը» գլխում հեղինակը մեկ անգամ ևս վերադառնում է առաջին և երկրորդ գլուխներում ուսումնասիրված հայկական շինություններին (Կանադի մշակույթի տուն, Էջմիածնի մշակույթի տուն, Արաբկիրի հայորդաց երիտասարդական կենտրոն, Գ. Սունդուկյանի անվան ազգային ակադեմիական թատրոն, Հայաստանի ամերիկյան համալսարան և այլն), և յուրաքանչյուր կառույցի հնարավոր արդիականացումը պատկերազարդ աղյուսակի տեսքով ներկայացրել աշխատության համապատասխան հավելվածում՝ նշելով նաև, թե միջազգային հանդիսատեսային մասի որ դիզայներական նմուշներից են քաղված հնարավոր փոփոխությունների օրինակները:

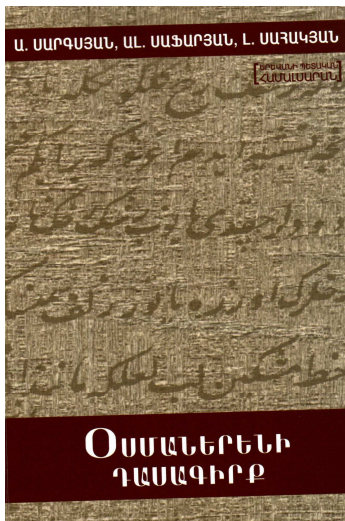
Մարտին Հարությունյանի աշխատությունը լույս է տեսել ՀՀ նախագահ Սերժ Մարգարյանի հովանու ներքո իրականացվող երիտասարդ գիտնականների աջակցության ծրագրի շրջանակում Հայաստանի երիտասարդական հիմնադրամի ֆինանսավորմամբ, ՀՀ ԳԱԱ գիտահրատարակչական խորհրդի և Արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ: Պատասխանատու խմբագիրն է ճարտարապետության դոկտոր, պրոֆ. Դավիթ Քերթմենջյանը:

Դիզայներներին, ճարտարապետներին, բեմարվեստի մասնագետներին հասցեագրված այս արժեքավոր գիրքը դիզայնի ուրույն ոլորտի համակողմանի, լիարժեք ուսումնասիրություն է: Մ. Հարությունյանի անդրանիկ աշխատությունը կարևոր ներդրում է Հայաստանի դիզայնի պատմության և հետազոտության բնագավառում:

ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ Մ. Ա.

Արվեստագիտության թեկնածու

Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, ԱԼ. ՍԱՖԱՐՅԱՆ, Լ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ, *Օսմաներենի դասագիրք (խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ռ. Սաֆրաստյան), Ե., ԵՊՀ հրատ., 2016, 324 էջ:*

Հայաստանում օսմանագիտության զարգացման համար կարևորվում են բուհական դասընթացների անցկացումը, համապատասխան դասագրքերի և ուսումնամեթոդական ձեռնարկների ստեղծումը: Այսօր հայ ուսանողի սեղանին է դրվում օսմաներենի՝ հայաստանյան իրականության մեջ առաջին բուհական դասագիրքը: Այն ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի և թյուրքագիտության ամբիոնի, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի աշխատակիցների բազմամյա համագործակցության արգասիքն է:

Թուրքերենը և օսմաներենը ԵՊՀ-ում դասավանդվել են 1940-ական թվականներից՝ ակադեմիկոս Հրաչյա Աճառյանի նախաձեռնությամբ: Անուրանալի է ականավոր հայ օսմանագետ-աղբյուրագետներ Արամ Սաֆրաստյանի (1888-1966 թթ.), պրոֆ. Հակոբ Փափագյանի (1919-1997 թթ.), ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի բազմամյա գիտաշխատող Ավետիս Փափագյանի, վաստակաշատ թուրքագետ, գրող, հրապարակախոս Խաչիկ Ամիրյանի գիտամանկավարժական ավանդը: Միաժամանակ փաստ է, որ օսմաներենի դասավանդման համար օգտագործվել են Թուրքիայում կամ Ռուսաստանում տպագրված դասագրքեր և բառարաններ: Գրախոսվող գրքում ներկայացված են օսմաներենի քերականական իրողությունների հայերեն համարժեքները (որոնք չկան ռուսերենում կամ անգլերենում), համահեղինակները հաշվի են առել հայ ուսանողներին օսմաներեն և թուրքերեն դասավանդելու առանձնահատկությունները: Դասագիրքը բաղկացած է երեսուներկու դասից, յուրաքանչյուրում լուսաբանվում են օսմաներենի բառագիտության, հնչյունաբանության և քերականության հարցերը, ներառված են տարբեր դարաշրջանների տարաբնույթ տեքստեր (այդ թվում՝ արձակ և չափածո ստեղծագործությունների բնագրային օրինակներ), վարժություններ, օսմաներեն-հայերեն ուսումնական բառարան, ինչպես նաև օսմաներենի և հայ օսմանագիտության պատմության համառոտ ակնարկ ամփոփող ներածություն:

Հարկ է հավելել, որ համալսարանական արևելագետների կողմից անկախ պետականության քառորդ դարի ընթացքում հիրավի զգալի աշխատանք է տարվել թուրքերենի, պարսկերենի, արաբերենի, ադրբեջաներենի, եբրայերենի, ասորերենի դասագրքերի ստեղծման և արևելյան լեզուների դասավանդման մեթոդիկայի զարգացման ուղղությամբ: Կարծում ենք՝ գրախոսվող դասագրքի լույսընծայումը ևս խթան կհանդիսանա հայաստանյան օսմանագիտության հետագա զարգացման համար:

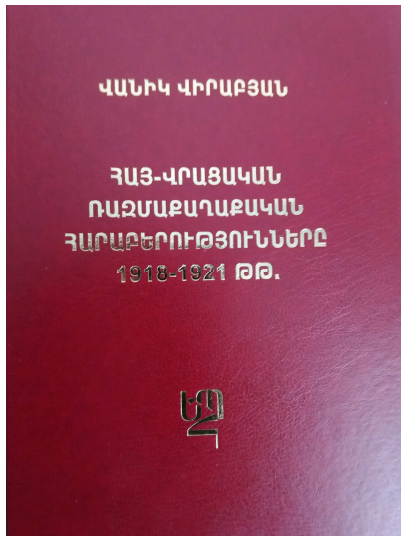
ՄԵԼԻՔՅԱՆ Գ. Վ.

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր

ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆ Ա. Ս.

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՎԱՆԻԿ ՎԻՐԱԲՅԱՆ, Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Ե., ԵՊՀ հրատ., 2016, էջ 830:

Վ. Վիրաբյանի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակն ընդգրկում ու բազմերանգ է: Գիտնականն անդադար որոնումների, ճշտումների և համադրումների մեջ է: Այս աշխատությունը ևս այդ անդուլ և հետևողական պրպտումների արդյունքն է: Թեման, որ դարձել է գիտական հետազոտության նյութ, արդիական և չափազանց կարևոր է, քանի որ աշխարհաքաղաքական նոր վերաձևումների պարագայում հայ-վրացական հարաբերությունների սահմանները ճշգրտելու ու հստակեցնելու անհրաժեշտություն է նկատվում: Մեր համոզմամբ՝ ծավալուն այս աշխատությունն արժանի է իր վրա բևեռելու պատմագիտական հանրության, հումանիտար գիտությունների մասնագետների ուշադրությունը:

Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Վանիկ Վիրաբյանը, հենվելով բազմաբնույթ արխիվային նյութերի, տարբեր վավերագրերի վրա, հանգամանալից հետազոտել է հիմնախնդիրների մի ողջ փունջ, որոնք վերաբերում են հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերություններին, Հայաստանի և Վրաստանի Հանրապետությունների միջև գոյություն ունեցող հակասություններին, որոնք գլխավորապես առնչվում էին սահմանային-տարածքային վեճերին: Քննախույզ մոտեցում է ցուցաբերվել 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմի սանձազերծման դրդապատճառներին, ձեռք բերված ռազմաքաղաքական արդյունքներին, սահմանազատման շուրջ ստեղծված իրավիճակին, 1921 թ. սկզբի Լոռու հայ գյուղացիության ապստամբությանը:

Վ. Վիրաբյանի կողմից ընթերցողի դատին ներկայացված մենագրությունը արժեքավոր է: Նրանում համակողմանիորեն քննարկվել են խիստ արդիական հայ-վրացական ռազմաքաղաքական բազմաշերտ հարաբերությունների կնճռոտ հիմնախնդիրները 1918-1921 թվականներին: Լուսաբանվել են վրաց-հայկական պատերազմին հաջորդող ժամանակահատվածում անգլիացիների ակտիվ մասնակցությամբ և ճնշմամբ 1919 թ. կնքված հունվարյան համաձայնագրին վերաբերող հիմնախնդիրները: Ընդ որում, դրանք հանգամանալից պատմաքննական վերլուծության են ենթարկվել Լոռու չեզոք գոտու շուրջ մղված հակամարտության տեսակետից, որոնք դեռ լիարժեք հետազոտված չեն, և որոնց խորքային հետազոտման պակասը միշտ էլ զգացվել է:

Հեղինակը քննության կենտրոն է բերել ու հերքել թյուրիմացաբար գիտական շրջանառության մեջ դրված պատմակեղծարարների՝ մասնավորապես Գ. Էզգեյի և Է. Անդերսենի, ինչպես նաև վրաց հայտնի պատմանենգիչ Գ. Մարխուլիայի տեսակետները՝ Լոռու, Ախալքալաքի և Արդահանի գավառների նկատմամբ վրացական նկրտումների վերաբերյալ: Մենագրությունում վերհանվել են հայ-վրացական

ռազմաքաղաքական հարաբերություններին սերտորեն առնչվող մի շարք կարևոր հարցեր. մասնավորապես պատմաքննական վերլուծության են ենթարկվել ինչպես Հայաստանի առաջին, այնպես էլ երկրորդ՝ խորհրդային հանրապետությունների գործադրած համառ ջանքերը մայր հայրենիքի հետ Լոռվա չեզոք գոտու վերամիավորման համար: Ընդամին՝ Վ. Վիրաբյանը իրավացիորեն նկատում է, որ Վրաստանի մենշևիկյան հանրապետության հետ Լոռու չեզոք գոտու համար հակամարտության առանցքային հիմնախնդիրներն այսօր խիստ արդիական են և լիովին համահունչ ներկայումս ընթացող պետաքաղաքական ու ազգային պետականության վերստեղծման պայմաններում ընթացող գործընթացներին:

Վ. Վիրաբյանն արդարացիորեն նշում է, որ թե՛ Հայաստանի Հանրապետությունը և թե՛ մենշևիկյան Վրաստանը Լոռու համար բախման վերջնագծում հայտնվեցին ռազմաքաղաքական փակուղում, որին հաջորդեց անխուսափելի խորհրդայնացումը:

Հեղինակը եզրահանգում է, որ հենց այս իրավիճակում էլ «Չեզոք գոտու» և առհասարակ հայկական Լոռու շուրջ հայ-վրացական ռազմաքաղաքական լարվածությունը սրեց երկու հանրապետությունների փոխհարաբերությունները բոլոր բնագավառներում՝ ռազմական, տնտեսական, քարոզչական-քաղաքական: Նրանք իրենց վրա էին բևեռել Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Անտանտի երկրների և այլ ուժերի ուշադրությունը: Վ. Վիրաբյանը, վկայակոչելով մի շարք արժանահիշատակ փաստեր, այն հետևությանն է եկել, որ Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը 1918-1921 թթ. ընթացքում ամեն առիթ օգտագործում էր Լոռու չեզոք գոտում, Ախալքալաք-Արդահանում և այլուր ամրապնդվելու համար:

Մենագրության մեջ կարևորված են նաև հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերություններում առկա լարվածությունը լիցքաթափելու նպատակով ՀՀ կառավարության ռազմավարական ջանքերը և այդ ուղղությամբ առաջարկված փոխզիջումային առաջարկները, դրանց հնարավոր հետևանքները:

Վ. Վիրաբյանն այլ հարցադրումների հետ նաև կարևոր է համարում ընդգծել, որ Հայաստանի Հանրապետության խաղաղ խորհրդայնացումից հետո մենշևիկյան Վրաստանը այդուհանդերձ շարունակեց Չեզոք գոտու բռնագավթման իր տխրահռչակ քաղաքականությունը: Սակայն հանդիպեց Խորհրդային Հայաստանի կոշտ և անզիջում կեցվածքին այս խնդրում, որի խորքային արմատները բնականաբար պետք է որոնել բոլշևիկյան Ռուսաստանի կողմից իրականացվող անդրկովկասյան ռազմավարության խորքային ծալքերում: Այստեղ անժխտելի է այն հանգամանքը, որ սահմանային-տարածքային սահմանավեճերի հետ անխզելիորեն շաղկապված հայ-վրացական բախումնային իրավիճակը Մոսկվան օգտագործեց Վրաստանի խորհրդայնացման խնդիրը լուծելու համար: Ըստ այդմ էլ Վ. Վիրաբյանն անվարան եզրակացնում է, որ Վրաստանի հետ ռազմական բախումն ուղղակիորեն օգտագործվեց ոչ միայն Լոռու խնդիրը լուծելու և այդ հայրենի տարածքի մի թանկարժեք կտորը մայր հայրենիքի հետ վերամիավորելու համար, այլև բոլշևիկյան Ռուսաստանի տարածաշրջանում ամրապնդվելու տեսանկյունից: Ըստ հեղինակի եզրահանգման՝ բոլշևիկյան զգեստավորումն ուղղակի դարձավ Մոսկվայի քաղաքականության անկյունաքարը: Հեղինակը միաժամանակ գտնում է, որ պետք է հեռու մնալ խորհրդային իշխանությունների ռազմավարության իդեալականացումից և գերա-

գնահատումից, որոնք Կարս-Արդահանի խնդրում 1921 թ. գնացին քաղաքական գործարքի քեմալական Թուրքիայի հետ:

Եվ այսպիսով, կարծում ենք, որ պատմական Վ. Վիրաբյանի տքնաջան աշխատանքի արգասիքը հանդիսացող արժեքավոր և մեծածավալ այս աշխատությունը հեղինակի մյուս մենագրությունների և գրքերի նման իր արժանի տեղը կգտնի մասնագետ պատմաբանների և առհասարակ ընթերցող հասարակության պատմաճանաչողական հետաքրքրությունների զինանոցում: Կարծում ենք՝ այս արժեքավոր աշխատությունը թարմ խոսք է պատմագիտության մեջ:

Այդուհանդերձ, ցանկանում ենք արտահայտել նաև մի շարք նկատառումներ, որոնք ավելի կարժևորեին մենագրությունը:

Ցանկալի կլիներ, եթե հեղինակը նույնքան մեծ ուշադրություն դարձներ Արդահան-Արդվին սահմանավեճին, որքան Լոռի-Ախալքալաքին:

Չնայած աղբյուրների սղությանը և շատ դեպքերում անհասանելիությանը՝ կարելի էր ավելի հանգամանալից անդրադառնալ վրացական խորհրդարանի դիրքորոշմանը հայ-վրացական պատերազմի հարցում:

Կարելի էր քննության ենթարկել 1918 թ. հայ-վրացական պատերազմի ժամանակ գերված զինվորների ու սպաների հարցը, ցույց տալ վրացական կողմի անմարդկային վերաբերմունքը:

Մենագրությունը կշահեր, եթե ավելի մանրամասն քննության առնվեին Դենիկինի ունեցած դերը և բրիտանացիների միջամտության խորքային պատճառները հայ-վրացական ռազմաքաղաքական առճակատման ընթացքում: Անհրաժեշտ էր ավելի ամբողջական հետազոտել այն հարցը, թե ինչու խորհրդային իշխանությունները Լոռու մեծ մասը վերադարձրին Հայաստանին, իսկ Ախալքալաքը տրվեց Վրաստանին:

Իհարկե, վերոնշյալ դիտարկումները նպատակ ունեն ուղղորդելու հեղինակին հետագա աշխատանքներում անդրադառնալու նաև այդ խնդիրներին և բնավ չեն նսեմացնում հսկայածավալ ուսումնասիրության արժեքը: Վ. Վիրաբյանի մենագրությունն ունի արդիական հնչեղություն և ուսանելի է այսօրվա պատմաքաղաքական գործընթացների, միջպետական հարաբերությունների կարգավորման նոր ռազմավարության մշակման համար: Սա առաջին մեծածավալ աշխատությունն է 1918-1921 թթ. հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունների առավել ամբողջական և նորովի հետազոտման բնագավառում:

Ամփոփելով վերն ասվածը՝ կարծում ենք, որ Վ. Վիրաբյանի այս ուշագրավ, կուռ շարադրված և գիտատեսական բարձր մակարդակ ունեցող, հայոց պատմության սակավ ուսումնասիրված էջերից մեկին նվիրված մենագրությունը կարող է զգալի հետաքրքրություն ներկայացնել պատմաբանների և առհասարակ գիտական հասարակության, դասախոսների և ուսանողության համար:

Վ. Վիրաբյանի՝ վրաց-հայկական ռազմաքաղաքական հարաբերություններին նվիրված այս հիմնարար աշխատությունը արժեքավոր ներդրում է հայ պատմագիտության և մասնավորապես հայկական առաջին հանրապետության պատմության հետազոտման, սպիտակ էջերի լուսաբանման մեջ:

ՊՈՂՈՍՅԱՆ Ս. Ա.

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ԲԱԶՄԱՎԱՍՏԱԿ ԳԻՏՆԱԿԱՆԸ

(ակադեմիկոս Համլետ Գևորգյանի ծննդյան 90-ամյակի առթիվ)

Լրացավ փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Համլետ

Ամբակուսի Գևորգյանի 90 տարին:

Համլետ Գևորգյանը (Տեր-Գևորգյան) ծնվել է Երևանում 1927 թ. հուլիսի 10-ին, սովորել է Թիֆլիսի հայկական դպրոցներում, 1944-ին ավարտել է Երևանի Մոսկվայի անվան ռուսական դպրոցը, 1944-45-ին սովորել է Մոսկվայի Բաումանի անվան բարձրագույն տեխնիկական ուսումնարանում, ապա ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետում, որն ավարտել է 1950 թ.: 1955 թ. ավարտել է Հայաստանի ԳԱ փիլիսոփայության սեկտորի ասպիրանտուրան և պաշտպանել թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Աբստրակցիայի դերը իմացության մեջ» թեմայով: 1970 թ. պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն՝ «Հավանական և հավաստի գիտելիք» թեմայով, որն ամփոփում էր համանուն գրքի և դրան հարող տասնյակ հրապարակումների դրույթները: 1972 թ. ստացել է պրոֆեսորի գիտական կոչում: 1996 թ. ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, 2013 թ. նրան շնորհվել է Հայաստանի Հանրապետության գիտության վաստակավոր գործչի կոչում:

Հ. Գևորգյանը 1956-ից ցայսօր աշխատում է ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտում. եղել է ԳԱ փիլիսոփայության սեկտորի իմացաբանության թեմատիկ խմբի ղեկավար, ինստիտուտի դիալեկտիկական մատերիալիզմի և բնագիտության փիլիսոփայական հարցերի բաժնի վարիչ, գիտության փիլիսոփայության, ժամանակակից փիլիսոփայության, պատմության փիլիսոփայության գիտահետազոտական խմբերի ղեկավար: Պատրաստել է փիլիսոփայական գիտությունների 15 թեկնածու և դոկտոր: 1992-1996 թթ. վարել է ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտի տնօրենի պաշտոնը: 1965-1980 թթ. ԵՊՀ-ում դասավանդել է փիլիսոփայություն, նորագույն և ժամանակակից փիլիսոփայության պատմություն, իմացաբանություն, գիտության փիլիսոփայություն և մեթոդաբանություն, տրամաբանություն:

Հ. Գևորգյանի գրչին են պատկանում 13 մենագրություն՝ գրքեր և գրքույկներ, 180-ից ավելի հոդվածներ, կոլեկտիվ աշխատությունների բաժիններ, հանրագիտարանային բառահոդվածներ և այլն, որոնք վերաբերում են գիտության փիլիսոփայությանը, մեթոդաբանությանը և տրամաբանությանը, արևմտյան փիլիսոփայության պատմությանը և իմացաբանական ուսմունքների քննական վեր-

լուծությանը, պատմության ու մշակույթի փիլիսոփայությանը, հայ փիլիսոփայության պատմության մեթոդաբանական հարցերին:

Փիլիսոփայության մեջ իմացաբանական խնդրակարգը հենց սկզբից եղավ Հ. Գևորգյանի գիտական հետաքրքրությունների առանցքը, և հիմա էլ այն հանգուցային է համարվում փիլիսոփայության և դրա պատմության համար: Մասնավորապես իմացաբանական հարցադրումներն ու լուծումներն այն բանալին են, որը հնարավորություն է տալիս «բացելու» և ըմբռնելու նոր ժամանակի գիտության և փիլիսոփայության դասականների ուսմունքներն ու գիտական մտքի զարգացման ընթացքը:

1960-ական թթ. Հ. Գևորգյանի աշխատություններով իմացաբանության ավանդական ընդհանուր խնդրակարգից անցում կատարվեց դեպի գիտության փիլիսոփայության, մեթոդաբանության և տրամաբանության բնագավառ, որը դարձավ նրա դեկավարած բաժնի հետազոտությունների առարկան և համամիութենական ճանաչում բերեց գիտության փիլիսոփայության, մեթոդաբանության և տրամաբանության հայկական դպրոցին:

1969-1974 թթ. Մոսկվայի և Կիևի համապատասխան բնագավառների մասնագետների մասնակցությամբ լույս ընծայվեց երեք պրակ '«Գիտական գիտելիքի տրամաբանական վերլուծության փիլիսոփայական հարցերը» անվանումով: Իսկ Անդրկովկասի փիլիսոփաների և տրամաբանների մասնակցությամբ 1977 թ. լույս տեսավ «Փիլիսոփայությունը և գիտության մեթոդաբանական հարցերը» ժողովածուն: Հ. Գևորգյանի ծրագիրը ելնում էր այն փաստից, որ գիտական տեսությունը տրամաբանական ամբողջական համակարգի տեսքով ներկայացնելու լոգիստիկական իդեալին փոխարինելու եկած՝ «գիտության զարգացման, գիտական հայտնագործության, ապացուցումների և հերքումների տրամաբանության» տեսությունները նույնպես նպատակ ունեն տրամաբանական վերլուծության միջոցով և տրամաբանական կառուցվածքների մեջ գիտական գիտելիքը ներկայացնել ճանաչողության սուբյեկտից լիովին օտարված տեսքով: Հ. Գևորգյանը այս ծրագրի տեսական հիմնավորումը տվել է մի ամբողջ շարք հրապարակումներում («Դիտողություններ գիտական գիտելիքի տրամաբանական-իմացաբանական վերլուծության մասին», «Գիտական գիտելիքի օբյեկտիվության տեսանկյունները», «Գիտական տեսության ձևականացման պրոբլեմը», «Ճշգրիտ փիլիսոփայության ժամանակակից մի քանի տարատեսակությունների մասին» և այլն) և «Հավանական և հավաստի գիտելիք» (1965, ռուսերեն), «Գիտելիքի ժամանակակից տեսության ակնարկ» (1978) գրքերում:

Գիտության փիլիսոփայության և մեթոդաբանության խնդրակարգի իմաստավորումը տրվել է Հ. Գևորգյանի «Գիտության պատմական մեթոդաբանության ակնարկ» (1987, ռուսերեն) գրքում և պատմական վերակազմությանը վերաբերող մի շարք հրապարակումներում: Բացահայտվել են այն տեսանկյունները, որոնցով գիտությունը ներկայանում է որպես պատմական երևույթ և մշակույթի երևույթ, հատկապես քննվել է գիտության պատմամշակութային մեկնաբանությունների հետ գիտական գիտելիքի օբյեկտիվության և գիտական ռացիոնալության համատեղելիության հարցը:

«Հավանական և հավաստի գիտելիք», «Գիտելիքի ժամանակակից տեսության ակնարկ», «Գիտության պատմական մեթոդաբանության ակնարկ», «Ազգային մշակույթը պատմության փիլիսոփայության տեսանկյունից» գրքերում Հ. Գևորգյանը դիտարկել է փիլիսոփայական-իմացաբանական բնույթի բարդ հարցեր, որոնք քննվել են դեռևս գիտության և փիլիսոփայության դասականների կողմից: Մակայն քննության առարկա դարձած այդ հարցերից շատերը, որոնք, թվում էր, թե արդեն լուծված են, վերստին արծարծվում են³ ծնունդ տալով նորանոր գաղափարների:

Հ. Գևորգյանի գիտական հետաքրքրությունների կենտրոնում են եղել նաև հայոց պատմությանը և հայ մշակույթին վերաբերող հարցերը: Նրա «Ազգային մշակույթը պատմության փիլիսոփայության տեսանկյունից» (1992, ռուսերեն), «Ազգ, ազգային պետություն, ազգային մշակույթ» (1997), «Փիլիսոփայություն, պատմություն, մշակույթ» (2005) գրքերում ու պատմական վերակազմության մեթոդին վերաբերող մի շարք հոդվածներում տրվել են պատմափիլիսոփայության և մշակույթի փիլիսոփայության հիմնահարցերի նորովի մեկնաբանություններ: Այս հարցերում նա ելնում է այն կանխադրույթից, որ հայոց պատմությունը և հայկական մշակույթի պատմությունը պետք է ներկայացվեն ժամանակակից արևմտյան պատմագիտական, պատմափիլիսոփայական և մշակութաբանական տեսությունների համատեքստում:

Հ. Գևորգյանի «Ազգային մշակույթը պատմության փիլիսոփայության տեսանկյունից» գրքում առաջին անգամ ներդրվել են «մշակույթի սինխրոնիկ և դիախրոնիկ ամբողջականություն» և «ազգային մշակույթի պատմական շարունակականություն» գաղափարները, տրվել է ազգային մշակույթի սահմանումը, բացահայտվել էթնիկ մշակույթի և ազգային մշակույթի հետ դրա հարաբերությունը, հստակեցվել են մշակույթի ժառանգորդման խնդրի լուծման համար պատմական վերակազմության մեթոդի հնարավորություններն ու կիրառության պայմանները և այլն:

Հ. Գևորգյանը միշտ կարևորել է հայ փիլիսոփայության պատմությունը փիլիսոփայության ընդհանուր պատմության համատեքստում քննության առնելու արդիական խնդիրը, որի վերաբերյալ հետաքրքիր դիտարկումներ են պարունակում նրա «Հայ փիլիսոփայության պատմության մշակութաբանական տեսանկյունները» ծավալուն հոդվածը, «Ժամանակակից արևմտյան փիլիսոփայությունը և նրա հնարավոր ազդեցությունը հայ փիլիսոփայության վրա» ակնարկը և ուրիշ հրապարակումներ: Տարբեր առիթներով նա բազմիցս անդրադարձել է մասնավորապես Դավիթ Անհաղթի և հայ փիլիսոփայության մեջ նրանով սկզբնավորված ավանդույթին: Ըստ Հ. Գևորգյանի՝ քաղաքակրթությունների հաջորդափոխության ժամանակաշրջանում՝ մ.թ. առաջին հազարամյակին, չափազանց կարևորվում են հայ մշակույթում և հատկապես փիլիսոփայությունում հունահելլենիստական և վաղքրիստոնեական ավանդույթների պահպանումն ու փոխանցումը եվրոպական քաղաքակրթությանը:

Ակադեմիկոս Հ. Գևորգյանը ծավալել է նաև մանկավարժական և հասարակական արգասավոր գործունեություն: Իր տեսական գիտելիքները նա ի սպաս է

դրել մեր ազգային կյանքի համար արդիական շատ խնդիրների լուծմանը: Ամենից առաջ նա հրաշալի դասախոս է, ԵՊՀ-ում կարդացել է փիլիսոփայության և տրամաբանության ընդհանուր դասընթացներ, ԵՊՀ փիլիսոփայության ֆակուլտետում՝ հատուկ դասընթացներ՝ «Ժամանակակից իմացաբանական ուսմունքները», «Ժամանակակից տրամաբանական ուսմունքները», «Նորագույն և ժամանակակից փիլիսոփայության պատմություն»: Գրել է «Տրամաբանություն» դասագիրքը (համահեղինակ՝ Վ. Բաղդասարյան, 1994 և 2015), «Հասարակագիտության հիմունքներ դասընթացի հայեցակարգ և ծրագիր»: Նա եղել է Հայկական Մովետական Հանրագիտարանի փիլիսոփայության և իրավունքի գիտաճյուղային խմբագրության նախագահ, գիտախմբագրական խորհրդի անդամ: Հանրագիտարանի համար գրել է շուրջ հարյուր հոդված փիլիսոփայության և տրամաբանության վերաբերյալ: Եղել է հանրապետության Մինիստրների խորհրդին առընթեր Տերմինաբանական կոմիտեի, Հայերենի բարձրագույն խորհրդի, ՀՀ Սահմանադրությունը մշակած՝ Գերագույն խորհրդի Սահմանադրական հանձնաժողովի անդամ:

Համլետ Գևորգյանն իր ողջ գիտական գործունեության մեջ որդեգրել է ճշմարտության չափանիշը: Վաստակաշատ փիլիսոփան մշտապես հավատարիմ է մնացել պատմական իրողությունների օբյեկտիվ գնահատման սկզբունքին, որը վկայում է նաև նրա քաղաքացիական ազնիվ կեցվածքի մասին:

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ Ռ. Մ.

ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս

ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ ՅՈՒ. Մ.

Հայագիտության ու հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, ակադեմիկոս

ՊՈՂՈՍՅԱՆ Գ. Ա.

Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի տնօրեն, ակադեմիկոս

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆՎԻՐՅԱԼ ԼԵԶՎԱԲԱՆԸ

Անվանի մարդկանց մասին խոսելիս կամ գրելիս ընդունված է նրանց վաստակին անդրադառնալ կենսագրական տարեթվերի զուգընթաց հիշատակումով: Շնորհաշատ լեզվաբան Վաղարշակ Քոսյանի կյանքը (ծնված 1927 թ., Հայաստանի Մեծ Պարնի գյուղում) եղել է հայ գիտնականի մաքառում, աշխատասիրության և նվիրումի օրինակ:

Նա բարձրագույն կրթություն է ստացել Երևանի Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտում (ներկայումս՝ համալսարան), որն ավարտել է գերազանցությամբ, ուսումն անընդմեջ շարունակել նույն բուհի ասպիրանտուրայում: Երիտասարդ ուսումնասիրողը 1953 թ. պաշտպանում է թեկնածուականատենախոսություն՝ «Հնդեվրոպական արմատների լեքսիկական արժեքը հայերենում» թեմայով, որն այն

ժամանակի համար նորություն էր ըստ ամենայնի, որովհետև այդ բնագավառում միայն ավելի ուշ երևան եկան համանման աշխատանքներ:

Ճանաչված լեզվաբանի ուղին եղել է անընդմեջ ուսումնառության, գիտական անընդհատ զբաղվածության, բուհական կրթական գործի անխափան իրականացման լավագույն օրինակ: Իսկ արդյունքը մեծ է հայերենի տարբեր փուլերի բազմակողմանի, հիմնականում միապլան ուսումնասիրման, այլև մանկավարժական կադրերի պատրաստման գործում: Այսօր դա շարունակում է մնալ մեծագույն գնահատության և ակնածության արժանի:

Նա տասնամյակներ շարունակ (1950-1990-ական թթ.) աշխատել է Երևանի մանկավարժական մայր բուհում, որոշ ուսումնական տարիներ՝ միաժամանակ Գյումրու մանկավարժական ինստիտուտում, Երևանի հեռակա մանկավարժական ինստիտուտում (նախկինում գործող) և այլն, եղել է ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի տնօրենի տեղակալ (1971-1978 թթ.)՝ իբրև ակադեմիական հայագիտության կազմակերպիչ: Ճիշտ չորս տասնամյակ աշխատել է գիտության բնագավառում, միաժամանակ դասախոսական գործ կատարել, ըստ այդմ՝ գրել տասնյակից ավելի գիտական աշխատություններ, մեթոդական ձեռնարկներ, նվաճել գիտական աստիճաններ, այլև վարել բուհական գործընթացի պատասխանատու, առաջին դեմքի պաշտոններ՝ ֆակուլտետի դեկան, ամբիոնի վարիչ, - ասելն է հեշտ, բայց մարդը արել է և անուն թողել հայ լեզվաբանության մեջ, հայ կրթության բնագավառում, մարդկային հարաբերությունների օրինակում:

Հետագայում Վ. Քոսյանը անցում է կատարում այլ բնագավառ, այն է՝ ընդհանուր հայերենի շարահյուսության բնագավառ, որը դառնում է նրա գիտական հետաքրքրությունների բաստիոնը. ըստ այդմ՝ գրվում են գրքեր, որոնք լույս են տեսնում ակադեմիական հրատարակությամբ՝ նվիրված գրաբարի, միջին

հայերենի, գրական արևմտահայերենի և ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունների քննությանը, այլև ժամանակակից հայերենի նախադասության վերլուծության հարցերին: Վերջիններիս հիմնարար մշակումը և կառուցվածքային նկարագրությունը թույլ են տալիս խոսելու տվյալ իրակության վերաբերյալ, կարելի է ասել, քոսյանական տեսության մասին (այդ գրքերը նույնպիսի վերնագրերով լույս են տեսնում 1975, 1976, 1980, 1984, 1986 թթ.): Այդ տեսությունը փաստարկվում («ամրակայվում») է հետազայում լույս տեսած «Բառակապակցական կաղապարների զարգացումը հայերենում» (Ե., 1990 թ.), «Ակտուալ անդամատումը և շարադասությունը ժամանակակից հայերենում» (Ե., 1990 թ.) աշխատություններով, որոնք այլ բան չեն, քան ընդհանուր շարահյուսագիտության մի ուրույն բնագավառի հիմնում հայերենագիտության մեջ, որ վերջին հաշվով կապվում է մեծավաստակ լեզվաբանի անվան հետ: Նկատենք, որ այն յուրօրինակ նպաստ է առհասարակ լեզուների շարահյուսագիտական ուսումնասիրության բնագավառում, մեր ժամանակների ընդհանուր լեզվաբանության մեջ:

Ասացինք, որ նրա գիտական մուտքը կապվում է հայերենի համեմատական ուսումնասիրության ոլորտի հետ. ընդհանուր լեզվաբանության գծով է նա եղել ակադ. Ար. Ղարիբյանի ասպիրանտը 1950-ական թթ. սկզբին: Այդ թեմայով գրել է 400 էջից ավելի ծավալով թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Հնդեվրոպական արմատների լեքսիկական արժեքը հայերենում» վերնագրով, և պաշտպանել 1953 թ., 26 տարեկան հասակում: Նկատենք, որ 1968 թ., տասնհինգ տարի անց, գիտակրթական լայնածավալ աշխատանքի պայմաններում նա գրում և պաշտպանում է դոկտորական ատենախոսություն՝ «Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները» թեմայով:

Քոսյանի հրատարակած աշխատությունները հայագիտության զարգացման լավագույն օրինակ, իսկ բուհական կրթության մեջ օգտակար գրքեր են, դրանց մասին բազմիցս է խոսվել և գրվել: Մենք այստեղ հարկ ենք համարում անդրադառնալ Վ. Քոսյանի թեկնածուական ատենախոսությանը (որն առ այսօր մնում է ձեռագիր), որովհետև այն ունի մեթոդաբանական մեծ կարևորություն, հատկապես հայերենի համեմատական ուսումնասիրության համար:

Նախ նկատենք, որ ավելի ուշ՝ 1982 թ., հնդեվրոպաբանության թեմայով նա հանդես է եկել գիտական զեկուցումով Երևանում կայացած հայերենագիտական միջազգային գիտաժողովում՝ տպագրելով թեզեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով (տե՛ս «Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողով, 21-25 սեպտեմբերի 1982 թ.: Զեկուցումների թեզիսներ», Ե., 1982), ինչպես նաև լույս ընծայել առանձին հոդվածներ:

Աշխատանքը, որ ունի «Հնդեվրոպական արմատների լեքսիկական արժեքը հայերենում» վերնագիրը, բաղկացած է 4 գլխից, որոնցից ծավալունը 4-րդն է, ներառում է մի քանի ենթաբաժին՝ ենթաթեմայի մանրամասնումով: Վերջում կա հավելված, որում ներկայացվում են հայերենի «բառային հիմնական ֆոնդում պահպանված փոխառյալ բառերը»:

Այդ տարիների համար համարձակ, նյութի ընդգրկման առումով բավական տարողունակ, բառարմատների ծագումնային քննության տեսանկյունից բավա-

րար, ուստի ամբողջության մեջ միանգամայն հաջողված սույն ատենախոսության, այսպես ասած, ոգին, ուզում ենք շեշտել, վերջին՝ 4-րդ գլուխն է, որում ուսումնասիրության առարկա է հնդեվրոպական արմատների լեքսիկական դերի պարզաբանումը (էջ 170-378):

Աշխատանքի ընդհանուր ծավալի երկու երրորդ մաս կազմող երեք ենթագլուխներում ատենախոսն անդրադարձել է հայերենի կոնկրետ հարցերի՝ հնդեվրոպական արմատների գործածությանը և իմաստային փոփոխություններին, դրանցով բաղադրված բարդություններին (բարդ բառերին) և ածանցումներին (ածանցավոր բառերին), ընդ որում, հարցերի քննարկման թարմությամբ, հիանալիորեն համոզիչ վերլուծությամբ: Վերը ասվածի ամփոփումը, թերևս, մեծ լեզվաբանի հետևյալ խոսքն է. “Հնդեվրոպական համեմատաբար սակավաթիվ արմատները հայերենի բառապաշարի հիմքն են կազմում” (էջ 27):

Անցել է ավելի քան վեց տասնամյակ, որի ընթացքում հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունը հասել է մեծ ձեռքբերումների. փոխվել է համաշխարհային այդ գիտության վերաբերմունքը հայերենի տվյալների օգտագործման չափերի ու արժանահավատության, ավելին՝ այն կրող ժողովրդի քաղաքակրթական, մասնավորապես տեղաբնիկության հարցերի վերաբերյալ:

Կարդալով այս ատենախոսությունը՝ վստահությամբ կարելի է նշել, որ նրանում արծարծված շատ հարցերին տրված լուծումները նշանակալից են արդի հնդեվրոպաբանության համար: Որո՞նք են մեր՝ նման կարծիք ունենալու հիմքերը. անդրադառնանք դրանցից միայն մի քանիսին:

Ժամանակին իշխող լեզվաբանական հայեցակարգի վերաբերյալ ճիշտ վերաբերմունքը՝ կապված Ն. Մառի հայտնի տեսության և վերջինիս քննադատության հետ: Այդ հայեցակարգի հակոտնյա դրվածքի պայմաններում Վ. Քոսյանն իր աշխատանքը գրում է ավելի լայն մեթոդաբանության հայեցակետով՝ ապավինելով ժամանակի ընդունելի տեսությանը հասարակական գիտության վերաբերյալ ընդհանրապես: Սա գիտական անվարան վերաբերմունք է ոչ միայն առհասարակ, այլև նկատելի, որ այն համարձակ է իր ժամանակի մեջ, մանավանդ գիտական ասպարեզ մտնող ուսումնասիրողի դեպքում:

Ըստ Աճառյանի բառարանի, հայերեն տասնմեկ հազար արմատից միայն մոտ ինը հարյուրն է բնիկ, այսինքն՝ հնդեվրոպական ծագման: Մակայն դրանք հայերենի բառապաշարի հիմնական ֆոնդի միավորներ են, որոնք առկա են մեր լեզվի բոլոր փուլերում՝ չնչին բացառությամբ, և գործածական են նաև մեր օրերում:

Հայ լեզվաբանության մեջ առաջին անգամ Վ. Քոսյանն է անցկացնում այդ բառերի կենսունակության և գործածականության վիճակագրություն՝ ոչ միայն գրական հայերենի մեջ, այլև վերջինիս բարբառային տարբերակներում, և կարծում ենք, որ այստեղ նա հասնում է միանգամայն տպավորիչ արդյունքի՝ ընդհանուր հայերենի ոչ միայն ծագումնային, այլև գործառական առանձնահատկությունների առումով:

“Հնդեվրոպական արմատների լեքսիկական արժեքը հայերենում” աշխատության մեջ հեղինակն առաջ է քաշել բառապաշարի հիմնական ֆոնդի և բառային կազմի վերաբերյալ այնպիսի նոր գաղափարներ, որոնք, ի դեպ, հանդի-

պում են հետագա կամ այլ հեղինակների գրքերում: Այս ձեռագիր աշխատության տպագրության դեպքում կլինեն, անշուշտ, ճշգրտումներ:

Վերը նշվածով չի սպառվում լեզվաբանի, գիտության անխոնջ նվիրյալի հրապարակումների ցանկը, ոչ էլ ուսումնասիրությունների թեմատիկան: Նա, իբրև հեղինակակից, գրել է բուհական ձեռնարկների հատուկ բաժիններ՝ նվիրված հայերենի բառակապակցություններին, դարձվածաբանությանը, իբրև խմբագիր, ճանապարհի հարթել հայ մատենագիրներ Ագաթանգեղոսի, Ասողիկի, Հովհաննես Իմաստասերի, Թովմա Մեծոփեցու երկերի համաբարբառ-բառարանների համար:

Վերջերս անվանի լեզվաբանի ծննդյան 90-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտաժողովում (նախաձեռնությամբ Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի՝ կայացած ս.թ. հունիսի 26-ին, լիագումար նիստով և երեք մասնաճյուղով) կարդացված զեկուցումներում տարբեր հայեցակետերով անդրադարձ եղավ Վ. Քոսյանի լեզվաբանական աշխատություններում տեղ գտած խնդիրներին, որոնք հիմնականում մնում են արդիական և քննության ուշագրավ աղբյուր հայագիտության հետագա զարգացման համար:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ Վ. Գ.

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏԸ

2017 թ. հունիսի 8-ին 93 տարեկանում կյանքից հեռացավ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, գիտության վաստակավոր գործիչ, Պետական մրցանակի դափնեկիր, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող Սերգեյ Ներսեսի Սարինյանը:

Ծնվել է 1924 թ. նոյեմբերի 17-ին ԼՂՀ Ասկերանի շրջանի Սեյդիշեն (այժմ՝ Խաչեն) գյուղում: 1941-1942 թթ. ուսուցիչ է եղել ծննդավայրի դպրոցում: 1942 թ. գորակոչվել է բանակ: Ռազմաճակատում վիրավորվել է 1943 թ. և գորացրվել: Պարգևատրվել է «Հայրենական պատերազմի երկրորդ աստիճանի» և «Մարտական ծառայությունների համար» մեդալներով:

1944 թ. սեպտեմբերին ընդունվել է Երևանի պետական լեզվագրական ֆակուլտետը: 1949 թ., գերազանցության դիպլոմով ավարտելով այն, ընդունվել է Գիտությունների ակադեմիայի ասպիրանտուրա: 1950-ից մինչև կյանքի վերջը աշխատել է Գրականության ինստիտուտում: 1960-2016 թթ. ինստիտուտի Հայ նոր գրականության բաժնի վարիչն էր:

1953 թ. «Ռեալիզմի սկզբնավորումը հայ գրականության մեջ» թեմայով պաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 1967 թ. «Հայկական ռոմանտիզմ» թեմայով դոկտորական ատենախոսություն: 1970 թ. ստացել է պրոֆեսորի գիտական կոչում: 1990 թ. ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, իսկ 1996 թ.՝ իսկական անդամ:

Ս. Սարինյանի գիտական գործունեության սկիզբը համընկավ սկսվող «ձնհալի» հետ, երբ հրամայական էին դարձել հարկադրական կադապարների մեջ դրված պատկերացումները և մի շարք հեղինակներին տրված անարդար և ոչ ճիշտ բնորոշումները վերանայելը: Ս. Սարինյանն այս կարևոր գործին ձեռնամուխ եղավ գրականության պատմաբանի անաչառ մոտեցմամբ: Հայ գրականության պատմության, գաղափարագեղարվեստական արժեքների, գրական և ազգային աշխարհայացքի հարցերը նա քննեց ճշմարիտ ասելիքի այն առավելագույն աստիճանով, որը հնարավոր էր խորհրդային գաղափարական սահմանափակումների և արգելքների շրջանակում: Չնայած այս ամենին՝ տասնամյակների հեռավորությունից Սարինյանի գրածները այսօր ևս տեսական ուղենիշ են ծառայում, իսկ ազգային-գաղափարական հարցադրումների առումով մասն են կազմում 1960-80-ական թթ. ստեղծված արժեքային այն համակարգի, որը նախապատրաստեց 1988 թ. ազգային զարթոնքը: Առաջին՝ «Քննադատական ռեալիզմի սկզբնավորումը հայ գրականության մեջ» (Ե., 1955 թ.) գրքում համակողմանիորեն քննվում է հայկական ռեալիզմի սկզբնավորումը՝ սկսած Աբովյանից և Նալբանդյանից մինչև 1850-ական թթ. արևմտահայ միջավայրում գրված, ինչպես նաև ռեալիզմի տեսությանը և գրական մեթոդին վերաբերող հարցերի արծարծումը:

Ժամանակի քննադատական մտքի կողմից: Շատ կարևոր էր այն հարցադրումը, որ միջնադարում ռեալիզմը հանդես է գալիս տարերային ձևով և ոչ որպես գիտակցված ուղղություն: Առաջ քաշված այն դրույթը, որ կյանքի ռեալիստական նկարագրությունները դեռևս ռեալիստական գրականություն չեն, 1960-ական թթ. համակողմանիորեն զարգացրեց ակադ. Դմիտրի Լիխաչովը: Հաջորդ՝ «Բաֆֆի» (Ե., 1957 թ.) ուսումնասիրության մեջ գրողի ստեղծագործությունները ոչ միայն թեմատիկ համակարգվածությամբ են վերլուծվում, այլև մեծ վիպասանի ծրագրային-քաղաքական վեպերին նվիրված «Ազատագրական պայքարի արձագանքները» և պատմավեպերը քննող «Դեպի պատմական անցյալը» գլուխները, կարևորվելով գրականագիտական վերլուծության տեսանկյունից, միաժամանակ XIX դարավերջի հայ ազատագրական պայքարի և անցյալի պատմահայեցողության վերագնահատման ճանապարհի առաջին կարևոր քայլերից էին:

Բաֆֆու գրական ժառանգությանը մոտ երեք տասնամյակ անց գրականագետն անդրադարձավ «Բաֆֆի. գաղափարների և կերպարների համակարգը» (1985 թ.) ուսումնասիրության մեջ: Գրքի ենթավերնագիրն իսկ հուշում է աշխատանքի ուղղվածությունը: 1957 թ. հրատարակությունը առաջին ամբողջական ուսումնասիրությունն էր մեծ պատմավիպասանի մասին, որտեղ գիտական պարբերացմամբ քննվում էին նրա կյանքի և ստեղծագործության գլխավոր փուլերը: Սարինյանի բնորոշմամբ՝ առաջին աշխատանքում վերլուծվում էր Բաֆֆու «իրերի աշխարհը», իսկ 1985 թ. տպագրված երկրորդ գրքում ինքը գործ է ունեցել գրողի «սիստեմների» աշխարհի հետ:

Հայ գրականագիտության կոթողային աշխատանքներից է «Հայկական ռոմանտիզմը (1966 թ.) ուսումնասիրությունը: Գրքի ծավալուն ներածության մեջ համակողմանիորեն ներկայացվում են ռոմանտիզմի տեսությունը՝ որպես գրական, փիլիսոփայական և գեղագիտական աշխարհայացք, ռոմանտիզմի պատմահայեցողությունը և ռոմանտիկական գրականության հերոսին բնորոշ հատկանիշները: Այնուհետև անցում է կատարվում հայկական ռոմանտիզմին և վերհանվում վերջինիս յուրահատկությունները՝ կապված ազգային-ազատագրական ձգտումների և դրանցով պայմանավորված պատմահայեցողության հետ:

Հայկական ռոմանտիզմի պատմությունը վերլուծվում է կլասիցիզմից կատարված անցմամբ՝ Հարություն Ալամդարյանից մինչև Բաֆֆի: Տպագիր հրատարակությունների և ժամանակի հայ մամուլի պարփակած հսկայական նյութի հիման վրա հայկական ռոմանտիզմի գրական ընթացքը ներկայացվում է պատմական զարգացմամբ՝ 1830-ական թթ. մինչև 1880-ական թթ. և աշխարհագրական ընդգրկմամբ՝ Արևելյան Հայաստանից ու արևմտահայ միջավայրից մինչև Սփյուռքի հայկական գաղթավայրերը:

Որպես գրականության պատմաբան՝ նա չի գրում միայն գրական մեծությունների՝ Աբովյանի, Ալիշանի, Պատկանյանի, Դուրյանի և Բաֆֆու մասին, այլ պատկերում է նաև հայ հասարակական մտքի ու գրական շարժման ողջ միջավայրը՝ «հասարակական գործիչների մտածումները և գրական նշանակալից հետազիծ չթողած հեղինակների գեղարվեստական գործերը, որոնք կուտակվելու և գրական նոր դրսևորումներով արտահայտվելու էին ռոմանտիզմի հայ դասականների երկերում»:

Գրքի վերջաբանում Սարինյանը քննում է ռոմանտիզմի տարատեսակ դրսևորումները XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի հայ ռեալիստական գրականության մեջ՝ այն հարցադրմամբ, որ «սկսվող ռեալիզմին բնորոշ է հոգեբանական ռոման-

տիզմը, ապրումների հոգեբանական ֆետիշացումը»: Հեղինակը բացահայտում է անգամ «ամենամաքուր» և զուտ գրական համարվող ստեղծագործությունների պատմաքաղաքական ակունքները. «20-րդ դարի հեղափոխումները նորից առաջ են քաշում համաշխարհային թախիծ, տիեզերական առեղծվածները և տրտմագին էլեգիա, հզոր անհատի և հեթանոսական ուժեղ աստվածների որոնում»:

Հայկական ժամանակագրի պատմությանը նվիրված հատորն ավարտվում է դասական ժամանակագրի շրջանով և վերջինի գաղափարական մարմնավորումը դարձած Բաֆֆու ստեղծագործություններով:

Ուշ ժամանակագիրն և նրա վառ ներկայացուցիչ Մուրացանին է նվիրված նույնանուն ուսումնասիրությունը (1976 թ., վերահրատ.՝ 2004 թ.): Այստեղ նորից անդրադարձ է կատարվում հայկական ժամանակագրի պատմությանը, որը ներկայացվում է հետևյալ պարբերացմամբ. **դասական ժամանակագիր՝ 1830-1880-ական թթ., ուշ ժամանակագիր՝ 1880-1890-ական թթ., նեոժամանակագիր՝ 1900-ական թթ.:**

Գիտնականը ուշ ժամանակագրի, այդ թվում և Մուրացանի, ստեղծագործությունների բնորոշ հատկանիշն է համարում գրական ստեղծագործությունների սոցիալ-պատմական բովանդակության և ընդհանուր աշխարհայացքային ոլորտի նեղացումը: Ասվածի բնորոշ օրինակն են Մուրացանի ստեղծագործությունները, որտեղ, ինչպես նշում է նա, նկատելի է հերոսի գործունեության աշխարհագրական սահմանափակվածությունը: Եթե Բաֆֆու «Կայծերի» հերոսները, տարված ազգային-ազատագրական պայքարի վեհ գաղափարներով, գործունեություն էին ծավալում ողջ Արևմտյան Հայաստանում, ապա Մուրացանի հերոսները փորձում էին շատ ավելի համեստ ծրագրեր իրականացնել այս կամ այն գյուղում:

Պատմական նույն խորաթափանցությամբ Սարինյանը վերհանել է նաև ժամանակագրի վերջին փուլի՝ նեոժամանակագրի տիպաբանական հատկանիշները, որ «հակված էր օտարելու դասական ժամանակագրի որոշ սկզբունքները՝ հակադրելով դրանք սիմվոլիզմի և XX դարասկզբի գրական նորահայտ այլ ուղղությունների գեղագիտական ու փիլիսոփայական ըմբռնումներին»:

Դարձյալ Բաֆֆու հետ զուգահեռով նշվում է, որ համիդյան ջարդերով կորսված կանգուն Հայաստանի, Կայծերումն առկա ժամանակական կերպարը փոխարինվեց փշրված երկրի երևակայական Նաիրիով՝ «որպես հայրենիքի մի վերջին մտապատրանք»:

Սարինյանը պարբերաբար հանդես է եկել նաև գրականության պատմությանը, տեսությանը և գրաքննադատությանը վերաբերող տարբեր հոդվածներով, որոնք մի որոշ ժամանակ անց հրատարակվում էին առանձին ժողովածուներով: Դրանք գիտական պարբերականներում և մամուլում տպագրված նյութերի պարզ և մեխանիկական հանրագումարը չէին: Ներկայացվելով որոշակի խորագրերի ներքո և ոչ թե ըստ ժամանակագրության՝ այդ ժողովածուները դառնում են արդեն ներքին միասնություն ունեցող, գրքում գրական-գեղարվեստական մի քանի առանցքների շուրջ կենտրոնացած ստեղծագործություններ: Այս սկզբունքով են կազմվել «Գրական դիտողություններ» (1964 թ.), «Սերունդներ և ավանդ-ներե» (1984 թ.), «Գեղարվեստական գրականության պատմականությունը» (1979 թ.) ժողովածուները: Նույնը վերաբերում է «Հայոց գրականության երկու դարը» հատորաշարին, որն սկզբնապես ծրագրված էր հրատարակելու երկու հատորով, սակայն 1980-ական թթ. վերջից դարձավ հեղինակի կյանքի յուրօրինակ ուղեկիցը՝ ամեն

հատորում վերը նշված սկզբունքով ամփոփելով մի քանի տարիների հրապարակումները:

2015 թ. լույս տեսավ 6-րդ հատորը: Մարինյանի վերջին երկու տարիների հրապարակումները և չտպագված նյութերը հիմք են տալիս ասելու, որ գրականության ինստիտուտը կկազմի վերջին 7-րդ հատորը:

Շնորհիվ նման կառուցվածքի՝ այս բոլոր ժողովածուներում միաժամանակ հանդես են գալիս հայ գրականության պատմաբանն ու տեսաբանը և ժամանակակից գրականության քննադատը: Հիշյալ ժողովածուները վերհանում են ևս մեկ զարմանալի իրողություն: Դրանցում տեղ գտած հոդվածներից երևում է, որ Մարինյանն արձագանքել է յուրաքանչյուր նոր գրողի ստեղծագործական առաջին քայլերին և երիտասարդ գիտնականի առաջին ուսումնասիրություններին: Մարինյանի դրվատած որևէ երիտասարդ հեղինակ այսօր ճանաչված անուն է մեր գրականության և գրականագիտության մեջ:

Հայաստանի Հանրապետության անկախացումը հնարավորություն տվեց անդրադառնալու այն գրողների ստեղծագործություններին, որոնց մասին, որպես դաշնակցականների, թույլ չէր տրվում գրել: Խորհրդանշական է, որ ՀՀ անկախացումից հետո առաջին հեղինակը, որի մասին գրել է Մարինյանը, Լևոն Շանթն է: 1991 թ. լույս տեսած գրքի ներածության մեջ նախ թվարկվում են Շանթի ստեղծագործությունների մասին մինչ այդ հայտնված կարծիքները, և, որ ամենակարևորն է, նշվում է, թե դրանցից յուրաքանչյուրը ժամանակի հասարակական-քաղաքական ինչ գործոններով է պայմանավորված եղել:

Մարինյանը մերժում է այն տեսակետը, որ Շանթի անհատապաշտությունը և աղերսները Շոպենհաուերի ու Նիցշեի փիլիսոփայությանը հետադիմական են և անկումային գրականության ազդեցություն:

Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի նախորդ ողջ ընթացքը հանրագումարի բերելու, ինչպես նաև 1990-ական թվականների քաղաքական իրավիճակով պայմանավորված, անընդունելի և պարզունակ, երբեմն անգամ կիսագրագետ տարբեր կարծիքները հերքելու համար գրականագետը հանդես է գալիս ,Հայ գաղափարաբանություն. Պատմաքննական տեսություններ (Ե., 1998) գրքով: Դեռևս 1991 թ. գրած «Մտավորականությունը և արդի ազգային շարժումը» հոդվածում նա նշում էր, որ հեղափոխությունները կարող են կատարվել մեկ օրվա մեջ, սակայն նախապատրաստվում են տևական ժամանակի ընթացքում:

Ուսումնասիրության մեջ ժամանակային պարբերացման է ենթարկվում հայ գաղափարաբանության ընթացքը՝ միջնադարյան հայ ազատագրական որոնումներից մինչև հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը, ապա Խորհրդային տարիներին և անկախության հռչակումից հետո: 2005 թ. լույս տեսավ գրքի տեսական հարցադրումներով առավել հարստացված և բանավիճային մասը հանված երկրորդ հրատարակությունը՝ «Հայոց ազգային գաղափարաբանություն. Պատմաքննական տեսություն»:

Մարինյանի գիտական և ընթերցողական հետաքրքրությունների կենտրոնում էր նաև արդի գրական ընթացքը: Նույն պատասխանատվությամբ էր նա գրում թե՛ հայ գրականության դասականների և թե՛ այսօրվա հեղինակների մասին:

Ժամանակակից գրականությունը ևս նա վերլուծում էր պատմա-հասարակական մեծ ընդհանրացումներով, որի բնորոշ օրինակներն են Զորի Բալայանին նվիրված «Շարունակվող լեզենդ» և Վարդան Հակոբյանի բանաստեղծական

աշխարհը ներկայացնող «Բանաստեղծի հայտնությունը» (Ստեփանակերտ, 2015) աշխատանքները:

Վերջին տարիներին շարունակելով հետևել արդի գրականության ընթացքին և լույս տեսնող գրականագիտական ուսումնասիրություններին՝ նա, սակայն, ամբողջապես ապրում էր հայ գրականության պատմության ակադեմիական նոր բազմահատորյակի ստեղծման աշխատանքներով: Նրա խմբագրությամբ լույս տեսավ 3-րդ հատորը (2015 թ.), որն ընդգրկում է հայ գրականության պատմությունը նոր շրջանից մինչև Հակոբ Պարոնյան և Բաֆֆի:

Գրականության ինստիտուտի կողմից մինչ այդ հրատարակված «Հայ նոր գրականության պատմության» մեծադիր 5 հատորներում հանգամանալից շարադրանքով ներկայացվում են գրականության պատմության ընթացքը, այս շրջանի հեղինակների կյանքն ու գործունեությունը: Գեղարվեստական ստեղծագործությունների վերլուծությունը տրվում է սյուժեների մանրամասն նկարագրությամբ: Նոր հրատարակության մեջ այդ 5 հատորները խտացված են 2 հատորում՝ ներկայացնելով գրականության պատմության ընդհանրացված տեսությունը:

Սարինյանի ջանքերի շնորհիվ մասամբ ավարտվել են նաև 4-րդ հատորի աշխատանքները: «Հայ նոր գրականության պատմության» հինգհատորյակը գրվել է նրա անմիջական ղեկավարությամբ, և հեղինակային խումբը 1980 թ. արժանացել է ՀԽՍՀ պետական մրցանակի: Նրա ղեկավարությամբ և խմբագրությամբ են ստեղծվել նաև երկհատոր «Հայ քննադատության պատմությունը» և «Հայ վեպի պատմությունը»:

Վաստակաշատ գիտնականը հեղինակ է նաև դպրոցական և բուհական մի շարք դասագրքերի, ղեկավարել է երեք տասնյակից ավելի ասպիրանտների և հայցորդների թեկնածուական ատենախոսությունները:

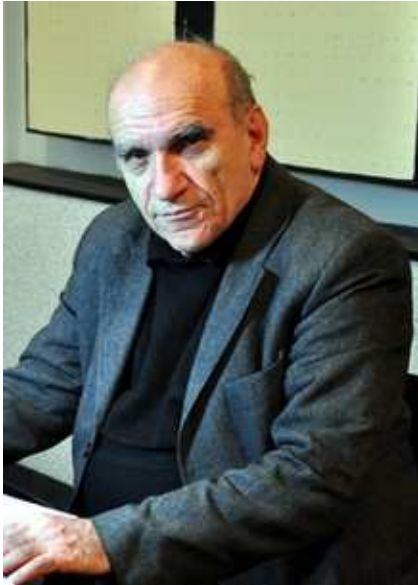
Ի նշան գիտական գործունեության՝ նա 1985 թ. ստացել է գիտության վաստակավոր գործչի կոչում, 2005 թ.՝ ՀՀ նախագահի մրցանակ, պարգևատրվել է «Հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար» երկրորդ աստիճանի, «Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց» և ԼՂՀ-ի, Վաչագան Բարեպաշտե շքանշաններով:

Մերգեյ Սարինյանն իրեն ճանաչողների հիշողության մեջ կմնա որպես սկզբունքային գիտնական, որը գիտական փաստերի հիման վրա կատարվող եզրահանգումները միշտ վեր է դասել ժամանակի թելադրած ձևախեղումներից: Նրա համար գրականությունը ոչ միայն գիտական հետազոտության առարկա էր, այլև կյանքի իմաստ և կեցության ձև:

ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ Վ. Գ.

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

ՏԱՂԱՆԴԱՇԱՏ ՀԱՅԱԳԵՏ ԷԴՈՒԱՐԴ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Հայագիտության մեջ եղել են և կան դեմքեր, որոնց բնութագրում են «անխոնջ մշակ» պատկերավոր արտահայտությամբ: Մեր օրերի հենց այդպիսի «մշակ» էր Էդուարդ Դանիելյանը, որի հետաքրքրությունների շրջանակն այնքան լայն էր, որ նույնիսկ դժվար է ասել, թե հայոց պատմության հատկապես ո՞ր շրջանն էր նրան առավել հարազատ:

Ծնվել է 1944 թ. փետրվարի 18-ին Երևանում: 1961-1966 թթ. ուսանել է Երևանի պետական համալսարանի աշխարհագրության ֆակուլտետում, 1966-1972 թթ.՝ Երևանի Վ. Բրյուսովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարանի օտար լեզուների ֆակուլտետում,

որտեղ սովորում է անգլերեն: Մերը լեզուների հանդեպ հետազայում ևս չի մարում, և տարիների ընթացքում Է. Դանիելյանը հաղթահարում է նաև հին հունարենը, լատիներենը, ֆրանսերենը, որոնք հույժ կարևոր են լինելու նրա գիտական հետազոտությունների համար:

1968 թ. ընդունվում է Հայաստանի ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ասպիրանտուրան, որն ավարտում է 1971-ին, իսկ հաջորդ տարի՝ 1972-ին, պաշտպանում թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Անտիկ տիեզերագիտական հայացքների արտացոլումն Անանիա Շիրակացու «Տիեզերագիտութիւն»-ում և «Աշխարհացոյց»-ում» թեմայով: Ժամանակի ընթացքում հետաքրքրությունների հորիզոնը առավել ընդլայնվում է՝ ներառելով հայ ժողովրդի պատմության նորանոր հարցեր, որոնք գիտնականը խորագնին քննության է ենթարկում դոկտորական ատենախոսությունում՝ «Հայ-բյուզանդական քաղաքական հարաբերությունները Մասանյան Պարսկաստանի մայրամուտին և Արաբական խալիֆայության սկզբնական շրջանում» թեմայով (պաշտպանել է 1988-ին):

Ընտրելով պատմագիտության բնագավառը՝ Է. Դանիելյանն աշխատում է Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտում՝ սկզբում որպես ավագ լաբորանտ (1968 թ. ապրիլից մինչև դեկտեմբեր), այնուհետև՝ կրտսեր գիտաշխատող (1971-1978), ավագ գիտաշխատող (1978-1989), գիտական խմբի ղեկավար (1989-2000): Մինչև 2010 թ. նա առաջատար գիտաշխատող էր, հետո՝ գլխավոր գիտաշխատող: 2010 թ. մինչև իր երկրային կյանքի ավարտը ղեկավարել է հարազատ ինստիտուտի «Հին դարերի պատմության» բաժինը: 2015-ից՝ “Fundamental Armenology” («Հիմնարար հայագիտություն») անգլերեն լեզվով էլեկտրոնային հանդեսի գլխավոր խմբագիրն էր, որի էջերում լույս են տեսնում հա-

յագիտության ամենատարբեր խնդիրներին նվիրված հոդվածներ՝ հազեցած տեսանկյուններով ու շարժապատկերներով:

Է. Դանիելյանի հետազոտությունների հիմնական բնագավառը հայոց հին և միջնադարյան պատմության հիմնահարցերն էին՝ կապված Հայկական լեռնաշխարհում հայ ժողովրդի տեղաբնիկության, ավելի քան հինգ-հազարամյա հայկական պետականության, պատմական աշխարհագրության ու տիեզերաբանական պատկերացումների, քրիստոնեության լուսապաշտական ակունքների և Հայ Առաքելական Եկեղեցու վաղ շրջանի պատմության, հայ-իրանական ու հայ-բյուզանդական հարաբերությունների, հայոց քաղաքակրթական արժեքների, տարաբնույթ այլ խնդիրների հետ, և այս ամենը՝ համաշխարհային պատմության համապատկերում: Հիշատակենք մի քանիսը. «Армянские космографические труды VII века о строении Вселенной» (Է., 1978, 120 с.), «Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու հոգևոր ակունքները» (առաջին հրատ., Ե., 1996, երկրորդ հրատ., Ե., 1997, 88 էջ), «Գանձասարի վանքը» (Ե., 2009, 227 էջ), «Գանձասարի պատմություն», Ե., 2005, 458 էջ) մենագրությունները, որոնցից վերջինը հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն լեզուներով և գունազարդ լուսանկարներով շքեղ հրատարակություն է:

Իր ավելի քան 200 աշխատություններում տաղանդաշատ գիտնականը անդրադարձել է բազում այլ հարցերի ևս՝ սկսած բնախոսությունից ու երկնային երևույթներից մինչև աստվածայինի ընկալումներ, Մետաքսի ճանապարհից մինչև Բագրատունիներ, Մեծ եղեռնից մինչև Արցախյան հերոսամարտ, ժողովրդագրությունից մինչև հայրենիք-պետություն-եկեղեցի եռամիասնություն: Այս և այլ թեմաներով հոդվածներից մասնավորապես նշելի են՝ «Отражение космографических воззрений античной науки в древнеармянских источниках» (ВДИ, 1973 № 4), «Բագրատունիների հաստատումը Տարոնում և Արշարունիքում» (Պատմաբանասիրական հանդես, 1992, № 1, էջ 116-124), «The Historical Background to the Armenian State Political Doctrine – Armenian Perspectives» (Curzon, U.K. 1997, p. 279-286), «Մեծ եղեռն՝ սև էջ Հայոց պատմության մեջ» (Էջմիածին, 2000, Դ, էջ 36-44), «Հայրենիք-պետություն-եկեղեցի եռամիասնությունը» (Հայկական բանակ, 2001, - 1-2, էջ 34-43), «The Fundamental Questions of Armenian History in the Light of Tendencies of Modern Democracy. Armenian Philosophical Academy» (Armenian Mind, vol. V, 1-2, 2001, p. 7-17), «Աստված անունը վաղմիջնադարյան հայ քրիստոսաբանական մտքի մեկնությամբ» (Էջմիածին, 2001, Զ-Է, էջ 88-96), «Les conséquences politiques de la position stratégique de l'Arménie dans l'économie du monde ancien et médiéval» [Armeniaca (Publications de l'Université de Provence, 2004, p. 203-227)], «Армения: цивилизационный вектор в истории развития Шелкового пути» (21-й век, 2013, № 3, с. 85-103):

Նրա ուշադրության կիզակետում էր նաև հայ ժողովրդի հոգևոր-մշակութային պատմության քարտեզագրումը, ինչի շնորհիվ կազմել է բազմաթիվ քարտեզներ, որոնք հրատարակվել են կամ առանձին, կամ տեղ գտել իր տարբեր աշխատություններում: Դրանցից են «Հայաստանն առաքելական քարոզչության ժամանակաշրջանում» (Ե., 1995), «Աստուծոյ դրախտ,

Նոյի տապան, Մեղան Աստուծոյ, Հաւիտենական Ուխտի երկիր Արարատայ լեռինք» (Ե., 1996), «Հայաստանը Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի առաքելության ժամանակաշրջանում» (Ե., 1997) քարտեզները:

Է. Դանիելյանն իր ուսումնասիրություններում բազմիցս անդրադարձել է անցյալի մեծերին՝ լուսաբանելով նրանց կյանքի ու գործունեության տարբեր կողմերը: Հնուց և միջնադարից՝ Արիստոտել, Պտղոմեոս, Արտաշես Ա, Տիգրան Մեծ, Տրդատ Գ, Գրիգոր Լուսավորիչ, Մեսրոպ Մաշ-տոց, Մովսես Խորենացի, Անանիա Շիրակացի, Դավիթ Անհաղթ, Վարդա-նանք, Մխիթարյաններ, նոր և արդի ժամանակներից՝ Նիկողայոս Ադոնց, Գարեգին Նժդեհ, Հովսեփ Օրբելի, Վիկտոր Համբարձումյան, Սուրեն Երեմյան և այլք՝ ահա այն պատմական անձինք ու նշանավոր դեմքերը, առանց որոնց լիակատար չէր լինի Է. Դանիելյանի գիտական նախասիրությունների պատկերը: Սրանց լրացնելու են գալիս այն ժամանակակից հայագետները, որոնց աշխատությունների վերաբերյալ գրախոսականներ է գրել՝ Գալուստ Գալոյան, Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Պարույր Մուրադյան, Ռուբեն Մաֆրաստյան, Արամ Թոփչյան և ուրիշներ: Դանիելյան պատմաբանի համար առանցքային դեր ունեն Պատմահայր Խորենացու կերպարը, որը նրա ուղեցույցն էր, իսկ հայոց պատմության խորենացիական իմաստավորումը համարում էր ազգային անվտանգության գործոններից մեկը [“Խորենացիագիտական ներդրում հայագիտության անվտանգության ասպարեզում” (Գլոբուս Ազգային անվտանգություն վերլուծական տեղեկագիր, 2009, - 2(6), էջ 75-79)]: 2004-ից լինելով Հայոց փիլիսոփայական ակադեմիայի իսկական անդամ՝ նա հեղինակել է “History and Metahistory in the Context of Metatheory” (Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2007, № 1), «Ազատության հոգևոր և բնափիլիսոփայական ընկալումը Գարեգին Նժդեհի խորհրդածություններում» (http://www.noravank.am/arm/-articles/detail.php?ELEMENT_ID=7135), «Անանիա Շիրակացու բնափիլիսոփայական հայեցակարգը և հոգևոր աշխարհայացքը» (Դար 21, 2014, № 6) և այլ աշխատություններ:

Է. Դանիելյանը հին և վաղմիջնադարյան շրջանների մասնագետ էր և խիստ պատվախնդիր էր մեր ժողովրդի երկար ու ձիգ պատմությունը և մշակույթը հավուր պատշաճի լուսաբանելու հարցում, մանավանդ, եթե արտահայտվել էր կարծիք, որը կարող էր խաթարել խնդրի ճշմարտացի ներկայացումը: Վերջին ժամանակներս նրան հատկապես հուզում էին թուրք-ադրբեջանական կեղծարարությունները և հայոց պատմության խեղաթուրումները, որոնց դեմ իր անգիջում պայքարն էր մղում՝ հանուն հայագիտության անվտանգության: Անվանի գիտնականը բազմաթիվ նյութեր է հրատարակել տեղեկատվական պատերազմի, մասնավորապես՝ թուրք և ադրբեջանցի հետազոտողների կողմից հայոց պատմության հարցերի նենգափոխումների վերաբերյալ, հիմնականում անգլերենով, որպեսզի բարձրացված խնդիրները արտերկրի ընթերցողին նույնպես հասու լինեն: Դրանցից են, օրինակ՝ հայկական տեղանունների վերաբերյալ “Turkish-Azerbaijani falsifications of the Armenian toponyms as an indication of the genocidal policy” հոդվածը «Բանբեր հայագիտության» հանդեսում (2013,

№ 1), տեղեկատվական պատերազմում հայոց քաղաքակրթական գործոնի մասին “Армянский цивилизационный фактор в информационной войне” հոդվածը “21-й век” հանդեսում (2012, № 1, էջ 123-131), Բրիտանական թանգարանում հայկական ցուցանմուշներին նվիրված՝ “Progressive British Figures’ Appreciation of Armenia’s Civilizational Significance Versus the Falsified “Ancient Turkey” Exhibit in the British Museum” մենագրությունը (Yerevan, 2013), հայոց քաղաքակրթական ժառանգության մասին “Armenian Civilizational Heritage Versus Turkish-Azerbaijani Falsification of History and Historical Geography” հոդվածը «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (2014, № 1) հանդեսում և այլն:

Հատկապես կարևոր է գիտնականի ներդրումը Հայ ժողովրդի պատմության հայերեն և ռուսերեն բազմահատորյակների ստեղծման ասպարեզում, որտեղ նա գլխավորում էր հին շրջանին վերաբերող նյութերի խմբագրական աշխատանքները՝ նաև հեղինակելով հին և վաղմիջնադարյան պատմության մի քանի բաժիններ: Մասնակցել է նաև հայոց պատմության և հայրենագիտության մի քանի դպրոցական ու բուհական դասագրքերի և ուսումնական ձեռնարկների կազմմանը, որոնցում նույնպես հանդես է եկել որպես խմբագիր և հեղինակ:

Է. Դանիելյանը բազմաթիվ հանրապետական (Երևան, Ստեփանակերտ, Տաթև) և միջազգային (Բեռլին, Բուդապեշտ, Թբիլիսի, Սպահան, Լոնդոն, Հռոդոս, Մոնպելիե, Մոսկվա, Նիժնի Նովգորոդ, Ստավրոպոլ, Փարիզ) գիտաժողովներում հանդես է եկել հայ ժողովրդի պատմության և մշակույթի վերաբերյալ բազմաբնույթ գեկուցումներով և ներկայացրել հայագիտության իր տեսլականը: Նաև ինքն է կազմակերպել գիտաժողովներ՝ նվիրված Հայաստանին՝ որպես քաղաքակրթության բնօրրանի, Մետաքսի ճանապարհին Հայաստանի ունեցած պատմական դերին, հայագիտության մեջ օտարազգի հետազոտողների ավանդին և մի շարք այլ թեմաների: Այս գիտաժողովներին մասնակցել են ոչ միայն Հայաստանի, այլև արտերկրի շատ ճանաչված մասնագետներ, նյութերը միշտ տպագրվել են՝ ենթարկվելով Է. Դանիելյանի բժախնդիր խմբագրմանը:

Գիտական գործունեությանը զուգընթաց Է. Դանիելյանը զբաղվել է մանկավարժական աշխատանքով՝ 1989-2006 թթ. վարել է Վ. Բրյուսովի անվան օտար լեզուների համալսարանի Երկրագիտության ամբիոնի վարիչի պաշտոնը: 2001 թ. Արևմտյան Միչիգանի համալսարանը նրան շնորհել է պրոֆեսորի կոչում: Ողջ դասախոսական աշխատանքի ընթացքում վայելում էր ուսանողների սերն ու հարգանքը, ոչ միայն գիտելիք էր հաղորդում նրանց, այլև արշավների տանում՝ նպատակ ունենալով երիտասարդներին ավելի մոտիկից ծանոթացնել հայրենի բնաշխարհին ու պատմամշակութային հուշարձաններին:

Տարաբնույթ հետաքրքրությունների մեջ դրսևորվում էր նաև նրա հակումը գիտության տարբեր բնագավառների նկատմամբ՝ աշխարհագրությունից ու տիեզերագիտությունից մինչև պատմագիտություն: Արվեստի ճյուղերը նույնքան հարազատ էին գիտնականի հոգուն, Կոմիտասի կամ

դասական երաժշտության հնչյունների ուղեկցությամբ աշխատելը ոգեշնչում էր նրան:

Արցախյան թեման առանձնապես հոգեհարազատ էր Է. Դանիելյանին: Նա սիրով էր մասնակցում Հայկական բանակի տարբեր զորամասերի համար կազմակերպվող դասախոսություններին, որոնցում հատուկ դերակատարություն ուներ Պատմության ինստիտուտը՝ հայ զինվորին զինելով հարազատ ժողովրդի պատմության մասին գիտելիքներով:

Է. Դանիելյանի գիտական վաստակն ու հասարակական գործունեությունը բարձր են գնահատվել պետության և կառավարության կողմից. ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը նրան պարգևատրել է «Գարեգին Նժդեհ» մեդալով, ՀՀ կառավարությունը՝ վարչապետի մեդալով:

Էդուարդ Դանիելյանը կիիշվի նաև որպես լավ ընկեր, որի հետ կարելի էր կիսել ուրախություն և վիշտ:

ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ Գ. Դ.

Պատմական գիտությունների թեկնածու

“Լրաբեր հասարակական գիտությունների” հանդեսի խմբագրությունը և խմբագրական խորհուրդը խորապես վշտացած են անվանի հայագետ Էդուարդ Դանիելյանի անժամանակ մահվան կապակցությամբ և իրենց անկեղծ ցավակցությունն են հայտնում նրա ընտանիքին, մերձավորներին և գործընկերներին:

ՃԱՆԱԶՎԱԾ ԿՈՎԿԱՍԱԳԵՏԸ. ՊԱՎԵԼ ՉՈՐԱՆՅԱՆ

2017 թ. մայիսի 18-ին 69 տարեկան հասակում վախճանվեց անվանի պատմաբան, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի «Արևելյան աղբյուրագիտության և պատմագրության» բաժնի վարիչ, ՀՀ ԳԱԱ «Բանբեր հայագիտության» միջազգային հանդեսի գլխավոր խմբագիր, ՀՀ ՊՆ պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանի ավագ գիտնական-վերլուծաբան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Պավել Աշոտի Չորանյանը:

Պավել Չորանյանը ծնվել է 1948 թ. մարտի 15-ին Ադրբեջանական ԽՍՀ Խանլարի շրջանում (հայրենի գյուղը՝ Փիփ-Ջազիկ): Կրթությունը ստացել է տեղի հայկական միջնակարգ դպրոցում, այնուհետև 1973 թ. գերազանցության դիպլոմով ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը: 1974-1976 թթ. կովկասագիտություն-վրացագիտություն մասնագիտացմամբ ուսանել է ՀԽՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի ասպիրանտուրայում՝ ուսումնառությունը իրականացնելով Վրաց. ԽՍՀ ԳԱ ձեռագրերի ինստիտուտում՝ ակադեմիկոս Ե. Պ. Մետրեվելու ղեկավարությամբ:

Թեկնածուական ատենախոսությունը Պ. Չորանյանը պաշտպանել է 1982 թ. («Հայերը Մերձավոր Արևելքում ըստ վրաց ուղեգրությունների»), իսկ դոկտորականը՝ 2006 թ. («Հայ-ռուս-վրացական հարաբերությունները ԺՀ դարի երկրորդ կեսին»):

Պրոֆ. Չորանյանը գիտական գործունեությունը սկսել է Արևելագիտության ինստիտուտում՝ անցնելով ճանապարհի կրտսեր գիտաշխատողից մինչև գիտական գծով փոխտնօրեն: 1977-1985 թթ. նա աշխատել է որպես Արևելագիտության ինստիտուտի Կովկասագիտության և բյուզանդագիտության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող, 1985-1995 թթ.՝ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում՝ որպես ավագ գիտաշխատող, 1995-1996 թթ.՝ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի «Քրիստոնյա Արևելք» բաժնի վարիչ: 2002 թ. մինչև 2013 թ. նա պաշտոնավարել է որպես Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական գծով փոխտնօրեն: 2007 թ.-ից, որպես ավագ գիտնական-վերլուծաբան, Պ. Չորանյանը աշխատել է ՀՀ ՊՆ ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտում (ՀՀ ՊՆ պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարան):

Պ. Չորանյանը նաև ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում գործող ԲՈՀ-ի 006 «Համաշխարհային պատմություն», այնուհետև՝ ՀՀ ՊՆ պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանում գործող ԲՈՀ-ի 056 «Քաղաքագիտություն» մասնագիտական խորհուրդների անդամ էր:

Վաստակաշատ գիտնականը հեղինակել է 150-ից ավելի գիտական հրապարակումներ: Նրա գիտական հետազոտությունները նվիրված են հայոց պատմության, հայ-վրացական, հայ-ռուսական հարաբերությունների, վրացական ուղեգրությունների ուսումնասիրությանը: Նրա գրչին են պատկանում «Վրացական ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին» և «Հայ-ռուս-վրացական հարաբերությունները ԺՀ դարի երկրորդ կեսին» հիմնարար մենագրությունները: Թարգմանաբար հրատարակել է Ա. Շանիձեի «Հին վրացերեն լեզվի քերականություն» աշխատությունը (Հ. Մարգարյանի հետ համատեղ): 1990 թ. լույս է տեսել Պ. Չոբանյանի մասնակցությամբ կազմված «Հայ-ռուսական հարաբերությունները XVIII դարի երկրորդ կեսին (1760-1800 թթ.)» փաստաթղթերի ժողովածուն: 1999 թ. նրա առաջաբանով և աշխատասիրությամբ վերահրատարակվել են Մակար Բարխուտարյանցի «Աղվանից երկիր և դրացիքն ու «Արցախ» տեղագրական աշխատությունները:

Պրոֆ. Չոբանյանը լայնախոհ գիտնական էր. նրա բեղուն գրչին են պատկանում ուսումնասիրություններ հայ ժողովրդի պատմության համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող հայ գաղթօջախների, Արցախի միջնադարյան պատմության հիմնահարցերի վերաբերյալ: Նրա առանձնահատուկ ուշադրության կենտրոնում էին հատկապես հայ միջնադարյան աղբյուրագիտության և պատմագրության հարցերը, այդ ուղղության զարգացման գերակայությունները:

Պ. Չոբանյանը իր գրչով պայքարում էր նաև Հայաստանի պատմությունը նենգափոխող թուրք-ադրբեջանական կեղծարարների դեմ՝ ցույց տալիս նրանց ընտրած ռազմավարությունը և տալիս հակազդեցության ուղենիշներ:

Վաստակաշատ գիտնականը բազմաթիվ հոդվածներով է հանդես եկել նաև «Հայ եկեղեցու հանրագիտարան», «Քրիստոնյա Հայաստան», «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ (1988-1994 թթ.)» հանրագիտարաններում, «Հայ դասական մատենագրություն» էլեկտրոնային գրադարանի շարքում և այլն:

Հմուտ պատմաբան-միջնադարագետը ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի կողմից հրատարակվող «Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն» քառահատորյակի հեղինակներից և խմբագրական խորհրդի անդամներից էր, այդ հրատարակության երկրորդ հատորի պատասխանատու խմբագիրը (2017 թ.): Տարբեր տարիներին հրատարակված «Հայոց պատմություն» դպրոցական դասագրքերում նա հեղինակել է ուշ միջնադարյան Հայաստանի և Արևելյան Այսրկովկասի պատմության հատվածները:

Հեղինակավոր հետազոտողը արտասահմանյան մի շարք երկրներում մասնակցել է միջազգային բազմաթիվ գիտաժողովների, զեկուցումներով հանդես է եկել Արևելագետների 35-րդ (Բուդապեշտ) և 37-րդ (Մոսկվա) համաշխարհային կոնգրեսներում:

Պրոֆ. Պ. Չոբանյանը վարել է նաև բեղմնավոր գիտամանկավարժական աշխատանք. ընդհանուր ու մասնագիտական դասընթացներ Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական համալսարանում, Երևանի պետական համալսարանում, Մխիթարյան միաբանության Երևանի կրթահամալիրում, ՀՀ ԳԱԱ

գիտակրթական միջազգային կենտրոնի «Արևելագիտություն» մասնագիտությամբ մագիստրատուրայում և այլն:

Նրա գիտական դեկավարությամբ պաշտպանվել են մեկ տասնյակից ավելի թեկնածուական ատենախոսություններ, եղել է բազմաթիվ թեկնածուական և դոկտորական ատենախոսությունների ընդդիմախոս:

Պ. Չոբանյանը 1999-2003 թթ. «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» գլխավոր խմբագրի տեղակալն էր, 2013-ից՝ «Բանբեր հայագիտության» միջազգային հանդեսի գլխավոր խմբագիրը: Երկար տարիներ նա եղել է մի շարք գիտական և խմբագրական խորհուրդների անդամ:

Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում բազմաթիվ ակտիվ գիտնականը մասնակցել է պետական և հասարակական կարևորության տարբեր գործընթացների, եղել է ՀՀ նախագահին առընթեր Ներման հանձնաժողովի անդամ:

Պ. Չոբանյանը պարգևատրվել է ՀՀ ՊՆ «Գարեգին Նժդեհ» մեդալով (2010 թ.), ՌԴ «150 лет со дня рождения К. Мечиева» (2010 թ.), «20 лет провозглашения Нагорно-Карабахской Республики» (2011 թ.) հուշամեդալներով:

Վաստակաշատ գիտնականի, մտավորականի և գիտության նվիրյալի՝ Պավել Աշոտի Չոբանյանի հիշատակը անմար կմնա սերունդների հիշողության մեջ:

ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ